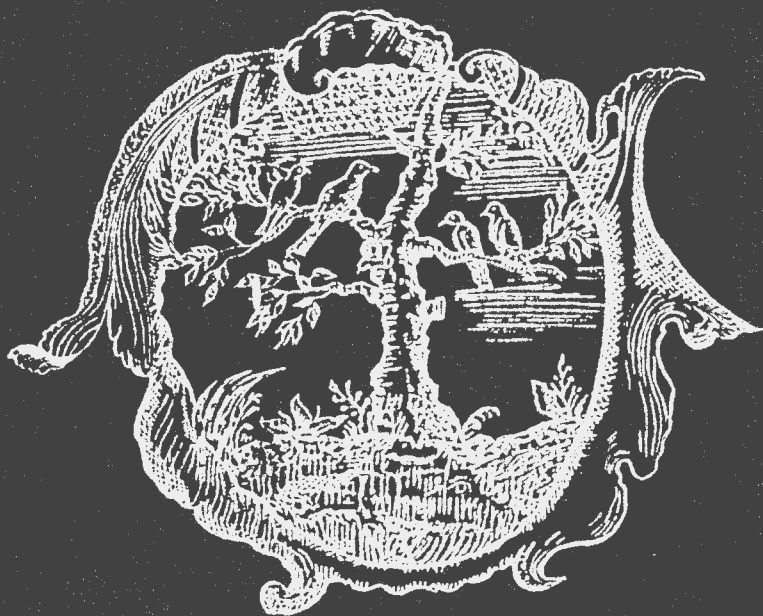

Григорій
Сковорода

Гарвардська бібліотека
давньої української літератури
Корпус українських перекладів: Том 2

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА

ТВОРИ
У ДВОХ ТОМАХ

Акціонерне товариство
"ОБЕРЕГИ"

Київ 1994

ГАРВАРДСЬКА БІБЛІОТЕКА ДАВНЬОГО УКРАЇНСЬКОГО
ПИСЬМЕНСТВА

Корпус українських перекладів

Том 2

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА

ТВОРИ
У ДВОХ ТОМАХ

Том 2

ТРАКТАТИ. ДІАЛОГИ. ПРИТЧІ.
ПЕРЕКЛАДИ. ЛИСТИ

Український науковий інститут
Гарвардського університету
Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка
Національної Академії наук України

HARVARD LIBRARY OF EARLY UKRAINIAN LITERATURE

Ukrainian Translations

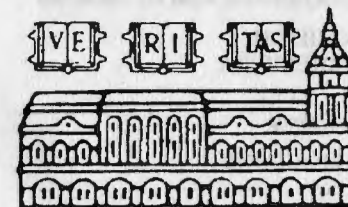
Volume 2

HRYHORY SKOVORODA

WORKS
IN TWO VOLUMES

Volume 2

TRACTATA. DIALOGUES.
PARABLES. TRANSLATIONS. LETTERS

Ukrainian Research Institute of Harvard University
Shevchenko Institute of Literature
National Academy of Sciences of Ukraine

До двотомника творів Григорія Сковороди (1722 — 1794) увійшли поезії, байки, притчі, філософські трактати й діалоги, переклади й листи видатного українського письменника-гуманіста, філософа і мислителя, просвітителя і педагога, предтечі нового українського письменства. Написані книжною староукраїнською мовою і вперше повністю перекладені на нову українську літературну мову, вони відкривають сучасному читачеві дивосвіт думок і образів великого народного любомудра.

Цим виданням відкривається третя, україномовна серія "Гарвардської бібліотеки давнього українського письменства".

Розраховане на широкого читача.

Редакційна колегія

Омелян ПРИЩАК — голова
Олекса МИШАНИЧ — заступник
Григорій ГРАБОВИЧ
Ярослав ІСАЄВИЧ
Едвард КЕНАН
Горацій ЛАНТ

Редакційна рада

Олекса ГОРБАЧ (Франкфурт-на-Майні)
Ришард ЛУЖНИ (Краків)
Ріккардо ПІККІО (Неаполь)
Ганс РОТЕ (Бонн)
Франк СИСИН (Едмонтон)
Вільям ФЕДЕР (Амстердам)
Юрій ШЕВЕЛЬОВ (Нью-Йорк)

Переклад із староукраїнської мови та примітки

Марії КАПУБИ
Валерія ШЕВЧУКА

Відповідальний редактор

Олекса МИШАНИЧ

Літературний редактор

Наталія ШИНА

*Цей том підготовлено й видано завдяки щедрій
підтримці Федеральної Кредитової Кооперативи
"Самопоміч" в Ньюарку
(Нью-Джерзі)*

*Publication of this volume was made possible through
the generous support of the Self-Reliance
(Newark, New Jersey)
Federal Credit Union*

КНИЖЕЧКА,
ЩО НАЗИВАЄТЬСЯ SILENUS ALCIBIADIS¹,
ТОБТО ІКОНА АЛКІВІАДСЬКА
(ІЗРАЇЛЬСЬКИЙ ЗМІЙ)²

Написана 1776 року, 28 березня.

Піднесена в день Пасхи

ВЕЛЬМИШАНОВНОМУ ПАНОВІ
СТЕПАНУ ІВАНОВИЧУ, ДОБРОДІЄВІ ПОЛКОВНИКОВІ
ЙОГО ВИСОКОРОДІЮ ТЕВ'ЯШОВУ

Вельмишановний пане!

Добре відоме Сократове слово: "Інший живе для того, щоб їсти, а я їм для того, щоб жити"³.

Життя не те означає, щоб лиш їсти й пити, а бути веселим і куражним, і ситість тілесна не дасть куражу серцю, позбавленому своєї поживи.

У цьому-то розумінні вчив своїх друзів Епікур, що життя залежить від насолоди і веселість серця — це життя людини. Гораций так само, як Епікур, мислить: "Nec dulcia differ in annum..." тобто: "Насолоди не відкладай на рік". А що він під насолодою розуміє веселість серця, видно з наступного: "Ut quosunque loco fueris, vixisse libenter te dicas", тобто: "Аби міг ти сказати про себе, що всюди тобі жилося куражно"⁴.

Утіха й кураж, кураж і насолода, насолода і життя є те ж саме. І що Гораций сказав: "Насолоди не відкладай"⁵, те Сенека⁶ розтлумачив: "Життя не відкладай". "Sera nimis est vita crastina. Vive hodie"⁷. "Живи сьогодні".

Силу цього слова не розкусивши, люди в усіх віках і народах знеславили Епікура за насолоду і вважали його самого пастухом стада свиней⁸, а кожного із друзів його величали: "Epicuri de grege porcus"⁹.

Та коли життя від сердечної веселості, а веселість від насолоди, то від чого залежить насолода, що насолоджує серце?

Пояснює боговидець Платон³: "Немає солодшого від істини"¹⁰. А ми можемо сказати, що лиш в істині живе справжня насолода і лиш вона животворить серце наше, яке володіє тілом. І не помилився якийсь мудрець, поклавши межею між ученим і невченим границю мертвого і живого.

Піфагор, зрозумівши емблему трикутника і побачивши в ньому істину, з радістю гукає: "Знайшов! Знайшов!"¹¹

Видно, що життя тоді живе, коли думка наша, полюбляючи істину, любить висліджувати стежини її і, зустрівши око її, торжествує й веселиться цим незгасним світлом. Світло це насолоджує й старість Солона; а він, і старіючи, кожен день відкушує щось від споживаних усіма, але не вичерпуваних насолод, які зігравають і живлять сердечні думки, як весняне сонце кожну істоту. І як правильна циркуляція крові у звірів, а в травах — соків породжує добробут їхнього тіла, так істинні думки освітлюють благодунністю серце. І не дивно, що пам'ятники й записки деяких вибраних людей мають у заголовку такий напис: "*Житіє і життя* такого-то".

Житіє означає: народитися, їсти, рости й зменшуватися, а життя є плодоношення, що виросло із зерна істини, яка панувала у серці їх. І не даремно друг істини — Цицеронів Катон¹² любив на старості бенкету, але сповнені поживними для серця мудрими бесідами, що малюють невидиму, однак прекрасну картину істини, яка притягує всі їхні почуття і насолоджує.

До чого ж ця мова? До того, що високих родів люди не лише в позовах, війнах, комерціях, домобудівництвах, мистецтвах, а й у найпершому пункті, тобто в думках щодо Бога, повинні знаходити істину і противитися забобонам.

Правда, що земна куля без болотних калюж, без мертвих озер, без гнилих і долинних низин бути не може. Але в таких місцях жаби й споріднені з ними птахи хай гніздяться, а соколи з орлами вгору, у простір чистих небес, хай здіймаються, облишивши дріжджі для непросвіщенної підлості.

Отже, благочестиве серце між висипаними курганами буйного безбожництва і між підлими болотами рабпристрасного марновірства, не відхиляючись ні праворуч, ні ліворуч, прямо тече на гору Божу і в дім Бога Якового.

Правильне слово, що цар і суддя ізраїльський, а християнський Бог є Біблія.

³ Divinus Plato¹³.

Та цей Бог наш спершу на єврейський, потім на християнський рід незліченні й жахливі навів забобонів паводки.

Із забобонів народилися нісенітниця, секти, суперечки, ворожнечі міжособні й дивні, ручні й словесні війни, дитячі страхи тощо. Немає більш жовчного й твердішого марновірства і немає нічого більш нахабного, як шаленство, розпалене сліпим, але ревним глупого повір'я жаром тоді, коли ця ехидна, волюючи безглузду й недостатню брехню, ніж милість і любов, забувши почуття людинолюбства, жене свого брата, дихаючи вбивством, і цим сподівається служити Богові.

Цей семиголовий дракон (Біблія), вибльовуючи водоспади гірких вод, усю свою земну кулю покрити забобонами. Вони є не що інше, як нерозумне, та наче Богом здійснюване й захищене розуміння.

Кажуть марновіру: "Слухай, друже! Не може це трапитись... Проти природи... Тут щось приховується". Та він щосили з жовцю кричить, ніби справді літали коні Іллі. Начебто при Єлисеї плавало залізо, розділялись води, повертався Йордан, за Ісуса Навина зачепилося Сонце, за Адама змії мали людську мову... Ось! Начебто скоро кінець світу... Бог знає, можливо, наступного 1777 року впадуть на землю зірки... Що? Хіба не можна, щоб Лот був п'яний від нововичавленого вина?... Хай воно в нас не хмільне, а від Бога все можливе...

Обпившись цих дріжджів, марновір бенкетує і козлогосить, проголошуючи ворогами й еретиками всіх, хто з ним не погоджується. Краще не читати й не чути, ніж читати без очей, а без вух слухати й навчатися марноти. Це дитяче мудрування, яке викриває нахабність і непостійність блаженної природи, наче вона колись і десь робила те, чого тепер ніде не робить і надалі не робитиме.

Все ж те невелике, що не потрібне, і непотрібне все те, що не завжди і не всюди можливе. Можливе й потрібне, а потрібне й корисне є те ж і навпаки. Яка ж слава й хвала робити неможливе?

Все, заборонене законом блаженної природи, є тим не корисне, чим не можливе, а чим корисне, тим можливе. Тому-то й благословенне царство її і дивний смак має оце слово Епікурове: "Подяка блаженній природі за те, що потрібне зробила нетрудним, а трудне непотрібним".

Повстати проти царства її законів — це нещасна велетенська зухвалість, що любить перешкоди, неможливість і марноту, а супостат повзе.

Як же могла повстати сама на свій закон блаженна натура, якщо вона веліла потопати залізу — і було так?!

Такі безглузді думки хай мають місце у дитячих та підлих умах, а не у змужнілих і знатних родів людей. Хай смакують цю Божу брехню і буйство діти, і то до часу, а розважливі хай готуються до кращого столу. Вони, не будучи співучасниками цієї брехні й буйства, можуть не запалювати, а гасити факел, що збурює загальну тишу й бенкетуючий розкол.

Немає більш шкідливого, ніж те, що побудоване для головного добра, а стало розтлінним. І немає більш смертоносною для суспільства рани, ніж марновірство — листя для лицемірів, маска шахраям, заслона дармоїдам, стимул і підігрів для людей з дитячим розумом.

Воно розлютило премилосердну утробу Тита, зрівняло з землею Єрусалим, зруйнувало Царгород, спотворило братньою кров'ю паризькі вулиці, сина на батька озброїло¹⁴. І не даремно Плутарх гіршим від безбожництва вважає марновірство. Для мене ж краще, коли люди скажуть, що Плутарха на світі не було, ніж що він був нахабний, непостійний, немилосердний тощо. Та й справді, марновір сумує, якщо хтось на південь, а не на схід з ним молиться. Один злий, що занурюють, інший біситься, що обливають охрещуваного. Один кляне квас, інший — прісний хліб... Та хто порахує всю павутину марновірних голів? Наче Бог — варвар, щоб за дрібницю ворогувати.

У всіх цих своїх нісенітницях біжать до своєї покровительки Біблії, а вона з непокірними розбещується.

Біблія є брехня і буйство Боже не в тому, щоб брехні нас навчала, та лиш у брехні відпечатала сліди й шляхи, що ведуть повзучий розум до найвищої істини, як показує оце питання: "Коли ж уведеш мене в кордони їх?" "Чи знаєш шляхи їх?" (Йов, 38).

Усі ж створіння є брехня непостійна й оманлива, і всі створіння є поле слідів Божих. У всіх цих брехливих термінах чи границях ховається й з'являється, лежить і встає пресвітла істина, і про неї ж слово: "Істина від землі засіяла". "Золото землі отої добре".

І всім цим слідам, і писаним і висловленим у ній, буде здійснення від Господа, тобто кінець і буття неіснуючим істотам надасть істина Господня. Ось що означає: "Від Бога все можливе", тобто за істотами воно пусте й недостатне, а за Богом дійсне і точне.

Хто? Хіба хто вчадів чи у гарячці, той скаже: "Залізо плаває... Від Бога ж усе можливе..." І який же це дивний вид богослов'я, якщо в ньому мова про залізо, а не про Бога? Це означає: почати за здоров'я, а закінчити за упокій, за прислів'ям.

Втім же, буде, коли нарешті понад полем тлінного створіння (залізо воно, чи золото, чи алмаз) з'явиться обвита залізом по ребрах своїх пресильна істина, у той час розважливий не замовкне і скаже: "Спливе залізо" (4-та кн. Царств, гл. [6]).

Як сонячний блиск по поверхні вод, води по поверхні голубого озера і як барвисті квіти, висипані по шовковому полі в хитротканих узорах, так у Біблії по лиці сплетеної множини створінь незліченних, як манна й сніг, у свій час являє прекрасне своє око вічності істина. І про цих-то ткачів і книгоплетів, яким був Веселеїл і інші, гримить питання Боже до Йова: "Хто дав жінкам мудрість ткання і спритність вишивання?" (гл. 38).

Тут автори називаються жінками, які зіткали біблійні сувої різних полотен. Ілля теж нам не потрібний. А ця тінь веде себе трохи краще. Та там і написано так: "Чи розумієш, як Ілля піднявся?.."

Ніби за вухо вхопивши, велить здогадатися, що у цих побрехеньках, як у полові, заховалось зерно істини. А це й хлопчик розуміє: "Ілля був схоплений вихором..." Що ж це значить? Відповідь: це слово Боже, не людське і не про людину. Ілля є тінь того: "Хто ходить на вітряному крилі". А колісниця й кіннота чия? Ізраїлева?.. Аж ніяк! Колісниця Божа, і кіннота його ж. Яків же, як і Ілля, є слабою тінню того: "Підняв вас, як на крилах орлиних, і привів вас до себе".

Цей на них усіх, як на апостолах і на своїх ангелах, їздить, і не Симеон його, а Вічний Симеона і їх усіх, як лахміття своє, носить.

Подібний до істини видом своїх фігур, наче їздить по них. Авони, вивищуючись у тонкий розум божества, ніби з'являються із землі і, сягнувши свого початку з Йорданом, потім відпадають, як листя після плодів, у попереднє місце тліні своєї з Давидом: "Ослаб мене, хай спочину навіть раніше..."

І це означає: "Перетворить тіло смирення нашого". Істина, підносячи Іллю, перетворює й їх усіх. У цю гавань прагне душа Давидова і в цьому безпечному місці має намір, як олень, відкласти роги свої. "Хто дасть мені крила?.."

Досягнувши точки, знову повертається у свою ницість. "Раніше навіть не відійду й до того не буду".

"Хто ненавидить заховану в брехні біблійній істину, той кинувся у бік безбожників, а хто ганяє вітри й насичується брехнею, той марновір, який повзає і грязь із змієм поїдає. Той нахабний і недогадливий, а цей дурний і мерзотний. Більш благородно зненавидіти, ніж коло проскури жувати шматину. Якщо хто відкрив оці вхідні двері: "Спочатку сотворив Бог небо і землю".

Легко може входити і в інші цих книг помешкання. Здається, ці двері відчинені для кожного, але цю думку спростовує слово Петра: "Ховається ж це від них, що небеса були спершу", тобто це означає: "Спочатку сотворив Бог небо і землю". Майже кожна тут думка не смачна, поки не прикладе до неї своєї сили *рука*, яка пише у Даниїла по стіні; а у євангеліста — по землі. І всяка думка підло, як змії по землі, повзе. Та є у ній око голубки, що дивиться поверх потопних вод на прекрасне зображення істини. Словом, уся ця погань дихає Богом і вічністю, і дух Божий витає над всією цією калужою й брехнею. Я у цій книжечці показую досліди, яким чином можна входити у точний цих книг розум. Писав я її, забавляючи неробство й проганяючи нудьгу, а Вашому високородію підношу не стільки для цікавості, скільки для того, щоб засвідчити вдячне моє серце за численні милості Ваші, що, подібно до густого гілля дерев, заспокоюють мою бездіяльність прохолодною тінню, так що й мені можна сказати з Мароновим пастухом: "Deus nobis haec otia fecit"¹⁵.

Вельмишановний пане,
Вашого високородія всепокірніший
і багато зобов'язаний слуга,
студент Григорій Сковорода

СУТНІСТЬ ЦЬОЇ КНИГИ

"Ти хто?" І каже їм Ісус: "Початок" (Євангеліє від Івана, гл. 8).

"Блага мудрість... Ще більше тим, хто бачить сонце"
(Премудрості Соломона).

"Блага лють краще сміху. І в зlobі лица стане благим серце"
(Премудрості Соломона).

"Початок Сіонові дам..." (Ісаїя).

"Випробуйте писання... Вони є такі, що свідчать про мене"
(Євангеліє від Івана).

"Не на обличчя дивлячись, судить..." (Євангеліє від Івана, гл. 5).
Слово до Бога:

"A te principium, tibi desinat", тобто: "Ти і від тебе *початок* виходить; до тебе ж *він* і кінець свій приводить".

ПЕРЕДДВЕР'Я, АБО ГАНОК

Пустельник жив у глибокій самотині¹⁶. Він кожного дня при сході сонця входив у просторий сад. У саду жила прекрасна й надзвичайно лагідна пташка. Він зацікавлено дивився на дивні властивості отої пташки, веселився, ловив і так непомітно проводив час. Пташка, навмисне близько сідаючи, забавляла лови його й, здавалося, тисячу разів могла бути в руках, та не вмів її ніколи спіймати. "Не сумуй про це, друже мій, — сказала пташка, — що спіймати не можеш. Ти будеш вік мене ловити для того, щоб ніколи не спіймати, а лиш забавлятися". Якось до нього приходив його друг. Після привітання почалась дружня бесіда. "Скажи мені, — запитує гість, — чим ти у дрімучій твоїй пустелі потішаєшся? Я б у ній помер від нудьги..." Та пустельник: "Скажи ж ти спершу, що тебе веселить у співжитті? Я би в ньому помер від суму..." — "Моїх забав три джерела, — гість відповів, — 1) подаю моїм домашнім і чужим посильне благодіяння; 2) добрий стан здоров'я; 3) приємність дружнього співжиття..." — "А я, — сказав пустельник, — маю дві забави: пташку і *початок*. Я пташку завжди ловлю, та ніколи не можу її спіймати. Я маю шовкових тисячу й один фігурний вузол. Шукаю в них *початку* й ніколи розв'язати не можу..."

"Мені твої забави, — каже гість, — здаються дитячими. Та якщо вони невинні й тебе можуть веселити, то я тобі прощаю".
І залишив друга з потішним його *початком*.

Розділ 1-й

ЗВЕРНЕННЯ ПРИТЧІ ДО БОГА, АБО ДО ВІЧНОСТІ

Божественні містагоги, або тайноводителі, приписують *початок* лиш єдиному Богові. Та воно так точно й є, якщо ог-

лянутися... Справжнім початком є те, що не мало нічого попереднього. А як всяке створіння народжується й зникає, так, звичайно, щось перед ним було й після нього залишається. Отже, ніщо *початком* і *кінцем* бути не може. *Початок* і *кінець* є те ж, що *Бог*, або *вічність*. Нічого немає ні перед нею, ні після неї. Все у необмежених своїх надрах вміщує. І не їй щось, а вона всьому початок і кінець. *Початок* і *кінець* є, на їхню думку, те ж саме. І дійсно так є, якщо розміркувати. *Вічність* свій простір, який не починається і після всього залишається, навіть до того простягає, щоб вона й випереджала все-все³. У ній так, як у кільці: перша й остання точка є та ж сама, і де почалося, там же й закінчилось.

У самих створіннях це можна запримити: тоді, коли згниває старе на ниві зерно, виходить із нього нова зелень, і гниття старого є народженням нового, щоб, де падіння, тут же було й поновлення, яке засвідчує премудру й всезберігаючу світобудову.

У всіляких же речовинах для допитливого спостерігача премилосердна ця мати майже відчутна, але не зрозуміла, подібна до сумирної, але невловимої пташки.

Це справжнє начало скрізь живе. Тому воно не частина і не складається з частин, а ціле й тверде, отже, й незруйнівне, не переходить з місця на місце, а єдине, безмірне й надійне. А як всюди, так і завжди є. Все випереджає й закінчує, само ні не випереджуване, ні закінчуване. Цим началом благословляється Асир, син Якова: "Вкриє тебе Боже начало".

Хто крізь морок побачив це начало, той називався у євреїв пророком, називався й священиком, тобто хто святе бачить і показує, тому-то й людським освятителем. Подекуди такі називалися маги, або волхви, подекуди — халдеї, гімносфісти¹⁷; у еллінів — ереї, софи, філософи, ерофант¹⁸ та ін. Визначені ж до цієї науки звільнялися від усіх життєвих справ. Це означало посвятитися Богові. Тоді вони в природі і в книгах вільно шукали *начало*.

У РЕЧАХ МОЖНА ЗАПРИМИТИ ВІЧНІСТЬ

Землеміри в усіх своїх фігурах ідуть до джерела, знаходять центр і начало. А якщо хтось щиросердний охочий, то може в деяких речовинах помічати дуже тонкий дивного цього начала промінь, який випускає у мороці ранішня зоря.

Глянемо, наприклад, на рибу, названу у римлян гетога, тобто затримування. Вона, прилипнувши до черева корабля, затримує його найшвидший біг.

Поки дивився на рибу, душа не відчуває жодного смаку. А коли проникати оком у приховане в невеликій рибі Боже начало, тоді серце знаходить насолоду сот, знайдених у леві Самсоном. "Гортань його — насолода, і весь — бажання".

Пуста і марна справа, щоб риба лиш тлінною своєї природи грязю могла перемогти й загнудати швидкість такої жадливої машини, якби у тлінній її п'ятмі не ховався *начальник* той: "Поклав п'ятму, тайну свою".

Це джерело антипатії й симпатії³.

Глянемо на землю і те, що знаходиться навколо нас. Маленький звірок миша, закрившись за дорожнім запасом у коляску, шалену рись найбуйніших коней доводить до слабості й втоми. Глянь на слабосильну тваринку — людину. Вона водить ведмедів і слонів. Глянь на маленьку компасну коробочку й на малу частину корабля — його стерно. Воно виправляє хід, а та вказує шлях. Маленька іскра руйнує міські мури. Із малесенького зерна виходить велика яблуна. Легеньким шумом повітря є випущене із уст слово, але воно часто або смертельно ранить, або приносить щастя й оживляє душу. Малий птах півень лякає лева, а миша — слона. Невидима пружина в складі рухає весь механізм годинника. Непомітна у циркулі точка є джерелом усіх фігур і машин. Десятифунтова машинка підіймає стопудову вагу. Солом'яне перевесло розбиває кремін. Нікчемний папірець громадських законів тримає у спокої суспільство. Батьківська старість володіє сильними рабами й буйними синами. Слабкого здоров'я цар керує безсловесною народною люттю.

Все це плоттю є ніщо, а сильне прихованою в собі сутністю. "*Дух животворить*". Це дивне начало: у немічі — сила, у тліні —

³ Все-все: по-грецьки панпан, універсум.

³ Ἀντιπάθης, συμπάθης — пристрашний, співпристрашний; пристрапність, співпристрапність.

нетління, а у дрібниці є велич. Воно починаючи — кінчає, а кінчаючи — починає; народжуючи — губить, а погубляючи — народжує; протилежним лікуючи протилежне і ворожим премудро допомагаючи ворожому, як свідчить гострий філософських учнів вислів: "Unius interitus est alterius generatio" — "Загибель одної речі народжує іншу істоту".

Розділ 3-й

НАЧАЛО В УСІХ СВІТОВИХ СИСТЕМАХ ВІДЧУВАЄТЬСЯ І ВСЮ ТЛІНЬ, НАЧЕ ОДЯГ СВІЙ, НОСИТЬ; ВОНО Є СВІТ ПЕРШОРОДНИЙ

Глянемо тепер на всесвітній світ цей як на звеселяючий дім вічного, як на прекрасний рай із незліченних садів, наче вінець із віночків або машинице, із машинок складений.

А я бачу в ньому єдине *начало*, як один *центр* і один розумний циркуль у їх множині.

Та коли це *начало* і цей *центр* є всюди, а кола його ніде немає, то бачу в цьому цілому світі два світи, які становлять один світ: світ видимий і невидимий, живий і мертвий, цілий і зруйнівний. Цей — риза, а той — тіло, цей — тінь, а той — дерево; цей — речовина, а той — образ, тобто основа, що містить речовинну грязь, як малюнок має свою фарбу.

Отже, світ у світі — це вічність у тліні, життя у смерті, бадьорість уві сні, світло в пітьмі, у неправді істина, у плачі радість, у відчаї надія.

У цьому місці зустрічається зі мною любомудре слово Платонове¹⁹ у такій силі: "Підлість не вважає за істинну точність". Nisi quod пріξ тепаєт, тобто крім лиш того, що в кулак схопити може, а в кулак можна схопити лиш відчутне. Якщо ж мені скажеш, що зовнішній світ цей у якихось місцях і часах закінчується, маючи належну йому границю, то і я скажу, що закінчується, тобто починається.

Бачиш, що одного місця границя одночасно є й двері, що відчиняють поле нових просторів, і тоді ж починається курчатко, коли псується яйце.

І так завжди все йде у безкінечність. Все наповнює *начало* і світ цей, будучи тінню його, границь не має. Він завжди й всюди при своєму началі, як тінь при яблуні. У тім

лиш різниця, що дерево життя стоїть і існує, а тінь зменшується; то переходить, то народжується, то зникає і є ніщо.

Materia aeterna²⁰.

Розділ 4-й

ТУТ КІЛЬКА ЗНАМЕН, ГЕРБІВ І ПЕЧАТОК, ЩО ТАЙНО УТВОРЮЮТЬ ГІРНЕ НАЧАЛО

Це єдине *начало* як главу мудрості любомудри в різні віки і народи різними фігурами й монументами зобразили, наприклад кільцем, кулею, сонцем, оком... А як кільце, так перстень, гривна, вінець тощо є той же образ.

За кулею йдуть зірки, планети, плоди, зерно, дерево, рай та ін. За сонцем — ранок, світло, день, вогонь, промінь, блискавка, блиск, дорогі камені, золото, гарні й духмяні квіти тощо. Райдуга, що чудово сяє, теж взята в образ. Зороастр²¹ зобразив сонцем із оцею піснею: "Почуй, блаженний, що маєш всевидяще вічне око!"

Звідси у стародавніх персів поклоніння сонцю, а день недільний названий днем сонця, тобто день Господній.

Образ ока дав привід зобразити людьми, звірами, скотиною, птахами, рибами й гадами. Звідси нагода для ідолопоклоніння. Підлість, бачачи на чесних місцях написані або висічені фігури створінь і не сягнувши у тайноутворене через це богоначало, сліпо, наче за якір спасіння свого, вхопилась за нікчемну тінь образів і загрузла в ній. Звідси обоження людської тліні щодо інших тварин. Звідси нікчемні, безглузди думок книги, розколи, помилки й дуже заразна виразка, гірша від безбожництва, — марновірство. Воно те саме, що й ідолопоклоніння. У що хто вірить і на що надіється, те й вшановує. Марновір марновірному вірить, ідолопоклонник пусте шанує.

Та кожного створіння фігура є нечестива пустота, якщо втіленням і вміщенням своїм не освячує [її] один святий. "Ідол є ніщо".

Ідол, фігура, образ є те ж і ніщо. Освічені також зобразили джерелом, а слідом за тим водою, рососою, імлою, снігом, льодом, інеем й іншим.

І серце взяте в образ, як корінь життя, оселя вогню й любові. І камінна гора, що стоїть посеред моря, а слідом за тим острів, гавань, суша або тверда земля [материк] і інше. Серед образів і

крила орлині. Вони, підіймаючи схилене додолу пташине тіло, відображають іншу сутність.

А змії, що тримає в устах свій хвіст, привідкриває, що безкінечне *почало* і безначальний кінець, починаючи, закінчує, закінчуючи, починає. Та незліченний є таємнообразний морок божественних ворожін.

Розділ 5-й

НА ЦЬОМУ НАЧАЛІ ЗАСНОВАНА ВСЯ БІБЛІЯ

Це істинне і єдине *почало* є зерно і плід, центр і гавань, *початок* і *кінець* усіх книг єврейських.

"Спочатку було слово". Тобто: слово всієї Біблії створене для того, щоб вона була єдиним монументом *начала*.

"Спочатку було слово". А щоб не було сумніву, що це *почало* є не підле, а високе, істинне й єдине, тому поряд написано: "І слово було до Бога".

Коли ж вона створена до Бога і для Бога, тоді ця книга, що Богом дихає, і сама стала Богом. "І Бог був слово" так, як вексельний папірець чи асигнація стала монетою, а заповіт — скарбом. Це слово здавна створене до Бога. "Цей був одвіку до Бога". Треба читати так: "Це було одвіку до Бога, тобто слово (цей *λογος*)". Все у ньому богодане, і немає нічого, що б не йшло до Бога. "Все тим було..." І як у нікчемному вексельному папірці ховається імперіал, так у тлінній і смертній цих книг тіні і в мороці образів таїться пречисте, пресвітле й живе. "У тому було життя" й ін.

Розділ 6-й

БІБЛІЯ — ЦЕ МАЛЕНЬКИЙ БОГООБРАЗНИЙ СВІТ, АБО СВИТИК. СВИТОБУДОВА ЛИШ ЇЇ СТОСУЄТЬСЯ, А НЕ ВЕЛИКОГО, НАСЕЛЕНОГО СТОРОННЯМИ СВІТУ

Мойсей, догоджаючи єгипетським священикам, зібрав в одну громаду небесні та земні створіння, і, додавши рід благочестивих предків своїх, зліпив книгу Буття, тобто світобудови... Це примусило вважати, що світ створений 7000 років тому.

Але населений світ стосується створінь. Ми в ньому, а він живе в нас. Мойсеїв же, символічний, таємнообразний світ є книга. Вона нічим не зачіпає населеного світу, а лиш слідами зібраних із нього створінь веде нас до єдиного всюдисущого начала, як магнітна стріла, поглядаючи на вічну твердь його.

А в тому не дуже потрібна мудрість, щоб знати, чи спершу створений цвіт, чи народився гриб...

Від цього застерігає нас самий початок книги. "*Спочатку* сотворив Бог небо і землю". Кажуть, що у єврейському [варіанті] лежить так: "*Спочатку* сотворив Боги". А щоб це розумілось про книгу, написано: "*Я гиммел, ке я гарец*", тобто: "Це небо і цю землю". Ця мова ніяк не підходить для вселенського світу. Коли є лиш одна земля, як раніше вважалося, то недоречно говоритися: "Цю землю, це сонце"²².

Коли ж населеним світам немає ліку, як нині почали вважати, то й тут нісенітниця: "Це небо!.." А інше ж, десяте, соте, тисячне, хто створив? Звичайно, кожного світу машина має своє небо з планетами, що у ньому плавають. Ось нащо створена ця книга світобудови! "Небеса розкажуть про славу Бога..." Немає у ній мови ані слова, щоб не дихало благовістю *вічного*. У всіх цієї землі границях (*terminus* — знамення) й в усіх кінцях цього Всесвіту виходить провіщення наймилішого *начала* і є земля обітована. "Це не промови, не слова..." й ін.

У *началі* Божому заснував Вічний оці небесні й земні створіння, зібрані у цій книзі лиш для нього. "*Спочатку* сотворив Бог небо і землю". Грязь же ця й покидьки тлінних фігур нанесені негарно й безладно, не маючи ні вигляду, ні доброти. "Земля ж була невидима й необладнана".

І глибока безодня морської течії пільмою їх невдалого тлумачення вкривається. "І пільма над безоднею". І дух же Божий над цією грузькою тлінню, наче ковчег поверх всесвітньої води, витає. Він просвічує цю пільму, як блискавка Всесвіт, сходить на неї, як голуб, зігріває, як кокош²³, покриває, як орел хмизове гніздо своє, і крилами своїми нікчемну сутність нашу піднімає у гірне й перетворює. "І дух Божий витав над водами".

Після цього Мойсеевого вступу починається створення істот, вироблення тіні, творення чудес Божих, фабрика фігур його. "І каже Бог: "Бачу крізь морок вічносуще *почало* і йому рабськи поклоняюся. Чую таємний його у мені грім цей". "І говорить Бог: слухай, Мойсею! Хай сонячне світло буде фігурою моєю! Вона

показуватиме пальцем істину мою, що сяє у тлінній вашій природі, неймовірно для смертних".

"Хай буде світло!" Отже, раптом сонячне світло одягло блиск слави Божої і образ постаті його, а тлінь світила цього стала *сонцем правди* і поселенням *істини*, як тільки *Вічний* заснував у сонці поселення своє.

Оце й є пряме створення сильного!¹ — робити з нічого чудо, із тіні — точність, дати гязі постать, а підлій тліні — велич.

Усі діла його у вірі, віра в істині, істина у вічності, вічність у нетлінні, нетління у началі, начало в Бозі. "І було світло".

На цю добру свою справу дивився Вишній добрим своїм оком. Він, зневажаючи підлу хирлявість нашого світла, що терпить захід, лиш дивиться на своє невечірнє світло, що поселилося у речовинному сонці й із його тіні виходить для своїх прихильників, наче наречений із свого чертога. "І бачив Бог світло як добро".

А щоб із двох сутностей, що становлять одне, не утворилася суміш, а з неї ідолопоклоніння, то розділив Творець між світлом слави своєї і між пільмою тліні нашої, між істиною і між тінню, що утворює: "І розлучив Бог між світлом і..."

І назвав світло істини днем, а тінювиду пільму — нічю. "І назвав Бог світло — днем..." Та аби знову не почався розбрат, що розриває двоїну зв'язаних воедино сутностей, то зроблено із пільми й світла, із дня і ночі, з вечора й ранку "*день один*". Це світ Божий! Літо радості й веселості, жаданий час, день Господній. Один у 1000 років, і 1000 років у ньому.

Цей день сотворив Господь із протилежних природ: із лукавої й доброї, тлінної й нетлінної, із голоду й ситості, із плачу й радості у незлитому поєднанні.

Між водою підлою й небесною як розділяюча, так і поєднуюча закріплена вічна твердь. А на все це дивиться Творець, як на добре, так і на лукаве.

У цей перший день з'явилося фігур 6: пільма, світло, ніч, день, вечір, ранок.

Із тих фігур символів 3: пільма й світло, ніч і день, вечір і ранок.

Символ складається із фігур двох або трьох, що означають тлінь і вічність. Сюди-то й звернутий отой Божий запит до Йова: "У якій землі поселяється світло?" "Яке місце для пільми?" Наприклад: вечір і ранок; вода, твердь і хмара; море й суша.

¹ Quid est techna poetica? Facere ex malo bonum. Quis bonus?.. Caro nihil...²⁴

Вечір є дим тліні, а ранок — місто вічності. "Увечері оселиться плач, а зранку — радість".

У воді й морі вмістилися пільма й смерть, а на суші, на небі й у хмарі поселилися світло й життя.

"Коли у ріках лють твоя?" "Над небесами слава його".

Розділ 7-й

ПРО СИМВОЛИ, АБО ОБРАЗИ. ЯК ВОНИ НАЗИВАЛИСЯ У ГРЕКІВ? А ЯК НАЗИВАЮТЬСЯ В БІБЛІІ?

Такі фігури, що таять у собі таємну силу, названі від грецьких мудреців: *emblemata, hieroglyphica*.

А у Біблії називаються: чудеса, знамення, путі, сліди, тінь, стіна, двері, віконце, образ, границя, печать, посудина, місце, дим, місто, престол, кінь, херувим, тобто колісниця, й ін... Вони і є скотина, звірі, птахи, чисті й нечисті, а Біблія є ковчег і рай Божий, простіше кажучи — звіринець.

"Насадив Господь Бог рай у Едемі, на сході".

Сюди ж у кількість увів і людину. Треба тверезо підіймати очі, коли тут прочитати: одяг, хутро, лахміття, пелени, ясла, коробочка, кошочок, гніздо, нора, щілина, печера, гриб, рив, темниця, пута, сіль, плит, шатро й таке подібне.

"Які добрі дома твої, Якове, і шатра твої, Ізраїлю!.." Також, коли малюється фігура циркульна, плоскокругла, куляста, яка є перстень, хліб, монета й ін., або виноградні й садові плоди з гілками й насінням тощо. Дивись добре! Наприклад, коли миловида жінка Авиґея привезла Давидові, між іншим, 200 хлібин, кошик грон і 200 в'язанок смокв. "Хто прив'язує до лози своє лоша". "Тобі й насінню твоєму..."

Це природний стиль Біблії! Історичним чи моральним лицемірством так сплести фігури й символи, що одне на лиці, а інше в серці. Лице як шкаралупа, а серце — зерно, і це означає: "Веніамін — вовк, хижак рано їсть, ще й на вечір дає поживу".

І не дивно, що весь Ізраїль товче у ступах манну³. Манна означає: *що це?* Тобто чудо, а чудо є образ або фігура.

³ Манна? Quidnam hoc? Що це? Чудо, а джерело його що? По-слов'янськи чудо є старе.

Сама її мова про фігури дихає мороком ворожби, і найкоротша казочка містить у вузлі своєму монумент найсолодшої вічності; як полова зерно, а моллюск перлину і як місяць сонячне світло віддає по всій земляності своїй. Наприклад.

Розділ 8-й

ПЕРШИЙ ДОСЛІД, ЩО ВИПРОБОВУЄ СИЛУ ТАКОГО СЛОВА: "ЗВЕРШИЛИСЯ НЕБО І ЗЕМЛЯ..."

Під цим історичним видом заховалось те ж, що й під тим: "Спочатку сотворив Бог..." Звершення, верх, кінець і начало є те ж саме. Яків, благословляючи, тобто творячи фігурою Божою Йосифа, переносить на тім'я голови його силу пагорбів або гірських вершин, що з'являються з-під потоку і які утворюють вічність. Те ж чинить і Мойсей. "Від начала верхів'я гір і від верхів'я пагорбів вічних є земля Йосифова", — говорить Мойсей. Також поклоняється Яків верху жезла Йосифового. Згадує й Давид верх волосся... Та все це: "Занемиг — ти ж звершив".

Верхів'я гір, волосся голів, промені зорі й сонця — все це ніщо. Та ці фігури ведуть до Вічного, його ж силою притягвані, як звучить його запит до Йова: "Вечірню зірку за волосся її чи притягнеш?" Лиш він є завершення й кінець світил і знамень. "Хай стане сонце! І стало сонце і місяць". "Поки прийшов, став зверху... Це нині!"

"Звершилися небо, й земля, і всі прикраси їх". Спаситель, помираючи, видихнув останній зойк: "Звершилося", — тобто ця історія з повчанням створена спочатку: тобто у Бозі, батькові моєму. "Спочатку було слово". І все це йде до *Вічного точки*, як до свого завершення. Все це нині завершене вже і прикрашене. "Звершилися небо і земля".

Це не наше й не до нас. Божі є час, і діло, й слава. "Завершив Бог у день шостий діла свої".

Коли весь символічний світ налаштований іти до божественного центра, то можна сказати: "Звершилися небо й земля". І коли вже всі створіння прийшли до наміченої своєї точки й спокою, можна сказати: "Звершилося".

Як зникає стебло при зрілості пшеничного зерна, а правдивіше сказати, ховається у зерні, так уся фігуральна мертвість, допливши до свого пристановища, пожерта життям, знищується. Цього просить коханий, будучи його фігурою. "Ослаб мене, хай спочину..." "Зникли очі мої..." "Хто дасть мені крила?"

Звідси слова пророків: "зірки впадуть", "сонце померкне", "згорнеться небо, як сувій" та інші — дали привід думати, наче населений світ колись загине.

У помираючій на хресті Христовій плоті помирає вся історіальна нісенітниця, і вчасно пролунав голос цей: "Звершилося".

Тоді померкне сонце, розривається вся фігуральна завіса, а світає ранок всесвітнього й премирного воскресіння.

"Зима минула, дощ відійшов... квіти з'явилися на землі. Час обрізування грон настав". "Звершилося".

Приклад другий.

Розділ 9-й

ВИПРОБОВУЄТЬСЯ СИЛА ТАКОГО СЛОВА: "ВІДПОЧИВ У СЬОМИЙ ДЕНЬ ВІД УСІХ СПРАВ СВОІХ"

Ось зустрічає смішним лицем історичну нісенітницю! Глупота цим задоволена, а самі премудрі, не розкусивши, спокушаються. Крім наявності, немає тут нічого недоречного, все просте для тих, хто розуміє. Просто сказати: Бог, сотворивши всі створіння фігурами своєї слави, зробив особливим портретом день суботній.

Як лев у своєму ложі, так творча сила його спочиває в фігурі. Це означає *εμβλημα*, *emblemata*. І не про тлінь написано: "Ліг, спочив, як лев". "Яків, поклавши ноги свої на одрі, помер". "Поховали його в печері великій, яку знайшов Авраам".

Згадай поселення крові, тобто всю фігуральну тлінь. Та не забувай: "У якій землі оселяється світло? Питьмі ж яке є місце?" А субота від усіх чистих фігур краща і найсвітліший заспокоєння чертог. "Благословив Бог день сьомий".

³ *Emblema*, тобто вкидка, вмітка, вправка. *Injectio, insertio, tanquam. Praetiosi lapilli in loculum sive oculum annuli*²⁵.

І не дивно: від усіх справ своїх вибрав цю оселю. Доба складається з п'ятьма й світла. Обидві частини, а частіше світло називається днем. Та джерело й центр світла є сонце.

Ця найпрекрасніша й найблагородніша істота у світі є те, що в тілі око. "У сонці поклав поселення своє". День є мале коло, що обертається за 24 години. Воно становить круги віків і тисячі літ, як одна форма — мільйони монет. Рівний і примірний течії біг обертає всі дні. І час, і міра, і рух — подібні.

Як сьомий день, так і п'ятдесята субота, що завершує седмицю седмиць, є спокій, присвячений Господу, і п'ятдесятий рік є його ж радісне літо (jubileus). Отже, субота є свято свят, тобто спокій спокоїв і поселення поселень Божих, як пісня пісень — найголовніша і символів символ, що порівнює тлінь з вічністю, щоб ми пам'ятали її нетління. "Хай буде світло, і було світло".

П'ятьма її і вечір приводить до розуму плач усієї тліні, а ранок і світлопромінне сонце голосно проповідує радість сяючої Вічного слави. "Небеса повідають славу Божу..."

"День днєві відригує слово, а ніч ночі сповіщає розум". "І був вечір, і був ранок — день..."

Кожний день фігурної цієї седмиці, маючи сонце, є субота і спокій Божий. "Дуже рано в одну із субот прийшли на гріб, коли засіяло сонце..." Дуже рано засіяло сонце... На перший погляд нісенітниця, та у Бога можливе й це. "Поклав мені ранком ранок". "Правда твоя як південь". "Де спочиваєш? У півдні".

Якщо хтось в одну із цих світлих субот суботу побачить нареченого, що встає, то той може і з інших фігуральних сосків виссати найсолодшу сотів і соку вічність. "Випустив ти в'язнів своїх із рову..." "Гроби відкрилися".

Розділ 10-й

ПРО ЗАХАРІЇН СВІЧНИК

Захарія, вгледівши через завісу цей семичисельний вічності вінець, чує від Бога: "Сім є цих очей Господніх". Сім у седмиці сонць і одне сонце. Сім очей вічності і одне недремне око. Ця ж седмиця у Захарії уподібнюється до семилампадного свічника: "Бачив, і це свічник весь золотий".

Шукав він, та у Бога що це означає? І знайшов, що всіх цих думок стріла спрямована в один лиш центр вічності, знехтувавши всю стихійну грязь. "Це слово Господнє не в силі великий, не у міцності, а в душі", — говорить Господь.

Цей світлосонячний свічник просвічує виходи і входи у цю запечатану книгу, а це семипоглядне око весь дім цей свій у цілості досі зберігає. "Господня земля..." Це око відкривається по всій його землі цій з тягарем її. Це сім очей Господніх, що дивляться на всю землю.

І не дивно, що Єзекііль бачить довкола [завдяки] крилатим своїм тваринам і на колеса насадженим очам. Сказано вже, що Біблія є символічний світ і звіринець Божий, а люди, скотина, звірі й птахи є фігури й херувими²⁶, тобто візочки, що везуть вічності скарб.

Просить Єзекія, що сидить на херувимах, щоб визволив від наруги нетлінну свою діву — Біблію, і цих-то очей його у ній відкриття просить: "Відкрий, Господи, очі твої і дивись". Про це ж просить і Соломон: "Хай очі твої будуть відкриті на храм цей день і ніч". Тоді вони не вдень, а лиш вночі відкриваються, коли лиш тінь і фігура бовваніє. Відкриваються вони Веніаміну й братії його.

"Глянувши очима своїми, Йосиф побачив Веніаміна". Та Веніамін, крім вечора, і рано ще їсть.

"Зголодніють увечері..." "Відверну очі мої від вас". "Сповнилося зранку..."

Відкриваються Закхею: "Глянувши, Ісус..." Відкриваються Давидові: "У світлі тому побачимо *світло*". Та й цей у седмичних днях побачив Бога. "Семирицею вдень хвалив тебе". Відкриваються Соломонові: "Очі твої голубині". Та й цей кричить, що під сонцем убогість, і труд, і немає потішних новин, крім того, що спочиває на сонці. "Поки дихає день..." "Де спочиваєш? — У полудні". "Покажи мені вид твій..."

У всіх таких як містяться всередині їх, так і відкриваються Вічного очі. А без цього вони і недужі, й кульгаві, й сліпі. "Тоді скочить кривий, як олень..." "Очі Господні високі, людина ж смиренна".

Вони тому називаються народ Божий, а Мойсей синів Якова так благословить: "Всі освячені під руками твоїми і ці під тобою є". Вони — і люди, і бики, і леви, і орли, зайнявши місця єгипетських фігур, названих ієрогліфами.

"Син левів Юда, радостетворні очі його..."

"Першородне теля — доброта його". "Чи твоєю поведінкою здіймається орел?" "Підняв вас, як на крилах орлиних, і привів вас до себе". "Очі твої на мені..." (Йов).

Ось чому херувимських цих тварин уявляє Єзекиїль крилатими, чотириногими, багатоокими, що везуть колеса багатооки. "На його місце, якщо бачили *почало* одне, йшли слідом його". Наче в очах їх є високе оте *око*, зіниця вічності, і у світлі світло істинне, а у сонці нове містилося *сонце*. "Начебто було *коло* в колесі". Він же бачить серед тих тварин палаючі Захаріїні свічки. Відомо, що стародавні свічкою, лампадою й оком світу називали сонце, а людина є маленький світик. "Спочив у день сьомий".

Розділ 11-й

ПРО СНИ ФАРАОНОВІ

Ця радостетворна субот седмиця, з'являючись у різному одязі, з'являється й під виглядом семи колосків, бачених у сні фараоном, і семи корів²⁷.

Глумачить це сам Йосиф: "Є сім років". Як субота, так і 50-й рік є чертог Вишнього. А можна здогадатися й із цього, що всі колоски, як і Захаріїні сім лампад, виходять з одного стебла, що у нашому світі не видно.

Чи не подібні сонце і колос?.. Яка потреба в гаманцях, якщо в них те ж золото? "Всяка плоть — сіно, і все, як риза, зітліє, а думки у них Божі й ті ж". Коли сонце освічує, а вино веселить, а хліб зміцнює, тоді не велика різниця. Давидова мова про світло зміщує пшеницю, вино і елей. "Проявився на нас..." і інше.

Мені здається, що сон фараона означає ніч і тінь запозичених у єгипетських священників і даремно у них шанованих отих фігур, всередині яких прозріло ізраїльське око вічної думки і викрало на свою користь. "Сон фараона один є". Лиш єгипетська п'ятка у цих словах, а сила в них Божа. "Як істинне буде слово, котре від Бога". Потім і сон повторений. Один його, другий колос Божий. "І був вечір, і був ранок..." Оці-то колоски зривали й розтирали апостоли в суботу. Допомогла їм субота, а без неї їх би зустріло те, чим прийняв єврейський сфінкс, — сильний князь Єффай всіх єфремітів²⁸. Він усіх їх переколов, бо

не вирішили отакого завдання: "Скажіть колос (шиболет — по-єврейськи)"²⁹. І не змогли так сказати. "І взяв їх і заколов". Смерть, голод, отрута й виродок є Біблія, що заблудила від свого *почала*.

Видно, що єфреміти про дні перші й літа вічні з Давидом не міркували, а з апостолами не думали про суботу. Не спало їм на думку здогадатися, що всяка трава на третій день, а день *спочатку* сотворений. Тут у всьому гавань... Субота день її і сонце силу, рішення й шабаш усьому надає. А більш правдиво сказати: зіниця сонця — маленьке, вміщене у сонці сонечко.

У цій найсвітлішій із всіх своїх чертогів палаті, відпочиваючи, прекрасний наш Йосиф (прикладатель) до фігурної своєї системи, до очей світу, що сходять і заходять сонцем, до проростаючої і в'янучої трави, всякої плоти світло, сенс і смак прикладає, оновлюючи вигляд фігур і сам на всяку свою похвалу прикладаючи. Треба лиш із цієї твердості його викликати, обрізати йому волосожарні промені, зняти світло, що його огортає, і все лахміття відслати на захід. Тоді залишиться й вознесеться Господь єдиний. "Ліг, спочив..." "Спочив у день сьомий".

Розділ 12-й

ПРО АВРААМОВУ ЖЕРТВУ

Багата ця й чудова фігура сонце є ситою жертвою Богові. Сім субот, сім корів, убогість наша, а жир Божий. Наш голодний вечір, а його ранок ситий. Жир є те ж саме, що у Захаріїних лампадах елей: і освічує, і насичує. Оцю-то "візьми мені телицю трилітню", — велить Бог Авраамові. Він, піднявши жертву в розум *почала* і розділивши фігуру на тінь і істину, бачить, що сонце є не що інше як піч, яка димить запашним неглінням димом⁶. Тоді сонце, показавши того, кого собою утворює, впало, наче шкаралупа, на захід свій⁸, а Авраам здивувався, побачивши, що на місце відділеної тліні прийшли нові думки, думки вічні. "Хай птахи розмножаться

²⁷ Не вимовили ши, лиш шиболет, через це загинули (Книга Суддів).

²⁸ Глянь! Що означає справжній Содом і Єрихон? За пустодзвоном Єрихон означає пахощі.

²⁹ Глянь: "Сонце впало. Жінка Лотова повернулася назад — те ж".

на землі". Тут він почув оту горлицю. "Голос горлиці чути в землі нашій".

Побачив із ковчега голубку, що дивилася поверх потопних вод, і сказано йому, що це зачате в його серці вічності зерно перетвориться на тлінь поганських фігур, пожерте ними, і всякий розтопче як підле, та що цим переважаючим поганам він сам дасть суд і рішення і що це насіння наслідить усю їхню землю, запозичивши від несмачного єгипетського Нілу все для Євфратового плодоношення. Від цих корів пропонує найдорожчим своїм гостям масло, і молоко, і теля одне. Лиш один є у всіх цих чистих Божих телиць син, та завжди молодий і прекрасний. "Спочив у день сьомий".

Розділ 13-й

ПРО СІМ ХЛІБИН

Сюди дивляться і сім хлібин. Одну із цих хлібин їдять два подорожні: Лука і славний поглядом Клеопа, але на шляху суботньому; субота — це і шлях, і смак і подорожнім, і хлібам. Хто ж переламав їм цю твердішу від усякого каменя хлібину?... Ось хто!

Хто зробив бенкет семи днів, відкрив загадку у день сьомий, попалив стодоли й колосся філістимські, заніс на гору міські ворота, розтерзав лева, спав і встав зі сну свого?.. Вже сонце сідало, нічого було залізом стригти й обрізувати. "Залізо не зійде..." Залишилась лиш зніця сонця. *Сонечко*... Тут розкриття загадки. Самсон означає "сонечко". "Їм відкрилися очі..." Преблаженне сонечко спочиває у день сьомий, встає у третій, палить усю тлінь, руйнує іноплеменні стіни, відчиняє гроби, відкриває очі, ламає хліби, насичує весь свій почесний народ смаком *вічності*. "Очі всіх на тебе уповають, і ти даєш їм поживу в добрий час".

Уся ця родина, що має богообразні очі, від останнього апостола до Адама, говорить з Йовом: "Очі твої на мені, і до того ж мене немає"³.

Кількість тих, хто їсть ці хлібини, 4000 або 5000. Тому, що

³ Amplius і до того ж немає. Id est umbra sum et figura; amplius nihilum. Sol est pascha; et ergo sum — solis sol; umbra, umbrae, seu antipascha, id est viceumbra, vicefigura, antitypus²⁹.

вся сила Господня виходить із Єгипту за 430 років і у цій сумі міститься 7, а седмиць седмиця становить 40, 400 або 4000 з лишком. Потім написано: "Як 4000", "Як 5000..." І часто згадується четвертий і сьомий рід: "У четвертому роді повернуться". А як вони є *віще-фігурою*³ седмиці, так усього і кожного з них стосується оце: "Шість разів від бід порятує тебе, на сьомий же не торкнеться тебе зло". Тобто: наситить зранку, помножить і прикладе пшеницю, вино і елей. І додає Йову сім синів і три дочки: "Касію, Ріг достатку й День. "Спочив у день сьомий".

Розділ 14-й

ПРО ПЛАЩАНИЦЮ, СПУЩЕНУ ПЕТРОВІ

Ця світла седмиця є широкий килим, що вміщує всіх чотириногих, і птахів, і риб, і гадів, і плоди дерев і трав. Все у ній, а саме вона сотворена *спочатку*. Цей небесний килим спустив: "Простягаючи небо, як шкіру". А коли килим, то й стіл, і дім на сім стовпів, і пропозиція хлібин. І ледве чи над цією скатертиною бенкетує у "Діях" в полудень Петро у світлиці, піднявши всі за Авраамом вгору *начала*. "Заколи і їж". Там, похваляючись, їсть і Павло: "Маємо ж вітвар..." Там причащаються і всі, йому посвячені. "Вп'ються від жиру дому твого..." "Пили ж і впилися з ним".

І ми можемо сказати: "Маємо вітвар". Та ніхто не поганий, кого Бог для себе освятив. Хай мовчить тут усяка плоть! Хай заколеться! Боже це тіло, а ця тлінна шкіра й вигляд є фігурною завісою храму, де вічний спочиває. "Це кров *моя*... *Моя*... (над цим слівцем *emphasis* — наголос) *моя*, Божа, не людська".

Цим полотном повиває Марія немовля, а Йосиф — мерця. "І це вам знамення...", тобто фігура.

Щаслива земля: коли цей мертвий встав, коли цей Йосиф виведений із фортеці, коли цей Самсон прокинувся, розірвав ланцюги, згорнув небо, як сукно, потряс землею й розігнав усю поганських фігур сторожу. "Там його побачите". "Спочив у день сьомий".

³ Віще-фігура — *grasse*: ἀντίτυπος.

ПРО ДРАБИНУ ЯКОВА, ПРО СІМ МІСТ,
ЖІНОК, ТРУБ І ГІР...

Драбина Якова, що торкається небес, показує що ж седмицю. Від неї й через неї витікають і стікають до своєї точки всі фігури, часто називаючись свідками, сторожами й ангелами, тобто слугами, які благовістять мир. "Слава у вишніх Богові..."

Яків, як і дід його, прозрів, що це не людський жарт, а дім Божий, і що ця седмиця є двері, котрі заводять на високий край, а побачив також по заході сонця. Сюди дивляться й клятвені джерела його батька. "Очі твої — як озера в Єсевоні (місті)".

Клятва, смерть і фігура є одне й те ж.

Ці ж дні є і сім міст Божих, і сім Ісаакових жінок, що як одна одного дотримуються чоловіка, і сім труб, що зруйнували Єрихон. І, звичайно, небо, коли сповіщає славу Богу, є труба.

Ці ж є гори Божі, гори ситі. Там росте ріг Давида, туди сходять усі коліна Ізраїля. Туди ж іде в гірне й Маріам. Там місце стадам оленів і олениць, що народжують. "Перейдемо до Вифлеєма..." "Там народила тебе мати твоя".

Сюди дивиться і Даниїл Meingard³⁰ з гачками своїх седмиць. І Павло, і Стефан, що йдуть у Галілею. "Знаю людину". "Тіло її як фарсис (камінь)". "Як піднялася пишнота її". "Це бачу небеса відкриті". "Прийдіть, зійдемо на гору Господню". Там мир Ізраїлю і гавань усім фігурам! "Спочив у день сьомий".

Розділ 16-й

ПРО БЕЗКІНЕЧНИЙ ПРОСТІР
І НЕПРОХІДНІСТЬ ДОМУ БОЖОГО

Пізнавши день, пізнаєш седмицю, а цю пізнавши, пізнаєш Книгу Буття й інші, як галузки її. І хоча в цьому непрохідному лабіринті не всякі двері можна відкрити, та вже знаєш, що під тією печаттю не що інше, а лиш Божий таїться скарб. Досить тобі, що отримав вихід і що тобі подарована нитка шовкового клубка від царівни Аріадни³¹, яка веде тебе із цього лабіринту на простір.

Єрусалимська Аріадна є Раав, яка звільнила із Єрихона вивідувачів Ісусових прив'язаною біля вікна червоною мотузкою. Ця мотузочка є для нас вождем у численних, пов'язаних між собою чертогах дому Божого, що розділяє Фареса від Зари, світло від п'тьми. [Що розділяє море. Бо що є сонце, як не вогненне море?]

Цією мотузкою межує Навин землю, а за цією мірою ість Єзекііль священні хліби й воду. "Мотузка червона — уста твої". "Бачив, і це муж, а в руці його шнур землемірний". "Ним же міряй..." "Відміряється нам".

Навіщо бажати все перезнати? Ненаситна забава гуляти по соломонівських садах і домах, а не все видивлятися. Шукати й дивуватися означає те ж саме. Цей рух веселить і оживляє душу, як швидкість воду, що тече по камінню. Та при повному відкритті всього-на-всього зникає подив. Тоді слабне апетит і настає насичення, потім нудьга і сум. 1000 років і один день — одна фігура і 1 000 000 їх є те ж саме. Коли щось незрозуміле, закричи з Варухом: "О Ізраїлю! Який великий дім Божий! Великий і не має кінця". "Це море велике..."

Розділ 17-й

ПРО ЗМІЯ

Мойсей між іншими фігурами запозичив у єгипетських священників і фігуру змія, що відображає Божу премудрість. "Змій же був наймудріший..." А якщо одна фігура, то й уся Біблія є змій. Здіймає його Мойсей вгору, щоб не помер Ізраїль. Те ж євангельський змій каже: "Якщо я буду піднесений від землі, тоді все притягну до себе". Цей змій, повзаючи по землі, всю цю Мойсеевого світу систему і Адама з усією тут населеною родиною псує. Всі вони залишаються дурними й несмачними бовванами, поки не розкусити йому голову. Голова його є седмиця. Отже, Біблія є змій, хоч одноголовий, а розтопче йому голову той, хто спочиває на сонці. Вибрана із фігур фігура — сонце є і мати, і діва, що випускає з лона прийняте від Бога вічності зерно. "Той зітре твою голову". Цей-бо змій залишиться лиш підніжжям того, хто сидить у сонці. Тоді все оживляється, а мертві встають до своєї точки. В іншому випадку цей чорний дракон, вибльовуючи безодню гір-

ких вод, огорнутої в сонце сина апокаліптичної жони, потім усю обітовану землю потопляє, та жоні даються орлині крила, щоб народила не в підлому місці й не смертне. "Дитя її було взяте до Бога".

Цей є горда зірниця, сатана й ворог ангелам, херувимам і всім фігурам, що носять Господа. Не може дивитись Соломон як на орла, що летить до сонця, а не до *сонечка*, так і на огидне цього змія повзання. І ледь не цей згадується у притчах раб, що воцарився; а щоб цього не сталося, то Даниїл, який спочив у рові лева, викидає цьому гаспидові у пекельну пашу хлібець, спечений із смоли запашних дерев, і жиру, і бавовняного паперу. Все це є фігури вічності. "Смирна, й стакти, й касія". "Хто віддає сніг свій, як вовну (бавовну)". "І жиру пшеничного, насичуючи тебе".

Від цієї нашого Даниїла дивної пилюлі змії луснув.

"Той зітре твою голову". Встає й Йона від лица Господнього. Це муж, чудовиськовий в черево кидає його Бог. Тоді рятується все священного цього світу поселення з людьми його. Ніневія означає житло, а Йона є голуб.

"Держай, земле... держайте, тварини польові". "Діти Сіону, радійте, бо дав вам поживу в правді!" Лице, від якого встає Йона, рів лева, піч, що димить смироною, ковчег і кивот, Самсонова й Адамова жона, ризи Йосифа, чертог сонячний *Вічного* є те ж саме. "Одягається світлом, як ризою". "Той зітре твою голову". Розтерзавши цього диявола, який рикає, *Самсон* знаходить у трупі його насолоду вічності.

Це діється при місті Фамнафі. *Фамна* означає образ. "Той твою зітре голову". Мойсея наслідую наперсник, називаючи істину світлом, що просвічує будь-яку людину, пришельця у цей символічний світ. Він ставить предтечу на місце головної сонячної фігури.

"Хай свідчить про світло..." "Був світильник..." Та менше сонечко більше від великого. "Йому належить рости, мені ж зменшуватись".

Цей суддя ізраїльський руйнує все старе фігур повзання, оновлює сутність нашу, перетворюючи несмачну воду в веселе вино і надаючи всій Біблії меду вічності. "Дасться мені всяка влада..." "Той твою зітре голову".

Цього просять Давид з Мойсеєм, що криком будять заснулого на колінах своєї Даліли. "Хай воскресне Бог..."

"Встань, Господи, і хай розсіплються вороги твої!" "Спочив у день сьомий..."

КАТАВАСІЯ³², АБО СХОДЖЕННЯ

Завершивши другий приклад, знову кажу, що в Біблії одне на лиці, а інше в серці. Як Алквіадська ікона, що по-грецьки називається *σηληνός*, з лица була жартівлива, а всередині ховала Божу велич. Благородний і забавний є обман і фальш, де знаходимо під брехнею істину, мудрість під буйством, а в плоті — Бога. Ось справжнє, назване у стародавніх греків *λοίπμα*, тобто творіння!³³ А такі письменники є справжніми поетами, і нітрохи не дивно, що Мойсея звать ошуканцем.

Цей змії навмисне створений; хай поглумляться з нього зборища тих, які зухвало судять! І не дивно, що для цих лісів і високих Божих гір народжується не лев чи орел, а миші, їжаки, сови, одуди, кажани, шершні, жаби, псячі мухи, ехидни, василіски, мавпи й лисиці, які шкодять солімонівським виноградам. "Випробуйте Писання!"

Кінець! І святому Богу слава!

КНИЖЕЧКА ПРО ЧИТАННЯ СВЯТОГО ПИСЬМА, НАЗВАНА ЖІНКА ЛОТОВА¹

Любий друже Михайле!²

Перед відкриттям Харківського намісництва, під час безперервних осінніх дощів, проганяючи нудьгу, написав я цю книжицю в Сіннянському монастирі. Цей монастирок подарував Печерській лаврі святий Юстин, митрополит Білгородський, у ньому він часто усамітнювався заради гірних садів і чистого неба. Брат мій, Юстин Звіряка, який був тоді ігуменом, не міг відчувати смаку в *Жінці* моєї *Лотовій*. Однак був друкарем і потішався книгами грецькими й римськими. А ти, любий друже, маєш смак не зв'язаний. Чи можна мені не сказати про тебе (в опівнічному каноні першого голосу): "Ти з'явився Авраамові, показуючи найчистішу частину богослов'я"?

Всі богословствують, та не за Авраамом. Усі кусають і жувають, але не за сином Якова.

"Юдо, сину мій! Тебе похвалять брати твої..." "Зуби його кращі від молока".

Хто може згадувати жінку Лотову, якщо Бог не буде з ним? "Пам'ятай же останнє твоє..." А що таке останнє, як не кінець і вічність? "Пам'ятай останнє твоє", тобто те, що йде за ділами твоїми. Все наше зникає, а замість тіні — вічність... О вічності! Лиш ти для нас і світло, і пам'ять. Безславний суддя, який не пам'ятає про тебе! Безпам'ятний богослов, який забув про тебе! О вічності! Мати твоя пам'ять, а ти її мати... Книжнику мій, що спить на Біблії, скажи мені, хто й що гніздиться у пам'яті твоїй? Яка промова і яка наречена живе й формується у цьому твоєму дзеркалі, що ширше від усіх морських і повітряних безодень? Що ж це полонить і веселить твою й Всесвіту царицю? Яку царицю? Пам'ять [кажу] твою. Будь ласка, скажи...

В і д п о в і д а є к н и ж н и к. "Тьху! Як не знати цього? Райдуга в хмарі, красуня в дзеркалі, а прекрасний Нарцис³ мій, світ цей, видимий в очах моїх, наче у двох дзеркальцях, дивиться на себе, амуриться й милується сам собою безперервно..." А крім цього, чи ніщо тобі на пам'ять не спадає?

В і д п о в і д ь. "Та що якесь інше спаде? Бо ж що бачиш, те й пам'ятаєш..." О мій ти друже, я знав це ще до твоєї відповіді.

Знаю, що весь ти, як Нарцис твій у водах, втопився у наявності. Апам'ятає твоя де? У мені. Що вона пам'ятає? Все! Як же пам'ятає? Бо ж все твоє і вся твоя дурниця (хаос) стирчить під твоїм носом. Увесь твій мотлох, весь бовван твій, світ цей, лежить перед твоїми очима, гніздиться у твоїх зіницях. Лиш те одне пам'ятається, що заочне. Де ж твоя пам'ять? Бо ж у тебе немає нічого заочного. І нині навіщо вона тобі? Скажи мені: де таке око, щоб йому не було на що дивитись? Не може ж бути й пам'яті, якщо їй нічого пам'ятати. Прошу, не муч мене (проситься книжник), я ж пам'ятаю все те, що сталося вчора... О бідолашний з твоєю вчорашньою пам'яттю...

Вчора це твоє вже минуло. Згинула разом з твоїм вечором і пам'ять твоя. Все те є оте твоє вчора, що вже зникло, відцвіло й не впізнає місця свого. Якщо твоя земля є ніщо, то як же й не пам'ять? Ось оце вона від землі, земля твоя пам'ять, послухай: "Лице Господнє на творіннях злих, яке вживає залежну від землі пам'ять їх". Прошу, прокинься! Не весь погрузни у землю! Приклади до неї й те, чого не бачиш. А прикладеш, якщо згадаєш. Тим воно велике, чим нетлінне. Нетлінне, як невидиме. Бо хто ж може розтлити заочне й невидиме? І що таке святе, як не віддалене від тління? Це ж є істинна пам'ять: визнати, обійняти й прийняти у наше пам'ятне дзеркало ту святиню, яка прихована, тобто від тління віддалена й сильніше від сонця сяє, тобто всім усе оживляє.

"Співайте Господу, преподобні його, і сповідуйте пам'ять святині його".

Чи бачиш, що святиня й пам'ять — нерозлучні друзі? А ти прив'язав її до прокляття землі.

Святиня і пам'ять — це є подвійний промінь не вечірнього сонця. Святиню віра бачить, надія сподівається [на неї], любов серцем обіймає, а пам'ять пам'ятає. Ці чотири духи є одне з вічністю, з безоднею нетління, з апокаліпсним містом, з сонцем, що не заходить. Бачиш дим? Згадай вогонь! Бачиш світ цей? Згадай вічність! Що таке цей світ? Дим вічності. Вічність є вогонь, який все поїдає.

Дурний ловець на слід дивиться, олень не спадає на пам'ять, а слід веде до оленя.

Глупий книжник на бовван дивиться, вічність на пам'ять не спадає. А шляхи до неї ведуть. "Шляхи твої у водах великих".

Біблія є шляхи його. А ти в шляхи заглибився. Прокинься й згадай. Куди ці сліди ведуть? Куди ці ноги несуть? Ось куди! Наум співає: "Це на горах ноги". Чиї ноги? Того, хто благовістити і сповіщає мир.

Бачиш? На горах твій олень. До нього ці сліди ведуть. До нього ці ноги несуть. Зводь же пам'ять на гори. Звідти приходить допомога.

Що таке Лотова жінка? — Слід. Куди вона тебе веде? — Туди, куди сама йде. Йде туди, куди дивиться. Куди дивиться, там її думка. Вона оглянулася на Содом. Жінка й Содом є одне і те саме. Содом означає те, що й тайна. Ось куди жінка привела — в Содом. А Содом куди веде? Туди, куди дим підіймається. Дим його підіймається в небо. Дим його піднявся вгору. Дим, чад, дух, думка, сенс є те ж саме. Бачиш? Куди веде Содом? Жінка й Содом суть ноги. Бачиш, що йдуть на гори? "Це на горах ноги?.."

Але й гора є слід Божий, а куди вона веде? — На Сіон-гору веде. Та Сіон — гора земна. Вона веде до небесної. Сіон дивиться на місто. Небесна гора — на весь світ. Там-то твій Лот живе! "Гора Сіон, у неї ж вселився ти". Де ж наш Сіон небесний? Сонце дивиться на весь світ. Ось тобі гора небесна! Сонце є справжній Содом. Лотова жінка є сонце. У цьому боввані Лот сховався. Бачить його пам'ять чиста. Дивиться на нього свята віра. Сонце — Содом, а він — Сигор⁴. Сонце — жупел, він — фіміам. Сонце — пекло, а він — роса. Сонце западе під землю. На вічну пам'ять буде Лот. Він тобі батько і наречена. Купідон і старий днями.

Прикмета 1-ша

ПРО НАСТАВНИКА

Море це, велике й просторе, повинно приходити під проводом ангелів Божих. Таким був вождь Товії Рафаїл.

Ангел, апостол і істинний богослов є одне і те ж. Та звідки знати, хто посланий Богом? Слухай Єремію (гл. 23, ст. 22): "Якби вони почули мою пораду, то здійснили б слова мої й відвернули б людей моїх від шляху їх лукавого і від починань лукавих".

Бачиш, що посланником від поради Божої є той, хто схиляється до повчання, ще більше до віри, без якої й чеснота не чеснота. Такими є: Василій Великий, Іван Злотоуст, Григорій Назіанзин, Амвросій, Єронім, Августин, папа Григорій Великий і подібні до них⁵. Оці саме й могли з Павлом сказати: "Ми ж розум Христа маємо".

Богословіє вчить або зцілює найпотемніші в душі починання, поради й думки. "Розтліли й омерзлилися в починаннях". Почин, начало, рада, λόγος⁶ і Бог є одне і те ж. Від ради або голови всі

наші діла, як із джерела, назовні виходять. Якщо рада добра, то й плоди добрі.

Отже, богословіє є не що інше як викоренення злих думок або, як Павло говорить, начал і влади. Бо якщо дві людини, земна й небесна, у тій же людині, то і два начала: одне зміїне, або плотське, друге Боже.

Віншому ті викорінюють погані думки, а на те місце насівають слово Боже, насіння всіх добрих справ, про які можна сказати: "Почав Ісус творити й навчати".

Лиш любов робить справжньою ангельську мову.

Прикмета 2-га

ПРО СИМПАТІЮ, АБО СПІВЧУТТЯ МІЖ ЧИТЦЕМ І НАСТАВНИКОМ

Начало всього і смак є любов. Як пожива, так і наука не сприймається від нелюбого. Отже, із згаданих ангелів вибрати для себе одного, який сподобається більше за інших. Випробувати трохи кожного або деяких із них. У той час раптом до одного відчуєш особливий рух. Одну манну всі ці їдять: добрий в усіх згаданих смак, та різний.

Прикмета 3-тя

ПРО ВІДКИДАННЯ СВІТСЬКИХ ДУМОК

Пристаючи до тих небесних письменників, треба прийняти очищувальні пилюлі і всі старовинні, винесені із поганого товариства думки так вибловати, як Ізраїль нічого не взяв із зруйнованого Єрихона, а коли щось затримав, то за те був страчений. Якщо в море для обмивання йти, то навіщо затримувати світську грязь? Муж дводушний є спокуситель, дух допитливий, кульгавий на обидві ноги, ні теплий, ні холодний. Муж нейтральний є ворогом справи, а Біблія — це позов Бога із смертними. Цей-то рід людей запитує Бога: "Чи живий горобець в моїх руках?" — "Живий, якщо не задушиш", — відповідає Бог.

"Не спокушай Господа Бога твого".

ПРО СТРАШНУ НЕБЕЗПЕКУ
В ЧИТАННІ

Та оскільки, за Августином⁷, не лише у світських справах, а й у самому раї слова Божого приховані диявольські сіті, то треба діяти з великою обережністю, щоб при самому читанні й повчанні закону Вишнього не заплутатися нам у сіті лукаві за прикладом Юди:

"За хлібом увійде в нього сатана".

А ось ті сіті: сріблολобство, честолюбство, пристрасть до насолод, пиха... Всі ці духи повертаються в землю свою, тобто у череву й у плоть, звідки нас має намір вивести лиш слово Боже.

Як багатьох знищила грязь Лотового пияцтва! Незліченних розплила отрута Давидового перелобства, а в старості його — уявна дурість діволожства. Не менше отрути в повістях про його сина. Читаємо про ревність Іллі й гостримо ніж на ближнього. Почувши про Єзекиїну хворобу, роздражнюємо смертельний страх і наше марновірство. Багатство Йова — жадібними, а вдячність Авраама робить нас марнославними. Лазарево воскресіння, сліпих прозріння, свобода біснுவатих цілком нас перетворюють на плотомудруючих скотів. Само це зерно Боже, тобто слово це (віра), спокушує нас, кидаючи в стихії зовнішнього світу. Звідси-то й уповаємо на плоть і кров святих, сподіваємось на тлінь і клятву; обожноємо речовину в ладані, у свічках, в живописі, в образах і церемоніях, забувши, що, крім Бога, ніщо не благо, і що всяка зовнішність є тлінь і клятва. Коротко кажучи, вся Біблія наповнена безоднями й спокусами. "Цей лежить для падіння". І весь цей її ерихонський шлях оточений повітряними розбійниками. Скажемо з Давидом: "На шляху цьому... сховали сіть для мене".

Чи чув ти про митарства? То ось вони! Втім, вони небиліця. Згадай, що Біблія є єврейський *сфінкс*, і не думай, начебто про щось інше, а не про неї написано: "Як лев, рикаючи, ходить, шукаючи, кого проковтнути".

Пам'ятай, що небезпечна справа зустрічатися з Голіафом⁸. Щасливий, кому вдалося розірвати цього лева і знайти у жорсткому ніжне, в гіркому — солодке, у лютості — милість, в отруті — поживу, у буйстві — смак, у смерті — життя, у безчесті — славу... Та як є притча: не всякому по-Якову, тобто по-Самсоновому вдається.

ПРО ЧИТАННЯ В МІРУ

Треба добре пам'ятати напучення Сирахового сина: "Багато хто від пересичення помер". Потім, як можна, намагатися в міру їсти, не обтяжуючи шлунка думок наших. Здоровий і чистий смак задовольняється малим, а засмічене горло без міри й без смаку жере. Тому-то й не велить Бог посвячувати собі скотину, що не має жування. Багато жерти, а мало жувати погано. Той, хто читає численні, до того ж з різними думками книги, не буде благовченим.

Якщо наш вік або наша країна має мудрих мужів набагато менше, ніж в інші віки і в інших сторонах, то причиною цього є те, що блукаємо по незліченних і різнорідних стадах книг без міри, без розбору, без гавані. Хворий турбує різних тварин, а здоровий одною їжею ситий. З'їж одне зі смаком, і вистачить. Немає більш шкідливого, як різне й безмірне. Піфагор⁹, розжувавши один трикутник, як наситився? Давид, розкусивши лиш тільк ковчега, як просвітився! Навіть стрибав, граючись. Розжуй одну преславну славу — і в численні помешкання Божого цього лабіринту відкриється тобі вхід і вихід. Преславна слава, слово Боже і думки його є одне і те ж. "Преславне говорилося в тобі, граде Божий". "По всій землі слава твоя".

Розкуси лиш одну, наприклад, оцю *славу*:

"Де труп, там зберуться орли".

Або оцю: "Хай птахи помножаться на землі".

Або оцю: "Злетіли птахи на тіла розсічені".

Або оцю: "Сім телиць в телицях людських".

Або оцю: "Очі твої як голубині".

Або оцю: "Не знаю орла, що летить до сонця".

Або оцю: "Чи не твоїм повелінням здіймається орел?"

Або: "Підняв вас, як на крилах орлиних".

Або: "Прикличе (Бог) зі сходу пташку".

Або: "Голос горлиці чути в землі нашій".

Або: "Хай стане сонце! — і стало сонце".

Або: "Поки прийшов, став нагорі, де був хлопець".

Або: "Виніс Самсон на верх гори міські ворота".

Або: "Візьміть, князі, ваші ворота".

Або: "Ворота ці будуть зачинені".

Або: "Хай буде похвалений у воротах муж її".

Або: "Ці сходи утверджені на землі".

Або: "Залізо не зійде на мою голову".
 Або: "Спливе залізо".
 Або: "Що таке людина, як пам'ятаєш її?"
 Або: "Візьметься із землі життя його".
 Або: "Один я, поки перейду".
 Або: "Перейдемо до Вифлеєма".
 Або: "Не зійдеш, Боже, в силах наших".
 Або: "Премудрість при виходах співається".
 Або: "Звеселися, неплоднa, народжуючи".
 Або: "Сотворяться пустелі твої вічні".
 Або: "Дочки твої на плечах піднімуться".
 Або: "Будуть царі годувальниками твоїми".
 Або: "Підійдїть до мене ті, хто погубив серце".
 Або: "Нижче хребти їх, і висота була в них".
 Або: "Побачиш минуле моє".
 Або: "Пам'ятай останнє твоє".
 Або: "Полижуть землю, як змії".
 Або: "Як ластівка, так заспіваю".
 Або: "Був Єфрем, як голуб безумний, що не має серця".
 Або: "Хто перейде на той бік моря і знайде премудрість?"
 Або: "Зірки засіяли у сховищах своїх".
 Або: "Сни побачать". "На стіни зійдуть".
 "Глибоке серце людини, і хто пізнає його".
 "Вода глибока — рада в серці мужа".
 "Людино, посади виноград".
 "Вам належить народитися з Вишнього".
 "Дав би тобі воду живу".
 "Ангел Господній скаламутив воду".
 "Хто перший влазив... здоровий був".
 "Пізнався ними в переломленні хліба".
 "Змія візьмуть, заговорять новими мовами".
 "Встань і ходи. І, скочивши, встав і ходив".
 "Встань, сплячий, воскресни із мертвих".
 "Жінці було дано два крила орла великого".

Хто розв'яже хоч один зв'язок,
 У тому блищить ізраїльське око.

Хто премудрий, той і збереже це. Тобто зтриміть, дотримається, осягне і розміркує. Коли чуєш оце: "Згадайте жінку Лотову", то не досить згадати лиш те, що у Лота була жінка. Ця така пожива є голодна, нежирна, не ситна, худа, коротко кажучи, пустий колос і худа корова зі сну фараонового й світської суєти¹⁰.

Та треба обміркувати й пригадати те, куди веде розуми наші цей солоний бовван? Що ж навіє нам ця несмачна й буйна корова? Не звертайся серцем твоїм у Содом жадібної тліні й суєти, не спочивай тут у смертній тіні, а простягайся в майбутнє на гору з Лотом і так іди, щоб осягнути сіль, і нетлінну силу цієї тліні, і славу її воскресіння. Щоб те, що посіяне в тліні, встало у нетлінні, щоб ти заспівав: "Встань, славо моя!" "Один я, поки перейду". І будеш отим блаженним подорожнім та чужинцем, про якого питає прозорливий Варух: "Хто перейде на той бік моря і знайде її?"

Оце-то й означає згадувати: "Поминайте жінку Лотову". Тобто: розжуйте, розкусіть, розтовчіть, розбийте й зруйнуйте цього ідола, роздеріть лева, цього диявола, і знайдіть всередині сховану їжу й солодкий сік вічності, невідому й таємну премудрість Божу, про яку Ісаїя: "У сховищах спасіння наше". Із двох сутностей складається слово Боже: "Одне говорить Бог, та подвійне чути".

Дві країни має біблійне море. Одна країна наша, друга — Божа. На нашому березі колоски порожні, а корови худі, на другому ж боці моря і колоски добрі, і телиці добірні. Наш берег і бідний, і голодний, заморський же є Доброї Надії гавань, лоно або затока Авраама, місце багате, де весь Ізраїль пасеться й спочиває, залишивши на голодному боці содомлян. "Хто перейде на той бік моря?" А ось хто: "І полечу, і спочину". "Я заснув, і спав, і встав". Ось і дівича: "Під тїнь його забажав і сів". Спочивай, душе моя, мудра діво! Не бійся. "Коли поспиш, то солодко-поспиш".

О раю мій, раю! Ми тебе шануємо, але не розуміємо. Ах, з толком слід смакувати слово Боже, зубами сина Якового жувати треба. "Юдо! Ліг, заснув ти, як лев". І не дивно: він міг розжувати й знайти собі насолоду спокою. "Як рай насолоди, земля перед лицем його".

І всі ті мають Юдині зуби, про яких написано: "Як ранок, розливаються по горах люди численні й міцні, подібних до них не було одвіку". "Праведник дерзає, як лев".

"Поминайте жінку Лотову!"

Всі створіння є тїнь привида, а Бог є дух видіння. Ось тобі два береги Хвалинського моря¹¹: північний і південний.

"Поминайте жінку Лотову!"

Чуєш похмурого привида? Згадай через цей морок світло видіння. Торкаєш невідчупного солоного кумира; чому через цю прикмету не спаде тобі на серце сіль нетління й смак вічності? Бачиш північний берег? Пом'яни на ньому південний, невидимий. "Із півдня прийде Бог". Приготуй паску. Бо ж тут не напилися. Не ногами перейдеш, ні кораблем,

ні крилами. Сам Господь полонить серце твоє і переставить від смерті до життя, від буйства — до розуму й суду. "Бо шлях Господній є суд і милість". Якщо дивишся на цю жінку, то чому перелюбствуєш у серці твоєму? Навіщо думаєш спочити на її плоті й крові? Чому не розміркуєш, що плоть і кров не є Царство Небесне, не є спокій і насолода, а мертвий цей бовван, тінь і привид, однак ця прикмета веде тебе до твоєї мітки, до мужа свого, щоб не з нею, а з ним тобі спочити й відчути насолоду. "Ти знищив всякого перелюбного від тебе".

Хіба ж є щось велике муж її Лот? О друже мій! Коли син Авраама є великий чоловік Христос, а його ж племінник Авраамів чи здається тобі чимось малим? Про весь цей рід сміливо скажемо: "Рід же його хто пізнає?"

Лот є ота людина, про котру написано: "У запах мирри твоєї йдемо".

За ним-то й течуть чисті діви із північного берега на гори Кавказькі, щоб упитися й спочити. "Вп'ються від жиру дому твого". Лот є одного роду з смирою, тобто жир або клей із ароматних дерев. Ось премудрість Бога! "Як смирна, випустив запах". "Смирна, й стакти, й касія від риз твоїх". Грецьке слово — стакти, а по-єврейськи — Лот. Чи стакти не благий дух? А дух благий чи не те ж саме, що й Бог? Шабаш! Тут спочинемо! "І полечу, і спочину". "Господь пасе мене". "На багатому місці посели мене".

"Поминайте жінку Лотову!"

О жінко, жінко! Ти й горе, і насолода моя. Живиш і умертвлюєш... Якби ми любили тебе так, як твій найсолодший муж Лот, як і Христос церкву свою, то ніколи б ми не розлучали тих, кого Бог поєднав. Тайна ця велика... Анині, холодно й неосмислено люблячи, а безтолково й безпам'ятно поминаючи тебе, не згадаємо про мужа твого, розділяючи нероздільну двоїну й забувши пораду Божу: "Сину чоловічий, щоб не сотворив ти дітей за плоттю".

Й неможливо, щоб ця Єва не вкусила смертних плодів і не породила дітей на пагубу тоді, коли з нею почнуть амуритися підлі, плотоїдні й хамські оті серця, які описані так: "Полижуть землю, як змії, що повзуть по землі".

"Пізнай, як попів, серце їх, і спокушаються". "Вороги його землю полижуть". "Смерть врятує їх". "Отрута гаспидів під устами їх". "Гріб відкритий — гортані їх". "Візьми мене, Господи, від чоловіка лукавого". "У серці і в серце говорили зле". Як так? А ось як! Принесли з собою злість у серці своєму, тому й не знайшли доброти і в серці жінки Лотової, крім слів

потопних і мови облесної, з якою прийшли. До доброти ж тієї, прихованої, не дісталися. "Вся слава дочки царевої всередині".

І це ті содомляни, що бродять по околицях міста. "Преславне говорилося в тобі, місто Боже". "Марія зберігала всі слова в серці своєму".

Та як же їм і знайти? Бо ж "глибоко серце", а ще більше отому чоловіку: "Зійде із землі життя його". А їх справа повзати й їсти землю всі дні свого життя. Смерть їм — хліб, а мати — ніч. "Зголодніють на вечір і обійдуть місто". "Проклятий ти більше, ніж вся скотина!" "Проклятий Ханаан-підліток!" "О нетямуща й тверда серцем!"

"Поминайте жінку Лотову!"

О прекрасна моя й благословенна серед жінок, неплідна! Не можу досхочу намріятися про тебе — така солодка мені пам'ять твоя, пам'ять Лотова. Сім мужів і 7000 мала ти, і нині маєш, але всі перелюбні, крім Товитового сина, а Рафаїлового друга Товії. Цей накадив покій нареченої й ложе твое фіміамом і запашним чадом, що виходить із найсолодшої пам'яті про мужа твого, хай буде вічна пам'ять праведнику, переспав із чистою нареченою соромливо й цнотливо, поза бісовим і доловим смородом, знайшовши, яку риби печінку, всередині цієї царської дочки славу її, касію й стакти в ризах її; виростив дітей не на рабство, а на свободу, які не від похоті жіночої, не від похоті чоловічої, а від Бога народилися, як зробив отой пророк: "Віднині дітей сотворю, які сповістять правду твою, Господи, спасіння мого". "Я заснув..." Скажіть мені, хто у вас чоловік, який боїться Господа? Хто? Не Ханаан-підліток і хлопець, а муж отой справжній: "Господь з тобою, муже сильний".

Чи є хто із числа отих мужів? "Мужі, любіть своїх жінок", "Я ж говорю про Христа і про церкву".

Тож полубіть зі мною неплодовиту оцо! "Звеселися, неплідна, ненароджуюча!"

Якщо ж ця не подобається, то, крім неї, є численні царські дочки. Які? А ось вони: Юдіф, Руф, Рахіль, Ревекка, Сара, Анна, мати Самуїлова, люба Давидові Авигея, Даліла Самсонова, Фамар, Есфір. А Євута забув? І чи не читав ти, що ангели Божі амурилися з дочками людськими? Отці-то дівчатка зігривали старість Давидову. З тими ж любився й син його, і хвалить усіх в одній з останніх притч. Всі ці жінки амураються й народжують не на нижніх північних берегах і полях, а на крутих гірських черкеських верхах, у безпечних місцях райських; і про цих-то олениць запитує Бог Йова: "Чи зрозумів ти час народження кіз, що живуть на кам'яних горах?"

Отам-то й оновлюється орлина юність Давидові. Виростають нові роги і йому, і козам. Там і євангельські олениці: Єлизавета й Маріам, що піднялися в гірне. Тудиж піднята Петром і Тавіфа, тобто серна, сайгак. Туди відсилає ангел і мироносиць. Коротко сказати про всіх: хай не розгліться їх дівочість. "Дано було жінці два крила орла великого".

"Поминайте жінку Лотову!"

Що ж ти думаєш, о амурнику мій? "Не такі поради мої, як поради ваші".

Знай, друже мій, що Біблія є *новий мир і люд Божий*, земля живих, *країна й царство любові*, гірний *Єрусалим*; і, крім підлого азіатського, є *вишній*. Немає там ворожнечі й роздору. Немає у тій республіці ні старості, ні статі, ні відмінності — все там спільне. Суспільство в любові, любов у Бозі, Бог в суспільстві. Ось і кільце *вічності!* "Від людей це неможливо".

Кинь думати, що Єва — стара або чужа жінка. Ці думи від берегів содомлянських. "Гроно їх — гроно жовчі". Цей-то корінь вверх проростає, багатьох осквернюючи. І чи не осквернились численні, прочитавши про Лотове пияцтво? "Все ж бо чисте чистим". "Та осквернився їх розум і совість".

Плюнь на бабські й дитячі казки, [читані] невірними читцями, і на брехню, відригувану плотоїдними зміями, які розтлили Єву, які звертають своє лукаве око назад у Содом, на своє блювотиння. "Зголодніє, як пес".

А ти, мій друже, поспішаючи й не оглядаючись ні праворуч, ні ліворуч, старанно йди в гірне, куди кличе тебе не ошуканець змії, а прозорливий Захарія. "О! О! Біжіть із північної землі". І Ісає: "Відступіть! Відступіть і вийдіть звідси". "Прийди, і покажу тобі суд любодійців великих". "Як від вина люті любодіяння свого напоїв усіх поган". "О місто крові, все брехливе, повне неправди... Звук бичів, і звук гуркоту коліс і кіннотника, що проїжджає, і колісниця гуркітливої... Відкрию минуле твоє перед лицем твоїм і покажу поганам сором твій і царствам безчестя твоє... Покладу тебе в притчу... Напушу на тебе глухоту за нечистотами твоїми". "Впаде, впаде Содом".

"Поминайте жінку Лотову!"

Та, о друже ти мій! Спершу приодягнись і приготуйся для тієї Сінайської гори, що димить тим солодким димом нашого Лота. "Ми є запах Христа". Прошу, будь мудрою дівочою, якщо хочеш бути в Кані Галілейській¹² і насолодитися соком, засолодженим жезлом Мойсеевим і перетвореним із сечі огидних цих псів, що мочаться до міської стіни. Заплач, о Єреміє, як "зменшилося добрих дів". А ти веселіше заспівай, о Ісає!

"Святися, святися, гірне місто!" "Зведи навколо очі твої й диви-ся". "Це дочкі твої на плечах піднімуться". "Які вони?" "Вони, як хмари, летять і, як голуби, з пташенятами до мене". "Відчиняться ворота твої завжди. Прикладеться до тебе багатство світське..." "Радій, пустеля". "Хто дасть мені крила? І полечу..."

Та як же тобі до того весілля й до гірного подружжя добратися? Як приступити до неоглядного Кавказу й злетіти на кручі його? "Перетворю трудне для нього на легке". "Дам їм шлях новий і підуть". Який шлях? Ніколи ти його не пізнаєш. Як же? Скажу. Якщо хто не народжений пороною з отой вишньої *країни*, то не може знайти отого шляху й зійти в гірне. Мовчи мені з дурним питанням Никодимовим. Плоть, тричі народжена, є лиш грязь і лиш той же земний бовван. Та нужда в тому, що глиняна твоя природа зачне, прийме і вмістить, як нива зерно, гірної породи й нових людей *насіння*. Слухай, *насіння*, що висівається за родом. Чуєш, за тим високим родом. "Рід його хто пізнає?" Ось тоді-то народжене від духа є друге, нове й інородне, крім того, що народжене від плоті, якщо сказати Мойсеевим стилем: "*Людина — людина*", тобто душевна разом і духовна, не всім знайома. "Я, котрий говорить, є від вишніх, ви ж — від нижніх". Ось у чому, повторюю, *нужда!* Щоб із твоєї купи гною блиснув алмаз, а від піщаної твоєї гори відкотився отой наріжний камінь. Щоб болото й грязь твого трупа проростили стебла трави, які випускають *насіння* за родом божественним. Щоб польові й дібровні лілії й запашні кущі виникли із землі й поверх землі твоєї. Хай твої мертві кістки проростуть, як трава, хай підніметься стіна тільця твого і пустеля твоя вічною в роди родів. Оце-то й є народитися вдруге, тобто з вишнього, і знайти в собі те, що ніколи не починало бути, а ти лиш глухо про це чув без всякого смаку, і на серце тобі воно не спадало, і ти того не чекав, не думав про те, а якщо й думав, то дума твоя була подібна до беззубого немовляти, що обертає в устах своїх найблагородніший із Соломонових садів горіх, та не по своїх зубах.

Якщо ж комусь прийшов час і вдалося розкусити самого себе, то цей у своїй світлиці, коли й на думку не спадало, без надії, викопав золото. Яке? Оце. "Золото тієї землі добре, і там рубін". "Радійте зі мною".

Тоді серце стає доброю нивою, падає й приймається вічності зерно, а плоть, як поле квітами і як суха в куцах палиця, процвітанням весняних гілок, наче горіх, наповнюється зерном отим: "Я хліб живильний". "Я квітка польова й лілія долин". "Підняла земля трав'яну рослинність". "Квіти з'явилися на землі".

У якийсь час з вишнього вдруге буваємо народжені чистою дівою, яка зачала й вмістила того, хто лиш один і один святий. "Це раба Господня". "Господи, у череві зачав, і поболів, і породив дух спасіння твого". "Слово плоттю було і вселилося в нас".

Розумій же мені і пам'ятай віднині про богословське створення отого чоловіка. "Створив Бог чоловіка".

У гірній республіці все нове: нові люди, нові створіння, нове творення — не так, як у нас під сонцем, усе мотлох мотлохом і суета суета. "Усі діла його у вірі". "У творіннях рукою твоєю повчався". "Хто творить ангелів своїми духами". "Сотворю, і хто відверне?"

Слухай же! Хай напишеться це пальцем Божим на серці! *Створення людини — це друге народження*. Воно буває не тоді, коли содомська людина із плоті й крові і начебто із болота й грязі горщик здіймається, зліплюється, утворюється, виробляється, стоїть, ходить, сидить, махає; очі, вуха, ніздрі має, рухається й пишається, наче мавпа; жартує і багато говорить, як римська Цитерія¹³; відчуває, як кумир; мудрує, як ідол; намацує, як підземний кріт; обмацує, як безокий; гордиться, як безумний; міняється, як місяць; непокоїться, як сатана; павучиться, як павутиння; голодний, як пес; жадібний, як водяна хвороба; лукавий, як змії; ласкавий, як крокодил; постійний, як море; вірний, як вітер; надійний, як лід; розсипчатий, як порох; зникає, як сон... Оця людина всяка фальшива: тїнь, пїтьма, пара, тїльн, сон.

Коли ж буває пряме створення людини? Тоді, коли друге народження. Не дивуйся з цієї слави й цього слова: "Вам належить народитися з вишнього".

Тїльний кумир обмежений, закритий тїснобою. Духовна ж людина вільна. У висоту, в глибину, в ширину літає без меж. Не заважають їй ні гори, ні ріки, ні моря, ні пустелі. Провидить віддалене, прозирає приховане, заглядає у минуле, проникає в майбутнє, ходить по поверхні океану, входить зачиненими дверима. Очі її голубині, орлині крила, прудкість оленя, лєвова відвага, вірність горлиці, вдячність лелеки, незлобність ягняти, швидкість сокола, журавлина бадьорість. Тїло її — діамант, смарагд, сапфір, яшма, фарсис, кришталь і рубін. Над головою її літає седмиця Божих птахів: дух смаку, дух віри, дух надії, дух милосердя, дух поради, дух прозріння, дух чистосердя. Голос її — голос грому. Несподіваний, як блискавка і як шумний буремний дух. "Де хоче, дихає".

Господи! Чи це отой чоловік, якого ти пам'ятаєш, поставивши його над ділами рук твоїх? Мила тобі пам'ять цього праведника.

Мило згадувати його при жінці Лотовій. Хочеш покласти і на наше серце ім'я і пам'ять його. Заради цього звів ти його перед очі наші, одягненого в бовванючу шкіру нашу, щоб прославити в нас і сина, і того ж брата твого, посланого на наше спасіння. Та ми не вгадали і замість нього самого розділили собі ризи його за модою Пентефрієвої жінки¹⁴. А мода ця звідти, що содомляни відчувають лиш відчутне, позбавлені Ісаакової догадливості, який вдихнув від риз свого сина пахоші Лота. Ми захоплені цією модою: ні Лота, ні жінки його не впізнали. Через це та безплідна була для нас просто неплодовитою, коли ми з Ісавом на содомському полі забавлялися полванням, не на горах з Яковом, забувши пораду пророка Наума: "Не торкайся полвання". Слухай, о місто крові: не торкайся полвання. "Бачив, і це муж один". "Здійметься пишнота його вище небес". "Помисли серця його в рід і рід".

Ось тобі друге народження і пряме створення! "Дух Святий зійде на тебе...", тобто невідчутний, інший, новий, вічний, словом, скажи: "Останній Адам у дух животворний".

Якщо "всі діла його у вірі", тоді й чоловік, Богом створений, є невідчутним. Дух духа творить. "Народжене із духа є духом". Сліпота содомська своє, від плоті народжене, відчуває, не простягаючись вдалину, а Ісаакова віра, відчуваючи синову ризу, помічає невидиме, крім відчуваного, і при глухому боввані, який бовваніє в плотських очах, зводить голубине око на щось вище, і, приєднуючи до підлих і гнилих думок високі й прозорливі, які насичують серце, думки, що наче зняли високо-високо й на просторах гірних небес гуляють, приманюють до поваленого цього стерва орлиних пташенят, соколів, кречетів, воронів, щоб не пожерла, як у сні фараоновому, худа содомська стерва чистої й вибраної телиці і діви премудрості Божої; та замість того мертве живим і смердюча содомська їжа хай буде пожерта славою нетлінною, силою воскресіння й високими Вічного думками, наче орлами, які звисока налетіли. Ось! "Де труп, там зберуться орли" — герб повірників. Ось що є! "Хай птахи помножаться на землі".

Чи розумієш нині оце: "Прикличе зі сходу птицю"? Або оце соломонівське: "Око, яке лає батька і докучає материній старості, хай виклюють ворони й орлині пташенята". "Як орел, покрит гніздо своє і палко забажав пташенят своїх".

Цей гірський орел перероджує нас, створюючи із плоті духів своїх, із не сущих — сущих, із скотини й звірів — людей, зародившись у боввані нашому, як у горісі й колосі зерно, а в ягоді виноградній мед солодкого соку. "Закон твій посеред черева мого".

"Посеред вас стоїть, його ж не знаєте". "Це дівка в череві прийме".

Не зі сторони він приходить, і не із плотських вив'язується сітей *вічний, цілісний*, а у нашій же плоті, наче світлоносна іскра у кременці втаюючись, в кінці свого часу, як лілія із ниви і як у безводній пустелі джерело, з'являється. Його справді перетворює оте райське джерело: "Джерело вийшло і напоїло всіх".

І в цю самісіньку ціль пускає Ісаїя таку стрілу: "Кості твої зажиріють і будуть, як виноградник напоєний і як джерело, в якому не висохне вода..." "Кості твої проростуть, як трава, і розгалужаться, і наслідять роди родів. І створяться пустелі твої вічними, і будуть основи твої вічні родом родів. І назвешся творцем огорож, і стежки твої посеред [них] заховаєш".

Здивувалась, почувши про цю воду, самаритянка. Просить її в учителя, побажавши її з оленем Давидом. "Хто напоїть мене водою?" Не содомською, а із вертепу вифлеємського, із роси, красоти і висоти Йосифових, від гір Аермонських, що сходять на бороду Аарона і на всі покидьки плотські, хай збудеться на благо: "Ріки із черева його потечуть".

При цьому чоловікові зникає у нас сліпота й нежить, а ніс її — нюх і догадливе оте Ісаакове почуття, що може нюхати Лотове кадило, стає високим, як соломонівська піраміда, просто скажу, Біблія, котрій він як родичці своїй каже: "Увійди в сад мій, сестро моя, наречена"; "Хто він, який приховує від мене раду, а слова тримає у серці? Чи сподівається від мене втаїтися?"

Цей муж, зачатий від тебе, чистої дівки, без мужа ж народжений, а не створений від Бога без матері — дух від духа, світло від світла, залишає вас, батьків своїх, і прилипає до жінки своєї, цей справжній Лот закричав від радості: "Це нині плоть від плоті моєї, і, наче вино в чашу наливається, хай будуть обоє в одному". "Відчини мені, сестро моя". "Ворота ці зачинені будуть і, крім нього, ні для кого, хто смертний, не відчиняться".

Ось хто відкриває нам шлях у гірне: "Знаю *чоловіка*, що пройшов небеса".

Він не лише на неприступні вершини гір Кавказьких, а й на небо, навіть до Сатурна і в саме сонце сходять і опускається. Не думай: "Як каже цей, який з небес зійшов?" "Не нарікайте між собою". "Я двері".

"Поминайте жінку Лотову!"

А коли прекрасне це *дитя* єврейське задушиться чи потопом зміїного бловотиння, чи злобою іродською, тоді не тільки Рахіль і Юдіф залишаються вдовами, а й усі дочки ерусалимські ридують,

позбавлені нареченого й весільних шатів. Не думай, що плач Єремії дивиться на нижнє місто, а не на вишнє, біблійне, на матір нашу. "Хай плачу день і ніч". "Як віднялася від дочки сіонської краса її". "Перелобствують усі". Отоді-то прекрасна ця наречена сумує, кидається, бігає, шукає його: "Розшукав його та не знайшов його". Напали ж на мене содомляни, які тінь відчувають, били мене, поранили мене: задоволені негідники ці недостойні тим одним, що здерли з мене одяг, розділили ризи мої між собою, та не вдихнули із риз моїх насолоди й бажання мого, лілії моєї, запашної мирри нареченого мого Лота!

Відступіть від мене у полум'я й жупел содомської насолоди вашої, о перелобники! Тікайте від мене, змії, що пожирають землю, пси, що мочаться до міської стіни, плотожадні звірі, вепри дібровні. Жерить терня й чортополох. Ось салат для ваших губ! Райський куш не для ваших ніздрів. Зуби ваші Агарині, очі Ліїні¹⁵, вуха гаспидові, ніздрі й ніс свинячий і поганий, що не може почути духу Божого ні в райських квітах, ні в святая святих, ні у стовпі хмарному, ні у стовпі солянному, ні у піраміді ліванській... "Дивився праворуч і поглядом не показував, що знає мене". "Глянув, і тут не було *чоловіка*, і не бачив мужа, всі відхилюлися в Содом, непотрібні були всі до одного".

Де ти, о чоловіче-чоловіче? Яви мені образ твій і дай почути мені *голос* твій, бо я поранена любов'ю чистою, нетлінною, цнотливою. Виведи із темниці содомської. Звільни твого племінника з полону, вірний чоловіче Аврааме, щоб ми пішли в гірне старанно і там, на гірному місці, зазнали насолоди, нові люди, від нового вина, і спочинемо.

"Поминайте жінку Лотову!"

Умійте, друзі мої, поминати жінку Лотову. Коли в Божих книгах читаєш: пияцтво, наложництво, кровозмішання, амури й т. ін., то не барися на содомських цих вулицях, а прохось не замислюючись по них і на шляху грішних не стій. Бо ж Біблія не до цих вулиць, а лиш через ці вулиці веде тебе у гірні країни і чистий край, — не у плотські мудрування й виходить до вічного. Біблії не потрібне череві, цей наш нижній Бог, ані шлюб, ані цар плотський. Вся вона у вишньому Богові. Невже ти й у цьому не відчуваєш смаку слова? "Премудрість у виходах співається" або: "Не впивайтеся, а бесідуйте в проходах, тобто в пасках". Ей! Ця Лотова байка здавна псує читців з невмитими їх руками й ногами, роздрознюючи в них догоджання плоті, і на неї пальцем показує Павло, щоб не впивалися вином, а під виглядом вина напивалися

б духа Божого і вина Нового Заповіту, не содомського. Ось причина миття ніг перед Тайною вечерею! Так же й Мойсей підготовлює Ізраїль до з'їдення паски, щоб у подорожньому маскарадї, підперезанї, стоячи, і в капелюхах, і з жезлами паску їли. А що означає ця церемонія? Те, що Біблія є *паска, прохїд, перехїд, вихїд і вхїд*.

Що ж дали? Те, що Біблія є книга й слово, яке заповїв Бог. Ба! Та це, скажеш мені, і бабця знає. Чи не так? Звичайно. Знає це будь-яка дурепа. То тепер із твоїх же уст суджу тебе. Чому ти не сидиш вдома, коли цей день не є твій робочий, а субота Господу й Богу твоєму? Навіщо ти із свого ганебного домика нікчемний мотлох носиш в суботи, в покої, в чертоги, у світлиці й житла Божї? Навіщо пхаєшся з твоєю бідністю й смородом у місто вишнього? Ти забув те, що й баби знають? Не спало на думку, що Біблія є храм вічної слави, а не плотського твого паскудства? Навіщо ти там знаходиш пияцтво, марнотратство й твої амури? Чи це не є оскверняти суботу, преблагословенну цю суботу? Ей, оскверняєш, коли вводиш рабське ярмо й тяжку роботу в країну досконалого миру й свободи. Будь ласка, оцнотлився. Роззуй свої чоботи вдома, обмиј руки й ноги, облиш все твоє тлінне і переходь до божественних. Паска! До цього переходу Біблія для тебе і міст, і сходи. Паска! Там тобі воздасться замість тління все нетлінне. Паска! Спробуєш, чого око твоє не бачило і на серце тобі не приходило. Паска! Якщо вона б'є тебе в щоку, повернися другою, південною стороною до неї моря. Паска! Якщо благо віддаєш їй за благо, то не велика ще в тобі благодать. І заблуканий читець теж творить. Та якщо зло тобі представляє, а ти замість того знайшов їй благо, тоді-то ти син вишнього і оця-то є паска. Чи представляє тобі й вихваляє в Лоті пияцтво? Згадай, що наше пияцтво зле, а Боже добре.

Паска! Твоя мати Біблія нічого не хулить, крім твого, і нічого не хвалить, крім Божого. Паска! Чи хвалить змія? "Будете хитрі..." Пом'яни премудрість Христову. Він сам є змії. Паска! Чи радить усе продати, а купити ніж?

О немовля! Не згадуј про твій ніж. Це той кинджал, котрим через черево проколов внук Ааронів Фїнеес ізраїльтянина, що блудив з мадіанкою — одним ударом і його, і її.

О читці мої, читці! Хай дасть вам Господь мій цей кинджал, щоб відсікти отруту й шкоду Лотової оцеї жінки, яка кохається з багатьма. Хай проколе лоно цієї блудниці, навіть до кісток і мїзків її, найтонший, гострої сили й духа Божого! Паска! Чи величає вона

перед тобою сонце, місяць, зірки, райдугу, квіти, трави, дерева, птахів, риб, людину — володаря всіх отих створїн, що творяться в світлій Господній седмиці? Будь ласка, онімій на якийсь час із підлим твоїм світом і з усіма смертними смертних письменників коперниканськими системами. Облиш весь цей фізичний гній і половину дурним і шмаркатим дівам. А сам їж з Єзекіїлем запашну проскурку й ситну *манну* священної *паски* Божої, переходячи від землі до небесного, від відчутного до невідчутного, від нижнього, тлінного у світ першородний. Паска! Звели так, як Навин Ісус, і скажи сонцю: "Залишися в твоєму світі! Тепер ти мені не потрібне. Я йду до *сонця*, кращого за тебе. Ти годуєш, освітлюєш і зігриваєш раба мого, плотську систему. А те невечірне сонечко самого мене, мій центр, мої думки, мою сердечну безодню, нічим видимим і відчутним не задовільнювану, що хвилюється непогамовною люттю жорстокої спраги, ширшу від усіх Коперникових світів, насичує, насолоджує, втишує і повністю втішає".

Паска! Хай стане сонце на заході! Хай гляне серце твоє на нове світло, викликане із пїтьми й мороку, із сонця вечірнього, що засіяло над ширшою від небес безоднею серця твого! Хай пам'ятає пам'ять твого серця, чого не бачить твоє тлінне око! Господи! Що таке твоє світло, про яке нам нагадує монумент західного сонця? Скажи мені, Господи, мій кінець і число днів моїх, яке є, хай зрозумію". Відкрий мені: до якого кінця веде нас і куди цей день наш, це сонце наше? Покажи мені, яке є і що означає число днів наших, число седмиці, бідної цієї седмиці днів цих наших? "І був вечір, і був ранок..."

О нетямущі! Які ми зашкарублі й тупі в розумінні пророчих пісень! Та чи цей преподобний образ, щоб зобразити преподобного мужа? І щоб поставити всесвітнє оце око як монумент недремного ока? Цей є отой муж: "Господи, що є чоловік, як пам'ятаєш його?"

Пророки уподїбнили його до нашого сонця. "Чоловік до суєти уподїбнився". Чи не гірне царство Біблія? Чи не він цар блаженної країни живих? Чи не цьому [належить] влада на небесах і на землі? Чи не він суддя над ділами рук Божих? Чи не він начало й кінець всієї Біблії? Чи не він поклав на сонці поселення своє, одягаючись світлом його, як ризою? Чи не він п'яддо виміряв седмицю днів наших? Чи не він є премудрість, що створила собі цей дїм семипірамїдний? Чи не його оспївує сонце і ота пісня: "Хай буде із сонцем?". Його-то небеса проповідують, йому-то слава у вишніх цих фігурах, він-то є день, джерело вічності, ні у висоту, ні вглибину, ні в ширину не обмеженої, що наповнила й носить всяке до останньої жилки і волоска. Оцюму-

то дню, дню великому й дивному, наш день відригує слово, й слово блага. Цей день наш є ікона й картина, є образ для отого, море й кит, що Йону відригує.

"Це вам знамення". У цих сонячних ризах, у цій плащаниці й пеленах знайдете немовля, красивіше за всіх синів, *сина* отого: "Поки прийшов, став наверху, де було дитя".

"Це благовіщую вам радість велику! Благовіщую із старого дня — новий, із плачу — радість вічну. Затрубіть, небеса! Благовістять і ви, друзі мої, благовістять день за днем".

Зрадіймо й звеселімся у цей день! Не в погану сторону завело ти нас, о сонце наше! І ти, вогненний херувиме! Колісниця нашого нового чоловіка. Довезла ти нас, коліснице Божа, туди, куди довела волхвів зірка. Інші на цій колісниці не знайшли нічого, крім фізичного болота і своєї плоті. Самі сіли на ній і на конях її, наче на чомусь твердому. Тому й загрузли у вогняному цьому морі сонячному, у содомському цьому вогні й жупелі. Ми ж, прикликавши ім'я Боже й отого Ісаїного чоловіка: "Царя зі славою побачите, і очі ваші побачать землю здалека", — дісталися з Ізраїлем до гавані, до твердої гавані південної сторони, облишивши колісниці гонителів з вершниками їх у потопі вод великих, співаючи Господу нашому переможну пісню. "Ці на колісницях, а ті на конях". "Погрузли, як олово у воді".

Залишайся ж ти, коліснице, собі! Тепер ти не потрібна, коли довезла до того, кому ім'я схід, й довела нас туди, "де було дитя". Він тобі велить: "Хай стане сонце". І стало сонце.

Ось так-то належить їсти паску і на виходах насичуватися премудрістю. Розмовляти в проходах!

Паска! Таким чином зустрічайся й з місяцем, і з усім нанесених у седмицю створюваних істот мотлохом. Не зачіпай клятви ерихонські, січи з Навином всіляку безбожну мову, навіть без меж. Усе те язичництво, що клятва, все клятва, що плоть, все те плоть, що тінь, знамення, образ або межа... Чуєш! Січи, не щади нічого. Заколи з Петром всяке там дихання, покинь мертве, їж живе, оскверняй скверне, а святі святе. Один святий, один Господь. "Зранку бив усі грішні землі..."

Чинити беззаконня означає: духовне перетворювати наплотське, а Боже діло — на людській фізичні плітки: псувати матір нашу спільну — Єву — Біблію, життя наше по-зміїному. Для себе ж все освятив Бог, навіщо до себе тягнеш, о змію? Навіщо руйнуєш, що створено, о вбивцю? Плоть ніщо, і все плотське є ідол і ніщо. Зроби духовним —

ось істина! Ось діло! Ось створення! Сотвори ангелів — духів, а не плоть. Все те ангел, що служить Богові, все те служить, що хвалить, все те хвалить, що для нього зібране, зроблене, посвячене. Слухай все і сотвори все, тоді ти мені муж мудрий, що заснував собі хramину на камені, не на піску. Ось твердість Паска! Чуєш воскресіння? Не пхайся зі своїм! Чуєш народження? Забудь твоє! Чуєш про дочок Лотових? Не згадуй людей і дому батька твого. Проходь, о дочко моя, далі, прихили чуйне вухо твоє. Пророки тобі твоєю мовою говорять, та не про твоє, підлими й старими промовами, але нове й премудре. Проходь твоє. Виходь до доброго. Ось що означає: "Премудрість у виходах співається". "Мої виходи — виходи життя".

Вознесися хоч до сонця, як орел, і сонце є тлін і лахміття, а ти все летиш у повітрі. Цим орлом гребує Соломон: "Не знаю орла, що ширяє в повітрі". Не лише все під сонцем, а й саме сонце є лахміття й суєта. Всяка система світу є ідол Деїрського поля, а золота голова його — то сонце. Поки ти у світі, доти ти в суєті, а не у виході Божому з гострозірним отим повірниковим орлом, про якого, як про коханого, запитує Бог Йова: "Чи не твоїм довелінням здимається орел?"

Все підле і все низьке, крім Бога, і не можеш похвалитися з Павлом: "Не даремно йшов". Поки повзеш зі змієм, ненависним Соломонові, по каменю й по стихіях фізичних, а з орлом, що має око совине, літаєш по відчутному повітрію. "Всяка плоть — сіно".

Злети над стихіями, пролети всю повітряну безодню, вилети русієї тліні в непорушну твердь вічності, ось тоді-то ти перебуваєш у виході Ізраїлевого, із рабства фізичного, бідного, зруйнованого. У той час заспівай з Авакумом оцю пісеньку: "Господь Бог мій, сила моя, і поведе ноги мої до завершення, і на високе зводить мене, яке мені перемогти [належить] у пісні, що оспівує його". Бачиш? Як високо підіймаються пророчі музи! Зауваж і розжуй оце: "Перемогти у пісні". Тобто піднятися туди, куди Божа муза веде. Так і римляни говорили: "Ascendere, superage montem"¹⁶. Це означає переставляти гори, щоб фізична тінь не заважала Лотовій дочці, щоб не заступала вірі орлиним оком, наче в телескоп, бачити віддалене й високе, та всюди суще — світло, що світиться за пільмою; поверх горбів, що виникають серед потопу; землю й гавань ізраїльську, обітовану, високу, нагірну, затоку, надра й лоно Авраамове, камінь і дім мужа мудрого; гніздо горлиці, улюблені поселення Господа Сил; суботу й шабаш дуже небезпечного плавання; кінець днів і сповнення ридання свого, той каже тобі,

схід і вихід, і паску, що була центром солодкої бесіди отої між отими трьома співрозмовниками: Христом, Мойсеєм та Ілєю на Фаворі. "Прийдіть, зійдемо на гору Господню..."

Та, о Господи! Не зведеш нас довіку на твою гору нашою силою й мудруванням, хіба твоєю єдиною. "Не вийди, Боже, в силах наших". Лиш ти даси нам допомогу. Виходи твої високі виходять у живе, а всі ми із фізичної суміші, плоть і кров, дух, що бродить по мертвих стихіях, не звертається в гірне, хіба в Содом. Хто ж зійде? Адже хотіння готується від Господа. І орел його ж повелінням злітає. Де ж нам узяти другу волю, другу душу, серце й око? Ось де: "Вам належить народитися з вишнього". Тоді відчуємо смак у цьому. "Премудрість у виходах співається".

"Поминайте жінку Лотову!"

Якщо ти, мій друже, народжений з вишнього і ти особливий сутністю, то здрастуй ти, дочко Лотова! Радій, наречена ненаречена! Чуєш, дочко! Не забудь, що в країні, у царстві живих, немає віку, статі й різниці. Всі там у Бозі, а у всьому всяким є Бог. Коли ти дочка, то й наречена, і мати, й сестра, а Лот тобі і батько, і наречений, і син, і брат, і навпаки. Ісаято нареченою, то нареченим Божим виявляється. "Як на нареченого, поклав на мене вінок". "Як наречену, прикрасив мене красою".

Христос друзів своїх називає разом і матір'ю, і братом, і сестрою. Хоч Біблія тобі, хоч ти їй дочка і батько, і брат братові, і друг другові, і сестрі сестра. Соломон і жінкою, і сестрою, і братом, що допомагає братові, називає премудрість Божу. У цього-то друга-сусіда друг позичає хліб для гостей у Євангелії. І чи не те ж саме є, що Давидові любя Авигея приносить у подарунок кілька кошиків, наповнених смоквами, гронами й у чистоті спеченим хлібом? І чи не те ж саме робить Мелхіседек Авраамові, Авраам же також гостям своїм? І чи не те ж, що Давид, перемігши з Авраамом, за Авакумом, усю содомську нечисть у "Пісні над піснями" Божих і перевершивши всі стихії, всю смерть перемігши, зійшов у Сіон, за Павлом, до того на обід столу, від якого не мають влади вкусити всі чутливі содомляни, і не тільки сам наситився, а й неміщим бажаним роздарував хоч по одному млинцю сковорідному? "Зійшов ти на висоту, полонив ти полон..."

Коротко кажучи, все, що вихваляється про дружбу, про родину, про гостинність, про хліб, про найдки, про одяг, про дім і його прикраси, про дари, про виноград, про сади й плоди, наприклад: Йосиф дає пшеницю братам своїм, підкладає їм золото у їх лахміття. Савська цариця відвідує Соломона й пригощається. Ла-

маються хлібини в пустелі для 5000 голодних. Дари від волхвів приносяться. Приготовляється царська вечеря й інше. Знай, що все це дивиться на бенкетування дочок Лотових і все є того ж кореня пагін, як потік із джерела. "Вп'ються від жиру дому твого". "Блаженний, хто має плем'я в Сіоні". "Блаженний, хто з'їсть обід". "Премудрість створила тобі дім". "Пили ж і впилися з ним". "Пийте із неї всі". "Пізнаний ними при ламанні хліба". "Покладіть мене в яблуках". "У тінь його забажав". Усім цим побрехенькам ось куди вихід: "Брат, якому брат допомагає, як твердиня". "Я братові моему, і брат мені".

Смертний, не народжений з вишнього, не є родич Біблії. Не може смертне серце поєднатися з божественним серцем. Велика суперечність, тобто антипатія, як між небом і землею, між денним птахом і нічним, між зруйнівним і вічним. Думка або серце є дух, володар тіла, господар дому. Ось справжня людина! А тіло? Це мушля устриці. Якщо зруйновано фізичні думки й серце, то людина є мертва стихія, порошок і тінь і ніщо. "О Ісая! Пізнай, що попелом є серце їх".

О, як справедливо називає таких Біблія мертвими! Створиться ж і воскресне тоді, коли зародиться у зруйнованому серці серце вічне і над темною нічних думок безоднею засяє оте *сонце істини*. "Хай буде світло". "Воно й засіяло в серцях наших".

Біблія є *думки Божі*, це є вічне серце, а серце вічне є й людина вічна. "Помисли серця його в рід і рід".

Чи не до речі пророки, тобто видющі, живі й божественні серця, фізичне, що освітлює грязь, сонце створили портретом, що зображає богочоловіка, тобто божественних думок і джерело вічних променів — *серце*, що сходить над темною пекельних сердець безоднею і освітлює невечірнім світлом. Ось які серця можуть насолоджуватися Біблією! Вона для них рідна родина. Вічний вічного любить. Дух духа знає. Дух усе випробує і всі глибини Божі. Дух чистий написав Біблію, не інший, а той же дух і серце чисте розв'яже її й скаже: "Чи сподівається від мене втаїтися?" "Відчинив я братові моему, брат мій перейде". "Знайшов мужа до серця мого".

А як чисте й світле, як південна погода, *серце* є істинний Бог, так стихійне й з попелу є нечистий дух. Очевидно, він тонкий та повітряний, коли ж повітряний, тоді й стихійний, а тому й грубий, і темний. Цей повітряний дух панує у всіх смертних, лиш раз народжених, і, який сам, такі й піддані й домашні його — вороги людини нашої. Цей є цар содомський, дух сліпий, стихійний,

плотський, фізичний. Тому-то содомляни бродять у п'їтьмі, б'ються об стїни, намагають двері й пруть з усієї сили на бенкет, хитаються й бісяться, стоять перед дверима, вигнані. Та Лот не має милосердя до їх голодного серця, яке всі дні життя свого їсть попїл і повітря, не хоче наситити душу марну й душу їх жадїбну, а бенкетує й пригощає лобу рїдно своїх ангелів, гостей, народжених з вишнього, і Божих людей, що прийшли згори. Саме сюди дивився Давид, коли співав: "Чому хиталися погани?" "З'явилися царі земні". Шукають плоть й перелобствують. Не поселиться дух Божий у серцях їх, і не спробують вечері Господньої" "Блаженний, хто з'їсть обїд у Царстві Божому".

"Поминайте жінку Лотову!"

Порозміркуймо ще, о друзі мої, надцим бовваном. Учитель наш не каже: "Відчувайте", але "Поминайте". Щоб міне перелобствували. Відчувається плоть, а пам'ятається дух. Відчувається порох, а вічність віриться. Рука обмацує камінь, а серце наше пам'яттю вічною відчуває смирну нетління. У сугубому слові Божому, сугубим відчуттям сугубої в нас сутності відчуваемо сугубе, наче дивлячись на райдугу, у ту ж хвилину за спиною бачить наша пам'ять сонце, відбите, як у дзеркалі, у дуже чистих водах небесних і, коли очі сонячну тїнь, тоді ж і серце, господар очей, бачить саме світу світило вселенське. О Лоте! Паско наша! О найсолодший Лоте наш! Веди нас, веди на гори твої! Ми дивимось на твою жінку, як на райдугу, а тебе пам'ятаємо, о світло невечірне, що засіяло над безоднею сердець наших! Пам'ятаємо пам'яттю чистого й вірного серця, співаючи тобі з нашим Ісаєю: "Шлях Господній є суд". "Сподївався я на ім'я твоє і пам'ять, її ж бажає душа наша".

Ти сїв поверх жінки твоєї, як орел над трупом, як суддя на райдузі, що судить правду, і мир на мир ближнім і дальнім благосповідшаючи, Христе Ісусе. Ти і плоть, і дух. Ти і райдуга, і сонце наше. Райдуга, як утворюваний сонцем нематеріальний образ *постаті* батька твого. Сонце ж як промені й сїяння *слави* його. "Царя зі славою побачите, і очі ваші побачать землю здалека".

Труп наш сидить і спочиває, а серце наше йде. Переходить від трупа до Бога, від безумного до премудрого. Злітає, як Ноєва голубка, вище потоппних вод усіх стихій, хай спочине на пагорбах вічності. Паска Господня — це суд, коли серце перелїтає від п'їтьми до світла, із глупоти в розум і суд. "Не воскреснуть нечестиві на суд".

Скажіть мені, брати мої, до чого подібна паска наша? Подібна до корабля, що пливе у стародавню гавань острова Родоського¹⁷.

Ворота тієї гавані — кумир. Ноги його є стовпи воріт, а звід воріт — то його бедра. Через ці безглузді ворота між гомілками цього велетня ходили всі кораблі в гавань.

О друзі мої! Страшне й сороміцьке зустрічає вас. Це паскудний ідол — жінка Лотова. Не лякайтеся цього Голїафа. Його ж кинджалом заколемо його. Любий пророче Науме! Прийди й покажи нам суть великої цієї перелобниці. Ось пророк! "Відкрию минуле твоє до лица твого".

Не бійтеся: ця смертельна отрута не зашкодить вашому чистому серцю. Цей дракон лицем вбиває гаспидів, цей лев і перед дверима шкідливий, а за спиною його — мир і дружба. Там спочиває вовк з ягнятком без всякої небезпеки, і рись з козлятком, і лев з телятком, і ведмідь — товариш волю, а молодий хлопець — сусід печери гаспидської. Там сміливо на гаспида й дракона наступиш, на лева і змія, не для рани, а для забави. Держайте! Народилось там дитя: нестаріючий наш Купідон. Він веде нас за хребет. Хоч підемо серед тїні смертної, хоч між гомілок цього велетня деїрського — не бійтеся — з нами Бог. Підемо ж тепер у гавань. Перейдемо до Вифлеєма. Там народжують не в бурях морських, не в лютих хвилях і ріках і не в струменях плінних стихій, а на гірних горах і плодови́тих — плодови́ті й чисті кози й олениці. "Там народила тебе мати твоя". "Перейдемо до Вифлеєма".

Прощай, соляний стовпе! Прощай, паскудне й дурне лице! Прощай, перелобнику, душі й тіла вбивце! Залишайся німим, кумире! Остерігайся подібних! Відчиніть нам ворота правди! Ворота чистої дїви, ворота жінки доброї! Жінки хваленого і брата, і мужа її, у воротах її зачинених і запечатаних. Це новий наш Наум відкриває нам останнє божественної паски! Вводить нове серце наше у новий суд і розум, що стоїть ззаду за перелобним лицем, за цією стїною. "Це цей стоїть за стїною нашою".

У наявній історії, крім бабських байок і крім смертоносних соків, відкриває нам друге, чисте, нетлінне, рятивне, наступне за отрутою, захребетне, останнє, вічне, Боже; щоб ми судили, дивлячись не на обличчя, а випробували закритє завїсою і зачинене дверима, і щоб коли щось смертельне вип'є, не пошкодилось вірне серце наше. Де тепер твоє, смерте, жало? Де нині твоя перемога, о пекельний велете? Проїшли крізь вогонь і воду. "Відкрию минуле твоє до лица твого і покажу поганам сором твій і царствам безчестя твоє... Покладу тебе у притчу, скину на тебе омерзіння за нечистотами твоїми".

Нецнотлива ця байка про Лота є притча і образ, що завиває у нечистій своїй ганчірці найчеснішу перлину Царства Божого і закриває, наче горіхова шкаралупа, зерно. Такими горіхами весь біблійний рай, як родоські сади плодами, наповнений і переповнений¹⁵. "У сад горіхів зійшов".

Як насолоджується в цьому саду народжений чоловік! Як у дзеркалі, видно в соломонівській "Пісні над піснями". О пречесний амуре! О *вічності*! Найсолодший і ненаситний сік! Хто їсть тебе, ще захочуть; хто п'є тебе, ще спрагнуть. "Бог є любов". Хто віддає душу свою й розмірковує в законі вишнього, премудрості всіх стародавніх сягне й в пророцтвах повчатиметься. Дотримається розповідей знатних мужів і ввійде у загадки притч. Знайде таємниці притч і поживе у загадках притч.

Прикмета 6-та

ПРО ЧИТАННЯ НА КОРИСТЬ ДУШЕВНУ

Бачиш, друже мій, що численні добрі соки виточили одне слово, зі смыслом розкушене. Біблія є справжня ліщина. Зірви із цієї ліщини один горіх, один лиш горіх. Розкуси його і розжуй. Тоді розжував ти всю Біблію. Всі цієї ліщини горіхи шкаралупою ж дуже відрізняються, а зерном, не кажу, подібні, а те ж саме.

Частини розбитого дзеркала однак усе обличчя зображають. А різноманітна премудрість Божа у різних у стовидних тисячоліцях ризах у царських і в сільських, у давніх і нинішніх, у багатих, в жебрацьких і в найпідліших та смішних одежах, як лілія в тернині, сама собою вся прикрашена, являється одна й та ж. Гей! Вона-то й є справжнісінький Морфей.

Як один змії, в'ється, розвивається у різні форми. Втім, не будемо непристойно й безмірно жерти слово Боже й пхатися з ним у солонку, якщо будемо чекати, поки воно само подасть нам своє божественне й невидиме під виглядом зовнішності тіло.

Учений дуже багато жере. Мудрий мало їсть зі смаком. Ученість, обжерливість — те ж саме. Мудрість же й смак є одне й те ж. Справжній смак при здоров'ї, а пряма мудрість при користі. Немає нічого кращого, як справжня користь; і немає кращої користі, як користь душевна. Душевна користь — целіки, пожива й здоров'я серцю. Здоров'я ж — веселість. І що ж дорожче за це? Все суєта, крім цього. Приживи мені хоч цілий світ, усе суєта без радості. Здоров'я від обжерливості, мудрість відрізняється від вченості. Зажерливість породжує хворобу, пожива ж в міру зміц-

нює. Не читай — бо помножувеш вади! Читай — щоб заколоти вади! Якщо ж любиш неправду, то ненавидиш свою душу. Полуби сам своєю душею і будь блаженним самолюбом, улюблений для Соломона, про якого так співає: "Розумний праведник собі другом буде".

А це тоді буває, коли без всяких інших намірів для того лиш читаємо, щоб очистити, просвітити й зміцнити душу нашу. Очистити від людських думок. Напитися божественних й укріпитися проти пристрастей душевних, проти заздрості, ненависті, гніву, скорботи, збентеження... А тим самим замість цих тиранів створити в собі Царство Боже, тобто духи рятівні, мирні, радісні. Оце-то й є той блаженний книжник і грамотій, якого Христос, вихваляючи, порівнює з господарем.

"Всякий же книжник, що навчився Царства Божого, виносить із скарбу свого нове й старе".

Марнотратник, баламут жене пустоту, а господар — корисне. Симон-волхв тут шукає золота, а книжник — Духа Святого. Дійсно, не буде пророчими тайнами ніколи обжиратися той, хто вірить Павлу, що всі-всі тайни ні копійки не варті, якщо їх не буде вести Божа любов. Вона основа й верх усього. Починається гірким хрестом, закінчується Христом, котрий є мир, любов і правда наша.

Прикмета 7-ма

ПРО ВІРНОГО ПРОВОДИРЯ

Що на першому, те ж саме на останньому місці сказати треба, щоб не вибрати нам проводиря із числа тих, котрі є любителами не духа, а тіньово письмового мороку й вбивчих для нас неймовірних бабських історій. Отакі-то повісті називає Павло порожніми родослов'ями, юдейськими й бабськими байками, що не насичують душі. Ці вожді люблять зовнішню тінь і на ній досконало спочивають, не зводячи з Давидом очі в духовні гори до отої Царства Божого трапези, якою насолоджуються лиш високі уми, що піднялися вище плоті, такий був вождь Товії Рафаїл. Про цю трапезу сам Павло хвалиться так: "Маємо вітвар, із якого не повинні їсти всі, хто служить тині".

Називаючи себе служителем не письмозвонства, а духа й знавцем Христа не з плотської історії, сам Христос називає їх рабами, що перебувають у тому ж домі, та про секрети панські не відають. "Від нас, — говорить повірник, — вийшли, але не були від нас".

Таких у главі 9-й проклинає Ісус Навин. "Прокляті ви, — говорять, — і не збідніє від вас раб".

Та й як їх не проклинати, коли вони заважають підліткам Ісааковим? Ці хлопці з паном своїм разом трудяться над тим, аби викопати джерело чистої води, що фонтаном б'є вгору. Риють, як у землі, у плотській історії, відкидаючи її набік, як Мойсей — камінь від криниці, щоб вгамувати спрагу бідних овець свого тестя. Та філістимляни всюди заважають, всюди землею закидають і кричать: "Це земля наша!" Це за плоттю треба розуміти, а інакше все це привиди. Мрія... Та діти Ісаакові дух за істину, а всю плоть за суєту вважати не перестають, і старі колодязі від болота очищують, а нові на будь-якому місці копають, вигукуючи з паном своїм: "Плоть — ніщо".

Навіщо нам родовід історичний? Яка користь? Навіщо місце-знаходження тлінного раю? Яку душі нашій користь принесе форма й міра ковчезова? Навіщо плотське зцілення? Навіщо воскресіння тлінне, що знову в тлінь обертається? Щоб ми знову працювали для підлої плоті й пристрастей? Ей! Лиш дух для нас смачний і корисний, очищуючи, зцілюючи, проникаючи в найпотемніші починання душі нашої і мир нам народжуючи.

Та, здається, святий Юда-апостол жорстоко їх оцінює. "Хмари безводні — плоть, що духа позбавлена", та ін. Оці-то сіють розколи в усьому світі. Сперечаються про походження духа, про таїнства, про віру, про церемонії, про ангелів, про муки, про блаженства й ін. вороги Христового хреста і заповідей його животворних.

Кінець.

І Богу слава.

БОРОТЬБА АРХИСТРАТИГА МИХАЙЛА З САТАНОЮ ПРО ЦЕ: ЛЕГКО БУТИ ДОБРИМ

Написана 1783-го року

Улюблений друже Михайле!

Прийми від мене й оцю книжечку тобі в подарунок, позначену іменем твого тезки-покровителя. Якщо ти прийняв ім'я Михайлове, то прийми і серце його, виспівуючи із царственої книги оцю пісню: "Серце моє є твоїм, а твоє моїм". Тоді, о Михайле, ти справжній друг хоронителя твого Михайла, вигукуючи єдиносердно: "Хто як Бог?"

Я цю книжечку розпочав у Бурлуках, закінчив у Бабаях. Не орю ж, не сію, не купую, не воюю, відкидаю ж всяку життєву печаль. Що ж роблю? Ось що: "Завжди благословляючи Господа, оспівую воскресіння його!"

Це моя діжа й надія! Що таке воскресіння? Воскресіння є вся земля Ізраїлева. Прямо кажучи, весь біблійний світик, нова й прапрадавня Єва. У цій землиці спав Яків у спокої. Як же не в спокої? Сам камінь був йому замість подушки. Сама твердість була для нього м'якістю там, де після нього Самсон знайшов *стільники*. Ей, кажу! Знайшов і я. Там і сам я ~~распокоююсь~~ *насолоджуюсь*, веселося. Співаю з Мароном: "Deus nobis haec otia fecit" — "Бог дарував нам це свято".

Ще краще співаю з моїм Давидом: "Я заснув, і спав, і встав". І з моїм Ісаєю: "Спокій дав нам Бог на горі оцій". Не знаю, що саме розуміє Плутарх під своєю Надією (названою у нього) Піндарською. Він її робить дояркою старцям. Це ж дійсно знаю, як оті старці Соломонові: "Вінець хвали, старість..." і ін. — годуються тим, що ссуть соски двох матерів від ненаречених наречених — праматері Єви й матері Маріам², як написано: "Смоктали мед із каменя" і "там дам тобі соски мої". Скажеш, чому ж не всі у цій земельці *насолоджуються*, а голодують, *нарікають* і проклинають її?

В і д п о в і д ь. Через те, що ця земличка має *дві частини* — нижню й гірну, тутешню й тамтешню, прокляту й благословенну, бісову й Господню, як два соски й два джерела. "Вийшов Яків із джерела клятвенного". Чи ти чув? "І пішов у Харрань". Чи ти чув? "І знайшов місце". Чи чув? "І спав там". Чи чув ти? Якби однакові [були] місця, то не шукав би іншого і не йшов би звідси.

Не дарма й Ісає: "Не тільки, — каже, — у землі щій, а на горі її". Там! Скажи, хто ж блага частину вибирає?

В і д п о в і д ь. Заради цього книжка ця витягає на піднебесне видовище два серця: ангельське й сатанинське, що борються між собою. Ці два царства у кожній людині ведуть вічну боротьбу. Коли ж чисте серце перемогло злобну безодню, тоді ламаються ворота пекла. Звільняються полонені. Відкривається шлях на оту, воскреслу із безодень гору: "Хто зійде на гору Господню?" Яка ж насолода і втіха на горі тій? Сповісти нам, о Ісає! "Спокій дасть Бог на горі щій". О, досить! Ще щось? "Вип'ють же вино. Вип'ють радість на горі щій". О, занадто! "Помажуться ж мирою на горі щій". О, занадто, досить! Це де наш Яків спочивав! "І спав там". Спав у Харрані, у місті любові спав. "Там дам тобі соски мої".

Чи бачиш, любий Михайле, де це спочиває друг твій!

Старець Варсава Даниїл Мейнгард. Амінь!

Червня 19-го, 1788 року.

СУТЬ ТВОРУ

"Вб'є дракона, який є в морі" (Ісає).

"Як спаде зірниця!"

"Нечестивий, проклинаючи сатану, сам кляне свою душу" (Сирах).

"Поки день освітить і зірниця засіяє в серцях ваших" (Петро).

БОРОТЬБА Й СУПЕРЕЧКА ПРО ТЕ: ДУЖЕ ВАЖКО БУТИ ЗЛИМ, ЛЕГКО БУТИ ДОБРИМ

Злетівши кажановими крилами з найглибших глибин у гірне, Сатана зупинився на границях атмосфери⁴. Побачивши ж нічним оком сонцеосяйний отой дім: "Премудрість створила тобі дім і утвердила пірамід⁵ сім", пекельним риком, як громом, заревів так: "Навіщо цей дім створений?"

⁴ Атмосфера — слово грецьке, означає повітряне оточення земної кулі, простерте доти, доки здіймається пара чи атоми, зрозуміліше кажучи, доки доходять хмари, місце Перунів і блискавок.

⁵ Слово грецьке, означає гірні кімнати й помешкання, споруджені на зразок цукрової голови³, або полум'я, взагалі гірне житло; по-грецьки — піргос, по-римськи — turris, по-турецьки — колончак, по-польськи — вежа, по-тутешньому — башта, терем; як при церкві дзвіниця, так вона при домах. По-слов'янськи — стовп: "У стовпі хмарному говорив до них". "Хай буде мир у силі твоїй і достаток у стовпостінах твоїх".

На цей буремний шум срібловидними з золотим міжрам'ям крилами, як орел на лови, спускаючись, Михайл закричав: "О ворог Божий! Навіщо ти тут? І що тобі тут? Колись ти виригнув переді мною хулу на Мойсеєве тіло¹. Нині виблбовуєш ту ж отруту на дім Божий. Хто як Бог? І що добре й таке прекрасне, як дім його? Хай заборонить тобі Господь мій, перед ним же нині стою!..

С а т а н а. Не личить архистратигові⁶ небесних воїнств бути сварливим, а тихим, скромним і...

М и х а ї л. О змію! Ти зм'якшив слова свої краще, ніж елей, і вони є стріли. Не тобі належить розуміти, що своєчасний гнів — то любов Божа, а що несвоєчасна милість — це твоє серце.

С а т а н а. Дивну пісню заспівав оце ти!

М и х а ї л. Дивне ж нове й преславне співають сили небесні у місті Божому. Це істина.

С а т а н а². А сили підземні що співають?

М и х а ї л. Сили твої співають підле, світське, мерзенне. Кажучи ж Петровим у Діях словом (commune, κοινόν, соenum) — то просто сказати болото торговиці і мотила, що обліпила оту Єзекіїлеву проскурку⁷.

С а т а н а. Ха-ха-ха! Дивне співають небесні сили...

М и х а ї л. О ганителю! До чого цей твій псячий сміх? Не втаїться ж переді мною лукавство твоє. Називаючи дивною, таємно зводиш наклеп на небесну славу й догмати її, віддаючи їй уявлювану тобою неблаговидність і неправдоподібність, просто кажучи, нісенітницю.

С а т а н а. Нині ж, не сумніваючись, провіщав ти причину, чому підземне життя тисячу крат багатолюдніше, ніж ваше небесне?

М и х а ї л. І брешеш, і затемнюєш мову. Відкрий, якщо можеш, більш відверто серця твого безодню.

¹ Ця хула згадується у Посланні святого апостола Юди.

⁶ А р х и с т р а т и г — по-слов'янськи першовоевода, тобто над вождами вождь.

⁷ С а т а н — слово єврейське, по-слов'янськи — супостат.

⁸ Глянь на історію про Корнилія-сотника у Діях. Там Петро каже: "Господи! Хай погане ніколи не ввійде в уста мої". У грецькому ж лежить κοινόν, по-римськи — commune, по-слов'янськи — спільне; бо все те погане, що спільне для світу, тобто для багатьох. Звідси й римляни називають болото соenum. Це слово є грецьке κοινόν, тобто спільне. Мирські думи — це болото, де топляться гергесинські вепри, ім же бог світу цього, тобто сатана, осліпив розум, як тлумачить Златоуст оці Павлові слова: "Бог світу цього..." Мотила — це старослов'янське слово, по-римськи — excrementum.

С а т а н а. О Апокаліпта³ химерність у догматах, нерівність у дорозі, трудність у ділі, — це є трирідне джерело пустелі вашої небесної.

М и х а ї л. Чи не можна хоч трохи ясніше?

С а т а н а. Надто тяжко бути жителем небесним. Чи ти зрозумів? Це причина, що спустошила ваші небеса.

М и х а ї л. Звідки цей камінь, і хто його поклав у основу?

С а т а н а. Це я кажу! Дуже тяжко бути — і було так.

М и х а ї л. Чи ти творець цього догмату?

С а т а н а. Цей догмат є незламний діамант.

М и х а ї л. "Слухай, небо, і слухай, земле!.." Послухайте й ті, що під землею! Яка є більша на Господа-Вседержителя хула, і наклеп, більший від цієї? Це вулиця, що всіх ловить! Це ключ, що всім відкриває ворота пекла. Це спокуса, що ображає всім шлях на небеса! О прикрашена гробниця царська, повна мертвих кісток і праху, світе блудословний! Спокушуєш старих, молодих і дітей. В'яжеш у чари, як пташок у сіті.

Весь світ дихає його духом. Він є серце світу. Серце нечисте, серце плотське. Це мерзенна трійця: сатана, плоть, світ. Хто дасть мені Божий меч, щоб я проколов цього мадіаніта⁶, який перелюбствує з блудницею й перелюбницею світу цього і викрив сором її?

І Михаїл, піднявши подібного до блискавки списа, вразив діамантовим вістрям Сатану в саме серце і кинув його у вечірню хмару. Він же, стрімголов падаючи, вигукував: "Ура! Ура! Переміг! Переміг!" Із середини ж хмари заревів: "О, о Апокаліпта! Візьми як свідків небо й землю, я ж тобі не підкорюся, навіть для цього я твердий у цьому моєму догматі".

М и х а ї л. О кажане! Горе тобі, який твориш світло пільмою, а пільму світлом, що називаєш солодке гірким, а легке тягарем.

С а т а н а. Чи не писано: "Потрібне є Царство Боже"?

М и х а ї л. Занімій, пес брехливий!

С а т а н а. І чи не ті, хто докладає зусиль, досягають його?..

М и х а ї л. Гавкай, гавкай нині, пес, здалеку на сонце... Господи Боже мій! Правда твоя як полудень. Хто як ти? Ти сам драконові цьому щелепи його, що всіх пожирають, загородив, а не лише день твій, який є, як тисяча літ. Амінь.

³ А п о к а л і п т а — грецьке ім'я, по-слов'янськи означає одкровитель. Цим словом таємно ганив Михаїла як одкровителя тайн Божих. Сатана ж любить затуманювати, щоб ніхто не бачив невідомої й таємної премудрості Божої.

⁶ Це слово відритує священну історію про Фінееса, який ізраїльтянина, що перелюбствував з мадіаніткою, проколов обох наскрізь.

На цей шум і ревіння, як еродієві пташенята⁴ злітають із гнізда до своєї матері, що потоптала змія, — він же під її ногами в'ється, розвивається, — так злетіли до Михаїла Гавриїл, Рафаїл, Уриїл і Варахїїл⁴. Михаїл же, як боголюбний Еродій, розтерзує й топче домашнього ворога, посилаючи благодать дому владики, що дозволив на семи баштах, які стережуть премудрий дім його, гніздитися птахам згідно Писання: "Які любі поселення твої!.." "Птах знайшов собі хramину". "Там птахи загніздяться". "Еродієве житло попереду них". "Блаженні, хто живе у домі твоєму..."

БЕСІДА АНГЕЛЬСЬКА

Про диявольський наклеп і про підступи,
що відводять від істинної вітхи

Небесні архивоїни сіли на *райдузі*. Михаїл же таку повів мову: "Не наша боротьба проти крові й плоті, але..." Серце людини є необмежена безодня. Вона те ж саме, що й повітря, яке носить плаваючі планети. Ця безодня темна, і не збулося на ній: "Просвічуєш пільму мою". "Бог, який повелів із пільми світлу засіяти, яке й засіяло у серцях наших..."

Тоді вона буває пеклом, тобто темницею, і наповнюється, як нічними птахами, похмурими мріями й привидами. Нічний орел⁶, цар і батько всіх інших, є сатана. Ці порожні мрії — то злі духи, а злі духи — це злі думки; злі ж думки — це думки плотські, що володіють світом. І оце-то написано: "До світодержців пільми віку цього, тобто битва наша проти злих духів, що мають владу над непросвіщенним світом і над всією сумішню беззаконників". Що ж далі? Началом садових плодів є насіння. Насінням же злих справ є злі думки. Оце ж і написано: "До начал і до властей... до духів злوبي піднебесних". Піднебесні духи злوبي — це мрії плотського, скотського й звірячого серця,

⁴ Слово грецьке *ερος* означає бажання, *Ζεϋς* означає Юпітер, або Дій; звідси ім'я Еродій, по-слов'янськи боголюбний. Інакше цей птах називається пеларгос, по-римськи *sicopia*, по-польськи — *bosial*, у нас — гайстер. Він гніздить на церквах, на баштах, на дуже високих місцях, верхах і шпилях; друг людей, ворог зміїв і жаб; батьків годує і носить на старості; звідси у греків слово антипеларгейн, тобто віддавати блага, означає благочестиву душу, що любить Бога й ближнього, означає й богослова, що високо загніздився, отого: "Знаю людину..."

⁶ Нічний орел, просто кажучи, пугач. У нього непримиренна ворожнеча з денним орлом. Можна обох спіймати під час боротьби, так затято борються.

очі якому коле оцей гострий *правди Божої меч*: "Сатано, не думаєш, що Боже, а що людське".

Люба моя братіє! Ви бачите, як по всьому Всесвіту розсіяв сатана насіння своє! Від його роду насіння є й оці блудослівні сиренські⁴ й блудоголосі пісеньки:

Жорстокий та гіркий труд
Бути жителем небес:
Весела й гладенька путь —
Жити, як живе світ весь.

І знову:

Святиня страждає без утіх,
А злість скрізь бачить свій успіх.
Яка користь бути святим?
Життя більш вдале всім злим.

Цих присолоджених своїх вод водоспади вибльовуючи, ангельське око ваше гостро провидить, як хитро погасив у всіх серцях божественний отой вогонь: "Хто дасть мені крила?... І полечу, й спочину". "Міцна, як смерть, любов. Крила її — крила вогню"... "Хто розлучить нас від любові Божої?" "Зігрілося серце моє, і в повчанні моєму розгориться вогонь".

Зміїною ж отрутою наповнений світ, глухий, як гаспид, і холодний, як лід, сотворився до матері нашої, до премудрості Божої, що зігріває нас у надрах своїх і втішає. "Сину! Якщо поспиш, солодко поспиш, якщо підеш, то не боятимешся, і радість буде на всіх шляхах твоїх". "Тому не дивно, що всі разом ухилилися. Не солодкий Бог і немає Бога — те ж саме"⁵. Розтлилися і змерзотніли в самих началах і насінні своєму, в самому корені серця свого.

Хто може підняти на шляху золото чи бісер, які видаються чимсь некорисним? Який тетерук не насмілиться вскочити у сіть, вважаючи [ї] рогом достатку? Яке ягня не злякається матері, вважаючи її вовком, і не припаде до вовка, вважаючи його матір'ю? Не звинувачуйте світу. Не винен цей мрець. У цього

⁴ Сирена — Σειρήν — слово грецьке, означає пуга, окуви. Так називається морське чудовисько з красивим дівочим обличчям. Воно так вигадане пророками, як семиголовий змії: означає світські принади.

⁵ Весь світ так думає, що заповіді Божі важкі, і гіркі, й непотрібні. Це те ж саме, що сказати: не солодкий і поганий Бог. А думати, що несолодкий і поганий Бог, є те ж саме, що "говорить безумний у серці своєму: немає Бога".

полоненого відібраний кураж, виколоте око, перегороджений шлях; зв'язала вічними путами туга серце його.

Яка туга? Коли що люблять і бажають думки, тоді й плотське серце всередині нас розширюється, роздувається, радіє⁴, під час же гидливості звужується, стискається, сумує, як хворий, відвертається від їжі й стискає уста. Сатана, погасивши вогонь божества у мирському серці, міцно зв'язав тугою, щоб воно вічно гордувало Царством Божим і повік би не наважилось на володіння ним; щоб не заспівало отой переможної пісні: "Сіть зруйнувалася..." "Шлях заповідей твоїх простерся, коли розширив ти серце моє". "Бажає й закінчується душа моя..." "Серце моє і плоть моя зраділи..."

І коли пишеться: "Хай звеселиться серце моє...", це означає: "хай куражиться". "Знехтувана втішиться душа моя..." — означає, що не приймає куражу й бажання. Відібрати кураж, а навести жах — це значить пригнітити, замкнути й зв'язати душу, щоб вона не веселилась, а сумувала у добрій справі. Це дуже страшна образа, полон і вбивство — розтлити людину в самих думках і серці її, наче у її насінні й корені, як написано: "Розтлилися і змерзотніли в починаннях своїх", тобто у головному: подібні до біснுவатого кормчого корабля чи колісничі. Не винен же мрець, винен людиновбивця. Світ є горіх, зіпсований черв'яком, сліпець без очей і вождя, ведмідь, якого тягнуть за ніздрі, раб сатани, полонений диявола, левова огорожа. Яка огорожа? Послухаймо притчу.

ЛЕВОВА ОГОРОЖА

Лев дрімучу діброву з хашами її загороджує, давши їй одні ворота, де й сам поблизу таємно живе. Загороджує ж не стіною й ровом, а своїм слідом. Як лиш голодний, так і заревів. Звірі, затремтівши, шукають порятунку і, примчавши на рятівну стежку, відскакують назад від левового сліду, що дихає у їх чуття нестерпним жахом і перегороджує шлях. А злякавшись там, де страху не було, шукають безпечного шляху доти, поки

⁴ Слово оце *радість* народилося звідти, що серце роздувається тоді, коли щось дістанеться за бажанням, у протилежному разі стискається. Звідси народилось слово *туга*. Звідси Павло: "Розпростерлося серце моє до вас, коринтяни!.. не тісно вміщуетесь". Оце-то справжній сміх: non dentes nudare, non ore ringi, sed corde ridere⁵, як сміється отой наш Ісаак: "Зрадів духом Ісус..."

наблизяться до воріт, де справді немає сліду і невідчутний справжній жах. Тут ловляться. Ось ворота пекла! Тут усього світу вихід і кінець. Сатана "ловить, як лев у своїй огорожі і як левеня, що живе в таємниці" всіх тих, про кого написано: "Злякалися страху, де страху не було".

У цьому страшному місці замовк Михаїл. Гірні ж воєначальники, сидючи на благокруглій дузі хмар, заглибилися в роздуми, споглядаючи круг земний і сумуючи, наче маючи перед собою руйнований Содом чи Вавилон. У саме цей задумливий час замість суму кураж, замість же страху радість отаким словом раптом так заблаговістив *Гавриїл*.

РЯТІВНИЙ ШЛЯХ

Він спершу заспівав пісню, а за ним усі архангели одцо:

Зійде архангел в Назарет до Діви,
Приносить радість праматері Єві.
Радуйся, Єво! Радуйся, Діво!

Обрадувана.

Господь з тобою! Радість тобою
Всім буде дана...

Потім відкрив квітучі уста у цей нетлінний запах, благовіщуючи *день* за днем спасіння Бога нашого: посланник я не лише до Діви Марії, а й в усьому Всесвіті всіх тих: "Господи, у лоні нашому зачав", усіх, хто зачав в утробі своїй і вмістив у серці своєму дух заповідей Господніх, відвідую, задобрюю й цілую оцим цілуванням: "Радуйся, благодатна! Господь з тобою! Благословенна ти серед жінок!"

Оці є справжні Божі матері: не із крові, не із похоті плотської, не із похоті чоловічої, а від Бога народжують дітей своїх. Народжене із плоті є плоть, народжене ж від духа є дух, що освятив серця й утроби наші. Господи! Цей дух є закон твій, посеред черева нашого — *шлях, істина й життя*. Мир тим, хто дуже любить його і не має для них спокуси. Мир на Ізраїля й на всіх, які живуть за цим правилом; мир на них і милість! Слухай, небо, і скажи... Життя безпечне; це солодкий шлях — шлях Господній. Любі мої брати! Відверніть від содомлян ангельські очі ваші й дивіться на цього мандрівника на землі, що ступає перед вами. Він прямує з жезлом веселими ногами й місцями і спокійно співає: "Прибулець я на землі, не скрий від мене заповідей твоїх".

Співаючи, повертає очі то праворуч, то ліворуч, то на весь горизонт⁴; спочиває то на горбку, то при джерелі, то на траві зеленій; їсть поживу звичайну, та сам він їй, як майстерний співець простій пісні, додає смаку. Він солодко спить і тими ж Божими видіннями уві сні й поза сном насолоджується. Встає рано свіжий і сповнений надії, співаючи ісаївську пісню: "Спрагнуть наймолодші, і втомляться юнаки, і вибрані не будуть міцні; терплячі ж оновлять міць Господа, закрилатіють, як орли, підуть і не втомляться, попрямують і не зголодніють".

День його — вік йому і є як тисяча років, і за тисячу літ нечестивих не продасть його. На думку світу, він найбідніший з усіх, а за Богом від усіх багатший. І що краще, як "веселість серця — життя людині"? Жезл його є Господь пристрастей і жадань його, і радості його ніхто у нього не забере. Дістав він цей мир не так, як звичайно завойовують світ. Він полюбив шлях і славу Божу. Цей є справжній мир і життя вічне, а вість його — благовість. "Хай чує земля слова вуст моїх!"

Цей мандрівник бродить ногами по землі, серце ж його серед нас знаходиться на небесах і насолоджується. "Праведних душі в руці Божій". Серед безумних вважаються загиблими й заблудлими: "Вони ж є в *мирі*". Хоч тілесні наявності, докучаючи, турбують, та цю шкоду з надлишком нагороджує сподівання їх, сповнене безсмертя, і Господь, що навіки у них запанував. "Чи не чуєте, що співає цей пішохід?" "Як не чути? — вигукнули архангели. — Він махає руками й співає одцо пісню: "На *шляху* одкровенень твоїх я насолодився, як у всякому багатстві".

Він один є для нас видовище миліше, ніж усі содомляни. Ми ж його пізнали. Це друг наш Даниїл Варсава.

І всі засміялись. Потім же Гавриїл простер смарагдові крила і, прилетівши, сів при боці Рафаїловому, нюхаючи в руках своїх солодкопахучий куц і польову лілію. Рафаїл, дивлячись на Варсава й посміявшись, як Сара, згадав духовного свого сина, любого подорожнього Товію, сина Товітового. Він довгу повість зіткав: як доручив йому старий сина свого, які напасті й випадки зустрічались на шляху, як щасливо юнак увійшов до приміщення наречених і переспав з нареченою Божою. "Коли він боявся води чи риби, — розповідав Рафаїл, — тоді я його

⁴ Г о р и з о н т — слово грецьке, означає разом небесне і земне місце, наскільки може бачити наш зір. Є ж межа зору для всіх до одного людей, які населяють землю: τόπος ὁριζών, тобто місце, яке обмежує зір очей, одним видно одне, іншим — інше.

навчав: "Сину мій Товіє! Сину мій, не бійся! Вода не втопить тебе. Але води блювотиння змішного, але потопні промови порад світських, але хвилювання плотських прагнень — оце є всесвітній отой стародавній *потоп*, що всіх пожирає! Гей, кажу тобі: цього бійся! І риба, сину, не проковтне тебе. Але черево, але сирище¹ і бедра твої — це є пекло й кит, що ковтає всіх, а бог їх — черево й слава в соромі їх. Ей, кажу тобі: цього бійся. І утроба рибна, і дим нутрощів її не врятує тебе. А дим диму і дух духу, ей, кажу тобі, він врятує тебе". "Чуєш, Ізраїлю! Господь Бог твій посеред тебе, у нутрощах твоїх, у серці твоєму і в душі твоїй". Той є дим диму і дух духу: дим від утроб твоїх, від содомського підпалу жадань здійсмається до небес; і дух, що не відокремлюється від тебе, але перевершує дебелість плоті і тонкість душі твоєї, той врятує тебе. Цей є смирна, і стакта, і касія від утроб твоїх. Цей хай зійде, хай з'явиться тобі, щоб ти зачав в утробі й помістив у серці, щоб ти пішов у пахощі мирри його, щоб не задущив душі твоєї бісівський сморід і смердючі світські жадання.

Спалити утробу за повелінням Мойсея і умертвити члени, що складені з пороху, є одне і те ж. Все це буває вірою, тобто подумки собі, — мертвим же бути плоттю, а живим за Богом. Спалити й убити душу твою, розумій: відібрати від неї владу й силу. Тоді залишишься в тобі лиш фіміам Божий, рятівні пахощі, мирра мирри й дух Господній, що помазав тебе, і збудеться: "Спрямувати ноги наші на шлях миру".

ШЛЯХ МИРУ, НАЗВАНИЙ ПУСТИМ⁶

— Цією благовістю розпалений, — продовжував Рафаїл, — пішов мій Товія праворуч, на шлях миру, яким нині простує наш Варшава. Це є шлях царський, шлях верховний, шлях гірний. Захоплені цим

¹ С и р и щ е — це слово старослов'янське, означає тілесні нутроші, які переварюють всю сиру їжу, тобто шлунок. Це є причина всього зла все життя. Звідси битви, крадіжки, вбивства і всі біди. Він є цар всіх світських сердець. Це є той архимагир, тобто архишовар, згадуваний у Книгах Царств, що заколотив весь Єрусалим, цар поварів і царів. Дуже гарно моя мати Малоросія називає його богом, те саме, що й Павло: "Для них же бог — черево..." Давно у Єгипті ерей, ховаючи мерця, велів вирізати сирище і, піднявши перед народом, проповідникові велів вигукнути так: "Оцей в житті всіх зол причина!"

⁶ Глянь на 26-й вірш 8-ї глави у Діях: "Ангел же Господній" та інше. "Цей є пустий".

шляхом Ілля, Єнох, Авакум і Пилип, не знайшли себе у світі. Цим шляхом зійшов на гору Авраам принести в жертву Ісаака і прийняв від Бога печать віри. Цим шляхом зійшов на гору Фасга Мойсей і заспокоївся. Цим шляхом простує весь Ізраїль в обітовану землю. Цим шляхом увійшов у Сіон Давид, наситився священними хлібами, роздавши й супутникам по сковорідному млинцю. Цим шляхом сходить у гірне Маріам, цілує Єлисавету й стає блаженною. Цим шляхом, йдучи в пустелю, Христос переміг сатану. Цим шляхом сходять на гору Галілейську апостоли і бачать світло воскресіння. Це є шлях суботній, розумій — мирний. Цим шляхом простували Лука й Клеопа⁶. Зійшовся з ними третій блаженний отой співрозмовник, що переломив їм хліб небесний і відкрив їм очі бачити невидимі його пахощі.

Нарешті цим шляхом їхав у колісничі євнух цариці Кандакії і познайомився з Пилипом⁷. Пилип відкрив йому в людині людину, в естві — ество, пахощі Христові й новим благовістом, як дивним фіміамом, накадив йому в серце, обмив його нетлінною, крім стихійної води, водою і відпустив його у дім свій. Він же відійшов на свій шлях, радіючи. Цей шлях радісний, але пустий, пустий, але радісний, і поза ним немає порятунку. Пустий же, бо відкритий лиш для людей вибраних. Світ уявляє його пустим, тобто суєтним. Це наклеп. Уявляє його гірним, тобто гірким. І це наклеп. Гора означає зверхність, а не труд і горе. Горе тим, що говорять: солодке — гірке і навпаки. "Шлях Господній є суд, розсудити зло — вибрати благо". Улюблений шлях! "Не зайде для тебе сонце, і місяць не зменшиться для тебе. Господь є для тебе твоє світло, і зникли дні ридання твого". Це проголосивши, Рафаїл замовк. Уриїл же закликав: "Простягніть вдалину погляд ваш і побачите кілька подорожніх, що випереджають Варсаву". Та Рафаїл почав силувати: "Любі мої браття! Гляньте хоч трохи на лівий шлях і на козлів, на нещасних його подорожніх..." "Ах! Відвертаєш нас, друже, — закричали архангели, — від прекрасного видовища до страшного". Коли поверталися, заспівали всі таку пісню:

О світе, світе прикрашений!
Весь нещирий, гробе побілений!¹

¹ Гробницями стародавніх царів були високі світлиці, зовні архітектурно прикрашені. Та що там всередині? Прах, сморід, гній, кістки, пустеля. Чудово наш рабин Христос цими гробами називає лицемірів, що шукають образ благочестя, відіркнувшись від його сили. Цьому дорівнює й світське щастя — вудка, сіль і отруйний мед; зовні блиск, а всередині п'ятьма, тління...

Зваблюються старі, молоді і діти,
У чари в'яжеш, як пташенят у сіті.
Світ здається прикрашений,
Та він як гріб поваплений,
Нутро його виймаю, лиш мерзоту споглядаю.

ШЛЯХ ЛІВІЙ, НАЗВАНІЙ ВЕНТЕР

— Цей шлях, — сказав Рафаїл, — називається вентер. А вентер — це рибальська сіть, зроблена на зразок черева: широка на вході, тісна у виході. Цей шлях, відхиляючись від сходу, приховує кінець свій не у світлій південній країні, а у північному морозі.

— Ось шлях, — каже вождь Товії, — ось і нещасний його подорожній іде перед вами! Судить його! Небесні сили, дивлячись на подорожнього й змилосердившись над ним, закричали: "О нещасний страдальцю! Це сріблолобець. Боже мій! Весь обтяжений мішками, сумами, кошиками, гаманцями, ледве рухається, наче нав'ючений верблюд. Кожен крок для нього мука. "Горе вам, багаті, бо ви віддалені від втіхи вашої".

— Та він цього, — вибачає Рафаїл, — не відчуває, а ще більше тішить себе і вважає свій шлях благословенним навіки. Він радіє, простує й співає.

— Чи можливо? — вигукнули дуhi.

— Будь ласка, — просив Рафаїл, — слухайте його пісню.

БАГАЧ, ПОДОРОЖУЮЧИ, СПІВАЄ ПІСНЮ

Хай у світі я поганий — Аби був багат¹.
Нині совість не у моді, а золото йде в лад.

¹ Ці вірші [взяті] із стародавнього трагедіографа Евріпіда³, ось один:

Ὁ χρῆσος δεξιῶμα κάλλιστον θροτοῦς.
O aurum, dexteritas optima mortalibus.
O золото! Удача найкраща для смертних.

Початок їх отакій:

Sine me vocari pessimum, ut dives vocer.
Nemo an bonus num dives omnes quaerimus.

Як нажив, не запитають, аби жирним був гріш.
Коли багатий, то всім брат, і чесний, і гарний⁴.
Що в нас у світі ганебне? Порожній гаманець.
Чи жебраком жити? Краще спусти в смертельний гній.
І смерть солодка, поки гріш за грошем пливе⁶.
О святе золото! Понад тебе немає в світі.
Не так милий батько, не так рідна мати,
Не так любі й діти веселять.
І якщо така Венери краса,
Не дивно, що закохалась у неї твар уся.

Ангельські сили вжахнулись, побачивши, що сатана так хитро зумів розтлити цю біснувату душу, яка обоюдно мертве й молиться до кумира. "О сатано! — вигукнули вони, співчуваючи. — Справжня Божа мавпо!" Він їм замість слів: "Горе вам, багаті...", "блаженні жебраки..." поклав на серці в основу оцей свій сморід: "Блаженні багаті, бо для них є царство всяких угіх". Така душа є гаспид, який аж ніяк не чує милости, котру закликають: "Прийдіть до мене, всі трудящі й обтяжені, і я заспокою вас..."

— Боже мій! — вигукнув Уриїл. — Цей неспокійний шлях натовпами людей, як торгами, весь засмічений. Чуєш, Рафаїле! Який же оцей найближчий натовп?

— Шум колісниць, — відповів він, — удари бичів, кінський тупіт і свист засвідчує, що ця громада є полк честолюбців; а перед нею натовп — це торжество насолодолюбців. Це викривається писком та іржанням музичних інструментів, вигуками торжествуючих і козлоголоссям, кухонними запахами, гаром і курінням. Інше в отих подальших зволоках і стоках: там — позови, боротьба, злодійство, грабежі, підлабузництво, купівля, продаж, хабарі...

Браття! Придивіться до правого боку — ось вони! Кілька подорожніх, відірвавшись крадькома від лівого шляху, пробираються через нерівні місця до мирного шляху. "Як Бог, спокусив я і знайшов їх, гідних себе..."

⁴ Ubique tanti quisque quantum habuit fuit.

⁶ Можна й так:

І смерть солодка, поки золото пливе раз у раз.
О святе золото! Моли бога про нас!

Latine sic:

O plute, summa dexteritas mortalibus.

— Ба, ба, ба! Яке дивне оце бачу видовище! — закричав, як блискавка, раптово Варахійл. — П'ятеро чоловік бредуть в широких опанчах, які волочаться по шляху на п'ять ліктів. На головах капюшони. В руках не жезли, а колі. На шиї у кожного по дзвону з шнуром. Сумами, іконами, книгами обвішані. Ледве рухаються, як бики, що везуть парафіяльний дзвін⁹. Ось хіба справді трудящі й обтяжені! Горе їм, горе!..

— Це лицеміри, — сказав Рафаїл, — мавпи справжньої святості, вони довго моляться в костелах, безперервно в Псалтир бубнять, будують церкви й оснащують, бродять поклонниками по Єрусалимах, лицем святі, а серцем — від усіх беззаконніші. Срібллюбні, честолобні, насолодолюбні, облесники, звідники, немилосердні, непримиренні, що радіють з сусідського горя, за благочестя мають прибутки, цілують кожен день заповіді Господні і за алтин їх продають. Домашні звірі¹ і внутрішні змії, лютіші від тигрів, крокодилів і драконів. Ці кажани між правим і лівим шляхом не є ні чоловічого, ні жіночого роду. Обом вороги, кульгаві на обидві ноги, ні теплі, ні холодні, ні звір, ні птах. Лівий шлях їх цурається як таких, що мають образ благочестя, а правий відкидає, бо відійшли від його суті. У сумах їхніх пісок йорданський з грішми. Обвішані ж книги — це Типики, Псалтирі, Прологи й ін. Вся їхня молитва в тому, щоб нарікати на Бога й просити тлінностей. Ось зупиняються молячись і починають співати. Послухаймо безбожні їхні пісні Божі.

ЛИЦЕМІРИ, МОЛЯЧИСЬ, СПІВАЮТЬ¹⁰:

Боже, встань, чого спиш?
Чому про нас не рядиш?
Це шлях беззаконних цвіте!
І бідності немає ніде.
Ми ж тобі свічищі ставим,
Кожен день молебні правим!
І забув ти всіх нас.

¹ Якогось мудреця запитали: "Як можна прожити життя благоденно?"
Відповів: "Так, якщо врятуєшся від диких і домашніх тигрів, тобто отих:
"Юда — раб і облесник".

На тиждень постимо два рази.
Хмільного не вживем ні разу.
Ходим по святих містах,
Молимося і вдома, й там.
Хоч Псалтиря не слухаємо,
Та напам'ять його знаємо.
І забув ти всіх нас.

Почуй, Боже, крик і рев!
Дай нам багатство всіх мов!
Тоді-то тебе прославим,
Свічки золоті поставим,
І всі храми золочені
Зашумлять твоїми піснями —
Тільки дай нам вік золотий!

— О смердючі гроби зі своєю молитвою! — вигукнув Варахійл. — Ці блудопишні лаври під виглядом Божим обожнюють сатану. Злоба, одягнена в одяг преподобія, це сатана, що перетворився на світлого ангела. Немає злішого від нього в усьому пеклі: спустошення царствам, розхитування церкви, обранців Божих спокуса... Відвернімо очі наші від богомерзких цих, які ремствують, прохачів, облесників і лицемірів. Чи не чуєте, що шум, тріск, рев, вигуки, завивання, свист, дим, жупел і сморід содомський здіймаються над цим шляхом?

Архангели повернули світлі свої обличчя від півночі до ясного півдня і заспівали оце пісню:

АНГЕЛЬСЬКА ПІСНЯ

на тему цього: "Бездня безодню кличе"

Не можна безодню океана жменькою землі закидати.
Не можна вогненну піч маленькою краплею охолодити.
Чи зможе у темній печері гуляти орел
Так, як на небесний край вилетів звідти він?
Так не буде ситий плотським дух.
Дух безодня є в людині, ширша вод всіх і небес.
Не наситиш тим довіку, чим полонить світ цей весь.

Звідси-то сум, всередині скрегіт, туга, печаль,
Звідси неситість, щоб із краплі жар гірший став.

Знай: не буде ситий плотським дух.

О роде плотський! Невігласи! Доки ти тяжкосердий?

Зведи сердечні очі. Глянь вверху на небесну твердь.

Чому не шукаєш знати, що то зветься Бог?

Чому не прагнеш, щоб побачити його зміг?

Безодня безодню раптом задовільнить.

НАКЛЕП

По-грецьки — діаволе, по-римськи — *traductio*.

Заспівавши ж, спитали: що таке наклеп?³ Скажи нам, блискавко Божа, Варахїле!.. Він же відповів так: "Наклеп означає робити солодке гірким і навпаки; він те ж саме, що й злодійство: злодійство краде речі, а наклеп — думки. Думка є керівник і шлях людини. Диявол, укравши в людини добру думку, перекидає, наче сіль і перепону, через добрий шлях і цим самим зводить і переводить її на злий шлях. Ось чому по-грецьки дияволос, тобто перекидник, по-римськи ж *traductor*, тобто звідник, або перевідник, дане ім'я *наклепникові*, по-слов'янськи робити наклеп означає те ж саме, що й колотити, змішувати гірке з солодким і навпаки. Це буває тоді, коли замість солодкого виставляється гірке, і навпаки. Це є одне джерело всіх пекельних мук"⁶.

ПІДСТУП

"Ти ж, о світе Божий, Уриїл! Поясни нам, що означає оте підступ?" Відповів Уриїл: "Підступ є образ наклепу, за яким він росте й розсівається. Він те ж саме, що й *машина*. *Машина* хитрить у речах, а диявольський підступ — у думках. Птахолов

³ Дев'ята Божа заповідь гримить: "Не свідчи фальшиво". Це те ж саме, що й "не зводь наклепу". Страшний наклеп — робити заповіді Господні важкими й гіркими. Це диявол написав на серці всім, хто ненавидить закон Божий. О, роздеріть очі ваші серця засліплені.

⁶ Морок наклепницький є батьком брехливості, брехня ж і лестощі є мати гріхів. Гріхи ж є муки і пристрасті сердечні: "Бо чим хто грішить, тим і мучиться".

і рибалка ловлять сітями, а він — підступами. Підступ є спритна *машина*, наприклад засідка, сильце, капкан, пастка, сіль, *ятір*, *верша*, по-грецьки строфа, тобто завертка, вертушка тощо. У архітекторів і нині якась машина називається по-латині сарег, тобто козел. Нині яскраво видно, що хитрість у злодійстві, а підступ у наклепі є те ж саме. О, яка гарненька вудочка! Нею, наче збісившись, людська воля жахається преподобія [преосвященства], кидається за дурницями, наче олень, поранений у сім'яники, не відчуваючи, як прямує до своєї загибелі. Оці-то душі насолоджуються оцими пісеньками:

Давній вік був святий,

Нині вік не такий.

Плюнь, брате, на Сїон,

Заспівай на світський тон.

Чи скоро святість жити діждеться?

Наше ж життя тут наживеться.

І знову:

У молоді літа не зажити світа?

Що ж за користь світ молодому?

І знову:

У віці старому немає спокою,

Тільки хвороба з бідую.

Тоді щастя хоч би й було,

Та в старості не так миле...¹¹

Яке ж то мені щастя, якщо воно зраджує мене під час старості, якщо воно не є отой вірний і вічний друг? "Друг вірний — дах міцний..." "Не залиш мене під час старості..." "Все минає, а *любов* ні!" "Бог любові є..." "Чуєш, Ізраїлю! Господь Бог твій посеред тебе".

Видно, зла це вудочка, яку пожирають біснுவаті душі. А як вовк овець на пасовиську й при водопої краде і таємний облесник у самому чертозі й під час трапези, як черв'як горіхи, перебуваючи всередині їх, псує, так диявол, на самих багатих місцях, в Едемі священної Біблії, хитро вловлює, домішавши, як змії, у материне для дітей молоко отруту свою, так він смак і дух свій у запашні *плоди* Божого раю. "Потрібне Царство Боже, і ті, хто докладають зусиль, осягнуть його".

Цього оракула сатана ростив. Він у ньому осквернив Христа

запах. Він, укравши дух Христа, вклав у нього свій вбиваючий душі смак. Він перекував потрібне на трудне³. Співають німці отаку притчу: "Бог будує церкву, а чорт там же каплицю". Співає Христос: "Потрібне Царство Боже". Диявол підспівує: "Трудне Царство Боже".

О капосна мавпа! Тим же мостом іде, а в різне місто; тим же дзвоном співає, та чомусь наче ні. Ангельський тон — пекельна думка, голос Якова — серце Ісава; цілує, як друг, — продає, як Юда. І сміх, і плач нам є оця Божа мавпа... "Слухай, небо, і заговорю!" Це наклеп на Господа-Вседержителя! Потрібність з трудністю так несумісні, як світло з пільмою. Потрібне сонце — чи трудне? Потрібний вогонь — а чи трудний? Потрібне повітря — а чи трудне? Потрібна земля і вода — і хто без неї? Бачите потрібність? Де ж при боці її трудність? Ах, зникла! Немає її місця в чертогах непорочної й блаженної потрібності! Дім її є дім миру, дім любові й насолоди. Покажіть же мені, де знаходиться трудність? Чи не в пеклі? Вірую, Господи, що там саме живуть труд і хвороба, печаль і зітхання. Та чи там потрібність? Ах, не бувала вона там. Її присутністю пекло миттю перетворюється на рай. У пеклі робиться все те, що непотрібне, що зайве, що не знадобиться, непристойне, противне, шкідливе, капосне, мерзенне, дурне, непридатне, погане, мучительне, нечестиве, богомерзке, прокляте, світське, плотське, тлінне, легковажне, дороге, рідкісне, модне, турботливе, руйнівне, погубельне, пекельне... і інший незасинаючий черв'як. Ця біснувата й буйна діва, трудність називається по-грецьки Ἀτά¹², тобто пагуба, по-єврейськи ж Ада, жінка Ламеха, тобто красива блудниця й турботлива, протилежна жінці, названій Селла й Мирна. Як відрізняється чиста наша діва — свята потрібність!¹⁶ Вона не Ἀτά, а Літа й Літургісса; не Ада, а Селла; не Фурія, а Анна, не Харія, а Грація, розумій: кохана, милостива, обдарована¹⁴. Із небесних кіл і із гірних меж любої цієї цариці зникло всяке

³ Потреба й потрібне не в тому полягає, щоб його трудно мати, а те потрібне, без чого ніяк не можна жити або з мукою без нього живеться. А чим же щось більш потрібне, тим легше дістати. Наприклад, повітря конче потрібне, а без взуття взимку можна жити з муками.

⁶ Не втерплю, щоб не приписати тут пресолодких оцих Епікурових слів: Ἥραρις τῆ μακαρία φῶσει, ὅτι τὰ ἀναγκαῖα ἐκρίθησαν εὐλόγησα, τὰ δὲ διαπόριστα οὐκ ἀναγκαῖα, тобто: "Подяка богові, що потрібне сотворив легкодоступним, а те, що трудно досягається, непотрібним"¹³.

горе з трудом, а печаль з зітханням. Звідти сатана з усіма своїми пільмами скинутий у пекло. Яка сила скинула? Та, що там життя не залежить від турботної суєти і суєтних турбот. Там живе лиш *оте* потрібне: "Одне потрібне". Воно і споріднене, й легке, й благовидне, й преподобне, й веселе, й корисне, без срібла й без горя досяжне, як написано: "Даром прийняли, даром віддасте". Переконай, земле! Почуй, роде людський! Напиши на нігті діамантовому, на вічних серця свого скрижалях Господню славу оцю: "Благословенний, хто робить потрібне нетрудним, а трудне непотрібним".

Як тільки Уриїл відригнув панівну цю славу Вишнього, піднявся із пекельних глибин ганебний шум, рев, рик, свист, стогін, який буває від дібровних звірів, від нічних птахів, від болотних жаб під час землетрусу. Закидався, звиваючись і розвиваючись у численні звивини, пекельний змії, пронизаний витонченою *сильного* стрілою і жаром палаючого вугілля обсіпаний, згідно того: "Він устами вимовляє премудрість, а жезлом б'є мужа безсердечного". На крилах Уриїлових було видно дуже цінний *сапфір*, що перевершував голубий звід благовидного неба. Цей божественний розум, що випустив із уст своїх меч двосічний, вразив сатану в саме його черево і вбив блудодійство. Варахиїл же вистрелив праворучну блискавки стрілу, простромив дракона в саме око його і вбив похить очей за Писанням: "Око, що лає батька й докучає *матері* своїй, хай виключать його ворони із дебрів". Раніше від усіх умертвив списом Михаїл перелюбне серце його. Відтоді царство його й підступи зруйновані.

ПЕКЕЛЬНЕ ЦАРСТВО

На чому засноване?

Простер же Рафаїл яшмовидні крила свої з Гавриїлом і, перелетівши, сів біля Варахиїла. Потім, розсміявшись, весело мовив: "Зрадив дух мій, як Уриїл, як Фінеес, у черево, ти ж, як Сисарі, в саме око його пробив йому голову його". Вид же Варахиїлових крил, як вид вугілля, розпаленого від отого вуглика: "Стріли *сильного* витончені з вугіллям, що поїдає". "Розпалене дуже слово твоє, і раб твій полюбив його..." "Слово було плоттю і вселилося в нас".

Тоді цей пламенючий орел, служитель у блискавці Вишньому, божественний Варак розпростер крила свої і, помахавши ними, проголосив: "Це перемога, що перемогла світ, плоть і диявола — любов наша. Міцна, як смерть, *любов*. Жорстока, як пекло, ревність Божа. Крила її — крила вогненні. Вугілля вогненне запалює її. О вугілля! О улюблений наш анфракс отой!"³

"Золото отої землі добре, а там рубін". Цей дуже дорогий рубін нас, серафимів, запалює, роблячи ангелів своїх духами і слуг своїх полум'ям вогняним. Голос його отой... "Голос брата мого..." Лиш цей втішає й зміцнює нас. "Звеселися, безплідна!" Це його голос. "Смирненна й хвильована! Ти не мала втіхи. Це я приготую тобі рубін — камінь твій — і на основу твою сапфір. І покладу забрала твої, яшму й ворота твої, камені кристалу й огорожу твою, камені вибрані — й правдою винагородитися... Всяку зброю, виготовлену на тебе, і всякий голос, який проти тебе встане на бій, я не прискорю. Переможеш їх усіх. Всі сини твої навчені Богом і у великому мирі діти твої. Це спадщина тим, хто служить Господу, і ви будете для мене праведні", — говорить Господь. Нині наше бажання здійснилось. Нині почута ота з трьох частин молитва Сирахова:

Господи, Отче й Боже життя мого!
Хай не поглине мене безодня світу!
Звівши очі на красу його,
Хай не поглине мене прірва черева,
Що догоджаю, як Богові. І хай не зв'яже мене
Встидодійство, що шукає насолоди у мертвому болоті.

На цих трьох частинах стоїть усе пекельне царство.
Нині мудрість перемогла злобу, і всі заспівали так:

О сину, народжений від Диви,
В безпристрастя глибині!
Тричастинну злобу душі
Втопи, молюся.
Та як же на бубні,

³ А н ф р а к с (рубін) — це слово грецьке, означає палаюче вугілля; означає також дорогоцінний камінь, бо вигляд його як палаюче вугілля. Всі ж дорогоцінні камені, як сапфір, фарсис і інші, красою своєю її твердістю є образи Божої премудрості.

У мертвому тілі
Заспіваю переможну пісню.

— О язичу тригубий! — вигукуючи, проголосив Варак, що зруйнував міста й перевернув дома вельмож. — Блаженний, хто володіє тобою. Це є Царство Боже! Немає легшого від нього, як і немає потрібнішого, і немає потрібнішого, як немає природженішого. І що таке Бог, як не пламенюча всередині нас, наче вугілля, що дихає іскрами, блаженна ота краса: "Без мене не можете нічого творити". Що ж є? Вона носить гори, і води, і весь труд наш. Вона тонкощільне небо й вогонь правицею своєю тисне й тримає. Хто ж всеблагу й пренепорочну ото *матір* нашу осмілюється назвати трудною? Якщо сатана сатану виганяє? Так не трудностю труд лікується. Господи! Це труд воздають тобі! Ти ж — веселість і радість, мир і заспокоєння. Правда твоя, як сонце. І це сатана затьмарює! Світ же свідчить про брехню. Господи! Якщо можна, хай пройде повз тебе гірка чаша оця. Якщо ж не може ця брехня пройти повз тебе, то хай буде воля твоя⁴.

БЕЗПЛІДНА, ЩО ПЛАЧЕ

У той час було чути жалібний голос на небесах. Вдова, бредучи по землі, одягнена в темний одяг, повинна народити сина, шукає місця, та не знаходить, гнана змієм, який хоче пожерти плід її черева й услід їй вибльовує потоп блювотиння. Через це поневіряється, ридуючи й вигукуючи ото пісню⁶:

Хто дасть мені крила нині? Хто дасть посріблені?
Хто дасть мені плечі нині? Хто дасть опірені?
Хай полечу через все до Бога,
Від земного краю навіть до раю,
І спочину.

⁴ При Бозі, як при зерні й істині, нерозлучно тримається, як полова, брехня; та половину — свині, а хліб діти їдять.

⁶ Ця пісня взята із трагікомедії, названої "Гіана церква"¹⁵. Апокаліпсна жінка, яку переслідує змія, там співає цю пісню або хор. Це миле творіння Варлаама Лашевського, який навчав у Києві і богослов'я з єврейською й грецькою мовами і був керівником при останньому виправленні Біблії. Помер архимандритом Донським. Вічна пам'ять!

Це ехидн лютій біжить! Це мене сятає!
Це чельості пекельні на мене люто відкриває!
Прокотвнуті хоче, отрутою клекоче
Василиск дивний, гаспид питливий.
Ах, горе мені!

Вод гірких потоки холодні вибльовує чорний.
Це морок! Це хмара вкрила мене нині вечірня!

Горе мені нині! Горе єдиній!
Гонить усім пеклом мене з дитям.
Нема мені миру.

Ох мені! Горе! Ох! Що робити?
Кого на поміч смію, бідна, молити?
Горе мені нині! Горе єдиній!
Гонить усім пеклом мене з дитям.
Нема мені миру.

Боже! Ти глянь на мене з висоти святої
І прихилися, дивний, на ці мої сльози:

Дай міцність сили, щоб не здолали
Твоєї рабині уста зміїні.
Ах! О! Боже!

Хто дасть мені крила нині? Хто дасть голубині?
Щоб вверх я знялася з цієї пекельної прірви...

Поллобили архангели цю прекрасну наречену Божу, що поневіряється по землі й не має де голови прихилити, змилосердившись над нею. А Михаїл, розпалений ревнощами, розпростер посріблені крила свої й кинувся, наче до нещасного свого пташеняти орел, схопив жінку й посадив її на райдугу. Відтоді ця цнотлива Сусанна³ не перебуває серед смертних на землі, щоб злоба не змінила розум її, щоб лестощі не спокусили душі її. Незвичайна *мати* сіла з сином своїм на благокруглій дузі хмар, і та райдуга сама стала такою, що припинила потоп.

"Глянь же на дугу й благослови того, хто сотворив її. Прекрасна сіянням своїм".

³ С у с а н н а — слово єврейське, по-грецьки κρίνον, по-римськи lilium, по-слов'янськи крип, по-малоросійськи — лілія.

Докучають же їй оці: "Хто знищує премудрість і кару, є проклятий, і марна надія їх, і труди даремні, і непотрібні діла їх. Жінки їх безумні, і лукаві їх діти, і прокляте народження їх, як блаженна безплідна неосквернена!"

Тоді із хмари загримів Михаїл до земних мешканців оцим голосом: "Сини людські! Навіщо любите фальш, поїдаючи землю в усі дні життя вашого? Чи так юродиві ви, сини Ізраїля?" Не випробувавши, не зрозумівши істини, засудили ви дочку Ізраїлеву. О постарілі злими днями вашими! Навіщо судите суди неправедні і не чуєте Бога, який говорить: "Невинних і праведних не вбивай!" "Хто має вуха слухати, хай чує!" Після цього гromу була почута здалеку пісня оця, співана у гірному воїнстві ангельському:

ПІСНЯ

На закінчення цього: "Випустив змії за жінкою із уст своїх воду, як ріку, щоб її у ріці втопити".

Слухай, небо і земля! І нині вжахнися.
Море всіма глибинами згоджено рухнися.
І ти, швидкоплинний, вернися, Йордане.
Прийди скоро хрестити Христа, Йоане.

Пишнолисті ліси, стежки відкривайте,
Предтечу Йоана до Христа пускайте.
Земні ж погани, разом з нами всі ликуйте,
Ангельські хори всі в небі торжествуйте.

Зійшов Спас у Йордан, став в його глибинах,
Це зійшов і Дух Святий на нього в виді голубинім.
"Це є син мій улюблений", — батько з хмар віщає.
Цей месія обновить ество ваше всеє.

Освяти струмені й нам. Змію зітри главу.
Духа твого, Христе, росу дай і славу.
Хай не втопить нас змії. І всі ми від земного краю,
Щоб спочити, полетіли до твого раю.

Сім голів у сатани як одна; голова ж — як сонце, що заходить, спотворене імлюю. Потім швидко лице землі вкрив вечірній морок. Незліченні ж кажани і нічні птахи, літаючи в мороці, непотрібну хулу й наклепи на славу Вишнього проголошували. Тоді з'явилось і численне ангельське воїнство, як зорі небесні, але розслаблено сяючі. Архангели, виконуючи написане: "У той час розумний замовкне" й захоплюючись найпрекраснішою з усіх земних дочок красою небесної Сусанни, терпіли й перебували, молячись так: "Господи Боже наш! Правда твоя у світлі твоєму. Світло ж у правді твоїй. Істина твоя в сонці живе, сонце ж стоїть на істині твоїй. Це оте знамення є твоє, від тебе і тобі у нас. Від тебе слово це твоє й про тебе. Ти сам і сотвориш його. Це сходи семиступеневі до тебе нам. І це сатана скинув їх! Він зробив з них ворота пекла, назвав *потрібне* трудним, а солодке — гірким. І це ворота пекла перемагають людей твоїх. Встань, Господи! Встань, славо наша! Встань рано!.. Ти ліг, спочив у багатій горі твоїй, як лев, що спить багато років. Прокинься, як Самсон. Сотвори велич неплодній твоїй, торкнися гір твоїх — і задимлять, блискавкою і розжени супостатів, щоб у твоєму світлі ми побачили *нове світло*. І оновиш лице землі. Ти і вчора, і нині, й навіки: *колишній, суцільний і майбутній*. Амінь!"

Помолившись же, всерадісним голосом закричали: "*Хай буде нове світло!*"

І було *нове світло*. Відразу настав радісний ранок. Засіяло сонечко, освітило небеса, що проповідують славу Божу, і оновило лице землі. І назвали ангели вчорашній день п'ятьмою, а нинішній день світлом. І було старе, й було нове світло, та день один і світ один. Давно сотворив Бог світ за сім днів для людей; за останні ж віки заради ангелів оновив його за один день, який є як тисяча років. Хай сповниться пророцтво верховного Петра: "Покайтеся! Бо хай прийдуть прохолодні часи від лица Господнього". "Прийде ж день Господній, як злодій уночі, у той [день] небеса з шумом повз пройдуть..." "Нових же небес і нової землі хочемо: у них правда живе". І Іванове: "Діти! Настала остання година, і світ минає, і похить його, а хто творить волю Божу, той перебуває вічно". "Не забажають того й не спрагнуть. Не повинно ж впасти на них сонце ні всяка спека; як ягня посеред престолу, попасе їх, і по-

каже тваринні джерела вод, і зніме Бог всяку сльозу з очей їх..." А як тільки перейшов і минув старий світ, засіяли ж разом і Ноеві, і нові часи, і літо; тоді в одну мить в останній трубі всі нічні птахи, всі отруйні гади, всі лоті звірі, всякий труд і хвороба, і всіх злих духів легіони, всі незліченні сувої, що вибльовують хулу на Вишнього, вихором виметені з лица землі, зникли. І це! Заспівуючи, заспівали архангели і все ангельське воїнство у псалмах, і співах, і піснях духовних переможну¹⁶.

ПЕРЕМОЖНА ПІСНЯ¹

Співай і оспівай, який добрий Бог твій!
Скорий рукою за тобою
У день боротьби твоєї стати
Ворогів твоїх, супостатів,
Проганяє, перемагає.
День і вечір співай. Ніч і ранок співай.
Як правиця, прославися!
Як месія, вознесися!
В перемозі дивних, на хребті противних!

АНТИФОН⁶

Я, Боже, тобі пісню нову,
Пісню Мойсеєву, пісню Христову,
Заспіваю в духовній лірі,
В десятиструнному Псалтирі.
Всякий цар в бою цілий тобою,
Цілий Давид твій мечем не вбитий.
Ти зволив мене звільнити,
Злоплемінним не дав взяти.
Із уст їх меч смерті готовий мя зжерти,
І зла їх правиця правди не держиться.

У полках же ангельських було це чути!

¹ І ця пісня із того ж твору Лашевського. Хор співає: "Коли звільнилась жінка від змія". О полум'я, що проковтнуло Київську бібліотеку, також і численні манускрипти, яку погибель ти сотворило!¹⁷

⁶ Це я сам на ту ж мелодію звірив із Давидової пісні 143-ї, вірш 9: "Боже, пісню нову заспіваю тобі в десятиструнному Псалтирі, що дає порятунок царям". Антифон означає спів у відповідь.

Заспіваймо Господу! О Боже всесильний!
Ще наш прийняв ти зойк і плач умильний.
Ще нас не хочеш зовсім відкинуть.
Переміг! Впав супостат наш лютий.
І антихрист прийняв кару, домашній ворог дужий.
А до нас повернувшись, прийде мир веселий.
Він безбідне здоров'я веде за собою.

Нині й день кращою гарний добротою,
І сонце дуже сильне проміння пускає,
І обличчя дуже гарне цвіт пільний являє⁴.

Зима пройшла, сонце яснє⁶
Світові відкрило лице красне.
Із підземної кліти з'явилися квіти,
Раніше морозом побиті.

Вже усі райські птиці
Випущені із темниці.
Усюди літають, солодко співають,
Веселощів сповнені.

Зелені поля і трави
Шумлять, у лист діброви
Встають, одягаючись, дивлячись, усміхаючись.
Ах, як солодко там дивитись!¹⁸

Віднині відкрились у спраглих полях і пустелях джерела живої води. З'явилися міста й оті житла. "Які гарні доми твої, Якове!" Скелясті гори відкрили шляхи свої, одягаючись отими квітами: "Я квітка польова і лілія долин".

Дикий і неприступний Кавказ, який не приймає подорожніх, відкрив притулки свої мандрівникам. Море вказало дорогу всім кораблям, що пливуть. З'явилися плодоносні острови, береги, скелі, гавані і миси Доброї Надії. Відкрилися рятівні пристановища всім мореплавцям, що блукають навіть до ста-

⁴ Пільний. Це означає не те, що наповнений, а польовий, що в полі. Ці вірші взяті із переможної пісні Феофана Прокоповича, ректора Київської академії, який трьома мовами оспівав царя Петра, що переміг під Полтавою-містом. Спочив президентом у Синоді. Вічна пам'ять!

⁶ Ця пісня із стародавніх малоросійських і є гарний образок, який зображає весну. Вона велика.

родавнього Фарсиса¹⁹ й до Одігітрії²⁰, а також до хмарної гори, яка дихає вогнем, і Фарійської²¹ піраміди, що дивиться на Александрію.

Побачили славне царство і святу оту землю: "Там народила тебе мати твоя". "Царя зі славою побачите, і очі ваші побачать землю здалека". Упокоїлись на багатих місцях і на блаженних луках, згідно Писання: "Їжте, ближні, і пийте, й упийтеся, браття..." Віднині засіяли над головами святих чоловіків променисті вінки, що оточили в собі оццю діамантову славу: "Лежко бути добрим". Тоді й на мою голову покладений нетлінний вінок. Архангели, проспівавши переможну пісню, злетіли у гірне і знову вселились у семи пірамідах, названих великими суботами, що дивляться й доглядають премудрості дім семисуботній, прославляючи Отця, й Сина, і Святого Духа вчора, сьогодні й навіки.

Це видіння я, старець Даниїл Варсава, воістину бачив. Написав же для просвіщення невігласів блаженних отих: "Дай премудрому причину..." І во славу людей святих Ізраїля.

К і н е ц ь

¹⁹ Фарсис є дорогоцінний камінь, і є ж і місто, що має гавань для кораблів.

²⁰ Одігітрія — слово грецьке, означає провідниця, наставниця. Звідси в акафісті: "Радуйся, стовп, наставляючи тих, хто плаває..." й ін. Такі приморські башти при затемненні зірок вказують берег мореплавцям вогнем, що палає на них. У Біблії називається стовп хмарний, тобто високий, який сятає хмар, наприклад: "У стовпі хмарному говорив до них". Зображається таким стовпом священна Біблія. Вона-то нас, гнаних бурею у морі світу цього, наставляє до тої гавані, де вбогий Лазар з Авраамом і вся церква спочивають. Ця гавань називається по-єврейськи *кифа* або *кефа*, по-грецьки петра, тобто кам'яна гора, лоно і місто. Що ж означають ця кифа і це апокаліпсне місто? Отой Логів бенкет з дочками своїми, про який: "Блаженний, хто з'їсть обід у Царстві Небесному". "Радості вашої ніхто не забере від вас". "Веселість вічна над головою їх". Голова наша — це серце наше. Якщо воно не болить і вічно радіє, то це єдине справжнє блаженство — "мир, що перевершує всякий розум".

²¹ Фарійська піраміда або вежа неподалік від гірля ріки Нілу, де місто Александрія.

СУПЕРЕЧКА БІСА З ВАРСАВОЮ

Колись при оновленні світу на мені збулося оце:

Ὁ στέφανος τῶν σοφῶν πλοῦτος ἐστὶ αὐτῶν, —

"Вінець премудрих — багатство їх" (Притчі).

Ясніше скажи: In cogna sapientium divitiae eorum.

Тоді в пустелі з'явився мені біс із полчища отих: "Нечестивий, проклинаючи сатану, сам кляне свою душу". Ім'я його Д а й м о н¹.

Д е м о н. Чуєш, Варсаво, дитячий розуме, серце паскудне, душе, наповнена павутинням! Не повчаюча, а павучача! Чи це ти, який творить дивні догми й нові слави?

В а р с а в а. Ми-то Божою милістю раби Господні і насмілюємось благовістити Божу славу оцю:

Як злість важка й гірка,
Благість же легка й солодка.

Д е м о н. Що таке благість?

В а р с а в а. Те ж саме, що й потрібність.

Д е м о н. Що таке потрібність?

В а р с а в а. Те, що не є злість.

Д е м о н. Що таке злість?

В а р с а в а. Те, що не є благістю.

Д е м о н. Звідки народжується потрібність?

В а р с а в а. Вона є гілкою благості й блаженства.

Д е м о н. Звідки ж є благість і блаженство?

В а р с а в а. Це гілка від дерева життя.

Д е м о н. Де ж є дерево життя?

В а р с а в а. Посеред плоті нашої.

Д е м о н. Що таке дерево життя?

В а р с а в а. Це закон розуму.

Д е м о н. Що таке закон розуму?

В а р с а в а. Тихе світло святої слави безсмертного отця небесного... Образ постаті його, йому ж слава навіки. Амінь.

Біс, трохи збентежений, втупивши очі в землю, розмірковував, обурюючись дивними відповідями. Потім запитав: "Чи нині узаконюєш? І кладеш в основу оце фальшиве твердження, що потрібне не трудне?"

¹ Даймон, або демон, у греків означає того, хто знає, або відьма, знавець (δαίμων), звідси δαίμωνιον — гостре, трудне, але непотрібне й непридатне знання, відання. Євангелісти цим словом іменують бісів.

В а р с а в а. Амінь, кажу тобі: чим що потрібніше, тим зручніше.

Д е м о н. Чи не ти написав 30 притч¹ і подарував їх Опанасу Панкову?

В а р с а в а. Воістину так. Він є друг Варсави.

Д е м о н. Чи пам'ятаєш одну з них, у якій розмовляє Буфон зі Змією, що обновила молодість?

В а р с а в а. Пам'ятаю. Ту притчу я увінчав таким тлумаченням:

Чим краще добро,
Тим глибшим трудом,
Як ровом, воно обкопане².

Д е м о н. А-а, новий архітектор! Нині-то ти мені потрапив у сильце.

В а р с а в а. Спокутую свій гріх.

Д е м о н. Чи бачиш, як твоя ж слава накликає на тебе лайку?

В а р с а в а. "Якщо кажемо, що не маємо гріха, то обдурюємо себе..."

Д е м о н. Або заколи нову оту твою славу: "Потрібне не трудне".

В а р с а в а. Нове чудо боговидне — чи заколю?

Д е м о н. Або якщо поборюєш за нею: викриваєш у собі злочинця, руйнуючи створену самим собою колись огорожу, що огородила працею дім (як чудово ти написав), всяке благо.

В а р с а в а. Я не Бог, і грішу, я знову ж таки не біс, і каюсь.

Д е м о н. Ох! Слова твої збісили мене. Йди за мною, сатано! Не про покаєння моє слово. Чи розумієш ти, що гріх по-грецьки називається ἀμαρτία, а перекладають: злочин, буйство, помилка, безумство...

В а р с а в а. Дуже добре розумію. Гріх є душевна сліпота.

Д е м о н. Навіщо ж, будучи сліпим, хочеш сліпих водити, узаконюючи дивну й нечувану славу?

В а р с а в а. Навіщо? Та тому, що каюся.

Д е м о н. О вороне нічний! Кайся, розкаюйся, покаюйся... та не будь творцем нових догматів.

В а р с а в а. Хто ж може каятися й прийти на інше, не поклавши спершу в основу нової долі й нового фатума? На чому стане? Відомо, що дух покаєння стоїть на кам'яному острові, потоптавши колишню злобу і обцілувавши нову благодать. Ця благодать є

новий діамант, який кладеться в основу заново будованого святого міста. Вона є вічне зерно, звідки проростає дерево нетлінних плодів і нового віку. Тому даремно поділяєш неподільне. Каятись — це побачити берег нової слави, почати нове життя новим серцем, новими плодами — все це гілки одного дерева і є одне і те ж. Як ранок, світло, сонце, промінь, день є те ж саме. Як же ти мені сказав: "Кайся, та не будь творцем нових догматів"?

Д е м о н. Перестань, кажу, високо буюти! Облиш суперечку й обцілуй одвіку відому в народі славу оцю:

Δύσκολα τά καλά, εὔκολα τα κακά.
Gravissima bonitas, levissima malitia³.

В а р с а в а. Додай, якщо хочеш, і оце:

Dulcissima mala, amarissima bona.
Beatissima mala, miserima bona⁴.

Проте цього смороду ніяк не вмщує серце моє. Чи буде гортань моя гробом відкритим? Чи повернуться мені Ліїні очі? Нюх вепра? Вуста Юдині? Хіба тоді обцілую оту непотрібну славу.

Коли Ізраїль віддасть перевагу стерву перед перепелами, Тоді й я поставлю вепра над Мінервою⁵.

Д е м о н. Чи так? На всі академії, на всі школи і на всі їхні книги хулу наводиш?

В а р с а в а. Прости мені, друже й враже мій. Нужда змушує мене й проти тебе повстати. У хрещенні клятвою поклявся не слухати нікого, крім єдиної премудрості, що спочиває в Євангелії і в усіх освячених житлах біблійного Єрусалима. Відтоді я навіть обплывав світ і диявола з усіма його порадами. Єрей облив тіло моє скотською водою на той випадок, щоб потім обмив я серце моє водою духа із євангельського Силоаму. Ця тайна є плотська вода, що таємно утворює воду премудрості, яку п'ють із Біблії для спасіння. Інакше ж, якщо хтось облитий чи занурений, але не наповнений тайною; а хто любить пити гнилу воду світських рад, є лицемір, чужий Царству Божому, бо лиш водою хрещений, а не водночас і духом. Мені ж необхідно повставати проти всіх, щоб я зберіг цареві моему віру мою. Знову ж... Скільки разів прив'язувала мене до Бога тайна Євхаристії⁶? Крихта хліба й ложечка вина, що не насичує тіла?.. Чи не цей образ перетворюється в поживу премудрості

його, яка зміцнює й веселить серце? Чи не він, припавши до невидимого, перетворюється в таємне першообразне? Ця переміна сутності виду здійснюється тоді, коли тлінь та й тінь тлінними устами разом приймається, наче вудкою, таємно втягується серце у євангельські чертоги і їсть оту таємну вечерю. "Блаженний, хто з'їсть обід у Царстві Небесному". Інакше ж немає євхаристії, тобто вдячності, а лиш лицемірство, лиш зрада, лиш невдячність, що зраджує серце Христа за малоцінні світські поради. Чи це моє серце, пов'язане таким дивним союзом любові з серцем Божим, не повстане радісно проти всіх його супостатів?

Відкрий мені у священній Біблії хоч одне місце, яке благословить твою славу, і досить мені. Інакше ж не наш ти, а із наших супостатів.

Д е м о н. Чи ти глухий, не чуєш, що тісним є шлях, який веде у Царство Небесне? І яке мале стадо тих, що рятуються? Як багато захочуть увійти і не зможуть? Як встане владика дому й зачинить двері?... "Тут буде плач і скрегіт зубів, коли побачите Авраама й Ісаака" тощо у Царстві Божому, вас же виганятимуть геть...

В а р с а в а. О наклеп, що збентежив і змішав гірних з пекельними...

Д е м о н. Слухай же й цього: "Остерігайтесь, щоб колись не за grubили серця ваші..." "Встань, сплячий! Чому стоїте без діла?" "Розігніться й підійміть голови ваші..." "Трудящому робітникові спершу..." І безліч інших місць. Оце ж місце: "Зручніше верблюдові пройти крізь вушко голки..." "Будуть ті дні великою скорботою, якої не було". Показують непереборну трудність до блага.

В а р с а в а. Поки ти мене лаяв, я, терплячи, терпів. Нині ж, о нечестивий і підступний, Бога мого благодать перетворюєш на скверну твою.

Д е м о н. Чого, Варсава, бісишся?

В а р с а в а. Шлях Божих слів перетворюєш на лукаву стежку твою.

Д е м о н. Як це може бути?

В а р с а в а. Як може труднощами лякати той, хто закликає, говорячи: "Прийдіть до мене всі, у кого труднощі, і я заспокою вас"? Не наговорюю ж, що день Божий був скорботний, а твої й мої дні скорботні, і не до скорботи, а від скорботи цей відкликає обтяжених. Твої ж дні є мерзенність запустіння, вислов-

лена Даниїлом. "І у твоїх днях горе для тих, хто народжує, і тих, що доять".

Тому говорить: "Моліться, щоб втеча ваша не була взимку". Твій-то день є зима, скрегіт, плач, буря, море... Звідти викликає на берег свій, у тиху пристань, у дім-захист. "Я заспокою вас". "Відступіть від мене всі, хто чинить неправду". "Мучтеся всі, хто зненавидів спокій мій".

Д е м о н. Чи я не сказав, що маєш біса? Слухай, о біснுவатий! Я не кажу, що Царство Боже не є благо, а що воно обгороджене жорстоким трудом і що до нього шлях тісний і доступ прикрий.

В а р с а в а. А чи не ти сказав, що місця ці благословляють славу твою? Примусивши мене говорити про них, сам нині мене біснуватим називаєш. Якщо біснуються, то ти причина цього, якщо ж я добро сказав, то чому лихословиш?

Д е м о н. О лисе! О зміє! Кидаєшся, звиваючись, розвиваючись у різні завитки. Однак амінь, кажу тобі, що вузький шлях і тісні ворота у Царство Небесне.

В а р с а в а. Тісні, справді, для верблюда, але для людини досить просторі.

Д е м о н. Що таке верблюд?

В а р с а в а. Душа, обтяжена світським тягарем.

Д е м о н. Що таке тягар?

В а р с а в а. Багатство, бенкети й насолоди цього світу, які є диявольські вудки. Несуть нечестиві на плечах своїх злий хрест і важке ярмо, що їх мучить, а свою втому, якої самі є винуватцями, скидають на Царство Боже.

Д е м о н. Ба! Нині не гаючись розповів ти, який трудний шлях. Ура! Переміг! Тісний, вузький, трудний є те ж саме.

В а р с а в а. Воістину незручний і трудний для злих мужів. Та вони самі за собою волочать труднощі. На Божому ж шляху не знайдуть, та й немає їх одвіку. Злоба доброту на шкоду, отруту, труд і хворобу сама собою собі ж перетворює.

Д е м о н. Що таке злість?

В а р с а в а. Навіщо мене спокушуєш, лицеміре? Я вже сказав тобі, що злість є те, що не є благом. Вона є згубний дух, що перетворює все на згубу всього.

Д е м о н. Як це може бути?

В а р с а в а. Ти, Демоне, й цього не знаєш? Чи наше життя не є дорога? Чи цей шлях не прокладений самим Богом? Чи Бог не є всехитрий, по-грецьки — аристотехна? Як же трудний

шлях нам сотворив? Занімій, о язичу фальшивий! Не роби наклепів, злобо, на благо й премудрість. Ти сама сотворила шлях Божий трудним, зробивши його беззаконним. Що таке беззаконня, якщо не розтління? І що таке гріх, як не жало смерті, яке все руйнує?

Д е м о н. Як вони можуть бути?

В а р с а в а. Не спокушай мене, допитлива злобо, не бентеж мого серця. Не на благо, а на злість, напевне, стараєшся.

Д е м о н. Не хочеш же ти розкрити, як злоба робить солодке гірким, а легке трудним.

В а р с а в а. О роде розбещений! Доки спокушуєш? Амінь кажу тобі, бо наскільки щось є благо, настільки й творити й знати зручно.

Д е м о н. Куди йде твоє слово, не знаю.

В а р с а в а. Куди? Турбуєшся й говориш ти про цю істину, як злоба робить легке трудним, допитуєшся, як це буває? Ця ж істина сяє ясніше від сонця в полудень, як усе істинне, і легке, і ясне.

Д е м о н. Яке ж ясне, якщо я не бачу?

В а р с а в а. Немає легшого, як зручно бачити сонце. Та це труд і хвороба для кажана. Проте труд цей сам собою носить в очах своїх, що полюбили пільму більше, ніж світло... Запропонуй хворому якнайздоровшу їжу, та він ледве жує. Виведи подорожнього на рівну дорогу, та вона для сліпих і кульгавих — спокуса й спотикання, а тим, хто йде розбещено й непрямо, — горе, труд і хвороба.

Д е м о н. Хто розбещено ходить?

В а р с а в а. Той, хто в нетрі, провалля, у бездоріжжя й підступні калюжі від шляху відхиляється.

Д е м о н. Хто ж непрямо ходить?

В а р с а в а. Той, хто на руках, перевернувши ноги свої вверх, або не лицем, а хребтом у минуле йде. Таким чином увесь світ живе, як хтось із благочестивих співає:

Хто хоче в світі життя блаженно прожити,
О, треба йому поради всі світські облишити.
Світ перевернутий. Він іде руками,
Впавши ниць на землю та вгору ногами.
Сліпий сліпого услід ведучи з собою,
Впадуть, ах! обидва в глибокий рив з бідною.

Чи бачиш, як злість сама собі створює труднощі? Не питай, як це може бути.

Д е м о н. Однак тісні двері, й мало тих, що входять.

В а р с а в а. Злі просять і не приймають. Не входять, як злі входять.

Д е м о н. Як же злі?

В а р с а в а. З гуркотом колісниць, з шумом бичів, коней і кінноти, з тягарями Мамони³, з ситними трапезами, зі смородом плоті й крові, у безшлюбному лахмітті, у бездоріжних чоботах, з непокритою головою й без жезла, не підперезані, з немитими руками й ногами. Це так злі.

Д е м о н. Які колісничі? Які коні? Про яке лахміття мені говориш? Чи не всякий їздить на фараонових колісничях? Чудо!

В а р с а в а. Ей, кажу тобі, всякий.

Д е м о н. Не муч мене, говори, які?

В а р с а в а. Воля твоя.

Д е м о н. Оце сьогодні я зрозумів, що маєш біса. Говориш нестямно.

В а р с а в а. Ей! Знову й знову кажу тобі, що всякий, хто обожнив волю свою, є ворог волі Божої і не може ввійти в Царство Боже. Яке причастя життю в смерті? А п'ятьми у світлі? Ви батька вашого диявола похоті любите творити, тому й важко вам, і неможливо.

Д е м о н. Як же колісницею називаєш волю?

В а р с а в а. Що ж носить і бісить вас, як не непостійні колеса волі вашої і не буйні крила легковажної похоті вашої? Оцю ви, полубивши і сівши на неї, як на колісницю, що везе у блаженство, шукаєте її, п'яні нею, у днях Царства Божого й волі його, та не знаходите, й кажете: ох! трудне Царство Боже. Хто може знайти п'ятьми у світлі? Не живе там фальшива насолода, честь і скарб. Ваша це воля, не його. Вона, ей, кажу! Вона для вас і пута, і замки, і лев, що проковтнув, і пекло, і вогонь, і черв'як, і плач, і скрегіт. І не вийдете звідти, поки не розірвете пута й не скинете ярмо волі вашої, як писано: "Роздеріть серця ваші". У той час з'явиться Самсонові після жорсткого — солодке, після зими — дуга і мир Ноя.

Д е м о н. Хто ж причина? Чи не воля дається людині?

В а р с а в а. О злобо, не роби наклепу на премудрість! Не одна, а дві волі дано тобі. Бо написано: "Запропонував тобі вогонь і воду". Дві волі — це справжній природний шлях — лівий

і правий. Та ви, полубивши волю вашу більше від волі Божої, вічно схиляєтеся на шляхи грішних. Чи не сам ти причина?

Д е м о н. Навіщо ж людині запропонована зла воля? Краще б її взагалі не було.

В а р с а в а. Навіщо суддя пропонує беззаконникам каральні знаряддя? Заради того, що, мучені ними, звикнуть коритися правді. Інакше ж наскільки б віддалялися від цієї благодійниці, якщо так мучені ледве підкоряються?

Д е м о н. Звідки ж мені це, якщо воля моя мені благовигідна й насолоджує мене краще від меду? Навпаки ж, Божа воля для мене є полин, і алое, і рани...

В а р с а в а. О нещасна злобо! Нині сам ти виявив свою окаянність. Не мене ж, а сам себе про це запитуй. Не я, а ти сторож і охоронець тебе. З жахом передбачаю руїну в душі твоїй, причину ж цього жахаюся розкрити.

Д е м о н. Ха-ха-ха! Зваблюєш себе, Варсаво, мною, бо шукаю суду від тебе. Та розум твій перебуває в дитинстві. Писано ж: "Будьте дітьми у злобі, а не в розумі". "Не прийшов прийняти, а дати поради".

В а р с а в а. Від усіх ваших тяжких порад, навіть від юності моєї, відмився я вже у Силоамі. Господь дасть мені око своє, і не осоромлюся.

Д е м о н. Чудне твоє око, що бачить те, чого ніде немає. Де ж серце, подібне до твого? Полюбив ти дивину. Що ж? Навіть чи все спільне і все, що буває в світі, чи все те зло? Чи лиш дивина благо?

В а р с а в а. Не відволикай мене по-злодійськи на криву стежку. Шлях мого слова є про трудність, що гніздиться в пеклі, а вигнана з Едема. Чи хочеш про дивину?

Д е м о н. Вчинімо суперечку й про те: чи зі мною той, хто навчає руки мої противитися. Запропонуй же мені хоч одне, що буває на торговищах світу цього, що взагалі діється у всіх, всюди і завжди, чи воно не паскудне, нестерпне й мучительне? Досить...

В а р с а в а. Пропоную тобі всіма, всюди, завжди діяне, і воно велике благо. Чи не всі насолоджуються їжею й питтям? Чи не завжди і всюди? І це є благо, як написано: "Немає блага для людини, хіба що їсти і пити..." І знову: "Прийди і їж у веселості хліб твій і пий у благах серця вино твоє..." "Молюся тобі, Господи, звільни мене від Голіафа цього, що вигострив, як меч, язик свій..."

Де ж більше богомерзоти, ворожнечі, хвороб, як не у світських спілкуваннях, бог яких — черево? На всіх їх блудливих вечерях і трапезах, як названа Даниїлом рука на стіні пише, так гримить оцей грім Божий: "Не радїти нечестивим". Яке ж мале стадо порівняно з содомлянами дїм Лотів!¹ Там бенкетують ангели в радості. Чи багато знайдеш у тисячі! Котрі їдять і п'ють не для страждань, а для здоров'я, за отим: "Якщо їсте, якщо п'єте..." тощо, все на славу Бога... Як же говорити, коли їдять хліб? Чи не краще землю зі змієм? Як же у радості? Чи не краще у поті чола й у трудах їдять неблагословенний хліб цей свій: "Солодкий людині хліб брехні". Пізніше ж перетворюється для неї на камінь. А справжній причасник з вдячністю їсть хліб за Соломоновим словом: "Краще крихта хліба з водою у мирі" — і п'є вино своє у тих благах серця. "Любов не заздрить, не бешкетує, не радіє з неправедного багатства — все любить, усе терпить" тощо.

Трапеза, що дихає підступністю, вбивством, грабунком, — чи це не хліб брехні? Що є несмачніше й скупіше, ніж неправда? Ця постаріла Єва є спільна, звичайна й вічна наречена світу, який спалюється печаллю й похиттю очей. Світ є бенкет біснுவатих, торговище хитких, море схвильованих, пекло тих, що мучаться. Чи так у веселості? Брешеш! Єзекиїль же істину благовістить: як розчинаються ті, що їдять не проскурку, а мотилу² у неправдах своїх. Це твій хліб. Від цього твого хліба відвертається Петро, кажучи: "Господи, ніколи я не їв поганого..."

Д е м о н. А! а! Та, проте ж, їв.

В а р с а в а. Їв, але вже посвячене. Якби воно не було приемне Богові, то не їв би. Не блудлива цінність, а освячуюча правда робить солодкою трапезу. "Прийди і їж у веселості хліб твій" тощо... Та лукавий твій підступ, показавши хвіст, утаїв ти причину веселості, яка є там же, освячує главу оцпо: "Які ж приемні Богові творіння твої" (Екклезіаст). Знай же й це, що назване Петром погане лежить у римському соппіне, тобто спільне; по-грецьки κοινόν. А грецьке це означає у римлян болото (соепит). Який же мені пропонуєш хліб твій? Сам їж. Світська община мені мерзенна й тяжка. Солодка ж і добра діва є дивна дивина, дивна новина, нова дивина. Благочестиві,

² Мотила є слов'янське ім'я, стародавнє. По-грецьки κόπρος, по-римськи — excrementum, merda.

полубивши її, цураються світу, не світу — а його поганого серця.

"Відійдїть і не торкайтеся до їх нечистоти, вийдїть з-поміж них", — говорить Господь.

Д е м о н. Будь здоров, як ти говорив! А віра у Христа, що зійшла благовістю на кінці Всесвіту, чи це не вселенське спілкування? І чи не благо?

В а р с а в а. Ах, облиш, молло! Світ носить лиш суетне лице віри, як листя проклятої смоківниці, що має образ благочестя, а від плодів її відцуралася, наготу свою прикриваючи, лицемір чи лицевір, марновір і побілений вапном гріб. Дух же віри й плоди його коли він має? Амінь. Ніколи. Чи думаєш, що син людський знайде на землі віру? Ні! Ні! Не тут! Встав. Чому шукаєте живого й запашного у смердючому содомському й мертвому його болоті! Там, там його побачите. Де ж там? Там, де немає смороду. Ах! У Сигорі. Там Лот! Там дух віри! Там наш запах не з постарілими Євами, а тими, що народили Бога, й чистими дівами. "Не бійся малого стада". Це там! О найсолодша Галілеє! Місто й бенкет маленьких-маленьких! Блаженний, хто з'їсть обід твій. Що таке плоть? Те, що й світ. Що таке світ? Пекло, отрута, тля! Ах, око й світло, віра і Бог є те ж саме. Мільке око — світильник для тіла. Маленька церква — світло світу. О прекрасна, та малолюдна наречена ненаречена! Тобі одній належить чути оце: "Очі твої, як голубині". "Вийди від них у Сигор, рятуйся". "Вийдїть, вірні, у неділю, і мало їх є..."

Д е м о н. Дій, дій! Якщо все спільне погане, то як же спільне воскресіння, чесне й святе, підтвержене Лазаревим воскресінням?

В а р с а в а. Так, як спільне для вірних, а не для світу, що лежить у болоті. Інакше ж усе спільне для нього нечесне. Чи розумієш?

Д е м о н. Дуже добре зрозумів, що ти мені сьогодні спійманий, як птах у сіть.

В а р с а в а. Спійманий, та не втриманий.

Д е м о н. Не відчуваєш? І не боїшся?

В а р с а в а. "Праведник дерзає, як лев..."

РОЗДІЛ, ЩО ВСЕ У СВІТІ — ПОХІТЬ ОЧЕЙ, ТРУД І ГОРЕ

Д е м о н. Приготуй лице твоє, Варсаво, на викриття.

В а р с а в а. Якщо хочеш, то готую й на обпльовування.

Д е м о н. Знаю, що викриття — труд і горе для тебе.

В а р с а в а. Викрий гріх мій у мені, моллю, і будеш другом.
Між ним і мною вічна ворожнеча.

Д е м о н. Чи не ти сказав, що світ є незліченне зборище беззаконних? І що, навпаки, малолюдненьке стадо благочестивих?

В а р с а в а. Воістину, так є.

Д е м о н. Бо чи не те ж саме сказати — і це легке беззаконня, а благочестя трудне й важке? Як же не трудне, якщо це мало-помалу, а всім досяжне? Суди дерево за плодами.

В а р с а в а. Тьху! Putabam te somnia habere³.

Д е м о н. Що? "Почали говорити іншими мовами?"

В а р с а в а. Скажи мені, Господи, істину твою. Настрой серце і язик мій за словом правди твоєї.

Д е м о н. Ба! Шепочеш? Це тобі удар, Варсаво!

В а р с а в а. Я очікував! Що поколеш рогами, а це удар немовляти. Дій! Додаймо єдинокорства! Якщо благо трудне, то Бог причина світу, що страждає. Нині ж не мають причини гріха свого, поллюбивши горе своє більше, ніж насолоду його! Дій! Красти чи не красти? Що важче? Однак увесь світ повний злодіїв і розбійників... Дій! Чи потрібна дуже цінна одежа в дім? Що важче? Однак увесь світ блудними фарбами красується для суєтного любодіяння очей. Що зручніше, ніж хліб і вода! Однак увесь світ обтяжений черевонестямністю⁶. Черво є бог світові, пуп пекла, челості, джерело і жерло, що вибльовує із сердечної безодні всіляку погань, незасинаючих червів, і дріжджі, що клекочуть, і блювотиння отих вод: "Те, що виходить із серця, споганююче". Заздрість, грабіж, позови, злодійства, вбивства, хула, наклепи, лицемірство, лихоїмство, перелюбство, встидодіяння, марновірство... це всерідний потоп ноївський, що верх, волосся й голову світу пригнічує.

Проте світ радіє все це творити. З успіху беззаконня свого

³ Давня притча про тих, хто спершу страшний, потім смішний. Польськ.: "вважав, що маєш роги".

⁶ Черевонестямність — це черевна мудрість, яка мудрує над тим, які найсолодші жертви для її бога — черева. Так тлумачить святий Нил¹⁰ у книзі про сім бісів.

і мудрість, і славу, й благородство, і насолоду, й блаженство оцінює. Не праведно ж судив ти, проте правильно сказав, що трудність є причина гріха в нього. Це ж бо світ пекельну дочку, цю трудність і горе всім серцем своїм поллюбивши, зненавидів Богу благодать, яка закликала його: "Прийдіть до мене! Я заспокою вас". "Скільки разів хотів зібрати дітей твоїх, і не захотіли". "Ходите у полум'ї вогню вашого, тому що ви самі його собі розпалили". "Покарає тебе відступ твій і злоба твоя". Дивуйся, нині й належить дивуватися, бо для гинучого світу не Бог, що відчинив двері й обійми батьківські, а сам він собі і його воля є причиною.

Воля! О несите пекло!

Все тобі пожива. Всім ти отрута.

День-ніч щелепами позіхаєш,

Всіх без винятку ковтаєш.

Якщо змія цього заколоти,

То й про пекло можна забути.

Чашею цієї вавилонської блудниці споєний світ, перелюбствує з нею, знехтувавши чертогом дів мудрих і кімнатою наречених нашого Лота.

Занімій же й мовчи! Не зводь наклепу на Бога! І не гавкай на відчинені ворота блаженства! Відчинені ворота не є причиною малої кількості рятованих. Ах, проклята воля! Ей, ти єдина світові, наче лев із своєї огорожі, перегороджуєш йому отой шлях до блаженного виходу життя! "Вийдіть і підскачите, наче телята, звільнені від пут". Здійснилась же нам на користь стародавня притча. Tuibus ipse sibi malum casat — "Загибель дрозда з його середини виходить"³.

Д е м о н. Хто ж може пройти шлях до того блаженного виходу?

В а р с а в а. Кожен, хто захоче: а хоч той, хто поллюбив Бога. Ця нова любов змушує зникати стару. Стара ж, зникаючи, помалу перетворюється у нову волю і в нове серце взаємно: "Зникло серце моє і плоть моя". "Боже серця мого!" Тобто: серце моє в тебе, а ти взаємно у моє серце перетворився. Нині: "Що для мене на небесах? І від тебе чого захотів на землі? Мені досить тебе одного".

Д е м о н. Як же? Там черво, а тут злу волю називаєш світським богом? Чи у світі два боги?

³ Дроздики, або по-польськи косики, що іржуть, як коні, ловцями ловляться, заплутавшись у своїй дроздівській мотилі.

В а р с а в а. Ба! Гострий ти, доглядачу моїх промахів. Ніч, п'ятьма, морок, мрії, привиди, чудовиська — всі ці пекельні озера союзні зі своєю безоднею. Воля плоті, серце світу, дух пекла, бог черева й похоть його, серце нечисте є те ж саме. Це архисатана, нечиста сердечна безодня, що миттю народжує незліченні легіони духів і тьму думок і мрій на муку всім. "Для них повік зберігається темний морок". О світе, що полюбив труд і горе! Як скоро сходиш у пекло й не повертаєшся. Сатана осліпив око твоє. Ця сліпота є матір'ю життєвих похотей і плотських насолод. Вони для тебе черв'як незасинаючий і вогонь незгасний. Вони зміцнили тобі засуви воріт пекельних, зачинили ж райські двері тому, хто наслідують п'яту Божу, зберігає суєтне й фальшиве, всі дні життя свого їсть землю. Та горе мені! Це! Пливучи по морю світу цього, оце бачу здалека землю святу! О найсолодший, бажаний краю! Врятуй мене від капосника плоті і від моря світу цього!

КРАЙ РАЙСЬКИЙ

Благословенне царство блаженного отця, який поклав потрібне у зручності, а незручні справи в непотрібному.

Д е м о н. Відригуєш некрасиву непотрібність. Воістину ти п'яний.

В а р с а в а. Ей! Впився новим Лотовим вином. А ти старим, содомським.

Д е м о н. Та чи відчуваєш, п'яна голово, вихід? У яку ціль влучає стріла слів твоїх?

В а р с а в а. Ей! Вона вражає в самий кін і в саму справжню суть праволучно вдаряє.

Д е м о н. О праволучний стрілець! Стріляєш у голову, а вдаряєш у п'яту.

В а р с а в а. Істину ти сказав, не хочачи. Бо п'ята для вас є найголовніше у всіх домах ваших. Праотець ваш змії одвіку пильнує п'яту. І ви, люблячи, любите і, пильнуючи, пильнуєте п'яту. П'ята є голова й начало всіх, для них же ворота пекла подолали, що зберігають фальш мороку. Ми ж, стріляючи, стріляємо у цю вашу лжеголову. Хай воскресне істина наша, голова ота: "Той зітре твою голову..." Бо наша стрілянина не у плоть і кров, а у тих, що тримають світ і владик запамороченого віку цього, що пильнують п'яту злбних духів. Керує ж стрілами нашими той, хто навчає стріляти руки наші.

Д е м о н. О дурний лобе, наповнений сітками павутини! Бачу нині, що в тебе п'ять ячмінних хлібів: вони чесніші від найдорогоціннішого діаманта. Глянь на наслідок слів твоїх, без місця й потреби! Чи дуже зручні п'ять хлібів?

В а р с а в а. Ей!

Д е м о н. Як же найчесніший?

В а р с а в а. Чи так? Амінь кажу тобі, бо півхліба для нього найчесніше.

Д е м о н. Чому?

В а р с а в а. Чи не сказав я вже тобі, що всяка зручність чесна? А всяка чесність зручна? Та всяка трудність безчесна. І всяка безчесність трудна.

Д е м о н. Які ти мені сітки сплітаєш, нечестивцю? Я — про вартість, а ти говориш про трудність. Чому ти засміявся? Скажи мені, о скажений! Не муч мене...

В а р с а в а. Ти сам мене розсмішив, відділивши чесність від зручності, а цінність від трудності.

Д е м о н. Ей! Вугілля мені на голову насипаєш, називаючи мене невігласом. Демон я — не дурень. Назви мене будь-ким, а цього не терплю... Говори ж мені, чому діамант безчесний?

В а р с а в а. Тому, що незручний.

Д е м о н. Звідки ж незручний?

В а р с а в а. Звідти, що непотрібний.

Д е м о н. Як же непотрібний?

В а р с а в а. Як некорисний.

Д е м о н. Чому ж некорисний?

В а р с а в а. Тому що дорогоцінний, трудний, незручний — то все одно.

Д е м о н. А-а! Навколо нечестиві ходять? Знову на перше? *Lupus circa puteum errat*¹¹, як є притча.

В а р с а в а. Бо благокругла істина, як вічна дуга.

Д е м о н. Чи не прозрів ти, сліпий сліпець, що у греків слово оце *τίμος* означає і дорогий, і чесний, що є те ж саме?

В а р с а в а. З уст твоїх суджу і твоїм мечем колю тебе. Якщо у греків дорогий і чесний — одне і те ж, то й навпаки — чесний і дорогий те ж саме.

Д е м о н. Що це ти вибловав? Ха-ха-ха! О дурило! Куди летить ця твоя криволучна стріла? Не бачу.

В а р с а в а. О пане галате! На твою голову.

Д е м о н. Ох, б'єш мене, називаючи галатом. Не обпалюй мене, молю, цим семирічним вогнем.

В а р с а в а. Слухай же! Ти цінність увігнав у чесність. А я чесність твою виганяю у цінність.

Д е м о н. Це тобі в лице, що цінність і чесність є те ж саме.

В а р с а в а. Це ж на голову твою, що чесність твоя і цінність є те ж саме...

Д е м о н. Що ж звідси?

В а р с а в а. Те, що чесність твоя змінила сутність і перетворилася в цінність.

Д е м о н. Що ж далі?

В а р с а в а. Що інше? Не-осягаєш? Те, що чесність твоя і цінність, цінність і трудність є одне й те ж. Трудність же, злість і безчесність знову ж те саме, чи вловив ти?

Д е м о н. О, хай стане диявол праворуч від тебе. Так ти мені паморочиш розум.

В а р с а в а. "Нечестивий, проклинаючи сатану, сам кляне свою душу".

Д е м о н. Який же біс сотворив цінність чесністю?

В а р с а в а. Дух, що полюбив труд і хворобу.

Д е м о н. Який же цей дух?

В а р с а в а. Дух моря світського, серце плотське, батько брехні, сатана — це ваша нероздільна трійця і один бог ваш, причина всіляких мук і джерело всякої злості.

Д е м о н. А ти як мудруєш?

В а р с а в а. У нас користь з красою, краса ж з користю нероздільні. Ця благодвообразна, і мати, і діва, і дівочиться, й народжує єдину дочку. Вона називається по-єврейськи Анна, по-римськи Флора, по-слов'янськи ж — честь, ціна, але безцінна, тобто благодатна, дарова, даремна. Баба ж її називається по-грецьки Ананка, прабаба ж — Єва, тобто життя, живе й вічно плинне джерело¹².

Це премудрість і промисел Божий, що напуває без ціни й срібла всі створіння всіма благами. Отець, Син і Святий Дух.

ВДЯЧНИЙ ЕРОДІЙ¹

Григорій Варсава^a Сковорода

люб'язному другові Семенові Никифоровичу Дятлову

бажає миру Божого

Проживаючи дні життя за тим Сираховим типиком²: "Блажен муж, коли в премудрості помре і коли в розумі своєму навчається святині, розмірковуючи про шляхи її в своєму серці, і збагне її сокровенності", сплів я у це 1787-е літо маленьку плетеницю чи корзинку, названу "Вдячний Еродій". Це тобі дар, друже! Прийми його, Еродія, по-еродієвому, прийми летючого і сам-бо летючий. Прийми серцем Еродієве серце, птиця птицю. "Душа наша, наче птиця"³. Хай буде ця плетінка дзеркалом тобі мого серця і пам'яткою нашої дружби в останні літа. Адже ти батько і сам своїх пташат виховуєш. Я ж бо є друг твій, який приніс оцю плетінку. В ній для молодого розуму твоїх пташат знайдеш прісний хліб від таких хлібів: "Хліб серце людини укріпить"⁴. Засій у них це зерно: коли живе серед вас щось дивне, чудне, дивовижне й преславне, що має з'явитися у свій йому час. Ви ж з пошаною ждіте, мов раби, що сподіваються Господа свого... Ніщо-бо є Бог, тільки серце Всесвіту; наше ж серце нам є Господь і дух. Це домашнє добро з часом пізнавши і полонившись чудовою його добротою, не стануть вони бридко й біснувато ганятися за мирськими марнотностями і в усіх невдачах зможуть себе втішити такою Давидовою пісенкою: "Вернися, о душе моя, до свого відпочинку, бо Господь робить добре тобі"⁵. З Ісаєю нічим-бо безодня ця, серце наше, не задовольнить⁶, тільки саме собою, і тільки тоді в ньому сяє вічна весна радості. Таке серце вклавши пташатам своїм, будеш їм подвійний, тобто істинний батько; чада ж твої будуть істинні, вдячні, добродішні, самовдоволені еродії.

Із іншого треба сказати трохи про еродієву природу. Вони схожі на журавлів, але мають світліше пір'я, а ніс кораловий чи світло-червоний. Непримиренні вороги зміям та буфонам, тобто отруйним жабам. Ім'я це (ερόδιος) еллінське, значить бо-

^a Вар, точніше Бар, — це слово єврейське, значить — син. Сава — це слово сирійське, значить суботу, спокій, цебто мир. Отже, вар-Сава — Савин син, тобто син миру, так як вар-Йона — син голубиці.

голубний, інакше зветься пеларгос чи ерогас, по-римському кико нія, по-польському боцян, по-малоросійському гайстер⁷. Ця птиця освятилась у богословські гадання завдяки своїй вдячності, прозорливості та людинолюбству. Згадає її Давид та Єремія⁸. Вони годують та носять батьків, особливо перестарілих. Гніздяться на дахах, на кирхах та їхніх шпильях і на турнях, тобто горницях, пірамідах, теремах вільно-вільно. В Угорщині, бачив я, — на камінах⁹. Гадання по-еллінському — символон. Перший символ вона складає такий: сидить у гнізді, утвердженому на святому храмі. Під образом такий напис: "Господь — утвердження мое". Другий символ: стоїть один Еродій. Підпис такий: "Немає сильнішого благочестя". Третій символ: Еродій терзає змію. Підпис: "Не повернуся, поки не згинуть". Ці три символи хай будуть знаменням, гербом і печаткою цієї книжиці. Вона написана у першу квадру першого осіннього місяця. Амін!

"Там птахи кубляться". "Еродієве житло керує ними" (Псалом)¹⁰. "І відає бусел... час свій" (Єремія)¹¹.

ГЛАВИЗНА І ТВЕРДЬ КНИЖЕЧКИ

"Ходіть, діти, послухайте мене, страху Господньому я вас навчу" (Давид)¹².

"Коли не винуватить нас серце, то маємо відвагу до Бога" (Іван)¹³.

"Сину! Бережи серце твоє, люби душу свою" (Сирах).

"Розумний праведник собі другом буде" (Соломон).

"Людина в честі не в розумі..." (Давид).

"Кожен дух, який не визнає Ісуса, той не від Бога" (Іван)¹⁴.

"І відає бусел... умовлений час свій... а народ мій не знає" (Єремія)¹⁵.

"Невдячного сподіванка, як іній земний, розтане і зіллється, як вода непотрібна" (Соломон).

ПРИТЧА, НАЗВАНА ЕРОДІЙ

У ній розмовляють Мавпа з Еродієвим пташам про виховання.

Мавпа, що звалася за давнім своїм родовим прізвиськом Пішек, сиділа на африканських горах на рясному і знесеному

вгору дереві з чотирнадцятьма своїми дітьми. В той час пролітав повз них молодий Еродій. Побачивши його, пані Пішек гукнула до нього:

— Еродію! Еродію! Друже мій, Еродію, сину пеларговий! Радуйся! Мир тобі! Хайре! Салам алі кюм!³

Е р о д і й. А-а! Всемилостива добродійко! Бонжур! Калі імєра!⁶ Добридень! Gehorsamer Diener!⁸ Дай Боже радити! Salve!⁷ Спасайся в Бозі!..

П і ш е к. Ой, друже мій! Радуюся, коли починаєш розмовляти багатьма мовами. Видно, що навчав тебе вчений папуга. Куди тебе Бог несе?

Е р о д і й. Лечу за харчем для батьків.

П і ш е к. Ото біда! Чи ти батьків, чи вони тебе годують?

Е р о д і й. Це зовсім не біда, але моя веселість та блаженство. Вони годували мене в молодості моїй від малолітства, а мені подобає годувати їх у старості їхній. Це зветься у нас *φωτιστελαργεῖν*, тобто віддячувати, або навзаєм пелергувати, врешті, елліни весь рід наших пташок зуть пеларгос. Але ми їх не тільки годуємо, а й носимо, бо вони немічні й старі.

П і ш е к. Диво надприродне! Новина, рідкісність, раритет, незвичайність, каприз, дивна й дика дичина... Скільки вас дітей у батька й матері?

Е р о д і й. Я, менший за мене брат Грогас та сестра Киконія.

П і ш е к. А де ви навчалися підлітками?

Е р о д і й. Ніде. Мене й брата навчав батько, а мати — сестру.

П і ш е к. Боже ти мій! Скрізь цвітуть славні училища, в яких навчають усемовні папути. Чому ж він не повіддавав вас туди? Він же не бідак. Як воно бути без виховання?

Е р о д і й. Через те батьки й виховали нас самі.

П і ш е к. Таж чи це його справа вчити й виховувати? Хіба мало у нас усюди вчителів?

Е р о д і й. Він сам до того великий охитник, а мати в усьому слідує за ним. Твердить він, що є два головні батьківські обов'язки: "На добро народжувати й добра навчати". І коли хтось не зберіг жодної із цих двох заповідей: не на добро народив

³ Хайре — це привітання еллінське: радуйся! Салам — турецьке, по-французькому: хай мир буде тобі.

⁶ Бонжур — французьке — добрий день! Калі імєра — те саме по-грецькому.

⁸ Gehorsamer Diener — німецьке — покірний слуга.

⁷ Salve (сальве) — римське — благоденствуй! Спасайся!

і не добра навчав, такий не є батько дитині, а винуватець його вічної погібелі. Коли ж народив на добро, а не вивчив, такий є наполовину батько, так само як наполовину матір'ю є та, що народила, але не годувала молоком, — вона віддарувала половину материнства годувальниці і від того загубила половину свого дітолюбства. Бо як безчеститься місце сидіння володаря, коли сяде на нього раб, то хіба не поганиться батьківство, яке справляє раб чи найманець? Коли ж батько вимовляється нестачею часу — це вибачається тільки тоді, коли віднайде справу кращу. Але немає нічого кращого за добре виховання: ні чин, ні багатство, ні рід, ні милість вельмож, хіба що добре народження. Воно — над усе, воно — сім'я щастя і зерно виховання.

П і ш е к. Добре народжувати маєш на думці, чи не так?

Е р о д і й. Не знаю, відаю лишень, що це знання він приписує Божим обранцям. Іноді, десь в убогій хатині, де мають страх Божий, доброродиться *людина* — друг родоці людському, і це не завжди буває в царських палацах. Бо розуміємо, що причиною доброго народження буває не краса цього світу, не будь-що живе, а тільки єдина Божа благодать, і доброродство не з літами до нас чіпляється, а зерно його народжується разом із нами. Знаю і ці слова, якими стрілив мій батько, розгніваний на якогось негідника:

O quarta luna seminate!
O malo utero gestate!
O mala mens et ingenium!

Іншими словами вражати не звик він нікого.

П і ш е к. Витлумач мені ці уразки.

Е р о д і й. Сили їхньої я не знаю, скажу тільки самий їхній дзвін:

О посіяний в четвертий місяць!
О зле народжений матір'ю!
О злий розумє і злая вродо!

П і ш е к. Напевно батько твій знає римську й еллінську мови?

Е р о д і й. Стільки знає, скільки папуга по-французькому.

П і ш е к. Що це? Чи не лаєш ти свого батька?

Е р о д і й. Боже борони!.. Не так я народжений і вихований. Я благочестиво сказав саму правду.

П і ш е к. Як же він, не навчений по-римському, говорить по-римському?

Е р о д і й. Є в нього приятель, що непогано знає по-римському і трохи по-еллінському. З ним він і навчився, часто бесідуючи, як сказати кілька слів та кілька сентенцій.

П і ш е к. Ох, Боже ти мій! Як же він міг виховати вас, невіглас отой?

Е р о д і й. О премудра пані! Ходить отака славна притча: "Не ходи в чужий монастир зі своїм уставом, а в чужу церкву зі своїм типиком". У нас не як у вас, а зовсім інший у моді спосіб виховання. У вас виховання вельми дороге, а у нас воно вельми дешево. Ми безкоштовно виховуємо, ви ж за велику ціну.

П і ш е к. Дурниці! Сотенку рубликів із хвостиком загубити в рік на хлопця, а за п'ять років він, дивись, і розумник вам.

Е р о д і й. Пані, гроші дістають і за морем. Але де їх узяти? А виховання й убогим потрібне. І блудлива³ кішка не знаходить собі пристаниська. А збавлять нас від блуду не гроші, але молитва без плати.

П і ш е к. Я кажу не про низьке, а про шляхетне виховання.

Е р о д і й. А я розмірковую не про багате, а про спасительне виховання.

П і ш е к. Та годі вже! Ти, бачу, дотримуєшся давніших і дивних думок. Однак скажи: як він вас виховував? Чого навчав? Арифметики чи геометрії? Чи якоїсь ученої та шляхетної мови?

Е р о д і й. Та мені й це невідомо, яка то вчена, а яка шляхетна мова?..

П і ш е к. Але ти ж привітався до мене різними мовами?

Е р о д і й. Та я, скільки ото сказав, стільки й знаю, не більше.

П і ш е к. Принаймні танцювати чи грати на лютні...

Е р о д і й. Та Бог з вами! Я й на балалайці, не тільки на цимбалах не вмю.

П і ш е к. Ха-ха-ха! Йому лютня й цимбали все одно! І таке йому незвісне. Але, друже мій! Музика славно лікує у скорботі, утішає в печалі і забавляє в нещасті. Чого ж він тебе навчав? Скажи, будь ласка!

³ Блудливий, блудний — те саме, що нестримний і розкішний чи ласун. Тотожна назва цьому по-римському — *discinctus* (дісцінктус), тобто розперезаний. Слов'янський блуд — те саме, що розкидання, роздавання, небережливість, марнотратство, по-еллінському *асоміа*, тобто небережливість. "О блуде! Розорителю царств, домів, людей, мати ж його — невдячність".

Е р о д і й. Нічого.

П і ш е к. Сміх, та й годі! Гай-гай! Зморив ти мене сміхом...

То це у вас так виховують?

Е р о д і й. Так.

П і ш е к. Може, дістав тобі чинець?

Е р о д і й. Ні.

П і ш е к. Може, грошви зібрав вам багато чи маєток?

Е р о д і й. Ні.

П і ш е к. То що ж? Роги вам виростив золоті на голові, чи як?

Е р о д і й. Народив і виростив нам посріблені крила, ноги, що топчуть голови гадюк, носа, що розриває їх. Це наш і харч, і слава, й забава!

П і ш е к. Та у вас же крила чорні чи принаймні смагляві.

Е р о д і й. Чорні на вигляд, зате літають шляхом посрібленим.

П і ш е к. Чого либонь навчав він, однак: не можна не так. Звісно, щось таке є, і витесано воно у вас на серці. Бо батьки — Божа, а діти — батьківська подоба, зображення, копія. Як від яблуні соки у гілля її, так батьківський дух і норов переходить у дітей, аж доки не відлучаються і наново не вкоріняться.

Е р о д і й. Народженого до добра неважко навчити добру — навчити, чи принатурити, чи призвичаїти. Навчений, принатурений, призвичаєний — це одне і те ж. Від природи, яко від матері, легесенько сама від себе розвивається наука. Вона всередна, справжня і єдина навчителька. Сокола досить швидко навчиш літати, але не черепаху. Орла за хвилину призвичаїш дивитися на сонце й мати від того задоволення, але не сову. Оленя легко скеруєш на Кавказькі гори, легко привчиш пити з найчистіших джерел, але не верблюда і не вепра.

Коли все буде премудра й блаженна *природа*, чи не єдина вона і вигоює, і навчає? Усяка справа має успіх, коли природа сприяє. Не заважай лише природі і, коли хочеш, знищуй перепони, ніби очищаючи їй шлях: воістину, все вона чисто й справно зробить. Клубок сам від себе покотиться з гори: забери лише камінь, що лежить на перепоні. Не вчи його котитися, а лише допомагай. Не вчи яблуню родити яблука: вже сама природа її навчила. Загороди її лише від свиней, зріж будяки, прочисть від гусені, стеж, аби на коріння не потрапляла сеча, і таке інше.

Учитель чи лікар не є вчитель та лікар, вони лише служники природи, єдиної справдешньої лікувальниці й навчительки. Буде так: хто захоче чогось навчитися, повинен до того зродитися. Не від людини, а від природи суть усього. А хто зважиться без природи навчати чи навчатися, хай затамить приказку: "Вовка в плуг, а він у луг". Доки кільце висить у свинячій ніздрі, доти вона не риє. Вийми — споганить землю⁵.

Це не виховання й не навчання, а погамування за допомогою людини, що правує всіх беззаконників. Виховання ж іде від природи, що вливає в серце сім'я доброї волі, та помалу-малу, вирісши без перепон, самостійно й охоче робимо все те, що святе й бажане перед Богом та людиною. Яке ідолопоклонство записувати, заносити і надавати виховання людським наукам та людським мовам? Яка користь із ангельської мови, коли в неї немає доброї думки? Чи є плодом тонка наука, коли недобре серце? Хіба не зняряддя злості, меч скаженству, притчею кажучи: "Крила та роги свинячі".

Гляньмо, моя пані, на весь рід людський! Тут науки, як на торжиськах купля, киплять та бентежаться. Одначе вони хижіші за птиць, нестриманіші за худобу, злостивіші за звірів, лукавіші за гадів, неспокійніші за рибу, невірніші за моря, небезпечніші за африканські пустелі... Чому так? А тому, що злими народжуються. Добра природа початок усьому, а без неї ніколи не бувало благості. Дякую невимовно Богу в образі святим його — у батькові моїм, що від нього на добро я народився. Друга ікона Божа для нас — матір наша. Отже, основні Божі обдарування — від батьків моїх, усе інше людське: чин, багатства, науки і всі вітроносні їхні блонди й пуклі з кучерями⁶ вкладаю у хвіст, без якого голова живе й шанується, але не хвіст без голови.

П і ш е к. Отож, що є народжуватися на добро і що є добра природа?

Е р о д і й. Добра природа і врода є добре серце.

П і ш е к. А що ж оте добре серце?

Е р о д і й. Добре серце — те саме, що невисякне джерело, яке завше точить чисті струмені, тобто думки.

⁵ Так гамуються свині в Англії і зараз. Цей звичай був і давніше, як видно з Соломонових притч: "Як кільце в ніздрях свині"¹⁶ тощо.

⁶ Блонди, пуклі, кучері — це значить зовнішня прикраса, якою світ цей, що у злі лежить, як блудниця, прикращується, зневаживши Христову раду: "Лицеміре! Омий спершу середину склянки"¹⁷.

П і ш е к. А що таке думки?

Е р о д і й. Сім'я добрих справ.

П і ш е к. А що ж таке добрі справи?

Е р о д і й. Добрі плоди, що приносяться Богові, батькам, добродійникам у честь, славу і у жертву.

П і ш е к. Чому ж твоє серце мені невидне?

Е р о д і й. А тому, що й кореня дерева не бачиш.

П і ш е к. Але ж вся волога з кореня?

Е р о д і й. А від серця всі поради.

П і ш е к. Яка ж твоя природа чи врода? До чого ти народжений, що в тебе вроджене, скажи, прошу тебе?..

Е р о д і й. Вдячність — ось вам початок і кінець мого природження.

П і ш е к. Ех, Боже мій! І ти на отій хламині заснував своє щастя, чи не так?

Е р о д і й. Агей! Пічка в три тисячі років неопалимо зберегла оцю притчу: "Багато хитрощів знає лис, а їжак одну велику"¹.

П і ш е к. Але чи може від дошової негоди врятуватися, так би мовити, куца й дірява куртина?

Е р о д і й. Задовольняє, як ковчег.

П і ш е к. Як на мене ця надія — павутиняча одежа.

Е р о д і й. І мені видно малий червончик, але таємно там сидить багато гривен.

П і ш е к. То чи ж тільки того навчає тебе твій батько?

Е р о д і й. Тільки того. Він дав мені крила, а я сам навчився літати. Він дав мені добре серце, а я самохітно здобував навички і радість, тобто забавляюся вдячністю. Він тільки часто відсікає мені колюки, розумій, мої вчинки, супротивні вдячності, й орошує бесідою, що оживляє мене до вдячності. Всі ж його бесіди, як магнітна стрілка в північний бік, потрапляють правильно і влучно у цей кін: невдячна воля — ключ пекельних мук, вдячна ж воля — рай усіх солодощів. "Сину, — часто взиває він до мене, — сину мій! Гей, учися самої вдячності. Вчися, сидючи вдома, літаючи в дорозі, засинаючи і прокидаючись. Ти народжений на добро, і ця наука є дочкою природи твоєї. Хай буде вона тобі найсолодшим і вечірнім, і раннім, і обіднім шматком! Знай, що всі інші науки правдиві рабині цієї царіці. Не буди обуялості! Не хапайся за хвоста, по-

¹ Еллінська приказка є така: Πολλά μὲν οἶδεν ἡ αλώπηξ ἀλλ' ἐχίνοζ' ἐν μέγα, по- римському: Multa novit vulpes, sed echinus unum magnum.

лишивши голову. Приймай і повертай усе на добро. Хай буде душа твоя шлунок пташок, які перетворюють через варіння свого міцного внутрішнього жару в поживні для себе соки пісок, черепашню та камінці. Невдячна і незадоволена душа — те саме, що хворий шлунок, який не приймає ніякого харчу. Вдячність же — твердість і здоров'я серця, що приймає все на добро й уміцнює. Плоди блаженного життя — радість, веселість і задоволення, корінь же їхній і з добрим листям дерево — тиша сердечна, а зерном кореня є вдячність. Вона-бо дух чистий, тихий, добродушний, запашний, весна й добра погода світлого смислу. Не б'є там блискавка і грім. Навпаки, всі терни й будяки народжуються від неситої п'явки — заздрості, заздрість же — від незадоволення, незадоволення — від невдячної волі, що наповнила сердечні надра невсипущими червами, які безперестанно, денно і нічно, гризуть душу. Ех! Діти мої, діти! Ось вам надія і гавань! Євхаристія!"

П і ш е к. А що значить це останнє слово?

Е р о д і й. Елліни іменують цим словом вдячність.

П і ш е к. То це в такий спосіб учить вас батько? Кому ж ви віддаватимете вдячність вашу?

Е р о д і й. Богові, батькам і благодійникам. Бо це Богові — жертва, батькам — честь, а благодійникам — віддяка. Володарі ж — перші благодійники.

П і ш е к. Дивна форма виховання. У нас висміяли б вас із голови до ніг. Де бачено таку моду? Хіба що на місяці і в дикій Америці!

Е р о д і й. Батько наш досить дивно має серце. З тисячі сердець заледве одне знайдете, щоб було, як у нього.

П і ш е к. То що з того?

Е р о д і й. Не дивуйтеся з чудної форми.

П і ш е к. Як це? Адже не годиться відставати від людей, а люди й мода — одне.

Е р о д і й. О! О! Він від такої думки далі, ніж китайська столиця від португальської. Він нам часто-густо співає таку притчу:

На мості, мосточку з людьми не ходи,
За розумом же їхнім себе не веди,
За жуком повзеш — у глину залізеш.

Він завжди благовістить нам: мода — те саме, що світ, світ же — це море потопельників, країна, бита моровим повітрям,

огорожа лютих левів, острог полонених, торжисько блудників, солодколюбна вудка, піч, що розпалює хіть, бенкет біснуетих, хор і хоровод п'яно здурілих, які не протвержуються, доки не виснажаться; коротко сказавши, сліпці, що за сліпими у прірву йдуть. Щасливий чоловік, що не йде на його дорогу. Адже спочатку ворота його красні і дорога простора, кінець же його — непрохідна прірва, нетренна хаша, безодня глибока. Гей, кого він приймає до себе? Якими відпускає від себе юнаків? Коли б ваше око, діти мої, прозирало так, як моє, з'явилися б на очах ваших сльози. Але око ваше сліпе і злодій ваш хитрий — ось що виточує в мене сльози. О юнаки! Коли думаю про вас, тих, що в світ кинулися, не може мені не впасти в голову притча про вовка, який, пожерши матір незлобивих овечок і натягши її шкуру на себе, наблизився до отари. Син же, побачивши фальшиву матір свою, щосили кинувся до неї, а за ним інші незчисленні. Також спадає мені на гадку наша братія — птахи тетерваки, що ганяються за багатою їжею і яких ловлять. Але чайки, сусідки і дятли обережніші за них, наскільки олені й сайгаки обережніші овець та волів. Послухайте, діти, пісеньку батька вашого:

Вмій малим ти вдовольнятися. За великим не женися,
Сіті кинуту на лови, їх ти вельми бережися.
Я кажу вам, що не треба у розкошах жити,
На таких, кажу, повсюди розпинають сіті.
Триста впало у неволю з пристрасті в цім часі,
Шістсот плачуть у хворобах — дуже були ласі.
Хто подячний бува Богу, з малим може жити,
Невдоволеного світом цілим не наситиш.
Лиш подячна душа ще омине ті сіті,
Замість неї потраплять в сіті ці неситі.

Чи неправду я сказав, пані моя, що наш батько повчання завжди позначає подякою? Всяке добро, каже, так заховано у вдячність, як вогонь і світло ховаються в кремінці. Вірую і сповідаю. Бо хто може підняти руки на чуже крім того, хто згубить раніше вдячність, яка задовольняється своїм власним, що посилається від Бога? Це з невдячності — сумота, туга і спрага, зіспраги — заздрість, із заздрості — улесливість, злодійство, крадіж, кровопролиття і вся безодня беззаконня. У прірві ж цій царює вічна печаль, замішання, відчай і вудка з невсипущим червом, що зав'яз у серці. Цим образом і живе ціла громада.

П і ш е к. Але, друже мій, доки громада впаде у рів відчаю, ви з вашою богинею вдячністю ще раніше загинете від голоду, не навчившись віднаходити місця для прохарчування.

Е р о д і й. Чи так? Чи в тому живе блаженство? Чи має їжу? Бачу ото нині, що за вашою шлунковою й червною філософією блаженніша стає та свиня, що засаджена в тюрму, аніж вільна.

П і ш е к. Отож-бо! Чортзна-що співає! Хіба ж голод не є мука?

Е р о д і й. Цю муку зціляє мука.

П і ш е к. А де ж її взяти?

Е р о д і й. Коли свиня має харч, то хіба не дістати його нам? Та йде то ви бачили, щоб свиня чи наш брат, тетервак, з голоду помирили? Хіба не з жеровитості помирають і страждають? Чи може бути безумніший розум та мерзотніша невдячність Богів, який думає про нас, коли боятися голоду? Адже потрібного ніхто не позбавлений. Нашо наклепи точите на володаря Всесвіту, чи губив би він своїх голодом? Насущний хліб подається від небесного Отця всьому живому. Будь тільки задоволений малим. Не бажай непотрібного і зайвого. Не за потрібним, а за зайвим за море пливають. Від непотрібного й зайвого — всіляка труднота, всіляка погибель. Адже все, що потрібне, — дешеве, а що зайве — дороге. Чому дорога важка? Тому, що непотрібна, й навпаки. Ми є гайстри. Імо зілля, куштуємо зерно, поїдаємо зміїв, часом імо жаб, і харчу ніколи не позбавляємося, боїмося тільки жеровитості. О Боже! Яка чародійка засліпила очі наші бачити, що природні потреби задовольняються потрохи і мало-на-мало, і що незагнудана похіть є те саме, що смоктява п'явка, яка народжує за один день тисячу дочок, які ніколи не кажуть: "Досить!"

П і ш е к. Згадав слово еллінське *μала εί* (мала еї) чи турецьке пек еї — вельми добре. Добре є! Але смоктява п'явка у різні способи із різних місць може насмоктати тобі чималого статку, а які плоди принесе, скажи мені, суха, немазана, за приказкою, і німа вдячність? Чи шинок дасть, чи ґрунтець, чи імперіалік, чи що? Скажи на милість.

Е р о д і й. Вона не приносить нам численних плодів, але *один великий*.

П і ш е к. Адже в одному знайдеш небагато доброго.

Е р о д і й. Батько наш славословить, що все в усьому, всяка всячина і всяка сплітка, яка сплітає багато чого, не є блаженным, блаженне тільки *те* одне, що лише *єдине* є. На тому *єдиному*,

а відтак і *святому* птиця знайде собі хоромину, а горлиця гніздо своє — Еродієве житло маршалкує над ними. "Проклятий, — каже, — всіякий чоловік, і завше він сум'ятний, коли не знайде *єдиного*".

П і ш е к. То подай мені до рук оте твоє єдине!

Е р о д і й. Премудра й цнотлива пані! Наше добро у вогні не горить, у воді не топиться, тля його не тлить, злодій не краде. Як вам показати його? Я маю однакове серце із батьком й у тому, що щастя й нещастя годі побачити. Обоє вони є дух, простіше кажучи, — думка. Думки у серці, а серце з нами, наче зі своїми крильми. Але серце невидиме. Добра година в ньому чи весна, шлюб чи війна, блискавка чи грім — не видно. Звідсіля і зваба, коли робимо нещасних щасливими й навпаки, а блаженних бідними.

П і ш е к. Однак я ні в що не вірю, доки не помацаю і не побачу. Така в мене мода з молодих літ.

Е р о д і й. Це мода сліпарська. Сліпий не повірить, доки не обмацає лобом стіни і не впаде у рів.

П і ш е к. Ну, хоч би найменуй оте твоє духовне єдине. Що воно таке?

Е р о д і й. Не хочеться казати. Певне, воно здасться вам остогидлою дурницею.

П і ш е к. Зроби милість, скажи. Не муч!

Е р о д і й. По-еллінському зветься воно *χαρά* чи *εὐφροσύνη* (єфросина).

П і ш е к. Але витлумач, Христа ради, що значить ця твоя машкара?

Е р о д і й. Ви ж сміятиметеся.

П і ш е к. А тобі що? Сміх той дружній.

Е р о д і й. Воно веселість чи радість.

П і ш е к. Ха-ха! Ха-ха!.. Христа ради, дай мені спочити... замориш сміхом... Вітаю тебе й радуйся, голий та веселий! Ти мені на три дні здоров'я призапастив.

Е р о д і й. Адже для мене краще веселощі без багатства, ніж багатство без веселощів.

П і ш е к. О мати Божа, помилуй нас!.. Та звідкіля в тебе та радість та веселощі? Від того, що голий? Ось у яку пустелю приводить вас ваша вдячність. Добре веселитися тоді, коли є чим. Веселощі так само, як запашне яблучко. Воно не буває без яблуні. Надія цього яблука — яблуня. Хіба то неміцна радість чи вітряні веселощі? Порожня мрія — марнотна пустеля, як сон пробудженого.

Е р о д і й. Так воно і є. Кожен від того веселий, що обожнює, обожнює ж те, на що сподівається. Пава сподівається на красу, сокіл на швидкість, орел на величність, а Еродій веселиться тим, що гніздо його твердо лежить на одному. Осуджуєте в мені те, що я голий та веселий. Але мене звеселяє саме те в мені, що моя надійна сподіванка не на багатстві. Той, що сподівається на багатство серед кипучих морських хвиль, шукає гавані. Радуюся і звеселяюся, що гніздо наше не в цукровому човні, не в золотому піску, не на буйному візку, а на прихмарному стовпі укоханого храму, що прикрашає всю *кифу, кифу адамантову, кифу Петра* святого¹⁸, її-бо пекельні ворота довіку не здолають. Однак у яку це суєту вводить нас наша вдячність? Не оббріхуйте її. Вона ніколи не заведе до воріт пекельних. Вона збавляє від воріт смертельних. Вдячність заходить у ворота Господні, невдячність — у пекельні, полюбила-бо марноту цього світу більше бісеру, що ним є заповіді Господні, а також полюбивши шлях нечестивих, як свині болото, давши їм перевагу перед шляхами, якими йдуть блаженні непорочники. Бо що є той Бог? "В них же Бог світу цього осліпив розуми"¹⁹? Бог цей є невдячність. Усі духом її надихнуті, як гергесенська отара²⁰, топляться в озері марнот і в'язнуть у болоті своїх тлінностей; ївши всі дні життя свого, не наїдаються, спраглі, невдоволені і день від дня невдячні, оскільки не вкусили розумом Божої заповіді і зневажили вкусити цього ангельського хліба, що усолоджує й насичує серце. Відтак віддасть їх Вишній у свинячі мудрування, щоб шукали насичення й осолоди там, де її й не бувало, і боялися страху, де немає страху, коли з однієї неситості родиться триста, а з однієї невдячності шістсот дочок на знемогу й муку серцям та тілам їхнім і на здійснення Ісаїних слів: "Самі собі розпалите вогонь жадань ваших, ходіть так у полум'ї вогню вашого й опалайтеся"²¹. Чи не гординя скинула сатану у підземну прірву? Вона вигнала з раю Адама. Отож, що таке рай? Чи не є то благовидна світлина небесної висоти, коли не заповіді Господні, що просвічує очі? Що ж таке гординя, коли не бісівська мудрість, що надає перевагу коштовним одягам, ласим трапезам, світлим палацам, позолоченим колісницям і які престол свій ставлять вище Божого скипетра й царства, вище його волі й заповідей? Та й не тільки, бо всі службові духи (розумій, мирські науки) підносяться і сідають вище своєї цариці — Божої премудрості. Хто є матір цих блудних і чваньку-

ватих бісиків? Гордіня. А хто мати гордині? Заздрість. А заздрості? Похоть. Хто ж мати похоті? Невдячність. А невдячності хто? Ніхто. Отут корінь і пекельне зло. Це пекельна душка, спрагла утроба, жадібна безодня, що зневажила заповіді Господні, ніколи нічим не задовольняється, поки живе, опалюється полум'ям і хмизом похотей, а після смерті ще більше палиться вугіллям та жупелом²² своїх жадань. Що ж таке серце, коли не піч, що вічно горить і димить? Що ж таке смерть, коли не головний сон снів? Беззаконну-бо душу (адже не спить вона у внутрішньому судилищі) свіжа пам'ять ховано уражає дзеркалом, що таємно і живо відбиває беззаконня. А уві сні горить жажливим навадженням, страшними з'явами привидь і дикоподібними страховищами знічує і мучить та ж таки пам'ятна книга вічності, погрожуючи гідною помстою. Із невдячного серця, як із вавилонського горнила, розвіюється полум'яними крилами вогонь похоті, захоплює серце насиллям і, якщо ненавидить, так і творить і тим-таки мучиться. Бо немає більшої муки, як осуджувати себе самого й бути достойним помсти. Гріх же достоїнстю, як жалом, уражає душу, що покриває тьму і знаходить страх. Надлітає страх звідти, як помисли, не знаходячи допомоги, як гавані, не бачачи й малого просвітку надії; гадкуючи, жахається, міркуючи, не розуміє, як вийти зі злоторення... Відтак розкаюється без користі, боліє без відряди, бажає без надії. Ось кінець невдячного серця.

П і ш е к. Овва! Батько твій наладнав тебе, як балалайку. Брязкаєш не так уже й нерозумно. Як на мене, мило, що серце те саме, що й піч.

Е р о д і й. Будь-яке серце — жертovníк, вогнище чи коминок...

П і ш е к. Чого ж ти замовк?

Е р о д і й. Бажання — ось негасимий вогонь, що горить денно й нічно. Дрова — все те, чого ми бажано. Це горнило і ця прірва — вугілля вогненне, що вічно викурює дим, який підіймається до небес, а внизу в прірві вигойдуються полум'яні хвилі, сама сутність морських глибин і ширина всіх небес. Тут годиться прикласти слова святого Ізидора²³: "О чоловіче! Чому дивуєшся зірчатим висотам і морським глибинам? Увійди у прірву серця твого! Отут подивуй, коли маєш очі". О, глибоке серце в людини, і хто пізнає його?! Отут серце й воля, безмежне й безконечне пекло!

П і ш е к. Адаж й твоє серце горить, і куриться, й димить, кипить, клекоче, піниться. Чи не так?

Е р о д і й. То Содом горить, куриться й таке інше, тобто невдячне серце. Це про всіх невдячних пишеться: "Горе їм, що пішли на Каїнову дорогу..." Але ж не всі мають Каїнові серця. Мають і запахиці Авелеві жертovníки²⁴, що звіюють, наче кадило дим, аби почути Господа-Вседержителя. Не знаєте, пані моя, що ми, як пеларгіянський рід, народжені до вдячності? Відтак благочестиві і серед людей зуться нашим іменем (еродіос), ми ж бо є Божим пахтінням. Не віддаємо Богові безумства, дбанням не ледачі, духом горимо, на Бога працюємо, упованням радіючи, скорботи терплячи, в молитвах пробуваючи, за все дякуючи, завжди радіючи.

П і ш е к. Хіба ж у вас благочестя і вдячність одне й те ж?

Е р о д і й. А хіба це не одне: добро пошановувати і добрий дар шанувати за добре?²⁵ Добродіє пошановують тоді, коли вдячність пошановують за добро. Добродіє є дочкою вдячності. Вдячність же є дочкою духа віри. Ось верх... Ось вам Ааратська гора!²⁶

П і ш е к. Признаюся, друже, що серце моє зневолює дивуватися серцю, невимовній, за твоїм висловом, безодні. Воно мені вряди-годи стає дивніше. Слово твоє діє в мені, начебто жало, запущене до серця бджолою.

Е р о д і й. Через це й убажаю вас.

П і ш е к. У чому?

Е р о д і й. У тому, що ваше бажання чи апетит почали гостритися до одного найсолодшого й найспасеннішого з усіх харчів харчу. Як денниця сонце, так і це знамення веде за собою здоров'я. Недужій утробі гидка найкраща їжа і є для неї отрутою. Здорове й відновлене, як орлина юність, перетворює через Господа серце, а отрута стає солодкокорисною їжею. Чи є спасенніша їжа, як бесіда про Бога? І всі гребують. Чи є що найгірше, як хвилюватися пароксизмами мирської суєти? І всі насолоджуються. Звідкіля те перекручення? Від того, що голова в них болить. Хворі, нарешті, мертві, і немає Єлисея²⁷, щоб воскресити цих недужих розумом і хворих на серце підлітків. Бо що в людини голова, коли не серце? Корінь дереву, сонце світу, цар народу, а серце людині — корінь, сонце, цар і голова. А мати цього хворого підлітка, коли не перломатір, — плоть тіла нашого, що зберігає в нутрі своєму такий бісер: "Сину, дай мені серце твоє!" "Боже, створи мені чисте серце! О блаженний, що зберіг цілим ціну цього перла! О вдячносте, дочка Господа Саваофа, здоров'я життя і воскресіння серцю!"

П і ш е к. Будь ласка, скажи що-небудь іще про серце. Дуже мені подобається.

Е р о д і й. О люб'язна пані моя! Повірте, що заспокоїтеся до решти тоді, коли й думати, й балакати про серце не буде вам бридко й ситими не будете. Бо це є найшляхетніший глум. А його любителі названі "царське свячення".

П і ш е к. Чому?

Е р о д і й. Тому, що всі інші справи — хвіст, а це є голова й цар.

П і ш е к. Ба! А що значить "глум"? Не розумію зовсім. Мабуть, то якесь іноземне слово.

Е р о д і й. Аж ніяк. Воно слов'янське і значить те саме, що забава, по-еллінському *διατριβή* (діатріба), себто забавловати час. Цей глум настільки великий, наскільки Бог навмисно збуджує до нього: "Засвяткуйте і зрозумійте", настільки славний, що Давид ним як царським хвалиться: "Поглумлюся в заповідях твоїх"²⁸. У давнину один лише Ізраїль утішався своєю забавою і був названий святим народом, інші ж народи, що гонять його й бережуть марнотне й несправедне — псами й свиньми. Цей царський театр (і дивно видовисько) завше був постійний і нерозлучний для всіх любомудрих, благочестивих та блаженних людей. Всяке видовище веде за собою нудьгу й огиду, крім цього, над те: чим більше бачиться, тим живіше буває дбання й бажання. Наскільки відчиняється внутрішнє, настільки відслонюються великі й солодкі чудеса. Чи не це найсолодший і неситий щільник вічності? Світ неситий, коли не задовольняє. *Вічність* несита, оскільки не завдає жалю. Відтак каже: "Сину, бережи серце своє!" Розжувавши це, скажете так: "Сину, відверни очі свої від марнот мирських, перестань помічати брехливців його, поверни сердечне око своє у власне серце. Отут спостерігай, отут стань на сторожі з Авакумом, отут тобі обсерваторіум, тут-бо узриш те, чого ніколи не бачив, тут-бо надивився, насолодишся і заспокоїшся".

П і ш е к. А чому, скажи мені, всі серце зневажають?

Е р о д і й. Тому, що всі не добачають його цїни. Серце, як цар, що живе в убогій хатині і в ризи. Кожен його зневажає. А кому явилася велич його, той падає ниць, низько йому вклоняється і, скільки можна, забувши все, насолоджується з його лица й бесіди. Такий сенс і сїк утаює це слово: "Сину, бережи серце своє!" Сину, не дивися на те, що твоє тільце — убога хатина і що плоть твоя — простонародне мереживо й тка-

нина, одежа погана, немїдна й нечиста. Не суди за обличчям нічого, нікого й себе. В хатині цїй, під тією убогою одежиною знайдеш царя свого, дїм свїй, кифу, гавань, петру і спасіння своє. Хутко тїльки бережи, доглядай і додивляйсь. А коли Давид каже: "Поглумлюся в заповідях твоїх", то чи не те саме то, коли сказати: "Насолоджуся лицем твоїм, словами твоїми, радами й поведінкою"? Бо тїльки сама величність його невимовно дивує прозорливця. Адже не порожній це вигук: "І сповїмся тобі, коли ти мене здивував страшно". В дані часи поміж любомудрих постало таке питання: "Що є найбільше?.." Про те всі довго розмірковували, влітку і взимку, вдень і вночі. Народилися про те книги. По всьому світові віддавалася від учених гїр велика й різноголоса луна численних відповідей. Тодї-бо змішалися і злилися народи. Постав народ на народ, голова на голову, розум на розум, серце на серце... У тому *ґтовпотоворінні* знайшовся муж не вчений, а який проглянув себе. Цей над сподіванку обезголовив Голіафа. Змішалася й закипіла вся музика, що співала пісні бездушному ідолові, тлінному цьому світові із золотою його головою — сонцем. Злоба із правдою зіштовхнулася, але в *кифу* вся розбилася. Піднялися, змагаючися, хвилі, але перемогла така слава: "Посеред вас, — каже, — живе те, що живе вище від усього". О Боже, яка неприємна музика без твого Святого Духа! О, яка *ґміхотворна* премудрість, що не пізнала себе! Через те молю вас, люб'язна пані моя, не смійтеся і не ганьте батька мого за те, що нічому нас не навчив, окрім удячності. Я почну плакати, втечу й полечу від вас.

П і ш е к. Стій-но, стій, люб'язний мій Еродію! Тепер не лише не гуджу батька твого, але доброславлю і хвалю його. Зараз почало мені, як на ранок світати, відслонюватися, яке то велике діло *вдячність*! Зроби милість, побесїдуй іще хоч трохи.

Е р о д і й. О добродїйко моя! Пора мені летїти в моїй справі.

П і ш е к. Друже мій сердечний! Я знаю, що батько твій, милосердна й доброчесна душа, не розгнївається за це.

Е р о д і й. Чого ж ви бажаєте?

П і ш е к. Побесїдуймо про це ще хоч трохи.

Е р о д і й. Станемо й ми ловити птицю тисячу лїт.

П і ш е к. Про що це ти?

Е р о д і й. А ось про що! Один чернець тисячу років ловив найпрекраснїшу з усїх пташок птицю.

П і ш е к. Чи знав він, що пїймає її?

Е р о д і й. Він знав, що ніколи її не зловить.

П і ш е к. Для чого ж тоді пусто себе трудив?

Е р о д і й. Чому пусто, коли забавлявся? Люди забаву купують. Забава — лікування й оживлення серця.

П і ш е к. Чудний твій глум і дивна діатриба!

Е р о д і й. Воистину чудна, дивна й прегарна птиця — вічність.

П і ш е к. О, коли б вічність ловив, то недаремне трудився. Вірю, що вона солодша за мед. Отож, велике діло — серце, коли воно є вічністю.

Е р о д і й. О люб'язна мати! Правду мовила ти! Не відчуваючи через тисячі дрібниць отакого добра та єдиного блага, сліпа невдячність щодня невдоволюється на промисел вічного і цим спалюється. Схаменися, окаянне серце, і глянь саме на себе — ти оживотворишся раптом. Чому ти забула себе? Хто відкриє око твоє? Хто воскресить пам'ять твою, блаженна безодне? Як воля твоя скинула тебе у похмуру цю прірву, перетворивши світло твоє у тьму? Люб'язна мати, чи розумієте ви, звідкіля родиться веселка?

П і ш е к. А скажи, будь ласка, звідки? Я не знаю.

Е р о д і й. Коли сонце дивиться на себе у дзеркало пречистих хмарних вод, то його лице, що являлось у хмарах, і є райдуга. Людське серце, дивлячись на саму свою іпостась, воистину кладе межу збурювань, що є радісною Ноевою дугою:

Вже хмара пройшла,
Райдуга в небі грає.
Нудьга пропливла,
Цілий світ лобо сяє...²⁹

Веселощі сердечні є чистий світ доброї погоди, коли минувся морок і шум морського вітру.

Дуга, прекрасна сяйвом своїм, як ти нині потьмарилася! Деснице пресвітгла, як нині ти спала з небес! Агей! Скинула тебе гординя, дочка нечутливої невдячності, що дала перевагу хоботові замість голови, тінь минушчу, більшу від мамврійського дуба. Бо коли хто обожноє щось, то себе в те перетворює. Дивно, як серце з вічного і світлого перетворюється в темне й занепале, ствердившись на занепаді плоті тіла свого. Той, що до себе злий, до кого буде добрий? "Розсудливий праведник буде собі другом і стежки свої посеред себе заспокоїть". Це є правдешне, блаженне самолюбство — мати вдома, всередині

себе, все своє невикрадне добро, не сподіватися на порожні руги³⁰ і на зовнішні околиці плоті своєї, що залежить від самого серця, як тінь від свого дуба, як гілки від коріння і як одежа від власника її. Отоді-то народжується нам від матері вдячності подібна дочка, що зветься по-еллінському αὐταρκεῖα (автаркея), тобто самовдоволення, щоб бути задоволеним самим собою і в собі; її, як найсолодший плід справжнього блаженства, хвалять і зносять у Першому Павловому листі до Тимофія, в шостому вірші отак: "Великий же зиск — то благочестя з задоволенням"³¹. Ось вам двоє голубиних крил! Ось вам дві денниці! Дві дочки вдячності — доброчесність і задоволення. "І полечу, і спочину". Хай позначиться ця бесіда отакою славою батька мого: *голова виховання є*: 1) На добро народжувати; 2) Зберегти пташеняті молоде здоров'я; 3) Навчити вдячності.

П і ш е к. Ба! Чому ти вже підняв крила?

Е р о д і й. Прощайте, матінко! Полечу від вас. Серце мені дорікає, що не лечу в справі.

П і ш е к. Та хоча б привітайся з моїми дочками.

Е р о д і й. Зробіть милість, збавте мене від вашого типика.

П і ш е к. Мартуня моя пограє тобі на лютні. Вертуня заспіває чи потанцює. Вони справді шляхетно виховані і в моді у панів. А Куцо й Кузурку люблять за красу. Чи знаєш, що вони складають пісеньки? І чи віриш, що вони в моді у мароккського володаря? Синочок мій там пажем. Нещодавно прилітала звідтіля до своєї рідні тутешня папуга і сказала, що государ ударував його золотою табакеркою.

Е р о д і й. А нащо йому табакерка?

П і ш е к. Ха-ха-ха! Нащо? Адже наша честь у тому, що ніхто так удатно не наслідує людей, як наш рід. Носи і володій, але не нюхай. Чи знаєш, як його на ім'я?

Е р о д і й. Не знаю.

П і ш е к. Ім'я йому Пішок. Доста люб'язне дитя.

Е р о д і й. Бога ради, відпустіть мене.

П і ш е к. Такий утішний він стрибун! Всіма суглобами крутить, як живе срібло. Принц любить його, цілі години проводить із ним, бавлячись.

Е р о д і й. Тут я його не вважаю блаженним і не заздрю. Прощайте!

П і ш е к. Чекай, друже мій, стривай! А про добре народження не сказав ти мені ні слова! Чи не так? О-о, полетів! Слухай-но, Вертуню, що це він, підіймаючись, начебто казав?..

Вертуня. Він сказав, паньматко, ось що: про добре народження принесу вам картку.

Пішок. А коли?

Еродії не брешуть. Наступного місяця, в травні, він таки навідав цю пані. Приніс згортка про добре народження, але не міг її нічим утішити: така люта її терзала печаль. А печаль ніколи так жорстоко не лютує, як тоді, коли серце наше, поклавши свою надію на неправедному морі цього світу і на псевдокамінні його, побачить нарешті перекинута своє гніздо і розорене місто гаданого блаженства. Пан Пішок, перестрибуючи з вікна на вікно, упав з високих палаців у двір, поламав ноги і відставлений від двору. Над те почали бешкетувати дочки і уприкрювати матір хамською поведінкою. Незабаром вона померла, і дім її спорожнів. Тоді, як залізо на воді, впливла нагору *правда*, що найсильніше з усього — страх Божий, а доброчесна і самодостатня вдячність перевищує небо і землю.

Еродій, відлітаючи, повісив на квітучому фініку отакого листка:

ЗГОРТOK

про добре народження дітей від доброчесних,
однопристрасних і здорових батьків

Цей у перший і другий місяць, тобто у квадру,
Цей вийшов зі священних бенкетів та бесід.
Не цей бачить мертвого і видовище страшне,
Не цей у надмірностях. Надмірно п'яний не цей.
Зачинає і носить у мислях та видовищах святих,
І в бесідах святих, чужий до пристрасних бур.
У тихому безстрасті він дивиться на святих.

Тоді збудеться: "І пройде дух холоду тонкого і там Бог (Книга Царств).

По тому черногуз піднявся вгору і заспівав отаку малоросійську пісеньку:

Соловечку, сватку, сватку!
Чи бував же ти в садку, садку?
Чи видав же ти, як сіють мак?

Ось так, так! Сіють мак,
А ти, шпачку, дурак...

Цю пісеньку хлопчики, склавши лик, тобто хор чи хоровод, співали як домашні півчі, щоб звеселити святого блаженного єпископа Йоасафа Горленка³².

А м і н ь.

УБОГИЙ ЖАЙВОРОНОК

ПРИТЧА

ПОСВЯТА

ЛЮБ'ЯЗНОМУ ДРУГОВІ ФЕОДОРОВІ ІВАНОВИЧУ
ДИСЬКОМУ,
БАЖАЮ СПРАВЖНЬОГО МИРУ.

Життя наше — адже це шлях безперервний. Світ цей — велике море усім нам, пливучим. Він-бо є океан, який перепливається, о, вельми небагатьма щасливцями безбідно. На шляху цьому зустрічаються камінні скелі та скельки, на островах — сирени, в глибинах — кити, у повітрі — вітри, хвилювання повсюди; від каміння — перетинання, від сирен¹ — зваблення, від китів — поглинення, від вітрів — супротив, од хвиль — занурення. Адже кам'яні принади — це невдачі, сирени — мстиві друзі, кити — запазушні пристрастей наших змії, вітри розумій як напасті, хвилювання, мода та суєта житейська. Неодмінно проковтнула б риба молодого Товію², коли б у дорозі його не був наставником Рафаїл³. Рафа по-єврейському значить медицина, *іл* або *ел* значить Бог. Того добровідця примислив йому батько його, а син знайшов у ньому Божу медицину, що лікує не тіло, але серце, а від серця й тіло, бо воно від серця залежить. Іван, батько твій, на сьомому десятку віку (в 62-му році) у місті Куп'янську⁴, вперше позирнувши на мене, полубив мене. Він мене ніколи не бачив, а почувши моє ймення, вискочив і, догнавши на вулиці, мовчки дивився на мене й проникав, наче пізнаючи мене, таким милим зором, що й донині яскраво він мені бачиться у дзеркалі моєї пам'яті. Воістину прозрів дух його ще перед твоїм народженням, що я тобі, друже, буду корисний. Бачиш, як далеко тягнеться симпатія. Нині це його пророцтво збувається. Прийми, друже, від мене цю маленьку настанову. Дарую тобі *Убогого* свого *Жайворонка*. Він тобі заспіває і взимку: не в клітці, а в серці твоєму, і трохи допоможе врятуватися від ловця і хитруна, від лукавого світу цього. О Боже! Як багато цей вовк день і ніч жере незлобливих ягнят! Ах, стережися, друже, бо в небезпеці ходиш. Не спиць ловець. Не спи й ти. Помилка є матір нещастя. Однак хай не звабить тебе, друже, те, що Тетервака названо Фридриком. Коли тобі неприємно, згадай, що ми всі такі. Адже всю Малоросію Вели-

коросія називає тетерваками. Чого соромитися? Тетервак-бо — птиця дурна, але не злоблива. Не той дурний, хто не знає (ще такий, котрий усе знає, не народився), але той, що знати не хоче. Зненавидь глупоту: тоді хоч і дурний, але будеш у числі блаженних тих тетерваків. "Викривай премудрого, і полублять тебе". Викривай, ото ж, його, коли ти нерозумний. Бо який він премудрий, коли не любить глупоти? Чому? Тому, що приймає і любить викриття від друзів своїх. О, хай збереже юність твою Христос від тих, що мастять елеєм голову твою, од домашніх цих тигрів та сирен. Амінь!

1787 літа, в повний місяць останнього осіннього місяця.

ПРИТЧА, НАЗВАНА "УБОГИЙ ЖАЙВОРОНОК"

З ним розмовляє Тетервак про спокій

ОСНОВА ПРИТЧІ:

"Той збавить тебе від сіті ловчої..." (Псалом 90, ст. 3)⁵.

"Не спиць і моліться, щоб не потрапили в прірву"⁶.

"Горе вам, багатолубці, коли віддалені від утіхи вашої"⁷.

"Блаженні убогі духом..."⁸

"Знайдете спокій вашим душам..."

Тетервак, налетівши на мисливську сітку, почав щосили жерти масну наживку. Нажершись по вуха, ходив надимаючись, вельми задоволений із себе, як задерикуватий, модно вдягнений юнак. Ім'я йому було Фридрик. Родове ж чи фамільне, чи, як у народі кажуть, прізвище — С а л а к о н⁹.

Якось пролітав С а б а ш⁶ (жайворонкове ім'я) на прізвище Сколар⁹.

— Куди поспішаєш, Сабаше? — вигукнув надувшись Тетервак.

⁵ С а л а к о н — це слово еллінське, значить жебрака на вигляд, але лицемірного хвалька багатством. Таких лицемірів повно у світі. Кожен без винятку із нас більше виказує зовнішньо, ніж має; навіть аж до того сатанинське багатство Христову убогість пересилило, що осквернили цим лицемір'ям і самі храми Божі, вигнавши звідси убогість Христову та й звідусіль. І немає людини, що хвалилася б із Павлом убогістю Христовою.

⁶ С а б а ш — значить бездільний, спокійний, од сирійського слова "саба" чи "сава", тобто мир, спокій, тиша. Звідси в євреїв субота — сабаш, звідси і це ім'я — Варсава, тобто син миру, "бар" — по-єврейському "син".

С а б а ш. О коханий Фридрику! Мир тобі! Радій у Господі!
С а л а к о н. Фе! Тут тхне школою.
С а б а ш. А мені милий цей дух.
С а л а к о н. По губах салата, як співається в притчі.
С а б а ш. Радію, що нюх ваш вилікувався. Раніше ви скаржилися на нежить.

С а л а к о н. Потершись, брате, між людей, нині я вже все розумію. Не втече від нас ніщо.

С а б а ш. Тетерваковий розум гострий, а нюх ще гостріший.

С а л а к о н. Тихше, друже мій. Адже я тепер неабиякий чин.

С а б а ш. Перепрошую, ваша милосте! Йй-бо, не знав. Тому-то і хвіст ваш, і чубик ваш нині роздуті новомодними буклями й кучерявими завертасами.

С а л а к о н. Звичайно. Шляхетний дух від моди не відстає. Прошу, голубчику, зі мною потрапезувати. Дав мені Бог статок. Чи не бачиш, що я ходжу по хлібі? Хіба це не Божа милість?

С а б а ш. Смачного вам! Їжте на здоров'ячко, а мені ніколи.

С а л а к о н. Як ніколи? Чи ти не здурів?

С а б а ш. Мене послав у справах батько.

С а л а к о н. Облиш! Поїси, потім справиш.

С а б а ш. Заради черева хіба можу знехтувати батьківську волю, окрім того, стережуся споживати чуже добро. Батько мій змолоду проказує мені ці слова: "Що не поклав, не руш!"

С а л а к о н. О боягузе!

С а б а ш. Є приказка: "Мати боязкого сина не плаче".

С а л а к о н. Але це ж нині моє. У нас співають: "Гей, що Бог дав, тягни у свій кошіль".

С а б а ш. І у нас співають, але наша пісенька різниться від вашої, ось вона: "Все зайве відсікай — от і не кашлятимеш". Окрім того, моя вбогість мені до вподоби.

С а л а к о н. Ха-ха-ха! Убогість свята... Ну її разом зі святістю! Бувай, брате! Тягни за собою на мотузі й укохану наречену свою! Дурневі добра зичиш, а він комизиться. Гордого жебрака ненавиджу гірше воріт пекарських.

С а б а ш. Прощайте, ваша милосте! Відлітаю ось, а вам зичу всякого добра!

С а л а к о н. Чи бачиш — полетів! Не надивуюся й досі розуму школярському: "Блаженні, мовляв, жебраки!.." Добре тобі блаженство, коли нічого кусати! Правда, й багато жерти, можливо, зле, але все-таки краще, ніж терпіти голод. У селі

Ровеньках³ прегарну чув я приказку: "Не ївши — легше, поївши — краще!" — а що ж то є краще, коли не те, що спокійніше? "Не руш, — мовляв, — чужого..." Як не зачепити, коли саме на очі пливе? За приказкою: "На ловця і звір біжить". Я ж не дурень. Черепок знайшов — обходжу, хліб трапився — ніяк не обмину. Ось так спокійніше. Так мислю я. І не помиляюся. Не вчора я народжений та й між людей потерся, слава Богу! Мода і світ — то найліпший учитель і найліпша школа зі всіх шкіл. Правда, був час, коли й жебраків, але добродійних, шанували. Нині ж світ не той. Нині коли злидар, — тоді й бідняк, і дурень, хоч би то був справді ізраїльтянин, у нім дошанівку нема. Загубити ж у світі добру про себе гадку — зле. На що тоді знадобишся? Будь ти який хочеш у нутрі, хоч десятка шибениць вартий, що з того? Таємницю цю Бог зна. Мав би добру славу у світі й був би шанований у числі славетних людей — не бійся, дерзай, не помилишся зроду! Не той правий, хто правий по суті, а той, хто неправий за істиною, але здаватися правим уміє, хитро блудячи і йдучи стежкою такого судження: кінці у воду⁶. Ось теперішнього світу наймодніша рятувна премудрість! Коротко скажу: той лише щасливий, хто неправий за совістю, але правий за папірцем, як мудро мовлять наші юристи⁸. Скільки дурнів я бачив — усі нерозумні. За багатством, мовляв, іде неспокій. Ха-ха-ха! А що таке неспокій, як не праця? Праця ж усякому добру батько. Але премудро руські люди голосять цю приказку:

Спокій воду п'є,
А неспокій мед.

А що дасть тобі пити винуватець усього зла — неробство? Хіба піднесе тобі на здоров'я воду, що не баламутить розуму?

³ Ровеньки — це те саме, що ровенники, тобто злодії, що живуть по ровах. "Хай не зведе в мені ровенник вуст своїх" (Псалом).

⁶ А як зваблюються нечестиві цією своєю беззаконною притчею: "Кінці у воду". "Немає таємниці, якої не викривають"¹⁰.

⁸ Христос же навпаки говорить: "Слави од людини не хочу. Є отець мій, який мене прославить. На путі старань своїх насолодишся"¹¹. Ах, побійтеся, нечестиві, застережень Божих. Не бійтеся тих, що вбивають тіло. Скажіть із Давидом: "Ті прокленуть, а ти благословиш"¹². Паперина, о лицеміри, оправдає тебе поміж людей, а не в Бога. Це тобі колісниця без коліс, таке без Бога будь-яке діло".

Кому менше в житті треба,
Той найближч стоїть до неба.

А хто це співає? Архідурень один стародавній, що зветься Сократ. І підспівує йому весь хор дурнів. О-о! Дуже вже різняться вони від нашого хору. Ось як ми співаємо:

Схоплюй, що перед очима,
Щастя буде за плечима.
Хто несмілий, той страждає,
Хоч добув, хоч пропадає.
Так премудрий Фридрих судить,
А глузд його не заблудить.

Тим часом як Фридрих мудрував, прилетіло семеро тетерваків і три його брати. Ця компанійка вчинила багатий і галасливий бенкет. Було це неподалік од байрачка, де дятел вистукував собі дзьобиком харч, за давньою малоросійською притчею: "Всяка пташка своїм дзьобом живе".

Рухливий Сабашець пролітав чимало часу. Повернувся сюди за три години.

Його послали були до рідного дядечка запросити на дружню бесіду і на вбогий обід до батька. Повертаючись додому, бавився пісенькою, якої батько навчив його ще змальства:

Не той орел, що лігає,
А той, що легко сідає,
Не той бідак, що без хати,
А в кого схотінок багато.
Ласощ ловить рибу, й звірі,
І птахів, що вийшли з міри.
Ліпший-бо сухар з водою,
Аніж цукор із бідою.

Летів Сабаш повз байрак.

— Помагайбі, дубе! — сказав він на вітер.

Але несподівано з дуба пролунало:

— Де не чекаєш і не гадаєш, там тобі приятель буде...

— Ба-ба-ба! О любязний Немесе! — вигукнув від радості Сабаш, уздрівши дятла на назвисько Немес. — Радуйся, і знову кажу: радуйся!

Немесе. Мир тобі, друже мій, мир нам усім! Благословен Господь Бог Ізраїлевий, що зберіг тебе досі від силкування.

Сабаш. Що таке сильце, я розумію, а що значить силкуватися — не знаю¹³.

Немесе. Наш брат птах, коли потрапляє у сильце, тоді силкується, тобто рветься, кидається і б'ється, аби вирватися. Оце силкування.

Сабаш. Позбав, Боже, Ізраїля від такої печалі!

Немесе. А я тільки-но з того крайнього дуба дивився на печальне ганьбисько. Поглянь! Чи бачиш напнуту сітку? Не минуло й години, коли в ній і навколо неї коїлося щось страшне, як облога Бендер¹⁴. Гуляла там дюжина тетерваків. Але коли найгучніш стрибали, горлали й танцювали, жеручи на повне горло, блискавкою впало на них сильце. Боже мій, який вереск, гергіт, хлеліт, стукотіння, шум, страх і борсання були! Тоді вибіг ловець і всім їм попереламував шії.

Сабаш. Чи ж врятувався хто з них?

Немесе. Двійко, а решта загинула. Чи знаєш Фридрика?

Сабаш. Знаю, він добрий птах.

Немесе. Воістину, тетервак він добрий. Ото він і пролетів повз мене з бенкету, гублячи в повітрі пір'я. Ледве я впізнав його: зляканий, розтріпаний, зімнутий... як миша, якою погрався кіт, а за ним здалеку брат його.

Сабаш. Куди ж він полетів?

Немесе. У глибину байраку оплакувати гріхи.

Сабаш. Мир тобі, любий мій Немесе! Час мені додому.

Немесе. Де ти був?

Сабаш. Кликав дядька в гості.

Немесе. Я вчора бачився з ним і довго балакав. Лети ж, друже мій, хай Господь на всіх твоїх шляхах оберігає вхід твій і вихід твій. Перекажи батькові й дядьку моє вітання.

Звістка ця невимовно налякала Сабаша. Саме тому він промовчав, що розмовляв з Фридриком перед тим, як сталося нещастя.

— Ну, — казав сам собі, — вчися, Сабаше, з чужої біди. Для того й б'ють песика перед левом (є така приказка), щоб лев був покірний. О Боже! На очах моїх б'єш і раниш інших, достойніших за мене, щоб боявся я і тремтів перед беззаконним життям і розкошами світу цього! О розкоше! О пастка і сильце ти диявольське! Яка ж бо ти солодка, коли всі тобою полонені! Яка ж бо ти погибельна, коли мало є тих, що рятуються. Перше всі бачать, друге — вибрані...

Таким чином жорстоко себе карала й сама себе ранила ця

благочестива врода і, поглядаючи на чужу бідність, більше користувалася, аніж власними своїми ранами, які наносяться від Бога жорстокосердними беззаконниками, і живіше навчалася із чорної цієї, що мирські біди збрала, книги — чорна-бо книга, що біди збрала, є то сам світ, — аніж нечестива природа, що прочитала тисячу різномовних книг. Адже про таких це написано: "Знає Господь, щоб невинних збавляти від напасті... Праведник лову уникає, а замість нього потрапить нечестивий".

З цими благочестивими думками прилетів Сабаш додому, а за ним невзабарі з двома своїми синами приспішив і дядько. Закликані були й сусіди на цей убогий, але цнотливий і безпечний бенкет. У цім невеликім краї панувала простота і царювала дружба, що робить мале великим, дешеве дорогим, а просте приємним. Ця земля була часткою тієї, де істина, що мандрує між людьми, тікаючи від зла навколишнього світу, довершувала останні дні свої на землі, дихала останнім подихом, щоби злетіти із земних у горішні країни.

Сабаш, переказавши батькові та дядьку привітання від Немеса, тут-таки, при гостях, оповістив про все, що скоїлося. Гостей було чималенько — з дітьми своїми, підлітками та юнаками, з дружинами. Алауда³ — так звався Сабашів батько — був навчений світським наукам, а серце його було столицею доброго глузду. Будь-яку справу і слово вмів він непомильно розкусити, віднайти в них шкаралуцу і зерно, отруту й солодку істивність і повернути до спасіння.

Алауда в присутності багатьох мужів, юнаків ті підлітків навчав сина так:

— Сину мій єдинорідний, схили вухо своє, почуй голос батька твого — і врятуєшся від сітки, як сарна від мисливця. Сину, коли будеш мудрий, чужа біда навчить тебе, що нахабний і жорстокий син уцнотливлюється власною спокусою. І це біда. Сину, хай же болить тобі горе ближнього! Хто любить свою біду й не вболіває на чужу, той достойний її. Не забувай притчі, яку часто я переказував: "Пса б'ють, а лев боїться".

Яка користь у читанні багатьох книг, коли ти беззаконник? Єдину книгу читай, і доволі. Поглянь на цей світ, поглянь на рід людський. Він-бо є книга, чорна книга, що тримає в собі різноякі біди, як хвилі, що постійно здіймаються в морі. Читай

³ А л а у д а — по-римському значить жайворонок, alauda — хвалю, по-римському laudo, лаудо; лаудон — той, котрий хвалить.

її завжди й навчайся, наче з високої гавані на буряний океан поглядай і тишся. Чи всі читають цю книгу? Всі. Всі читають, але безтямно. П'ятку його бережуть, як написано, на ноги дивляться, не на самий світ, тобто не голову й серце його бачать. Тому ніколи не можуть його пізнати. З підшоши людини, з хвоста птаха (як і світу всього з ніг його) не пізнаєш, хіба що з голови його, тобто із серця його. Яка таємниця тут криється?

Сину, всю свою силу зберу, аби розв'язати тобі вузол цей. Ти ж затям міцно. Тетервак бачить сітку і в сітці їжу чи наживку. Що ж він бачить? Бачить хвіст, ноги і п'яту цієї речі, голови ж і серця не бачить. Де ж цієї речі голова? Чи вона є чимось? Серце ловця в тілі його, захищеному за кущем. Отож тетервак, бачачи саму п'яту у цій речі, але не бачачи в ній голови її, бачачи — не бачить, зрячий тілесно та сліпий серцем. Тіло тілом, а серце серцем. Адже це євангельська сліпота, матір усілякої злості! Отак усі нерозумні читають книгу світу цього. І не користуються ним, а в'язнуть у сітках його. Початок річок та морів — це голова, прірва ж сердечна — голова й початок усім справам і всьому світові. Світ є ніщо інше тільки зв'язок чи склад справ а чи живих істот. І ніщо інше віку цього Бог, як мирське серце, джерело й голова світу. Ти ж, сину мій, читаючи книгу видимого і злого світу цього, дивись сердечним своїм оком на саме серце його, джерело його, тоді, пізнавши початок і сім'я його, будеш правий і суддею станеш усілякій справі, бачачи голову справи і саму суть, істина-бо збавить тебе від всілякої напасті. Так само як є два роди всього живого і суті справ, так є два серця. А коли є два серця, є два духи — добрий і злий, істинний та брехливий... Цими двома джерелами суди всіляку справу. Бо коли сім'я і корінь благі, тоді благі й гілки, й плоди. Нині, сину мій, будь суддею і суди вчинок тетерваків. А коли гарзд осудиш, тоді за цим образом будеш перший суддя всьому світові. Суди ж отак.

Допався тетервак до їжі. Бачиш ти це? Як не бачити? Це і свиня бачить. Але це є достеменна тіль, п'ята і хвіст. Тіль себе ані виправдає, ані осудить. Вона залежить од своєї голови та істини. Поглянь на джерело її — на серце, що започаткувало і зродило її. Від надмірності серця, тобто від прірви його, говорять уста, ходять ноги, дивляться очі, творять руки. Дивись! Коли тетервакове серце добре, звідки зродилося це його діло? Тоді й діло добре й благословенне. Та хіба не бачиш,

яка гадюча голова в нього? Це діло зродилося від невдячного серця, невдоволеного своєю долею, жадібного й такого, що пожинає чуже...

Це і є остаточна істина авраамська богослов'я — побачити, який у кожному ділі гніздиться дух: чи благий, а чи злий. Не судити за обличчям, як облудники. Часто під недобрим лицем і під негарною маскою притаєне божественне сяєво і блаженне серце, а в обличчі ж світлім, ангельським — сатана. Відтак, бачачи неволю й полон тетерваковий, що гине він для чужої користі, не лінуйся працювати і для своєї власної вигоди й творити необхідне — будеш тоді вільний. А коли не станеш собі самому рабом, змушений будеш працювати на інших і, позбуваючися легкої, потрапиш у тяжку сторицею працю.

Чи бачиш якусь яскраву одягу, чи славний чин, чи гарний дім, але зсередини переточений червою, згадай Христові слова: "Горе вам, облудні! Горе вам, що смієтеся нині!"¹⁵ — і зрозумій як зовнішнє. Як побачиш жебрака, чи перестарілого, чи хворого, але повного надії, то заспівай Соломонову пісню: "Благіша лютість від сміху, коли в лихім обличчі успокоюється серце"¹⁶. Чи бачиш паралітика? Обминай печальне, заздрісне і люте серце. Втечеш, коли не будеш заздрісний: Зітреш голову заздрісному змієві, коли будеш за мале вдячний. Бачачи не дорого, не пишну, але здорову їжу, заспівай: "Благіша лютість від сміху, як у злобнім лиці добрим стає серце". Коли чуєш раду, засолоджену словесним медом, за яким криється трута, заспівай: "Благіша лютість од сміху. Єлей грішного хай не помаже твоєї голови". Бачачи убогий будиночок, але невинний, спокійний і безпечний, заспівай: "Благіша лютість од сміху..." Отак, сину, читай світську книгу і матимеш заразом і втіху, і спасіння.

Блаженний той, котрий розуміє вину кожної справи! Серце людське змінює лице її на добре чи зле. Люби мої гості! Набрид я вам своїм велемовством. Перепрошую! Ось і стіл готовий, сідайте, будь ласка, куди хто бачить. Ще раз перепрошую, що й трапеза моя убога, і прикликав вас на бідний бенкет мій у день несвятковий.

Гості заспівали притчу, в якій мовилося, що "у друга вода солодша ворожого меду".

— Як це — в день несвятковий? — спитав Алаудин брат Адоній¹.

¹ Адоній — по-еллінському значить "співець", ода — пісня.

— Ах, добрій людині будь-який день — свято, а беззаконникові — ані Великдень. Коли всьому світові головою й джерелом є серце — чи не корінь це і святу. Святові матір є не час, а чисте серце. Воно є паном і суботі. О чисте серце, ти воістину не боїшся ані блискавок, ані грому! Ти є Боже, а Бог є тобі твій. Ти йому, а він тобі друг. Воно тобі, Боже мій, жертвою, а ти йому. Ви обоє існуєте й існуєте єдино. О чисте серце! Ти новий вік, вічна весна, доброглядне небо, обітована земля, розумний рай, веселість, тиша, Божий спокій, субота і великий день Пасхи. Ти нас навідало з великих обителів світлого сходу, вийшло із сонця, як жених із палацу свого. Слава тобі, котрий показав нам світло своє! Цей день Господній, порадіймо і возвеселімося, браття!

— О, укоханий брате мій! — вигукнув Алауда. — Медом течуть уста твої. Воістину ніщо не є добре, тільки чисте серце: зерно, що проростило небеса на землю; дзеркало, що вміщало в себе і обмаловало барвами все живе; твердь, що утвердила своєю мудрістю чудні небеса; рука, що тримає жменею земне коло і порох нашої плоті. Що-бо є дивніше пам'яті, яка вічно цілий світ творить, зберігає вічно в надрах своїх сім'я усього живого, бачить єдиним оком минулі й майбутні діла як теперішні? Скажіте мені, гості мої, що воно — пам'ять? Мовчите? Я ж вам відповім. Але не я, а Божа в мені благодать. Пам'ять — це недремне сердечне око, що прозирає все живе, не заходить сонце, що просвічує Всесвіт. О пам'ять ранкова, як нетлінні крила! Тобою серце вилітає в висоту, у глибину, в ширину безконечно, сторицею швидше блискавки. "Візьму крила мої разом із Давидом..." Що таке пам'ять? Це незабуття. Забуття елліни назвали "ліфа", забудь же — аліфія, аліфія ж — істина. Яка істина? Це така істина Господня: "Я є путь, істина та життя"¹⁷. Христос — Господь Бог наш, йому ж слава навіки, амінь!

Після всього Алауда вдячною молитвою благословив трапезу, і всі розсілися. При трапезі не було критика, що засуджував чуже життя і проникав у таємні закапелки людських беззаконь. Розмова йшла про дружбу, про чистоту та спокій сердечний, про істинне блаженство, про тверду надію, яка усолоджує всі житейські незлагоди. По середині трапези оголосив Адоній таке слово: "Блаженні убогі духом, бо їхнє є Царство Небесне"¹⁸.

— Не на лица, — сказав він, ївши із задоволенням боби, — дивиться Бог. Людина дивиться на лице, а Бог зрить на серце...

Не той бідака, хто не має, але той, котрий по вуха в багатстві ходить, не прикладає до нього серця, тобто на нього не сподівається, а готовий завжди, коли Господові завгодно, позбавитися його з байдужістю. Ось що значить "убогі духом". Чисте серце й дух віри — одне і те ж. Яка користь тобі із повних засіків, коли душа в тебе голодна і спрагла? Наповни бездну, насить спершу душу свою. Коли вона голодна, не є блаженний отой євангельський бідак, хоч і багатий між людей, але не в Бога, чи хоч убогий між людей, але не в Бога. Без Бога і убогість, і багатство є прокляті. Немає більшої біди, як убогість серед багатства, і немає блаженніше, як між убогості — багатство. Коли весь світ узяв і ще бажаєш, ти серед багатства відстраджуєш убогість у полум'ї своїх похотей! Коли нічого не маєш у цьому світі, крім потрібного тобі, і вдячний ти Господові своєму, покладаєшся на нього, а не на скарби свої, то заспівай із Авакумом: "Праведник од віри живий буде"¹⁹. О, воістину убогість твоя багатша від царської! Убогість, що знайшла потрібне, зневажила зайве, є істинне багатство і блаженне середовище, ніби міст між болотом та болотом, поміж нестатком та зайвинами.

Що ж бо є система світу цього, коли не храм Божий і дім його? У нім убогість живе і священствує, приносить милість світу, жертву хвалення, задовольняється, як дитя, тим, що подається йому від Отця Небесного, залежачи від промислу його і вселенської економії. І це значить: "Коли тих є Царство Небесне". Це є — вони знають промисел Божий, і на нього сподіваються. Через це убогість називається убожеством, коли, як дитя, живе в домі у Бога чи так само, коли все своє має, але не в своїх руках, а в Божих. Не як нечестивий, не так, а, мов порох од вихору, так залежать од самих себе, обожнюють скарби свої, кладуть надію на зібрання свої, поки посоромляться ідолів своїх. Через це зветься "багаті", бо самі собі є неправдиві боги.

— Улюблений друже і брате мій, — сказав тоді Алауда, — смачно ти їв у нас боби. Але не без смаку ти розжував нам й Христове слово. Насичуючи тіло, ще ліпше наситили ми серце. Коли ж воно голодне, марнотна є і найсолодша їжа. Прошу ще покуштувати ріпи після капусти та після бобів, завершить же трапезу нашу ячмінна з олією кутя.

У кінці трапези почав трапезний голова жартувати, а гості сміятися. Адоній, пособляючи братові, утішно оповідав, у який

спосіб у давнину Діва Божа — істина — вперше прийшла до них в Україну: так звалася країна їхня. Перший-бо зустрів її поблизу свого дому Маной²⁰ і жона його Каска. Маной, уздрівши її, спитав із суворим лицем:

— Яке ім'я твоє, о жоно?

— Ім'я моє Астрая⁴, — відказала Діва.

— Хто ти, звідки? Пощо прийшла сюди?

— Зненавидівши злобу мирську, прийшла до вас поселитися, почувши, що в країні вашій панує добродія і дружба.

Діва та була в убогій одежі, підпоясана, волосся у пучці, а в руках жезл.

— А-а! Не матимеш тут місця для пробуття, — вигукнув із гнівом старець. — Ця-бо країна не є пристановище блудницям. Вигляд твій та одежа викриває, що ти блудниця.

Діва від того розсміялася, а старий запалав. Побачивши, що Каска винесла назустріч чистого хліба на дерев'яному тарелі в знак гостинного прийому, зовсім збісився.

— Що ти чиниш, безумна в жонах?! Не відаючи, якого духа є ота мандрівниця, спішиш гостинно її прийняти. Глянь на її вигляд і на одежу її і прокинься.

Каска засміялася й мовчала. Діва сказала:

— Не хвали людину за красу її, і не буде тобі бридка людина через зовнішність її⁶.

Після цих Божих слів старий трохи засумнівався. Коли ж раптом уздрів на голові її променистого вінка і очі, що засяяли світлом Божества, вельми здивувався. А ще більше жажнувся, коли дивний дух, що був ліпший фіміамів, кринів⁸ і троянд, і що струмів із дівочих вуст, торкнувся його нюху і невимовно всолодив.

Тоді Маной відскочив назад, поклонився їй до землі і, лежачи ниць, мовив:

— Пані! Коли пробуває благодать Божа перед тобою, не омине мене, раба твого.

Стариця, покинувши лежачого старця, повела Діву в горницю,

⁴ Астрая²¹ — слово еллінське, значить — зоряна, тобто горня, промениста.

⁶ Це слово із Сираха. Воно має той-таки смак, що й Христове: "Не на лице дивлячись, судіте". Із ним ще Самуїла-пророка, що прийшов помазати на царство з усіх братів своїх меншого Давида: "Людина дивиться на лице, а Бог зрить на серце".

⁸ К р и н — слово еллінське, по-римському — лілія, крина; крини сільні, тобто дикі, польові.

омила їй за звичаєм ноги й олією голову помазала. Тоді вся горниця наповнилася божественним пахом. Маной, заскочивши до горниці, цілував їй руки. Хотів цілувати й ноги, але Діва не дозволила.

— Єдину маю гуску, — закричав старий, — та й ту для тебе на обід заріжу.

Діва, дивлячись у вікно, всміхалася, бачачи, що старі, господар та господиня, новою формою ловлять гуску. Вони бігали, хиялися, падали й сварилися. Діві смішним здалося, що старий, спіткнувшись об стару, покотився.

— Ти що? Розум вистарив, чи як?

— А в тебе його й не було, — сказав, встаючи, старий.

Гостя, вискочивши з горниці, мовила, що вона піде геть, коли не залишать гуски в спокої. Отак домовившись, пішли вони всі в горницю. Замість обіцяної гуски в саду, в простій альтанці прийняли й пошанували небесну гостю і божественну мандрівницю яечнею, ячмінною з олією кутею. Відтоді аж досі ячмінна кутя є у нашій стороні у звичаї.

На цьому місці всі гості встали з-за столу. Алауда ж дякував Богові так:

— Очі всіх на тебе уповають, і ти даєш їм їжу на добрий час. Багата десниця твоя для насичення і нас, убогих, наповнює твоїм доброволенням, Христе-Боже. Будь же благословенний із Отцем твоїм і Святим Духом навіки!..

Гості всі зашуміли:

— Амінь!

Адоній продовжив повість, що Астрая в їхній країні жила усамітно. Маноя і Каску більше за інших любила, навідувала й жартувала, доки не переселилась у небесні обителі.

Алауда побуджував пити та співати. Він наповнив скляницю міцним медом.

— Хай живе Астрая! Хай процвітає дружба! Хай зів'яне ворожнеча!

Це проголосивши, спорожнив скляницю. Інші зробили так, як він. Вони пили міцний мед, хмільне пиво і пиття чи сикеру³, що зветься в Малоросії головичник, діти ж — воду і квас. Із гостей більша частина добре могла співати. Адоній розділив спів-

³ Сикера — це слово еллінське, значить усяке пиття, що ним упиваються, п'янке і хмільне, крім одного виноградного вина; так зване хлібне вино також належить до тієї всенародної назви, тому й пишеться: "Вина й сикери не треба пити".

ців на два крила чи хори: на хор запитальний і відповідальний, додавши до обох по кілька свірильників. Пісня була така:

ПІСНЯ РІЗДВУ ХРИСТОВОМУ ПРО УБОГІСТЬ ЙОГО²

Із Соломонового зерна: "Добріша ярість від сміху, як у злобнім лиці добрим стає серце" (Екклезіаст).

Із Христового: "Горе вам, що смієтеся нині", тобто ззовні.

Із Єремії: "Таємно заплаче душа ваша".

П и т а н н я. Пастирі милі,
Де ви ходили?
Де ви бували,
Що ви видали?

В і д п о в і д ь. Ідем нині з Вифлеєма,
Місто те було злиденне,
Нині блаженне.

П и т а н н я. Яке ізвідти несете чудо?
І нам скажіте,
Благословіте!

В і д п о в і д ь. Бачили ми там рожденне
Отроча святе, блаженне,
Владика всім нам.

П и т а н н я. Які палати та й має тее,
Ах, всеблаженне
Дитя царськее?

В і д п о в і д ь. Вертеп збито під скалою
І то простою рукою —
Це палац його!

П и т а н н я. М'яке підстілля
В красному ложі,
Де почиває
Дивний син Божий?

Відповідь. В яслах мати кладе сіно —
Цю перину дає сину,
Царське ложе це!

Питання. Які там слуги
Від домочадців
Має те миле
Для себе чадце?

Відповідь. Вівці та мули з ослами,
Коні, воли із козлами —
Це домочадці.

Питання. Яку в тім домі
Їжу вживають,
Хіба нужденну
Тільки мають?

Відповідь. Вечеря, сніданок —
Зерно, молоко
В тім домі чуднім
І зілля також.

Питання. Чи музика там
Модна і ладна
Извеселяє
Царя принадно?

Відповідь. Пастирський тон на свирільках
Хвалить його на сопілках,
Препростим хором.

Питання. Якії ж ризи?
Мабуть, злототкані
У цього сина
Марії-Панни?

Відповідь. Бавовна, і льон, і вовна,
Цим вбогість задоволена
В наготі своїй.

Ліки²³ співають разом:

О убогість! Блаженна, святая!
Відчини нам двері твого раю.
Який біс серце вкрав наше,
Морок нас осліпив,
Щоб цуратись тебе?

О убогість! О даре небесний!
Любить тебе муж святий, чесний.
Хто з тобою роздружився,
Той лише вночі родився, —
То не справжній муж.

Світ цей являє вид добровидний,
Та в нім сховався черв'як всеїдний.
Ця печера убога
Хова блаженного Бога
В блаженнім серці.

О блага ярість, що більша сміха,
Коли в лиці злім тайна утіха.
Це-бо убогість святая,
Зовні зла, в нутрі святая
У мирній душі.

Горе ти, світе! Сміх завше маєш,
В нутрі душею тайно ридаєш,
Хоч ти красуєш кутками,
Але облився сльозами
В нутрі день і ніч.

Заздрість, печаль, страх і ревність, туга,
Спрага несита, бунт, позва, наруга,
День і ніч тебе опалляють,
Як Сіон-град, розбивають
Душевний твій дім.

Возвеселімся, о, не смутімся
Всі ненастанно ми, християни!
Тут, де Господь нам родився
І пеленами повився,
Хвала день і ніч.

ДІАЛОГ.
НАЗВА ЙОГО — ПОТОП ЗМІЇНИЙ

Розмовляють Душа і Нетлінний Дух

1791 року, серпня 16

Любий друже Михайле!

Стародавній монарх Ерират усі свої потішні записи дарував другові й панові своєму, патріархові Софронію², а я підношу тобі.

Ти для мене у другові пан, а в панові — друг.

Цю книжечку я написав у Бурлуці, потішаючи бездіяльність. Її викрали. Та я, натрапивши на список, виправив, розширив і завершив.

Потоп зміїний, Ноїв, Божий і Біблія є те ж саме.

Якщо вона море, то як же не потоп? Гляньте на Назонову картину потопну³.

Nat lupus inter oves...⁴

Чи не в цьому морі поринає весь Всесвіт?

Ей, у цьому! Ей, весь! "Занурились, як олово у воді..." Лиш мій Ізраїль, цю безодню перелітаючи, переходить. Лиш він схоплює жалібну ревність Варуха.

"Хто перейде на той бік моря і знайде премудрість?"

Що таке Біблія, як не світ? Що таке світ, як не ідол деїрський? Що таке золота голова його, як не сонце? Що таке сонце, як не вогненне море?

Чи не воно заступило нам нашу гавань оту:

"Це цей стоїть за стіною нашою і говорить: "Лицеміре! Чому засумнівався ти?"

Чи не всі, хто не переплив, мучаться у вогненній безодні? Чи не всі бекають про пекло? І хто зрозумів пекло? Чи не смішно, що всі є у пеклі, а бояться, щоб не потрапити?

Ось справжній *сфінкс*, що мучить тих, хто не відгадав загадки. "Захвилюються і спочити не зможуть". "Ходите у полум'ї вогню вашого".

А Ной мій райдугу бачить, і потоп припиняється. Що таке прекрасна райдуга? Чи не радість є райдуга?⁵ Чи не сонце бачить свій образ у дзеркалі вод хмарних? Чи не сонце дивиться на сонце, на друге своє сонце? На образ відображений, на радість

і на світ твердий? Чи не туди дивиться цей вождь наш, чи не туди волхвів веде?

Залишся ж, сонце і місяцю! Прощай, вогненна безодне! (Прости, західне сонце!) Ми сотворимо краще світло. Створимо день веселіший. Хай буде світло — і це було світло. Хай стане сонце і місяць! Хай стане і утвердиться! Хай світить навіки віків! І це стало сонце і місяць! Новий місяць і сонце. Від Бога божественне.

Заспівай же, о Ісае! Заспівай нам пісню переможну. Це Ізраїль перейшов море!

Не зайде ж для тебе сонце,
І місяць не змаліє.
Буде Господь тобі світлом,
І закінчатся дні твої,
Дні ридання твого.

Заспіваю й я з тобою, любий мій Ісае! "Дугу мою покладаю в хмарах". Це значить: мир утверджую всередині себе.

Сонце всіх оберігає,
Зір дугою утішає.
Безодня — серце, о прокинись!
Будь друг собі і влюбись!

Тоді весь потоп зникне,
Райдуга ж вічна заблисне.
Враз відкинь твої всі сльози.
Внутрішній заспокоїш стогін.

Само будь собі дугою
І розминешся з тугою.
Це всіх створинь не наситить!
Безодня безодні не вдовольить.

Пустельник Григорій Варсава Сковорода (Д. Мейнгард)

In superabili loco stat animus, qui externa deseruit. Nunquam major est, quam ubi aliena deposuit, et fecit sibi pacem, nil timendo... (Seneca, Epistolae, 79)⁶.

Це те ж саме: "Розумний праведник собі другом буде" (Притчі, гл. 12-та).

ПРИТЧА: СЛІПИЙ І ЗРЯЧИЙ⁷

Два пришельці ввійшли у храм Соломона: один сліпий, другий зрячий. Сліпий без користі зводив очі й водив ними по стінах храму. А зрячий, бачачи зображення, що змальовувало людину, звірів, птахів, гори, ріки, ліси, поля, квіти, сонце, зорі й коштовне каміння, й наводячи у всьому незмінну міру, яка художниками називається малюнок, тішився великою веселістю. А ще більш цікавою зіницею оглядав він семилампадний свічник і тінь херувимів. "Я не бачу веселості у цьому храмі", — сказав сліпий... "О нещасний! — закричав зрячий. — Піди додому й викопай зіниці свої, закопані у міху твоєму. Принеси їх сюди. Тоді обновиться тобі храм цей, і відчуєш блаженство, що тебе насолоджує".

Глава 2-га

ДИАЛОГ, АБО РОЗМОВА

Особи у розмові: Душа, Нетлінний Дух.

Душа. Всякий несмак дає мені живильний сік. Якщо тільки зволиш, о Нетлінний Духу, то скажи мені, що означає: два пришельці?

Дух. Кожен народжений у цьому світі є пришелець, сліпий або просвіщенний. Чи не прекрасний храм премудрого Бога є світ цей? Є ж три світи. Перший є всезагальний і світ населений, де живе все народжене. Цей, складений із незліченних світ-світів, і є великий світ. Інші два часткові й малі світи. Перший — мікрокосм, тобто світик, малий світ або людина. Другий світ символічний, тобто Біблія. У населеному будь-якому світі сонце є його око, і око це є сонце. А як сонце є голова світу, то не дивно, що людина названа мікрокосм, тобто маленький світ. А Біблія є символічний світ, тому що у ній зібрані небесних, земних і глибинних створінь фігури, щоб вони були монументами, які ведуть нашу думку у поняття вічної природи, прихованої у тлінній так, як малюнок у фарбах своїх.

Душа. Що значить викопати закопані у міху зіниці?

Дух. Початок вічного відчуття залежить від того, щоб спершу пізнати самого себе, прозріти заховану у тілі своєму вічність і наче іскру у попелі своєму викопати. Ця іскра — інші світи, і ця зіниця думки провидить у них вічність.

Душа. Хіба вічність і Бог є те ж саме?

Дух. Звичайно, вічність є твердь, що скрізь, завжди, у всьому твердо стоїть і всю тлінь, наче одяг, носить, позбавлена всякого поділу й відчуття. Вона-то й істина, і нетління. Бачиш, що світло премудрості тоді входить у душу, коли людина два єства пізнає: тлінне і вічне. А про нерозуміючих є приказка: "Двох порухувати не вміє".

Душа. Та скажи мені, яка користь бачити у всьому два єства, а не одне? І яка в цьому втіха?

Дух. Це зображу тобі подібністю. Дуже хитрий художник намалював на стіні оленя й павича як живих. Цими образами син його — дитина — надзвичайно веселився. І старший син дивився з подивом. Художник з часом стер фарби, тварини зникли. Хлопчик від цього невтішно ридав, а старший сміявся... Тепер скажи мені причину сміху і ридання?

Душа. О, не можу сказати, а від тебе прагну почути.

Дух. Звичайно, хлопчик думає, що тварини загинули, і тому плаче.

Душа. Як же не загинули, коли зникли?

Дух. Ах, не називай фарбу образом. Вона лиш тінь в образі, а сила й серце є малюнок, тобто нематеріальна думка і таємні начерки, до яких фарба то пристає, то відстає так, як тінь до своєї яблуні, і фарба є наче плоть, а малюнок — як кість у тілі. Через це той, хто не розуміє малюнка, не накладе фарбу. Це старший розуміє і сміється. Справжні образи ще перед своєю появою на стіні завжди були в розумі художника. Вони не народилися й не загинуть. А фарби, то вриліпившись до них, показують їх у речовинному виді, то, відійшовши від них, прибирають із виду образ їх, але не відбирають вічного їхнього буття так, як зникаюча тінь від яблуні не руйнує яблуні. І тоді-то буває справжнє малювання, коли воно погоджене з вічною суцільною образів мірою, а з властивістю їх погоджені фарби.

Душа. Вірую, що слово твоє не фальшиве, але для мене трохи темне.

Дух. Слухай же другу подібність! Намалюй циркуль, зроби із дерева чи виліпи його із глини. Потім знову його зітри, а інше зруйнуй... Тепер скажи мені: чи загинув циркуль...

Д у ш а. Загинув мальований, дерев'яний і глиняний...

Д у х. Правий твій суд! Загинув, очевидно, видимий, а нематеріальний і справжній нетлінний *циркуль* перебуває у скарбниці розуму. Цей як не створений, так і зруйнуватись не може. Матеріальні ж циркулі є, але, точніше кажучи, це фальшива тінь і одяг справжнього циркуля.

Д у ш а. Куди ж веде твоя мова?

Д у х. До того, щоб зрозуміти у всьому два ества: Боже і речовинне.

Д у ш а. А це поняття куди виходить?

Д у х. Туди, що не може ніщо загинути, а лиш тінь свою губить.

Д у ш а. Що ж далі із цього виходить?

Д у х. Нічого! Крім безстрашності, добродушності, надії, куражу, веселості й пристойної погоди, того сердечного *миру*, який у Павла називається таким, що перевершує всякий розум. Розмірковуй про тіло твоє те ж саме, що й про згадані образи й циркуль. Вважай все світське ество фарбою. Та вічна міра й всюдисущі руки Божі, наче кості прилипли до них плоть, усю видимість підтримують, перебуваючи у всьому головою, і, крім непостійної своєї тіні, деревом вічного життя. Не на підлі, видно, кості й руки дивиться Біблія словом цим: "Кість не зламається від нього". "Не бійся, Якове, це на руках моїх написав я стіни твої!" І здогадався стародавній Платон⁸, коли сказав: "Θεός γεωμετρεῖ — Бог землемірить". Не будь, душе моя, із тих, котрі речовину вважають істиною. Вони не визнають ества Божого. Віднімають силу й честь, буття й славу від нематеріального й благого духа, а замість нього дають мертвим і грубим стихіям. Оце-то означає: засудити й присудити на смерть начальника вічного життя й всезагального життєдавця всякого створіння. Бога, видно, вбити не можна. Та нечестиву думку їх правда Божа на діло ставить. Тоді відібрали від Бога життя й силу, як тільки присудили її до тління. І тоді ж віддали тлінності життя, як тільки відібрали його від Бога. Ось суд, що підняв раба замість пана, випросив собі розбійника Вараву⁹. Ці батьковбивці й сліпі, що обмацують стіни, називаються у Платона підлістю, яка сидить у темному рові й пеклі, бачить лиш темну ніч і ніщо не вважає справжньою істиною, хіба лиш те, що можуть помацати й схопити в кулак. Це джерело безбожництва й руїни сердечного міста. Ця повзуча й поїдаюча землю підлість, приліпившись до тягара, стала й сама болотом

і порохом, який підняв вихор. Ті, що приліпили серце своє до Господа, є одного з ним духа і хваляться з Ісаєю: "Божий я". "Шлях благочестивий правий". "Не впадемо, а впадуть усі, хто живе на землі". Всі три світи складаються із двох сутностей, які одне становлять, названих *матерія* і *форма*. Ці форми у Платона називаються *ідеї*, тобто *видіння*, *види*, *образи*. Вони суть першородні нерукотворні світи, таємні мотузки, які тримають минущу тінь, або матерію. У великому й у малому світі речовинний вид дає знати про сховані під ним форми чи вічні образи. Таке ж і в символічному, або біблійному, світі зібрання створінь становить матерію. Та Боже ество, до якого своїм знаменням веде створіння, є *форма*. Бо і в цьому світі є *матерія* і *форма*, тобто плоть і дух, видимість і істина, смерть і життя. Наприклад, сонячна фігура і матерія, або видимість. А оскільки вона означає того, хто розмістив у сонці поселення своє, тому друга думка є форма і дух, наче друге сонце у сонці. Як із двох квіток два запахи, так із двох сутностей дві думки і два серця: тлінне й нетлінне, чисте й нечисте, мертве й живе!.. О душе моя! Чи можна нам цим похвалитися й заспівати: "Христові пахощі ми..."?"

Д у ш а. О духу мій! Блаженна та душа... В крайньому разі можемо про нас сказати: "У запах мирри твоєї течемо". Нарешті, навчи мене, що означає семилампадний світильник?

Д у х. Означає седмицю буття, в яку створений весь символічний світ.

Д у ш а. Що це чую? Ти наговорив мені дивне й невідоме.

Д у х. Уже сказано, що сонячна фігура є матерія й видимість. Сім днів і сім сонць. У кожному ж сонці є зніця: друге прекрасне сонечко. Ці сонечка із своїх видимостей сяють світлом вічності, так, як палаючий елей сяє із лампад своїх.

Д у ш а. О божественне, о любе, о найсолодше сонечко!.. Ще ж мені скажи: хто такі херувими?

Д у х. Седмиця й херувими, тобто колісниця й престולי, — те ж саме.

Д у ш а. Про херувимів. Чому вони престולי?

Д у х. Сонце є храм і чертог вічного, а у світлицях тут же етільці, де проводить суботу. Колісниця теж, вона є дім ходячий. Бо ж сонце є вогняна куля, яка ніколи не стоїть, а куля складається з багатьох кіл, наче із коліс. Сонце ж не лише чертог і вічно блукаюча авраамська печера, а й колісниця, яка служить нетлінному нашому Іллі, що може возити вічне наше *сонеч-*

ко. Ці сонячні суботи, тобто чертоги й покої *вічного*, називаються також седмицею корів і телиць і седмицею пшеничних колосків, а у Захарії — седмицею очей. Сліпі й загадкові ці очі сидячий на херувимах відкриває тоді, коли із їх нутра вічні зіниці, як із сонць *сонечка*, нетлінним воскресіння світлом сяяти починають.

Д у ш а. Інше: херувимська тінь, вона що таке?

Д у х. Тінь, затінок, фарба, абрис, одяг, маска, що таїть за собою форму свою. Идею свою, малюнок свій, вічність свою, — все те є херувим і тінь водночас, тобто мертва зовнішність.

Д у ш а. Навіщо Єзекіль приправив їм усім крила, щоб, крім орлів, бики й корови по піднебессю літали?

Д у х. Для того, щоб злітали до єдиного *начала*, тобто до сонечка. Він не приправив, а провидів, що всі вони крилаті.

Д у ш а. Що означають крила?

Д у х. Інакші й вічні думки, які перелітають із смерті в життя, із матерії у форму. Ось тобі паска, тобто перехід. О душе моя! Чи можеш із мертвих створінь і із тіні херувимської перебраться до Господа твого й до форми твоєї, що робить тебе сутністю? "Міцна, як смерть, любов". "Крила її — крила вогню".

Д у ш а. О батьку мій! Важко вирвати серце із клейкої стихійної грязюки... Ах, важко! Я бачила намальований образ крилатого юнака¹⁰. Він намагається летіти в гірне, а нога, прикована ланцюгом до земної кулі, заважає. Цей образ — мій образ. Не можу, а лиш бажаю. "Хто дасть мені крила?.." Для полегшення, що підсолоджує моє горе, отче мій небесний, продовжуй бесіду. Відкрий мені: навіщо Давид бажає ці крила? Адже ти сказав, що лиш самі сонця є херувими.

Д у х. Сонце є архетип¹¹, тобто перша й головна фігура, а її копії й віще-фігури незліченні, наповнили всю Біблію. Така фігура називалась антитип (прообраз, віще-образ), тобто замість головної фігури поставлена інша. А всі вони, як до свого джерела, стікаються до сонця. Такі віще-фігури є, наприклад: темниця і Йосиф, коробочка і Мойсей, рив і Даниїл⁶, Даліла і Самсон, тобто сонечко, шкіра і Йов, плоть і Христос, печера і лев, кит і Йона, ясла і немовля, гріб і воскреслий, кайдани і Петро, кошик і Павло, жінка й насіння, Голіаф і Давид, Єва і Адам...¹¹ Усе це є те ж саме, що сонце і сонечко, — змій і Бог.

¹¹ Архетип — архіобраз.

⁶ Авраамова тінь і гості, ковчег і Ной, колода і Єремія, море й Ізраїль, Даліла і Самсон.

Найкрасивіша серед усіх і мати інших є фігура сонячна. Вона перша благословляється й освячується на спокій Богові. "Благословив Бог день сьомий". З цієї причини інших створінь віще-фігури, що заміняють її, все своє буття приймають у днях світлої седмиці, бо у ній всі створіння народжуються; сама ж створюється раніше за всіх.

"Хай буде світло!" — і було світло. Світло, ранок, день завжди біля променів, а промені при сонці. І так не дивно, що Давид, будучи херувимською копією, бажає крил, маючи ту ж силу й думки з седмицею. "Помислив же дні перші й літа вічні пом'янув і повчився".

Всім створінням дає толк і світло світла седмиця. "Сім цих очей — Господні, що дивляться на всю землю". Коли вони сліпі, тоді вся Біблія є п'яма й Содом. Від неї й Давид учиться. Там сім сонць, а у Давида очі. Сонце на собі возить того, хто спочиває в сонці. І Давид також: "Терплячи ж, потерпів". "Піднімаючи, підняв". "Вознесу тебе, Господи, як підняв мене ти". Сонце — це тінь, що заходить, та сила й буття його у своєму сонечку. І Давидові очі — це порох, що зникає, та тінь їх стікає туди, щоб, зникаючи, перетворитися у вічну зіницю, у другий розум і в животворне слово Боже: "Зникли очі мої у слово твоє".

Херувим є й Захарія. І цей поглядає на седмицю й те ж, що вона, мислить: "Літа вічні пом'янув..." "Бачив, — волає Захарія, — і це свічник весь золотий!" Куди хто дивиться, туди й іде. До літ вічних! Туди йому дорога! До світлої седмиці летить, орлиними крилами ширяє. А де його крила? "Ось вони! Розмовляє зі мною ангел, що говорить у мені". У нутроцях крила його. Серце його пернате. "Міцна, як смерть, любов". "Крила її — крила вогню..."

Херувим є й предтеча. "Був свічник, що горів і світився". Був означає не те, що існував, а те, що зроблений і створений *світільником*. Зірки прекрасні й лжезірничі: горять, та не світять. Іван же є істинна зірничя.

Д у ш а. Будь ласка, отче небесний, скажи, що є, що означає лжезірничя? Горю й палаю знати.

Д у х. Лжезірничі те ж саме, що й лжехерувими.

Д у ш а. Та де ж вони такі? Я їх взагалі не розумію. Відкрий!

Д у х. Любий мій друже! Юда-апостол, той хай тобі відкриє. Ось тобі лжехерувими, ось і лжезірничі! "Ангели, що не вберегли свого начала"; "зірки прекрасні"; "тілесні, тобто душевні, або скотські, що не мають духа нетлінного". Коротко кажучи: ті, що заблукали від світлої седмиці, яка для всіх є гаванню.

І це означає: "Ті, що не вберегли *начала*". Бог, начало, вічність, світло є те ж саме. Це світло освятило своє поселення в седмиці; а седмиця — це суть книжки. "У суті книги є писано про мене", — говорить Христос. Начало й суть те ж саме. Сюди-то мій Юда влучає словом оцим: "Ангели, що не вберегли свого начала". "Зірки прекрасні: для них морок п'ятьми навіки зберігається". Ось люцифери, що впали з небесної седмиці! Зірниця — по-римськи люцифер, тобто світлоносець, або той, що веде за собою день. Зірниця ж є сонця предтеча й провісник дня. Глянь! Це тобі прекрасна зірниця! "Вранці бачив Іван Ісуса, що йшов до нього, і сказав: "Це ягня Боже!" Де ж твій день там, люба наша зірнице? Дай нам! Ти ж не прекрасна, залоблена в морок зірка. Вже нам ніч мерзенна набридла.

"Це він! Після мене прийде муж, який був переді мною..." І так син Захарії є світильник або лампада, що горить і освітлює, вміщує елей, і створений наче око, що містить всередині свою зіницю. У стародавніх свічкою, лампадою й оком Всесвіту називалося сонце. "Не було те світло, але хай свідчить про *світло*". Ось тобі істинний, дочко моя, херувим! І тому в храмах бачиш образ його крилатий.

Д у ш а. О найдорожчий мій херувиме Іване! Дякую тобі, отче небесний, за нього. А Лука й Клеопа — чи не херувими? Я вчора в храмі слухала про їхню подорож і дуже насолоджувалась. Якщо ж херувими, то з чого пізнати, що херувими? Я б дуже рада...

Д у х. Тому що йдуть шляхом суботнім. Видно ж, що цим подорожнім на умі світла субот седмиця. Субота для них, голодних, дробить хліб їх, відкриває потьмарені очі, а правдивіше кажучи, той, хто суботує в сонці і виходить із чертога свого. "Тим відкрилися очі". Цей наречений окрилив їх отими крилами: "Крила її — крила вогню". Дав цим несмачним бовванам поживу й смак, та заснований на шляху й на розумі суботньому. А мої пішоходи, одягнувши крила й ставши із повзучих і землю поїдаючих зміїв пернатими орлами, за цим Ісаєвим словом — "терплячі Господа оновлять силу, окрилатіють, як орли" — всерадісно вигукнули: "Чи не серце палаюче наше було в нас, коли говорив нам на шляху?" — тобто чи не надихнув він нас летіти в гірне від смерті до життя, вдихнувши в нас смак і світло світлої седмиці?..

Д у ш а. Нині я зрозуміла. Сонечко, що, наче із пресвітлого свого чертога, із гробу засіяло, окрилило їх і відкрило їм очі їх,

щоб тінь херувимська не спочивала на шляху грішних, а, оминаючи всю тлінь, піднімалася бдо єдиної своєї (невидимої) форми. "І той був їм невидимий".

Д у х. О душе моя! Не самому Клеопі ця милість. Світла седмиця — це гора Божа, де благоволив жити. Сюди йде старанно Маріам¹², цілує й дружитья з Єлизаветою. Туди сходяться всі коліна й сім'ї ізраїльські. "Там зійшли..." Сюди біжать сліпі, криві, німі. Тут дружбу й компанію водять вовки з ягнятами, рисі з козлятами, леві з телятами, гаспиди з підлітками і творяться зрячими, крилатими кожен за своєю тінню херувимами, що злітають до *начала*, яке є лиш *одне*, і як царя — всіх підіймуть; хай буде Богом всяке у всіх... Важко лиш цим горам піднятись, скочити вверх, викопати насолоду, задимитися й породити, наче тлустим телицям, своє *єдине* теля. "Прийдіть, зійдемо на гору Господню..."

Д у ш а. Я колись читала, що олениці й гірські кози не можуть народжувати, хіба що на цих горах.

Д у х. Це, душе моя, можливе лиш у міркуванні про Бога, а в природі тварин недостатне. У символічному світі, яким є Біблія, де лиш про Бога слово, так водиться, але це в нашому великому світі небилиця. У Бозі й від Бога все можливе, а не від створінь ні у створіннях. Фігурні ці гори є сонця. Вони дають притулок таким оленям, як Давид, і про яких слово оце: "Тоді скочить кульгавий, як олень".

На цих горах відкидає Давид старі свої роги, а ростуть йому нові. "Там вирощу ріг Давидові..." Сюди стрибає зцілений Петром кульгавий і збуджена словом, що вийшло від нього, Тавифа, тобто гірська коза. По цих горбах скаче й перескакує молодий олень, брат і наречений солонівської нареченої. Сюди ж прямує до брата і вона: "З'яви мені образ свій, де спочиваєш?" Відповідь: "У полудні, в сонці". Все ангельське воїнство також оспівує, що у цих вишніх і гірних горах вічні думки і лиш слава Божа живе. "Слава у вишніх Богу!" — і тоді всій обітованій біблійній землі мир, спокій і вічна дружба! Як пишеться у Книзі Навина: "Спочила земля від боротьби", "Сюди спшшать і пастухи", "Переїдемо до Вифлеема!", "Там народила тебе мати твоя".

Сюди за зіркою мандрують і волхви. "Бачили (кричать з Захарією: бачив і це свічник...), бачили ж зірку його на сході". Сходу без сонця ніде немає. "Став угорі, де було дитя".

Не тільки для оленів, але й для зірок немає спочинку, крім

цієї гори. Всі створіння зітхають, бажаючи оточити себе небесним житлом і волаючи: "Це спокій мій!" Магдалина також, шукаючи радості й втіхи своєї, дуже рано приходиться на гріб. Не можна, щоб гріб цей не був той камінь, де спочивав Яків і бачив драбину. Слухай і запам'ятовуй, дочко моя, що при Магдалині згадується світанок і глибокий ранок, а при Якові сонце. Чи відчуваєш, що цей камінь, наче ранок, що ледь-ледь бовваніє із мороку темнуватого накреслює кам'яну гору Божу і пресвітлий чертог його — сонце? Глибоко помиляєшся, моя голубко, якщо не думаєш, що той гріб є не що інше як лиш печера, висічена в надрах кам'яної гори, де спочила премудрість.

Нині ж навчися й віруй, що Господня земля і все на ній суще йдуть до гори Божої, яка у надрах своїх ховає солодкий рай і вічне життя доти: "Поки дихає день і рухаються (херувимські) тіні". Оце світло й день! "Дмухнувши, каже: прийміть Дух Святий..." Тоді все через цю Божу гору, наче по драбині, сходять до Бога. "Не це! Але дім Божий і ці ворота небесні".

Д у ш а. Єнох не знайдений серед живих, Ілля схоплений вихором, піднятий за волосся ангелом пророк Авакум і апостол Филип, людина Павла, до третього неба піднятий, — все це здавалося мені жорстоким і голодним. Нині ж у цій жорстокості знайшла я з Самсоном ніжну й солодку поживу. Засолодила все це мені твоя херувимська мова і дивна гора. Чи не про цю чудотворну гору, не лише Іллі, але й биків, і гори, що скачуть, і про ту, що окрилює горби і дерева, чи не про цю нашу сіонську матір і чи не для неї оця пісенька Ісаїна: "Спокій дасть Бог на горі цій, вип'ють вино, вип'ють радість на горі цій, помастяться миррою на горі цій"?

Д у х. Відгадала ти (з Самсоном) загадку його! Оце й є столиця Сіон, що є матір'ю для всіх нас, яка кричить до всіх нас: "Там дам тобі соски мої..." Подивися ж тепер, сестрице моя! Куди йдуть 12 учнів? Чи не на гору Галілею веде їх брат і друг, прекрасний Йосиф, що вийшов, як із світлих палат, із темниці? На горі з братією своєю веселиться, возноситься, благословляє й дарує надію Святого Духа, що хоче їх утішити. У цій залі — вечерея, що дихає таїнствами й пахощами, і запевнення Томи¹³. У цій світлиці знявся вітер і шум із крил Параклітових¹⁴. У цьому храмі вияв дивних мов й здійснення надії. "Діти Сіону, радійте, бо я дав вам поживу в правді..." А Стефан? Чи не херувим? Чи не на гори дивиться? "Оце бачу небеса відкриті!" А Павло? Чи не з Даниїлом зводить очі на

гори? "Звів очі мої на гори і бачив: і це муж!.. Тіло його як фарсис..." А Павло, чи не те ж саме? "Знаю людину". "Про гірне мудруйте". "Як вознесеться пишнота його". Ось тобі мала кількість херувимів, що оточують Господа Слави. А чи не дихає у твої вуха, люба моя, вітер і шум орлиних крил, що несуть апокаліпсуну жінку з прекрасним її сином? Посріблені крила її високо ширяють! І вона бажає в горах святих сховатися від змія, який жене її. "І полечу, і спочину". О цнотлива мати, наречена без нареченого, немає тобі на землі миру! Спіши, молло тебе, з любим дитям до гірних вічного субот! На тих семи горбах, напевно, знайдеш спокійне місце, як Ноєва голубка або як ластівка, що втікає від зимових холодів, перелітає із дівнічних країн через Чорний Понт¹⁵ на південь, співаючи пісеньку оцю: "Немає тут мені спокою". "Хто перейде на той бік моря і знайде премудрість?" "Одна я, поки перейду".

Світла седмиця є день Господній, спокійний полудень, весна квітоносна, вічне літо, час добрий, всім воскресіння, просвітління й освячення. "Очі всіх на тебе сподіваються, і ти даєш їм поживу в добрий час". "Прийміть Дух Святий!"

Глава 3-тя

ВИПРОБОВУЄТЬСЯ БОЖА СИЛА У ДЕЯКИХ МІСЦЯХ БІБЛІЙНИХ

Д у ш а. Світла седмиця й тінь херувимська із пам'яті моєї не виходять, о любий отче! Світло, тепло, прохолодну тінь, поживу, що насичує вічності соком, жваву забаву, тверду надію втіху — все це знаходжу для себе у світлих чертогах і на прекрасних горах її. Люблю Ізраїля, який ссе камінь цієї гори. А чи не є це навчатися святині?.. Та миле для мене й жалібне видовище оце: жінка з прекрасним своїм дитям, ширяючи в повітрі, втікає від змія, що її переслідує... О богомерзенний! На слід божественної нареченої бловотиння гірких вод вибльовує поганець... Скажи мені, отче мій, яка користь драконі з того, щоб втопити дитя?

Д у х. Користь та, що, втопивши цю наречену з дитям, легко тоді може вкрити всю землю потопом, а Бог від вод очищує.

Д у ш а. Звідки ж у нього ця злоба й впертість до Вишнього?

Д у х. Навіщо про це питати? Плоть від природи ворожа духові.

Д у ш а. Невже цей сатана відригує потоп, що був у дні Ноеві?

Д у х. Без сумніву, той, що був за Ноя.

Д у ш а. Чому ця діва оточена сонцем?

Д у х. Можна здогадатися, що вона стоїть на місці сонячної фігури і є її копія.

Д у ш а. Звичайно, це той самий змії, який нашептав Єві, наче в смертного дерева добрий плід.

Д у х. Це той самий. Тоді саме він задушив насіння у жінці і потопив *спадкоємця* отих обіцянок: "Дам тобі оту землю й сімені твоєму". Потім вже легко з вантажем своїм земля, підведена до клятви, вкрилась гіркими його водами, а простіше кажучи з Давидом, потопними його словами й облесної мови блвовотинням. Тоді всюди настали злі часи, чужа п'ятьма, гниль і розтління плодів його смертних, лиш для нього смачних. Не видно було в хмарах ні прекрасно сяючої райдуги, ні веселої повітря благовидності, ні приємності вічного літа в добрий час, про яке говорить наречена без нареченого: "Зима минула, дощ відійшов, квіти з'явилися на землі, час обрізування грон настав..."

Д у ш а. Хотіла б я знати, отче наш небесний, і прошу відкрити, не ухиляючись, що безпосередньо означає цей змії? Якщо в цьому фігурному біблійному світі всяке дихання і всі створіння зібрано для складання системи його фігур, то й він повинен бути фігурою, яка означає щось певне. Та й написано у цьому священному світі, що з іншими створіннями і гади Господа хвалять. Як може хвалити його німе створіння? Хіба лиш може бовваніти фігурою й загадковим мовчанням, як помахом, давати знати про Бога. Не інакше ж німі небеса розповідають про Божу славу як мовчки. Проте, як сурмою, проповідують його премилосердний промисел, що у світах його заховався. Навчи ж мене, владико святий, що означає цей змії? При тому мені незрозуміла й та нісенітниця, щоб вважати за одне обидва потопа: драконів і Божий... Не вміщує серце...

Д у х. Ну, душе моя, дій! Почнемо вчити й одночасно тут же вчитися. Що солодше, як, за порадою Сираха, навчатися святині у розумі своєму? "Блажен-бо муж, який у премудрості помре і який у розумі своєму навчається святині..." Не послішай лиш, моя люба. Не будь нахабною й не вважай недостатнім те, що тобі не зрозуміле. Пам'ятай, що цей світ фігур — це є сплетена із загадок і запечатана таємницями книга. Потішай у цьому ро-

зумному раю думки свої. Та ніде постіхом не суди... Чи ти коли чула, що найдавніші дослідники вічності створили змія її фігурою? Змії же був і хитрим зображенням науки про Бога.

Д у ш а. Чула. Його малюють, ніби повзе і звився у коло, а хвіст свій у вустах тримає. А чому він зображений такою фігурою?

Д у х. Тому що хитрий і в'ється кільцями так, що не видно, куди думає, якщо не примітити голови його. Так і вічність всюди є і ніде її немає, тому що невидима, закриваючи свій прояв. Подібна до неї й наука про неї. При цьому завитки й кільця її є зображення вічності й таємничих згорток божественної науки. Крім цього, має він прегострий зір, як видно із його імені. Грецьке оце слово дерко означає бачу, дракон — означає побачу; дракон — який може побачити вперед, тобто прозорливий. Немає важче, як прозріти вічність оком, засміченням гряззю. Якщо ти розжувала й смак відчула у цьому: "Слово було до Бога; і Бог був слово", тоді розумій, що Біблія, простягаючи все своє фігурне слово у видіння *вічного*, стала й сама Богом. "І Бог був слово" — так, як вексель на золоту монету і сам став золотом... Тепер, уже не сумніваючись, скажу, що Біблія є і Бог, і змії.

Д у ш а. Ах, отче!.. Дивне й неочікуване чую.

Д у х. Голова його є седмиця. Ось тобі семиголовий дракон Даниїла!.. Перестань же дивуватися із згаданих потопів і не говори: не вміщує серце...

Д у ш а. Бо й сонце є змії?

Д у х. Звичайно, голова зміїна, а лице Боже.

Д у ш а. І всі інші віце-фігури суть змії?

Д у х. Без сумніву, вони є його тулуб і хвіст, а Божі ноги — підопшви. Престол же його — небо й сонце.

Д у ш а. Як багато тепер я бачу зміїв!

Д у х. У Бога 1000 років, як день один, і 1000 віце-фігур у *одноденній сонячній*, а вона єдина стоїть замість їх 1000. І як змії часто в'ється, звиваючись у різні завитки на тому ж місці, а з вигляду ніби міняється, так і Біблія показує різні повісті й розповіді, але все це на тій же точці, як колесо на своєму центрі, обертається. "Змії же був наймудріший". Створена ж зміїна фігура мудріша за всі звірини як така, що більш виразно зображає книгу вічності й силу Божу. "Змії цей, його ж ти створив, щоб лаяти його".

Д у ш а. Як же так? Біблія є одночасно і Бог, і змії?

Д у х. Як же так? Вона ж і плоть і дух, буйство й мудрість, море й гавань, потоп і ковчег... Не будь нетямуща й твердолоба! Міркуй меткіше!.. Ти ж уже чула, що всі світи складаються із двох сутностей: злої й доброї. Чому ж для тебе цей змії такий страшний? Він не завжди шкодить і юродствує, а буває і смачний, і корисний. Якщо нашептав Єві по-сатанинськи, то може й Марії возблагостити по-архангельськи.

Д у ш а. Чому ж цього змія у всіх віках і народах лають, обплювають і ненавидять?

Д у х. Не дивно. Він їх потопом мучить. Він створений на наругу і того гідний.

Д у ш а. Ах, він того гідний?

Д у х. Тому що в багатьох місцях безсоромно й шкідливо, без всякої міри бреше. Також нашптує нісенітні й сороміцькі побрехеньки та небиліці.

Д у ш а. Де ж він бреше? Покажи мені хоч одне місце.

Д у х. Покажу. А щоб його брехню порахувати, для цього потрібно чи не півроку. Ось він тобі відразу, на самому порозі, бреше: "Спершу сотворив Бог небо і землю".

Д у ш а. Боже мій, невже це брехня?

Д у х. Найголовніша критська й сіканська брехня¹⁶. Доки яблуна, доти з нею й тінь її. Тінь означає місце, заступлене яблуною від сонця. Та дерево вічності завжди зелене. І тінь же її ні часом, ні місцем не обмежена. Світ цей і всі світи, якщо вони незліченні, це тінь Божа. Вона зникає з виду частинами, не стоїть постійно і перетворюється у різні форми, проте ніколи не відлучаючись від свого живого дерева; і давно вже освічені сказали оцю річ: *materia aeterna* — "речовина вічна", тобто всі місця й часи наповнила. Лиш розум немовляти може сказати, начебто світу, великого цього ідола й Голіафа, колись не було або не буде. Цією дитячою брехнею у кінці десятого після Христа віку християнський Всесвіт так розхвилювався, що всі боялися кінця світу, як мореплавці в жажливу бурю загибелі корабля³.

Уяви собі, душе моя, тодішні муки душ християнських від цього змія! Вони ж не сім днів, як на морі, тривали, а... і кинули Христову філософію у найбільше презирство й наругу, коли нарешті відкрилося, що всі погани гідно й праведно християн-

³ Ось слово, що приголомшило тоді Всесвіт: "Зв'язав сатану на тисячу літ". Боялися, щоб не розв'язався губитель.

ську цю бісовість висміювали й нині висміюють¹⁷. І як у самих дверях і, за прислів'ям, на першому скоку бреше, так і в найперший день непостійний: "Хай буде світло!"

Звідки ж світло це, коли всі небесні світила з'явилися на четвертий день? І як день може бути без сонця? Блаженна природа постійна. Все, що нині є, те завжди не є постійне. Такими нісенітницями через усю седмицю відригує, наче був глядачем вселенського цього чудотворного театру і начебто потреба знати — чи спершу цвіт, чи народився гриб? Нарешті всю цю Божу фабрику дуже грубим юродством запечатав: "Спочив від усіх справ своїх"¹⁸.

Наче втомлений, більше нічого не міг сотворити. А якби це не завадило, то обов'язково у нас нині з'явилися б безхвості леви, крилаті черепахи й кобили, хвостаті зайці, однорогі воли, володкоголосі перепели, пухо-соболіні їжаки, чотириокі й чотиривухі судді, правдолюбні крутії й наклепники, премудрі (кажучи по-тевтонськи) шпїцбуби, по-малоросійськи — мудрі дурні та інші чудовиська й виродки, а за ними б услід, як Єлисеєве залізо, виплило б (кажучи по-римськи) *regretium mobile* і філософський, що все європейське болото перетворює на золото, камінь... Нині ж все це засіло у Божій безодні¹⁹. Послухай, душе моя! Від цього жджерела, що потоп фальшивих вод вибльовує, утікав Яків, як пишеться: "Пішов Яків від джерела проклятого й увійшов у Харрань", — там, де сіла й судить вічна дружба й правда. А як у Бога відняв Божу невтомність, так сам собі чуже й неспоріднене засвоїв, тобто людську мову: "Говорить змії жінці".

Д у ш а. Почала й я відчувати нісенітницю в цих словах: "Спочив", "Було світло". Це означає світлий і сонячний час. Потім, ніби безпам'ятний, розповідає про сонце, наче його не було, а створюється нове. Якщо ж першого дня сонячна погода й світлість створені без сонця, то навіщо створювати сонце? Не складно бреше.

Д у х. О душе моя! Знай, що Біблію читати й брехню його рахувати — це одне й те ж. "Насадив Господь Бог рай в Едемі на сході". От базикало! Сад насадив у саду. Єврейське слово Едем означає те ж саме, що й сад. Звідки ж на цей (так би мовити) садовий сад дивитися, щоб він здавався на сході? Та видно, що в нього як сонце, так не один і схід. "Пізнав Каїн жінку свою". О безсоромний буєслово! Забув, що, за його казкою, не було на світі, крім чотирьох чоловік. Де ж він взяв собі жінку, крім матері?

Д у ш а. Мені й те нісенітницею здається: "Бога, що ходить у раю..." Як змінює місце всюдисущий?

Д у х. Та цей наклепник нашепче тобі, голубко моя, що Бог плаче, злиться, спить, розкаюється. "Подумав Бог... і розміркував, як сотворити людину". Потім розкаже, що люди перетворюються на соляні стовпи, здіймаються до планет, їздять колясками по морському дну й у повітрі, сонце, наче карета, зупиняється й здає назад, залізо плаває, ріки повертаються, від звуку труб розвалюються мури міста, гори, наче барани, скачуть, ріки плещуть руками, діброви й поля радіють, вовки з вівцями дружать, воли з левами пасуться, граються хлопчики з гаспидами, встають мертві кості, падають з яблунь небесні світила, а з хмар — круп'яна каша з перепілками, із води робиться вино, а німі, напившись, розмовляють і чудово співають та ін., та ін.²⁰ "Рись спочине з козлищем". "І віл, і ведмідь разом". Ах! "Не знаю змія, що повзе по камені!" — кричить Соломон. Бачиш, що змій по брехні повзе, брехню жере, брехнею ригає. Не знай і ти його, о душе моя! Яка твердість у його наступній мові? "Всякого жиру й всякої крові хай не їсть". Потім, забувши сказане, говорить: "Нагодував їх жиром". "Пийте із неї всі, це кров моя..." І чи багато смаку в таких словах: "Хай відбере жрець від жертви пам'ять її". "Хай покладе жрець пам'ять її на вівтар". "Всякий дар жертви вашої хай сілпо посолиться"? Яка ж приємність і в цих непосолених словах?

"Збивай молоко, і буде масло!" "Якщо ніздрі шкрябаєш, виступить кров". "Дасте їй плодів її уст, і хай буде похвалений у воротах муж її..." Що худіше, гірше й несмачніше, як оце: "З потоку на дорозі п'є: через це вознесе голову"? Що більш сороміцьке й шкідливе, як поведінка Лота в печері? А оце вже брехливіше від усякої брехні: "Все підкорив ти під ноги його". Крім звірів і гадів, скільки тисяч крихітних, літаючих і повзучих звірків ссуть кров людську і поїдають труди її крові й поту! Нарешті, глянь, душе моя! Змилуйся й постраждай за незліченних, позбавлених вінка мучеників, — за тих нещасних страдників, які, зваблені лестощами цього мучителя, викололи собі спокушаючі очі, вирізали для Царства Небесного свої сім'яники й оскопили себе самовільно або раптом самі себе спалили. Бог вірою, а він марновірством таємно ловить. Марновірство роздрозило премилосердного цисаря Тита: начебто Біблія не веліла коритися царям. І те ж саме зрівняло

з землею ерусалимські мури²¹. Глянь, будь ласка, на всю земну кулю й на весь бідний рід людський. Чи не бачиш, яким болісним і тяжким потопом ересей, чвар, марновірств, багатовір'я й різновір'я хвилюється, збурюється, потопляється! А цей же весь потоп не зверху нам даний, а пекельна зміїна паща, відригуючи, виригнула, вибльовуючи, вибловала, бо ж пишеться: "Слова потопні, мова облесна". "Охорони мене, Господи, від чоловіка лукавого..." Скажи ж тепер, душечко моя, чи не гідний цей змій за такі бловаки, нісенітниці, рани, муки всесвітнього сміху, огиди й лайки?

"...Сотворив ти ляяти його".

Глава 4-та

ТРИВАЄ СУД НАД ЗМІЄМ

Д у ш а. Якщо цей змій підвладний всесвітньому судові, то й ми можемо бути над ним суддями. Чи не він є той Данийлів бовван, стертий філософським, краще скажу ізраїльським каменем?.. Недавно я сміялася з того, що він до Авраама привів трьох гостей, в Содом відправив лиш двох, а третій де? З воза, за приказкою, вбився?.. Звичайно, гості стояли на горі. "Три мужі стояли над ним". Проте ж не сказав: з'явився йому Бог не біля гори, а біля дуба. Смішно й оте: "Не минай мене, раба твого". Потім: "І обмиються ноги ваші". Отже, у Авраама троє, двоє і один гість є одне й те ж. Чи не це є по-німецьки шпіцбуб, ро-грецьки химера, химара, а в нас те ж саме, що мара?..

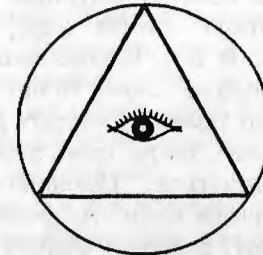
Д у х. Цис-сис-сис!.. Тихше, потихше, голубко моя! Зглядайся, як притча вчить, на задні колеса. Не спіши! Ах, щоб не пожер тебе дракон і потоп! Ридає мати, яка народила хвалого сина. О, щоб не ридала й тобі! Отих невінчаних градників хто погубив? Суд наглий. Вселенський, що всі роди бід вічно збурує, на всі роди і всі віки й людей наводить потоп хто? Суд наглий. Рятівну оту від потопу піраміду здійснити в Євпотворінні завадив хто? Мови злив і слова змішав, які породили всіх роздорів і різновір'я ересі, хто? Суд наглий. Хто відислодший музичний для Бога орган, тобто Біблію, органоголосою й непогодженою сотворив і розстроїв? Хто навчив цю Єву співати пісні не Богу Якова, а бездушному єгипетському ідолу, світові цьому? Суд наглий. Співають у кос-

телах в день Святого Духа: "Погоджено зазвучала пишцальна пісня" тощо.

Та краще було так співати: "Непогоджено зазвучала..." Через це вигнано з раю Адама з розстроєним своїм Псалтирем і з непогодженими своїми гулами. Гей, душе моя! Уникай суду наглого, обережно суди суд Божий. Чи знаєш, що таке Біблія? Вона ж бо є отой стародавній Σφινξ (сфінкс), лев-діва або лево-діва. Разом лев і діва. Це зустрічає тебе, обходячи Всесвіт, шукаючий, наче лев, щоб кого проковтнути, а хто ж зустрічає? Отой Давидів шибеник, мор і біс полудневий. Ось тобі сфінкс! А ти дримаєш і граєшся! Чи не чуєш Соломона: "Хто любить біду, гідний її". Чи розумієш, як нині зустрічає й очікує тебе — або преблаженна перемога, або цілковита біда? Якщо розгадаєш собі загадку, якщо досягнеш оте гострогірне місто, місто Давир, місто премудрості й грамоти її премудрої, місто оте апокаліпсне, місто коштовнокамінне, єдине, улюблене Давидові оте місто, "хто заведе мене у місто утверджене?" Це мир тобі і милість на всі дні життя твого! І діва, і жінка твоя це, як лоза виноградна, в стінах дому твого тілесного народить тобі синів сіонських і дочок ерусалимських, не із крові, а від Бога народжуваних, як пишеться: "Блаженний, хто має своїх родичів у Сіоні й плем'я своє в Єрусалимі". Оцьому-то переможцеві вишнього міста муж Божий Халев дає в подружжя найкрасивішу з усіх плотських світу цього наречених, не наречену ще дочку свою Асхань оту: "Цю полюбив я від юності моєї й насмілюся привести собі наречену, хай не зав'яне краса її". Якщо ж по-самсонівськи лева цього, гострозорого сторожа й пестуна діви цієї, наче дракона, що стереже золоте руно, не роздереш, — о, тоді-то замість Асхані твоєї солодкого соку отого: "Гортань її — насолода" — зустрінуть тебе псячі мухи, "що згноюють солодкість елею, і шершні, й горе інше". "Горе тим, хто називає гірке солодким". "Нагодую їх полином". "Пошлю на них звірів". "Зуби їх — зуби лева, що вбивають душу".

Роздери лева, душе моя, щоб він не роздер тебе. Роздереш, якщо уникаєш наглого суду. Уникаєш, якщо буде Господь Бог твій з тобою. У злобному обличчі доброї людини ховається блаженне серце. "Слова мудрих, наче вбиті цвяхи". О, обережно ходи біля них, душе моя. Кожне біблійне слово прибите цвяхом отим: "Прибив цвяхом твоїм плоть мою". І всякий голос її є отой левиний рик: "Як лев, зареве Господь". Тоді роздереш, коли розбереш, а знайшовши сік істини, заспіваш з Ісаєю: "У скарбах порятунок наш".

Знаю. Тебе ж спокусили Авраамові гості. Прошу їх не принижувати й не ляяти. Видно, що не дурниця це й не нісенітниця, коли кажуть, що єврейська Біблія тим же стилем починається: "Спершу сотворив Боги це небо і оцю землю". Розжуй! Сотворив? Це означає один. Боги? Це означає не один. Подібно пишеться й про отих мандрівників: "Зійшовши ж, — мандрівник каже, — побачу". Потім: "Ми губимо, — каже той же мандрівник, — місце оце". Я і ми? Бачиш, що тут означає те ж саме. Якщо хто з Піфагором зрозумів фігурний трикутник, що зображає істину, той бачить, що в ньому 3, 2 і 1 є одне й те ж²².

Трійця в одиниці та одиниця в трійці бути не може, хіба одиниця. Та хто ж *єдиний*, тільки *один Бог*. Всі створіння — це плоть, розумій: сплетена сітка, склеєний пісок, зліплений порошок, що ділиться до своєї безконечності, відповідаючи своїм поділом і перетином протилежному Божому еству, що простерте своєю *єдиничністю* у неподільну безконечність і в безконечну *неподільність*. Бо всяке створіння є пересіяна природа. Вона не причетна до всеблаженної отой *єдиниці*: "Єдине є на потребу". І тим більше зі *святою трійцею* немає частини створіння. Ця Агар²³ є велика бідність і бідна ота численність. "Марфо! Марфо! Турбуєшся й говориш багато що про..." Єдине начало, а початкова *єдиність* усі створіння випереджає: це кут! Та, що сотворила плоть і вселилася в неї: це кут! Від зниклої плоті залишилась: це кут! Ось тобі, горлице моя, єгипетський трикутник! Ось чому закохався в нього мудрець самоський!²⁴ Хто не знає себе і Бога, той цим спокушається й лається. Світлі ж ангели освятують смисли, звеселяючись, бо з нами Бог. Трикутник, квадрат, коло, сонце, проскурка з вирізаним посередині й виїнятим євреєм квадратом чи трикутником, переламана, просто кажучи, розтлумачена Луці й Клеопі²⁵, — все це утворює єдиність.

Д у ш а. "Радій, ковчег, духом позолочений!" Нині чую! Нині бачу! Ти мати й дім... Це! Бачу духа Божого, що ширяє поверх потопних вод. Бачу *одне*, а це *трое*. Бачу *трое*, а це *одне*... Та як двоє і *одне*?.. Дивується розум... Покарай мене, Господи, і скараюсь. Викрий мене, і полюблю тебе.

Д у х. О нетямуща й заскорузла! Від лику буйних дів дів! І чи цього не втямиш? Поклади в *одне* кінець і початок. Гей! Будь мені прозорливою, наче Ноева голубка, щоб тебе не причислили до отого нещасного хору й не погубили потопом. "Зменшилось добрих дів". "Погрузли, наче олово у водах".

Будь же й ти суддею, та гляди; праведний суд суди. Не лише на лице дивись і не оцінюй світлицю за кутками, а за позолоченою шаралупою — горіх. Адже знаєш, що є змії, знай же, що він же є й Бог. Фальшивий, але й істинний. Юродивий, але й премудрий. Злий, та він же і добрий. "Який добрий Бог Ізраїлів до правих і мудрих дів!" Якщо в ньому будеш бачити лиш злість і плоть, то не перестане тебе ранили й живити нею, як пишеться: "Приложи їм зло, Господи, приложи". Кому? "Славним землі". Як може земля, плоть, гній славитися в домі Божому? Зовсім не радить Мойсеєві дивитись на своє лице Бог. Це означає бачити в Біблії землю й пітьму, а їсти отруту. Содомляни всі — юнаки й старці їх — перед сном увечері бродять біля дому Божого, та завжди голодні, як пес.

Д у ш а. Я дуже рада, щоб він не був дошкульним. Тоді я б не лаяла його і не боялася б його смертельного жала. Та що з ним робити?

Д у х. Вчинити праведний суд йому — ось що! І точно пізнати силу діла його. Тоді мале дитя його поведе.

Д у ш а. Як же це зробити?

Д у х. Знести й підняти від землі вверх. Тоді з'явиться його рятівна сила, як він сам признається: "Коли ж вознесете сина людського, тоді зрозумієте, що я є". Правдиво кажучи: що я значу? І що я є? Нині ж сидите на місці моїх губителів і незлобну мою невинність вбиваєте. А ця ж, нарешті, є не хибна печать віри, щоб підняти змія цього чудного, як пишеться: "Знамення віруючим; мовами заговорять новими; змія візьмуть, вознесуть..."

Д у ш а. Хто ж може його підняти?.. А піднявши, куди його дівати? Хіба на шию повісити?

Д у х. Гори переносить і змія підіймає хто? Віра. Підніми спершу не зміїне, а твоє власне серце, куди? До вічного, а змії

по твоєму сліду самовільно вознесеться вгору і повисне на дереві, а тобі на шиї.

Д у ш а. От біда! Загризе...

Д у х. О дурепа! Не біда, а спасіння... Він лиш тоді шкідливий, коли по землі повзає.

Д у ш а. Скажи, батьку, ясніше, як повисне на дереві? Ми дерево розуміємо те, що хрест, шибениця...

Д у х. Скажи краще так: ми повзаємо по землі, наче немовлята, а за нами повзе і змії. І хто вас поставить [на ноги]? Хай не виходить із пам'яті тобі пресвітла (чуєш, дочко) седмиця Божих гір! Вони є сім райських яблунь, сім же, як одна, що народжують плід вічного життя. Тепер відчуй солодкий оцей голос нареченої: "Як яблуня серед дерев літніх, так брат мій серед синів". "Покладіть мене в яблуках; під яблунею збудив тебе". "Там народила тебе мати твоя". Чи бачиш: куди вгору здійсмається і на якому дереві вішається? Так же й Ісає через райське дерево життя розуміє седмицю: "Як дні дерева життя, будуть дні людей моїх".

Повішений на цьому посадженому при джерелах вод дереві, із нечестивого мужа блаженним, із повзучого божественним, із отруйного робиться рятівним, із мертвого — живим... Послухай, як Ісає про всіх Ноевих або біблійних скотів, звірів і про самого змія благовістить: "Не пошкодять і не погублять". Та зверни увагу, де не пошкодять? "На горі-бо святій моїй". "Вовки й ягнята повинні пастися разом". "Лев, наче віл, з'їсть солому, а змія — землю".

Якщо ж мені скажеш, що він без гори їв землю і за це проклятий Богом, то не через те він проклятий, що жер не на горі, без гори, не на горах святих. Не за те, що їв землю. Вся система світу цього є земля й порошок, вода плинна й тінь псам, що минає. Налезало йому їсти й пити з Клеопою, а де? На шляху суботньому, або з Петром на з небес спущеному килимі чи скатерті, або з Павлом біля столу семистовпного дому, або у світлиці з апостолами, що омивають ноги, тобто з Ізраїлем. А де ж? Там, перед Богом. У той час він був би благополучний, як написано: "З потоку на шляху п'є: через це підніме голову", "Вознесу тебе, Господи, як підняв мене ти".

А піднявши свою голову, міг би тоді трохи підняти й все своє тіло, як сам признається: "Якщо я буду вознесений від землі, тоді все притягну до себе".

Д у ш а. Чому світла седмиця є шлях і потік?

Д у х. Тому що вона є драбина, що все зводить до Бога. Лиш він добрий і високий. А потік тому, що напуває всю біблійну землю, налаштовуючи до плодоношення всю неплідну фігуральних створінь п'ятьми п'ятьми. Тому пишеться: "Джерело виходило із землі і напоїло все лице землі". Лице є те ж саме, що й фігура, емблема, образ: "Хай моє лице не з'явиться тобі". "Просвіти лице твоє, і врятуємось".

Д у ш а. Скажи ж мені: коли просвітлюється лице Боже? Бо ж сонце і день світлі самі собою.

Д у х. Аж ніяк! Всяка стихія є п'ятьма. А просвітлюється лице Боже тоді, коли у серці сонячної *фігури* з'являється слава Божа. У той час світає в сонці не вечірнє світло, а у дні його тьмяному зоріє денний ранок незахідного віку. І це означає: "У світлі твоєму побачимо світло".

Із седмиці днів сім проповідей виводить Давид Богові. Так мудрувати радить і іншим: "Благовістять-бо день за днем". Йойль же: "Затрубить сурмою в Сіоні", "Проповідуйте у горі моїй святій". А що проповідувати? Ось що: "І приходить день Господній", "І близький день п'ятьми й бурі, день хмари й імлі".

Тьху! Як же не близько? Він сховався у нашому похмурому й буремному дні. Він так нашим днем пожертвий, як Йона китом. І наче закритий стіною: "Це цей стоїть за стіною нашою". Та стіни відсунуться геть, а злий день виб'є добрий: "День днєві відригне слово", тобто мудрому із похмурого дня виходить розум вічного дня. У той час фігура, що таїть в утробі своїй того, хто одягається світлом, наче ризою, як троянда й лілія, видає приємні запахи: "Поки дихає день, і зрушаться сіни". "Смирна, й стакта, й касія від риз твоїх".

Д у ш а. А чи я не вгадаю? Наш темний день і сонце — це гора горя. А день Божий — це із гори мамврійський дуб. Напевне він високий, якщо авраамський бенкет під ним...

Д у х. Ось тоді й просвітлюється лице Боже, тобто сонце, коли з нього проросло дерево премудрості. Отут-то бенкет: "Як у тіні його (тобто сонця) мудрість, так само печера посріблена й джерело розуму премудрості, що виходить із неї, оживляє". У той час оновлюється вся земля. "Дана їм всяка влада..." "Дмухнув і сказав їм: прийміть Дух Святий". "Поки дихає день..."

Д у ш а. Боже мій! Як я насолодилась *фігурою* цією! Вона мені мила. О благовидний образ! Прекрасне лице вічного! Найсвітліше око, що оглядає й освітлює всю землю! Хто тобою

досхочу насолодитися? О позолочена вічністю печера й ковчег Божий, який рятує від потопа всесвітнього! Ти сонце, храм таємного сонця й поселення Бога Якового. Співай і заспівай коханому твоєму, о прекрасна серед жінок! День і вечір співай! Ніч і ранок співай! Всі створіння сплять. Ти ж і прекрасна сестра твоя місяць не дрімає, співаючи оцю пісню: "Брат мій мені, і я йому..." Любо мені дивитися, що до верховної цієї *фігури* всі інші сходяться. А ця цариць цариця веде до брата свого незліченне стадо дівць. "Отроковиці поллюбили тебе". "У пахощі мирри твоєї течемо". "Приведуть до царя дів слідом за нею".

Ці є цариці й чисті наложниці Царя Небесного: "Зрадіємо й звеселимося про тебе".

Д у х. Хвалю твоє мудрування, люба моя голубко! Хто знемагає у вірі, хай їсть оте зілля й траву: "Всяка плоть — то сіно". Та твого віку зубам соромно ссати молоко. Розкусуй і шукай у шкаралупах зерно вічності. Дім Божий не даремно названий ліщиною, розумій: горіховим садом. У ньому-то Авраам і Яків будують жертвник і під час тієї трапези розмовляють з Богом. Один у світлій седмиці під днем розуміє просто день. А інший жує кожен її день, щоб відчутти смак животної правди і дня Господнього, за отим: "Збережи нас у твоїй святині весь день навчатися правди твоєї". І оце-то є: "Один же розмірковує день за днем, інший же судить на всякий день". Хай же буде смак і премудрість у досконаліх, яким є отой: "Господи, очі твої дивляться на віру". Якщо ж семисонячні очі седмиці дивляться на віру, а віра виявляє невидиме й нове створіння, тоді видно, що Єремія, який сказав це, не був серед цих: "Той розмірковує день за днем".

Д у ш а. А де мої дочки ерусалимські? Я скучила без них. Де гарніша від лілій цих дівць наставниця? Куди вона поспішає? То бажає прохолоди. "Бо ж у тінь його побажала". То просить: "Введіть мене у дім вина". То хвалиться: "Піду собі до гори Смирнинської", "Утвердіть мене в мирі". Навіщо їй у шинок ходити? Захотілось вина і запашних помад?

Д у х. Вона йде прямо у гірне до свого батька. Запалила її любов. Палким бажанням жадає з ним повеселитися й напитися прісного й свіжого, нововичавленого вина, яке по-римськи називається муст. Погуляти їй хочеться. Вона йде до Лота.

Д у ш а. Та куди ж подівся її коханий? Хіба вже їй з ним наскучило? Навіщо їй до Лота?

Д у х. Хоче поспати з батечком. Так, як дівчатка з Давидом, а Давид з вічним спокоєм. "І полечу, і спочину". Спершу його турбували дівчатка. "Поспав-бо збентежений". Жаліється, наче роздратований. Потім радісно кричить: "Цей спокій мій!.." Вино і спокій приваблюють найстаршу дочку Лотову, а вона й молодших стадо сестер тягне сюди ж. Та не вважай же чисту оцю голубку блудницею. Її батько, і брат, і наречений, і друг, і пан є те ж саме.

Д у ш а. Що означає печера Лотова?

Д у х. Вона є сонячний чертог того: "Я квітка польова і лілія долин". Лот, по-грецьки стакти, є жир і клей із ароматних дерев. Згадай дерево життя. "Пахощі мирри твоєї кращі за всі аромати". "Зрадіймо й возвеселімся про тебе". "Ви друзі мої". "Пили ж і впилися з ним". "Я не повинен пити із плода лози, поки п'ю нове..."

Відчувай, душе моя, що Ісус не п'є вина, а очікує якогось дня Навиногого, якого не було ані не буде інший довіку. У той *єдиний день* бажає як паску їсти; так і пити муст, тобто не хмільне, а солодке й новогронне вино, подібне до прісного.

Д у ш а. Я згадала брехню зміїну, наче муст міг зробити п'яним Лота. Та де було взяти старого вина втікачам? А диких грон можна знайти досить.

Д у х. Прошу, облич старе й нове вино з прісним хлібом і паскою! Хай пропаде, наче дим, уся тлінь від блиску найсолодшої істини! Царство Боже не пожива й пиття. Все тлінь і фальш, крім лиш вічності. Вона є істина Божа. Все жуй, вари й перетворюй у центр і в кінець біблійний: розумій, у сік твого серця. Ось як! Печаль цього світу подібна до п'яного вина. Сумний, наче п'яний, буває розслаблений, млосний і журливий. Ось вино розчулення! "Напоїв ти нас вином розчулення". А вічна істина — це найсолодший муст і нектар, який додає не суму, а куражу й сили. Ось що значить: "Доки п'ю нове" та ін. П'яні й слабі є всі *фігури* без вічності. "Укріпиться, руки розслаблені". "Це Бог наш суд воздає". "Тоді скочить кульгавий, як олень..." Згадай семистовпний дім премудрості. Як ти розумієш *фігуру* дому цього?

Д у ш а. Я досі розуміла, ніби цей дім на стовпах опертий або на них утверджений.

Д у х. Не зваблюйся же і знай, що тут стовп означає не те, що у римлян *columna*, а те, що у них *turgis*, а у греків *πύργος*, тобто висока споруда на зразок круглого чи квадратного стов-

па. У нас називається башта, бійниця (*propugnaculum*), або терем, як видно із малоросійської пісні:

Понад морем глибоким
Стоїть терем високий²⁶.

Такий був стовп давній, що називався *Фѳрос*, при гирлі ріки Нілу, над морем. Голова його дихала полум'ям, яке вночі було видно з далекої віддалі і вказувало шлях мореплавцям до гавані. При цьому стовпі 70 тлумачів перетлумачили по-грецьки Біблію²⁷. Тут щороку святкувалася пам'ять такої великої справи. Чудо із семи давніх чудес цей вищий за хмари стовп. Ось тобі тверді, що утверджують дім вічного, стовпи: сім днів, сім сонць, але одне, і сім очей, але одне, і сім вогнів, та один вогонь, і сім стовпів, та один стовп. "Стовп твердині від лица ворожого". Ці сім теремів, що підносять свої голови вище хмар, є пресвітлі чертоги Вишнього, із незліченних світлиць вибрані світлиці, весь премудрого нашого Соломона храм, чудо Всесвіту, яке просвітлює й захищає. "Сім цих є очі Господні..."

Благословив Бог день сьомий. "У той спочив від усіх справ своїх". "О Ізраїлю! Який великий дім Божий! Великий і не має кінця". Чи не сонце є для нього нерукотворний храм? "Який дім мені збудуєте?" — говорить Господь. У цьому стовпі, зійшовши, зробив змішування, а дмухнувши у цій же світлиці запашною своєю бурєю, сотворив поділ мов на всій цій землі. У цьому шатрі вверх ішов росоносний вогонь і вогняний холод Духа Святого на апостолів. Отут-то й сп'яніли апостоли. "Пили ж і впилися з ним". Напилися вони не для того, щоб зів'янути, падати, повзати й спати на землі. Плотно не були збуджені. *Дух вічного* зігрів серце їх. Звідси кураж, нові думки, дивна мова, чудесна сила, ясні слова їх... Ось рід пияцтва або вид його. А як учитель їх не п'є вина, не дочекавши якогось дня, що є причиною отого нового пиття: "До дня того: коли" та ін. і не їсть паски без світлиці якогось чоловіка, так і учні його з'явилися п'яними перед народом ось коли: "Бо є третя година дня". Третя година, третій день — це вічність воскресіння й царство.

Д у ш а. Скажи мені, отче мій, навіщо там же, крім якогось дня великого і крім дому якогось, згадується й про Царство Боже? "Я не повинен їсти, поки не скінчаться у Царстві Божому".

Д у х. Чому дримаєш? Чи не чуєш, що третій день і царство є те ж саме? Не забувай, що світла седмиця є стовп, місто, дім

і престол митрополичий. Тут сидить, судить і є начальником над земними племенами той: "Ти хто? І каже їм Ісус: *початок*". Сонце є день, стовп — світлиця. Тут Царство Боже, тобто правління, влада й *начало*. "Дасть йому Господь Бог престол Давида, батька його". "Це Бог наш суд віддає!"

Д у ш а. Я чула, начебто краще читати: "Говорив, що соком наповнені", ніж отак: "Що вином наповнені".

Д у х. Як хочеш, читай, але міркуй про Бога. Бо ж про вино можна сказати те ж саме, що й про воду: "Це ж говорить про духа".

Д у ш а. Чи це не той стовп хмарний і вогняний, що вдень і вночі веде Ізраїля?

Д у х. Це саме той.

Д у ш а. Чому ж у римській Біблії читають: *in columna nubis*, тобто у стовпі хмарному, а не читають: *in turri nubis*?

Д у х. Спіткнувся тлумач. Правда й пристойність кричить, хай стовп буде стовповидним житлом. Так само спотикаються художники, що зображають Симеона Стовпника²⁸ на колоні, а не у виноградній світличці з балконцем, як видно із притчі: "Створив точило і стовп", тобто світличку в винограді. Чого ти посміхнулась?

Д у ш а. Знаєш, Господи, і тайни мої. У кафедральному Софійському храмі головна ікона, що зображає дім премудрості, виставила сім колон, які підтримують стіну. Нині бачу їх обман. Крім того, сміх мій спричинили книжники безмінервні²⁹. Вони Діогена³⁰ загнали в бочку. Одне нерозжоване слово породжує смішні нісенітниці. Як можна жити в бочці або на колоні?

Д у х. Та не будь дуже цікава до ганчір'я та лахміття. Термін, або слово, є лахміття! Шлях ізраїльський не до них, а через них. Забудь стовпитвої. Спішидо отихнерукотворних: "Багатство у стовпостінах твоїх". Там бенкет, трапеза, хліб, вино, і кімната нареченої, і наречена. "Ведіть мене у дівина". "Підусобідо гори Смирнинської". Там Єрусалим. Там мені мир. "Звеселився від тих, що сказали мені: у дім Господній підемо". "Там сіли престоли на суд". З цієї гори Дебора винесла суд на Сисару. Із цього куреня Йаїль, вирвавши кіл, пробила йому через око наскрізь голову. Із цього міста Юдіф вийшла й відтягла голову Олоферну. Із цього стовпа жінка відламком жорна розбила Авімелеху тім'я. Із цього дому принесла хліби і вино, м'ясо, і смокви, і муку чисту прекрасна Авигея Давидові коханому³¹. Бачиш, душе моя, у який дім бажає наречена?

"Ведіть мене у дім вина!"

Д у ш а. Хотілося б мені знати жінку, що розбила тім'я Авімелеху. Ось героїня!

Д у х. Вона ж наречена нашого Соломона. "Скине ж одна жінка уламок жорна". А не чуєш Соломона? "Єдина моя голубка". Дивись, куди ця голубка веде хор дочок єрусалимських? До воріт їх, куди й Давид хоче приліпитися. "У воротах дочки Сіону". Тут ігумен сидить і їсть хліб свій. Тут свято й торжество. Але де? Чуєш? У полудні, в сонці. "Той Бог наш. Той врятує нас навіки". "Увійди в сад мій, сестро моя". "Їжте, ближні, і пийте, й упийтесь, браття!"

Глава 5-та

ПРО ЗЛОБУ ЗМІЊУ

ПІСНЯ³²

Хто дасть мені посріблені крила голубині?
Хто дасть крила орла великого нині?
Хай лечу довго, всюди до Бога
З земного краю навіть до раю
І спочину.

Це ехидн лютій біжить, це мене сягає!
Це пащу пекельну на мене люто відкриває!
Ковтнути хоче. Отрута клекоче.
Зміїще дивний, гаспид питливий.
Ах, мені горе!

Вод гірких потоки зимні вибльовує чорний.
Це морок! Це туман вкрив мене нині вечірній!
Горе мені нині! Горе одиній!
Жене всім пеклом мене із чадом.
Нема мені миру...

Д у х. Про що ти, душе моя, думаєш на самоті? Чому ти сумна?

Д у ш а. Амурюся, співаю й плачу в пустелі з улюбленою дочкою ізраїльського князя Єффая єдинородною і з подругами її на горах святих. Плачу з Єремією над Єрусалимом. Страждаю

й вболіваю з зайнятою, огорнутою сонцем жінкою, що народжує сина...

Д у х. Плач! Та розумій і розрізняй пору сліз і час сміху. Знай: є ж час, але є й, крім того, і час часів, тобто напівчас і отой добрий час: "Очі всіх на тебе сподіваються, і ти даєш їм поживу в добрий час". Плач у притворі й у дверях, щоб зрадіти всередині вітваря. Княжа дочка по горах святих плаче тому, щоб була для Бога радісною жертва. Плач веде до сміху, а сміх у плачі ховається. Пристойний плач є те ж саме, що й сміх у добрий час. Ці дві половини становлять *одне*: як поживу — голод і ситість, зима й літо — плоди, тьма і світло — день, смерть і життя — всяке створіння, добро і зло — нужду й багатство, Господь сотворив і зліпив *воедино*. Але яка мова викликала твої сльози?

Д у ш а. Жаль мене точить про прекрасні дочки єрусалимські. Віддалення від нареченого, знищення свят, переміна на плач торжества і на попіл перетворення облич... Боюсь, щоб і мене з ними не пожерла водяна буря й потоп...

Д у х. Не бійся ж! Глянь вгору! Що це над тобою?

Д у ш а. Ах, Боже мій! Бачу дві птиці.

Д у х. Не бійся! Вони прямо над тобою. До тебе спускаються.

Д у ш а. І боюся, й радію.

Д у х. Не бійся! Це тобі небо посилає вісників із знаменнями, що потоп, який губить Всесвіт, не повинен тобі пошкодити. Замість голубки з маслиною гілкою це тобі денний ворон несе яблуко, а прозорливий лелека — гроно виноградне.

Д у ш а. О мати Бога!

Д у х. Не торкайся їх ні в якому разі... А лиш прийми від них плоди. Якщо торкнешся — довіку їх не побачиш. Нині ж над головою твоєю, літаючи й звеселяючи, будуть до кінця віку. Амінь.

Inveni portum. Satana, caro, munde valet!
Sat me jactastis. Nunc mihi certa quies.

Це мені гавань! Геть біжи, сатано, плоть, світе!
Досить мені хвилюватися. Здрастуй, святий спокою!

ПРО ПЕРЕТВОРЕННЯ

Злий на мене, Боже, з небес росу,
Щоб гарний плід тобі я приніс, як рожу.

Яблуко райське
Із саду преображенського.

"Прокинувшись, бачили славу його".

Весь світ спить... Та ще не так спить, як про праведника сказано: "Якщо впаде, не розіб'ється". Спить глибоко, простягнувшись, наче вбитий об землю. А наставники, що пасуть Ізраїля, не лише не будять, а ще й погладжують: "Спи, не бійся! Місце хороше. Чого лякатися?.." Кажучи: *мир*, а його й не бувало... О блаженний Петро з товаришами своїми! Сам Господь пробуджує їх: "Встаньте й не бійтеся!" "Петро ж і ті, що були з ним, були обтяжені сном". "Встаньте, — каже їм, — підніміться від землі! Тоді вже не бійтеся!" Б'є цих похованих і Павло. "Встань, сплячий! Встань же, о мрець! Воскресни із мертвих, і освітить тебе Христос. Доти землею будеш і не перетворишся у Христа, доки не побачиш світлого небесного чоловіка". І про нього-то мова йде: "*Прокинувшись, бачили славу його*".

Фамар, невістка Юди, сина Якового, видалася йому блудницею. Не впізнав її тому, що закрила своє обличчя. Але довідавшись, упізнав і сказав: "Виправдалася Фамар краще за мене". Так само сини Ізраїля не могли дивитися на сяюче славою лице Мойсея, чоловіка Божого. А на що ж таке вони дивилися? Лиш на покривало, яке затьмарювало світлість його очей. Який же ти, Ізраїлю? Худий воістину! Обрізаний ти плоттю, та не обрізаний ти серцем. Питьма терпима для твоїх очей, а на істину дивитись не можеш. Лежиш на землі. Валяєшся з цією твоєю блудницею і задоволений нею. Відвертаєш око твоє від отця твого — око, що лає батька й докучає материній старості. А не видно орлиних пташенят, які б за бажанням Соломона виклювали тобі нещасне твоє око... Так нинішня підлість християнська і точнісінько таким оком дивиться на свого проводиря Христа! Де він народився? Від яких батьків? Скільки жив на світі? Як давно? Чи дві тисячі ро-

ків уже не буде?.. О християнине! Охрещений ти плоттю, та не вмитий смислом. Навіщо ти зосередив свою цікавість на таких плітках? Чому вище не підіймаєшся? Тут думаєш і заснути? Тут куринь збудувати з Петром? Не знаючи, що говориш... Чи не чуєш, що таке і твій Мойсей говорить: "Укрив сором лице мое, ось чому не можуть мене брати мої бачити!" "Чужий був синам матері моєї..." Чи ти до цього часу не знаєш, що це все плоть, і плітки, і тінь, що вкриває дуже високу премудрості гору? Бо ж ця завеса у свій час повинна вся роздертися. Чи це не лицемірство, яке розмірковує про лице небес? Ось рід лукавий і перелюбний, що шукає плотського знамення. Ось квас учення фарисейського!³³

Та послухаймо! Чи так учить Христос наодинці любих своїх учнів? Як пізнавати? Що таке істинна людина? "За кого мене мають люди?" Слухай, Петре! Скажи мені: як підлість думає? Що таке людина? Знаю, що помиляються. А ти як думаєш? "Ти Христос, син Бога живого". Добре Петро втрапив. Видно, що він крізь порожню плотську завесу проникав голубиним оком якнайдалі. Через те ж до нього й істинний чоловічий син говорить: "Блаженний ти, Симоне, з твоїм оком! Воно не дивиться на плоть і кров як на підле поняття, а, оминаючи плоть і кров, знаходить інший рід, рід істинний, рід ізраїльський, рід отця мого, який не із крові, не від похоті плотської". Слухай, християнине! Слухай з твоїм язичницьким серцем! Чи довго тобі лежати на землі? Чи будеш ти колись людиною? Не будеш! Чому? Тому що на плотську завесу задивився. А на лице істинного чоловіка Божого дивитись ніяк твоєму окові не терпимо. Не перетворишся, друже мій, із земного в небесного доти, поки не побачиш Христа. Доки не пізнаєш, що таке істинна людина. Не продереш очей твоїх доти, поки плоть і кров триматимуть твоє серце. Та чи довго триматиметься? Поки признаєшся, що твоя плоть і кров — це порох і нікчемність. Сюди завела тебе твоя власна думка. Чи не так? Точнісінько так: "Із слави своєї були скинуті".

Позбавлені Божої слави, навчилися ми судити нашу братію за плоттю. Так і на самого Христа дивимось. Лиш саму марноту на ньому примічаємо. А на нього самого і на славу його не дивимось. Правда, що Павло каже: "Перетворить же тіло смирення нашого, щоб воно було подібне до тіла плоті його". Не сперечаюсь. Та чи так ти дивишся на Христа, як Павло? Він хвалиться: "Не знаю з плоті Христа. Знаю ж чоловіка, що пройшов небеса, створеного згідно Бога у правді й преподобі

істини". Цього ж то чоловіка він і ефесянам доручає й вихваляє: Істиною не була плоть ніколи. Плоть і фальш — одне й те ж. А хто любить цього ідола, і сам такий же. А коли плоть є фальш і пустота, тоді вона не є людина. Чи чув ти книгу спорідненості істинного чоловіка, сина Давидового, сина Авраамового?

Яків народив Юду, Юда народив Фареса від Фамари й ін. Знай же, що ця книга є книга вічна, книга Божа, книга небесна і не має в собі нікого, крім ізраїльського роду.

"Не зберу соборів їх із крові і не пом'яну імен їх". Цього ж роду є і наш Христос. Втім, що рід ізраїльський не вмирає, слухай Йоїля: "Наче ранок, розтечуться по горах люди міцні й численні. Подібних до них не було відвіку. І по них не додається до літ у рід і рід".

Якби можна до їх літ щось додати, тоді вони мали б кінець, а тепер вони самі є кінець усього. Не є кінцем те, після чого слідує ще щось, а цей рід сам є кінець усього. Залишок не є в язичниках і не є хребет у створіннях. Хребет Божий, а залишок Ізраїлів. І лиш залишок врятовується. Все ж інше повз проходить. "Знищуються погани, наче вода, що повз тече". "Залишки нечестивих використовуються".

А що Йоїль саме про рід ізраїльський це співає, то слухай Мойсея, чоловіка Божого, родича Христового і того, хто розмовляє з Христом на Фаворі про вихід його, тобто про залишок: "Блаженний ти, Ізраїлю". "Хто подібний до тебе, роде, рятований Господом?" "Захистить помічник твій. І меч — хвала твоя". "І збрешуть тобі вороги твої", тобто помиляться і не дізнаються. "І ти на шию їх наступиш..."

Бачиш, що хто судить Ізраїля за плоттю, дивиться лиш на зовнішність смирення Христового, не розуміє, як у смиренні його суд його вознісся (піднявся високо-високо), є ворог Христа із тих, кого Павло називає ворогами хреста Христового, у Мойсеевих словах мечем названого. "Меч — хвала твоя", який у Єремії всю плоть так, як хрест, січе, вбиває, умертвляє.

Продеремо ж, о мертва й безсутнісна тіне, очі наші й звикле до плотської п'янки око наше, зводячи потихеньку в гірне, навчимо дивитись на Ізраїля, тобто на істинного чоловіка, оминаючи покривало плоті. Ось нас, що сплять на землі, будить Павло: "Вишніх шукайте! Про гірне мудруйте! Навіщо про стихії турбуєтесь? Коли ж Христос з'явиться, життя ваше, істинний живий чоловік, тоді й ви з'явитесь у славі..." Будить і Єремія ось як: "Чому ми сидимо? Згуртуйтеся і ввійдемо в міста-

твердині й падемо там перед Господом, що сотворив нас... Там, а не тут, у стихіях, очікував миру й не був добрим..." О істинний, нетлінний ізраїльський Боже! Блисни світлом твоїм на нас стільки, скільки може принаймні стерпіти наше око. Щоб, ідучи в світлі лица твого й непомітно у нове перетворюючись, ми сягнули у всерадісне й найостаннішого нашого волоска *воскресіння*. Тобі слава, з твоїм чоловіком і з Святим твоїм Духом. Амін!

"Прокинувшись, бачили славу його".

Ось так ворон, прокаркавши над головою, піднявся вгору, але не розлучився, виконуючи написане: "Де труп, там зберуться орли". "Птахи хай розмножаться на землі!"

Глава 7-ма

ПРО ВОСКРЕСІННЯ

Злий на мене, Боже, з небес росу,
Щоб гарне гроно тобі приніс, як рожу.

Гроно райське
Із саду воскресенського.

"Хай цілує мене поцілунками уст своїх!"

Любі учні, не бійтеся! Піднімайтесь сміливо до того, на лице якого ви із-за жаху не могли дивитись на Фаворі. Слухайте, що каже: "Держайте! Мир вам! Радійте!"

Тоді для вас нестерпним був сам погляд його, а нині й слів його пресолодких послухаєте, і поцілунком ствердить з вами вічну дружбу! Вмійте лиш наближатися до нього. Не забувайте ніколи слів просвіщенного ангела, що наставляє вас: "Немає тут! Встав". Ці слова прямісінько вас доведуть до славної істинної людини. Цей є воскресіння й життя ваше.

"Хай цілує мене поцілунками уст своїх!"

Зістарівся Авраамів син. Захотілося йому померти. Та й не дивно. Вже очі його потемніли: зникли очі його, як Давидові, у слово Боже. Не міг нічого бачити тут, у світі нашому суетному, готуючись до блаженної отої смерті: "Блаженні мертві, що вмирають нині в Господі". Забавив поживи. Задовільнив душу його другий син його. "Дякую, сину! Підійди

до мене, — каже йому, — і обцілуй мене". І, наблизившись цілував його. Щасливий Ісаак! Він під Ісавом знайшов Якова. А ми, навпаки, під пеленами ізраїльського немовляти, під плащаницею Христовою часто знаходимо недруга Ізраїлевого — Ісава. Оцей-то з нами вітається й цілується! Що за причина? Не знаємо, як шукати... Безтямно шукаємо... Багато хто шукає його в одноосібному правлінні цесаря Августа, в часи Тіберієві, у володіннях Пилатових³⁴ і ін. Та всі ж шукають. Де? Тут! У цьому світі! Між мертвими... Будь ласка, пошукай вправніше. "Немає тут!" Багато хто волочиться по Єрусалимах, по Йорданах, по Вифлеємах, по горах Кармільських, по Фаворах, по горбах Синайських і Афінських; носять між Євфратами й Тиграми-ріками. Тут-то він, звичайно, думають: "Ось-ось! Тут Христос! Тут! Ось він!" Кричать і іншим: "Тут Христос!". "Знаю, — кричить ангел, — Ісуса розп'ятого шукаєте". "Немає тут! Немає!" Багато хто шукає його у високих світських почестях, у величних домах, за церемоніальними столами тощо. Багато хто шукає, розглядаючись по всьому голубому зореносному зводі, по сонцю, по місяцю, по всіх Коперникових світах... "Немає тут!" Шукають у довгих моліннях, у постах, у священних обрядах... Шукають у грошах, у столітньому здоров'ї, у плотському воскресінні, у плотському очей зціленні... "Немає тут!" Що за біда? Та де ж він? Звичайно, тут він, якщо займатися риторикою у проповідях, знати пророчі таємниці, переставляти гори, воскрешати мертвих, роздавати маєтки, мучити своє тіло холодом і... Та блискавкоподібний ангел одне їм кричить: "Немає тут!" Звичайно ж, його ніде нема, якщо й тут немає. Тьху! Звичайно, друже мій, немає його для тебе. Тому що його не знаєш і не бачиш його... Зніми ж чобіт твій з Мойсеєм. Кинь дурне твоє "тут". Гей! Іменем ангельським тобі кажу: миттю знайдеш. Що ж тепер залишилось робити?

Пасха! "Встань, Господи, хай розсипляться вороги твої і хай втікають усі, хто ненавидить тебе!.. Підіймися, любий Ізраїлю, і йди від сили до більшої сили!"

Після перемоги аморійської³⁵ піднялися сини Ізраїлеві проти заходу. Не сподобалось це цареві Валаку. "Ось, — каже, — якісь нові й дивні люди із Єгипту вийшли й, по горах розтікаючись, вище гір піднялися. Що за чудо?" Посилає послів до чарівника Валаама, щоб винищити рід Божий. Прийшли послі. Оголосили цареву волю. "Добре! — сказав Валаам. — Відпочиньте ж тут ніч оцю".

Не даремно, друже мій, не велить тобі ангел шукати тут. Бачиш, що в цьому гнізді спочивають вороги роду Божого.

Пасха! Прийшли до Мойсея потомки Рувимові й Гадові. Просять, щоб він не переводив їх на той бік Йордану для поселення. Дуже ж бо по цей бік земля поживна для худоби, а у нас же худоба... Закричав на них Мойсей: "Брати ваші підуть на бій. І чи ви сядете тут? І навіщо розбещуете серце синів Ізраїлевих, щоб не перейшли вони на землю, яку Господь їм дає?" За те, що вони хотіли тут залишитись, так розлотився Господь, що залявся, що не ввійти їм у землю, обіцяну Ізраїлю, крім Халева та Ісуса Навина, називаючи тих, хто тут залишається, людьми, що знають *добро* і *зло*, яким, очевидно, був Адам, вигнаний із раю. Ось що наробило прокляте гніздо оце: "Тут".

Пасха! "Якщо введе тебе, — говорить Божий Мойсей, — Господь твій у землю, що знаходиться *там*, за Йорданом, за шляхом західним, яка цілком відрізняється від єгипетської, тому що вона нагірна й рівна, а що взагалі найкраще, очі Господа Бога твого на ній від початку літа й до кінця літа, то будь ласка! Прошу, пагубою згубите все поганське й тлінне, навіть до останнього волоска, крім початків і первістків від волів і овець ваших". "Та не сотворить там все, — каже, — що ви творите тут нині, кожен вигідне перед собою. Бо не прийдете віднині до *спокою*..." То, прошу, друже, мій, послухай Мойсея: не шукай тут, тобто у пагубному поганському тлінні, улюбленого чоловіка, істинного мужа, брата і ближнього твого. Шукай його там, по той бік Йордану, за західним, за вечірнім шляхом: не *тут*, не *сьогодні*, не *нині*... Там-то він! Там цей початок померлих і всього тління. А інакше поцілуєшся з якимсь поганином.

Пасха! Безтямний книжник Сомнас шукав чоловіка по цей бік Йордану. Що ж йому ангел Господній Ісая говорить? Ось що: "Що ти тут? І що тобі тут? І витесав ти тут гріб і сотворив собі на висоті гріб... Це нині Господь Саваоф скине, і зітре мужа, і відбере знаряддя твоє і вінець твій славний, і кине тебе у країну велику й безмірну, і там помреш..." Нещасний книжник! Читав пророків, шукав чоловіка, та потрапив на мерця й сам з ним пропав. Звичайно ж, він шукав між посланниками царя Валака, на сідалищі губителів і фізичних чародійників, що повертають усе на плоть і кров. Тому-то ось що про таких каже блаженний муж Йов: "Говорять Господу:

відступи від нас. Шляхів твоїх знати не хочемо... Будуть же як полова перед вітром або як порох... Хай побачать очі його своє вбивство... І той був віднесений у гріб і на гробах посторожив. Стало солодким для нього дрібне каміння потоку". Кричить на таких і другий ангел, Михей: "Встань і піди. Бо немає тобі тут спокою, через нечистоту. Зітлієте тлінням..." "Чи бачиш ти, — каже третьому ангелу, Єзекіїлю, Господь, — чи бачив ти, що ці витворяють? Великі беззаконня дім Ізраїлів творить *тут*, віддаляючись від святинь моїх..." О, беззаконне ти *тут*! Що ти натворило? Відвело ти нас від живого чоловіка до мерців. Від святого мужа до тлінних бовванів і опудал. "Беззаконня, — жалібно говорить він, — п'яти моєї обійде мене". Ах! Подало ти нам п'яту його прокляту, а не прекрасну його голову, хай обцілує нас. Ми лиш п'яту бачимо, породження зміїне, що стереже п'яту.

"Поселяться, — каже чоловік, — і приховають..." Та скажи ж, хто тебе заховає, скарбе наш? Хіба ти, відповідає, не бачиш, скільки їх у домі Ізраїлевому? У Святому Письмі? І що вони творять? Самі тут, у гробах, сидять, і мене з собою туди ж волочать, а я мерцем ніколи не бував, крім п'яти моєї. Багато хто бореться зі мною з висоти". "Потоптали мене вороги мої". "Ті п'яту мою збережуть. Поселяться (тут) і приховають воскресіння моє".

Пасха! "Встань! Встань, Єрусалиме! Я є той, хто втішає тебе! Розумій, хто то є *суцый*".

"Ідіть воротами моїми, і шлях прокладіть людям моїм, і каміння, яке на шляху, розкидайте..." "І це було велике потрясіння! Бо ангел Господній, зійшовши з небес, приступив, відвалив камінь..."

"Чого ви тут? Шукаєте чоловіка?.. *Немає тут!* Встав!" "Скажи ж, змилосердься, де він?" Відповідь: "Немає його у царстві цих мерців! Він завжди живий. Там його шукайте, у царстві живих! І нині чого ви тут?"

Пасха! "Встань! Встань! Воскресни, Єрусалиме!" "А було, коли Ісус був біля Єрихона, то, глянувши очима своїми, бачив чоловіка, що стояв перед ним..."

Ось бачиш! Не даремно ангел говорить: "Там його побачите!" Та де ж там? По той бік (чуєш) Йордану, на святому вже місці, не на тлінному. На землі нагірній, високій, обітованій... Туди-то він глянувши, побачив *чоловіка*. Пізнав і поклонився йому, володареві своєму.

Пасха! "Встань! Встань, Сіоне!" "Обтрусил порошок..." Глянувши Авраам очима своїми, побачив місце здалеку і говорить дітям своїм: "Сидить тут з осятком. Я ж і дитина підемо туди..." Бачиш, що й Авраам, покинувши все тутешнє, знайшов істинного чоловіка на горі. Те ж саме, що й там: і, побачивши день його, зрадив. Не можна мати кращих очей, ніж Авраамові. Вони лиш бачать барана, затриманого рогами в саду Савек.

Пасха! Рогами прив'язаний до саду Савек. Що означає Савек? Савек означає хмиз. Та чи може хмиз стояти по обидва боки Йордану, перед лицем Господнім? Він лиш спалюється всеспаленням. Як ніщо, а чоловік Ісаак цілий, живий. Та й як йому не бути цілим, коли сам Бог захищає його? "...Щоб йому щось не поробили..."

Видно ж, що він не їсть хмизу, який залишився за плечима, про який Ісаїя: "Це всі, як хмиз, вогнем погорять".

А про протилежних до цих із хмизу людей той же ось що [говорить]: "Як, каже, небо нове і земля нова, які я творю, є переді мною, так стане сім'я ваше й ім'я ваше..."

Цього ж чоловіка, який стояв, не падав, а вічно перед лицем Господнім перебував, і Навин бачив. Пасха! "Встань, встань, Єрусалиме!" Дав Господь чудотворний жезл Мойсеєві. Посилає його на звільнення братії своєї із Єгипту. Велить Аарону зустріти Мойсея. Де ж він зустрічає? Ось де: "Де й зустрів його у горі Божій". "І цілувались обидва".

Після звільнення з Єгипту братії ізраїльської бажає бачити Мойсея тестя його, Йофор. Взяв дочку свою, жінку Мойсеєву, з двома синами, поїхав у пустелю. Приїхав. Доповіли Мойсеєві.

О роде, благословенний Богом вишнім! Прямо подалися на гору Хорив.

"Вийшов же Мойсей назустріч тестеві своєму, і поклонився йому, і цілував його, і вітали один одного, і ввів їх Мойсей у шатро".

Пасха! Забороняє якнайстрогіше Мойсей, щоб ми, йдучи від *тут туди*, нічого із хмизу не занесли, називаючи все таке прокляттям, ідолом і спотиканням на царському цьому шляху. "Вважай добре, кричить, щоб не їсти крові!.. Щоб ти не з'їв її! Хай благо тобі буде і синам твоїм по тобі навіки".

Проте ж нетямущий як давній, так і нинішній Ізраїль часто нарікає на Господа.

"І чув Господь, і розгнівався гнівом, розгорівся в ньому вогонь..." Почали жадати єгипетського м'яса. "Добре нам, —

кажуть, — було в Єгипті..." "Що це ви плутаєте? Хіба у Господа, крім поганського, не знайдеться м'яса?" І говорить Господь Мойсеєві: "Якщо не досить буде руки Господньої? Нині зрозумієш, чи сягне тебе *слово* моє, чи ні".

Часто й наша нетямуща твердість у серці говорить і нарікає на Господа. Тьху! Чи можна, щоб був чоловік без плоті, крові й кісток? Тьху! Що це? Ось гордий і нечутливий хмиз!..

Встань, прокинься, Сіоне! Що ти плетеш? Хто рухає твою землю? Хай вона буде так, як є! Хай тільки Господь дасть тобі благословенне своє благословення, як Ісаїя говорить: "А земля твоя разом з новою населиться" (гл. 62)³⁶.

Лиш тільки те знай, що ти брехня, і суєта, і пустота з самою твоєю землею, не взявши за *основу* землі Божої. Тому там же говориться оце: "Не до вас подібний, якщо виправиш і сотвориш, Єрусалиме, радість на землі". Ти лиш намагайся, щоб із твоєї брехливої землі блиснула правда Божа. Молися, щоб досяг тебе блаженний отой *третій* пресвітлого воскресіння день, у який земля Богом здійсмає рослинність трав'яну. Хіба думаєш, що твоя лиш земля одна, іншої ж у ній бути не може? Тож залишайся тут при твоїй! Їж її із змієм проклятим, жери протягом усіх днів твого життя, без життя Божого, без життя вічного; якщо думаєш і говориш у серці своєму, що у Господа немає своєї ні землі, ні плоті, ні крові, ні кістки, нічого... Не почувеш же всеблаженного голосу цього: "Це нині кість від кісток моїх!"

"Встань! Встань, Єрусалиме!" Слухай вухом другим про другу плоть! Чи чуєш: "І процвіте плоть моя"? Чи чуєш про інші кістки: "Зрадіють кістки смиренні"? "Не втаїться кість моя від тебе, її сотворив ти таємно". Слухай Соломона: "Зцілення костям твоїм". У єврейській Біблії: "Прикладання, розумій, нових до старих". Слухай Ісаї! "Кістки твої проростуть, наче трава, і розгалужаться, і наслідять роди родів..." Чи бачиш? Кістки ці не ті суть, що розсипаються при пеклі. Вони суть перед лицем Божим. І оце-то є *там*.

"І був голос, — кричить Єзекіїль, — коли мені пророкувати. І це потрясіння! І поєднувались кістки: кість до кістки, кожна до суглоба свого. І бачив, і це були для них жили, і плоть розтягнули". Читай таке у главі 37-й³⁷. Ба! Що це за новий рід по горах твоїх? По старих кінцівках твоїх і членах? Поверх гіркої тлінності твоєї? Чи це не є прикладання? Чи не прикладання життя до мертвоти твоєї? А до гробу твого воскрес-

сіння? Чи не нове оте сотворіння? "Сотворю, і хто перетворить?"

Чи не утвердження оте? "Це я готую тобі рубін, камінь твій, і на основу твою сапфір... і правдою нагородишся..."

Слухай же і розумій нині, що не нісенітниця тобі плете Йоїль, а благовістить тобі цей Орфей. Воскресіння, ось: "Наче ранок, розіллються по горах люди численні й міцні. Подібних до них не було одвіку..." "Наче рай насолоди, земля перед лицем його. А котра позаду, та — поле пагуби..." "Як вигляд кінський, вигляд їх..." "Як звук колісниць, на верхи гір піднімуться..." "Наче борці, потечуть і, як мужі хоробрі, зйдуть на стіни... І кожен від брата свого не відступить". "Місто візьмуть, і на мури піднімуться, і на храмини залізуть, і віконцями ввійдуть, як злодії..." "Засурміть сурмою! Проповідуйте ліки..." А ти боїшся ліків? То пусти ж їх на свою землю, цей Божий рід. Не будь Валаком! Прошу, не лякайся! Вони кожен у свого брата займуть квартиру половинну, без всякої образи. "Дух Господній на мені!" Дати тим, хто плаче, славу Сіону замість попелу. Що ж це за образа? Прийми, бідний, славу замість грязі!

"І збудують сини інородні стіни твої..." "І замість міді принесу тобі золото". "І замість заліза принесу тобі срібло". "І замість дерев принесу тобі мідь. І замість каменів — залізо". "Відкрию гроби ваші і звезу вас..." "Тах землю свою вдруге наслідять, і веселість вічна над головою їх".

"Світися, світися, Єрусалиме! Це п'ятьма накрила землю, і морок на поган! На тебе ж з'явився Господь, і славу його на тобі видно".

"Хай цілує мене поцілунками уст своїх!"

Лелека, благовістивши весну воскресіння, знявся, й, поєднавшись з вороном, не перестали співати оцю пісню: "Це я з вами у всі дні! До кінця віку!"

Пріч відійди, пріч!
Печальна ніч!
Сонце сходить,
Світло вводить,
Світло вводить,
Радість родить.
Пріч відійди, пріч!
Потопна ніч!³⁸

К і н е ц ь.

ПЕРЕКЛАДИ

ОДА

(єзуїта Сидронія Гозія)

ОСНОВА ОДИ

І серед поголосу живе самотність.

Мій друже Георгію!¹ Коли любиш жити у самотніх і спокійних думках, то не треба тобі забридати у дрімучі ліси й ховатися від гостей у безлюдних і диких місцинах.

Не відгадав той, хто вірить, ніби печаль не знайде нас у горах і земних безоднях. Ах! Пустеля не може сама собою перекрити шлях у душу нашу неспокійним думкам.

Ось! Лиш той сам собі живе й сам з собою широко дружить і користує, кого не мучить страх і примха, а душу його, яка зі старанням піднялася в гірне, ні підлий сум, ні рабська неситість застрелити не можуть.

Такий і серед міського шуму знайде німотну тишу, постійно сам собі володар. Він, завжди уникаючи всіх міських і домашніх раколотів, сам віддалився від свого здатного на витівки серця.

Хай він проживає серед бурхливих життєвих хвиль і серед лютих воєнних громів! Хай поблизу бродить лють і гнів з кровожерними мечами!

Та він байдуже дивиться на грізні обличчя солдат з їх брязкотом, і хоч бачить у своїх околицях збройні блискавки, та шум падіння держав чує безстрашно.

Не задрить перемогам, що простягають владу від сходу до заходу, знаючи, що володар, ставши слугою для багатьох, буває рабом своїх сердечних підлостей.

¹ Georgius iste fuit quispiam episcopus amicus Sidronio. Vixit uterque praeterito saeculo. Ferrum graece Σίδηρον. Audi jocum! Ergo sartagini cognatus... est¹.

Земне царство означає тримати скіпетр, що пасе лютуючі народи, і сяти на престолі в дорогоцінній короні перед поганами, що підкоряються.

А Царство Небесне означає зійти на Сіон і жити краще й вище від підлості й заколотних примх. Це Божа перемога, дивне торжество, справжній мир і самотність для всіх.

Лиш вишня премудрість володіє невгамовними звірами, устремліннями плотської волі. Вона дарує душі тишу, яку не можна дістати й всевітніми лаврами.

Цього скарбу не шукай поза собою. Самотність — у твоїй середині, спокій у серці твоєму: відріж і вбий, потопчи волю свою буйну, бо інакше, хоч підкори весь Всесвіт, не знайдеш.

Цей справжній і блаженний спокій живе й у міських житлах. Він не залежить ні від випадку, ні від місця. Не міститься ні в мизах², ні у веселих садах, не прив'язаний до чудових берегів веселих річок ні до райських приморських пагорбів.

Гірна мудрість у наших думках — це те, що й сонце. Тілесне око наше затьмарюється нічним мороком і похмурими холодами. А це недремне Всесвіту око й незгасна лампада є завжди при своєму сіянні.

Скажи мені, чи страждає сонце тоді, коли море здіймається й лотує, коли чорніє хмарами й скаженіє бурями наше повітря, коли ревуть громи, а блискавки трясуть землю?

Нехай південь клекоче й вибльовує хмари! Нехай північ стріляє крижаним дробом! А прекрасне лице сонця піднесене туди, де чин чистих зірок сяє.

Не турбують світла його ні сніги, ні гради. Сміється над буремними вихорами й повітряним буйством, сяючи на вічносвітлому ефірі вище від усіх хмар і піднебесних духів.

Отак-то пустелею й насолоджується просвіщенний чоловік. Він завжди має нагоду жити лиш при собі й при Бозі у спокої.

А коли мовчить, тоді сам з собою розмовляє, піднявшись серцем над тлінню всією і своєю.

Кінець³.

АНТИСТРОФА⁴,
ТОБТО СУПРОТИВНА ОСНОВА ОДИ:

Живе й серед самотності поголос

Яка користь утікати від міського поголосу у віддалені ліси за самотнім життям? Знай, що доки не знайдеш спокою в печерах свого серця, то не знайдеш його в лісах.

Знай, що всякі місця мають свої тривоги. Туди ж слідом за господарем поволочиться натовп ідких і сумних думок, черв'як болісних дум, чи він йтиме по суші, чи по морю.

Ці крилаті злі духи знайдуть тебе навіть у нетрях африканських і в азіатських пустелях, не сховаєшся від них з перськими татарами на вершинах гір Кавказьких і Перських.

Не втечеш від метких кігтів ні англійськими бігунами, ні манежним лошаком, ні поштовою коляскою, ні багатокрилим ракетботом.

Славний учитель Єронім⁵ сховався від Риму у вифлеємській печері. Але оскільки сам боявся своєї совісті, то здавалося, що й тут шумлять у його вухах римські карнавали й дамські танці.

"Прощавай, Риме! Я втікаю геть від тебе, — сідаючи на корабель, говорить, — здрастуйте, святі гори Сірські!" Та милосердний Рим за цим богословом з усіма пристрастями слідом побіг.

Нарешті привів його Бог до його глухої й німої печери. Радуйся, вертепе вифлеємський! — вигукнув богослов. — Здрастуй, о пристановище, о справжня гавань плавання мого!"

"Прийми мене, мандрівного, хвильованого бурею й змученого дорогою, розкрий тихе й безмовне нутро твоє кораблю моєму, будь моєї буремності вінець і шабаш!

Тут я кинув надійний якір. Не вирве його жодна морська лоть, і не зірве канатів безодня, що клекоче бурею, канатів, які тримають у цій гавані моє судно.

Овертепе! Солодке житло миру й спокою, місце цнотливості й страху Божого! Ці мої супутниці, ці чесноти хіба не можуть мене зробити спокійним?

Будь ти, о печеро, моєї тиші столицею! У тобі я буду жити, сам собі пан і повелитель. У тобі я знайду те, чого не можна знайти у царських чертогах і позолочених палатах".

Такою надією нещасний марно себе тішив, обіцяючи спокій. Душа його пристрастю, наче рибка вудкою, назад до Риму потягнута і кинута в середину міської колотнечі.

Що робити? Упав ниць на жорстку й холодну підлогу в печері, обливаючись сльозами, що молитва його не дійшла до престолу Вишнього і що бажання його знищене.

Риданнями й вигуками жалісними весь вертеп наповнився, орошений сльозами молільника. Та римських мрій, наче зануреної в душу вудки, ні сльози, ні скарги не можуть виїняти.

Схопивши кам'яний уламок, б'є себе в оголені груди, намагаючись вигнати з них їдкий смуток; повісив, наче у вавилонській неволі, свою червону мантію на сучках.

Кров'ю червоніють, ах, поранені численними ударами груди! Та Рим, хоч віддалений, тисячу разів тягне серце його до своїх бенкетувань і жіночих танців.

Побіжні погляди, ніжні жіночі очі, жартівливі посмішки, вишукані черевички, рожеві панчохи часто мимоволі являються його сердечним очам у темній печері.

Скупою була його їжа: лісові плоди, дикі фрукти, сирі ягоди, терпкі овочі, що лиш могло йому траплятися у жорстких кущах, у тернині та в глибоких проваллях.

Запущене волосся, бліде обличчя, запалі очі — все це зображало висохлу й змучену мару, що мала лиш шкіру й кістки, словом, мумія або скелет³.

Та при всьому тому Рим його не залишив. Нахабно день і ніч плачучого турбує уявленнями. Врізаний у серце портрет Риму так само, як і місто, ранив його.

К і н е ц ь .

³ Σκέλετον — cadaver sine carne. Sic nobis pingi mortis imago solet. Hanc odam non transtuli, sed sum interpretatus. Translator verbum verbo tanquam dentem pro fente, reperit, at interpres veluti gratiosa nutrix, commansum cibum et elicium mententiae succum in os inserit alumno suo. Exemplum⁶: sese major et orbe. — "Знявся вище від усієї тілі своєї". — Fugere se ipsum — "втекти від пристрастей", "потоптати волю свою". Exemplum tertium: parturiunt montes — "Славні бубни за горами, а зблизька козуб". Або: "Стукає, гримить, чи не кобиляча це мертва голова біжить". Або: "Високо летіла, та недалеко сіла". Або: "Пшик! Тобто почав кувати леміш, нарешті лиш загартувався: пшик! пшик!"

Latine ita habet;

Sic sua gaudet sapiens quiete,
Seque tranquillus fruitur deoque
Et silens dicit sibi multasese
Major et orbe⁷.

Seque tranquillus... sic poterat verti melius.

"Він завжди мав нагоду насолоджуватись собою і Богом".

[ЦИЦЕРОН. ПРО СТАРІСТЬ]

ЙОГО ВИСОКОРОДІЮ, МИЛОСТИВОМУ ПАНОВІ
СТЕПАНУ ІВАНОВИЧУ, ПАНУ ПОЛКОВНИКУ ТЕВ'ЯШОВУ

Милостивий пане!

Як лиш почну читати книжечку Цицеронову¹ "Про старість", відкривається мені раптом театр найдавніших римських часів, і на сцені з'являються, наприклад, Каміл, Корунканій, Курій² та ін. Зізнаюся, що видовищем цих добротою сяючих сердець захоплюється моє душевне око, і доходжу до висновку, що немає нічого ні більш любого, ні більш привабливого, як добродушність. Не можу вдосталь надивуватися, як вони могли бути прості, але поважні; грубі, та приязні; запальні, але не зловиві; ласкаві, та не лукаві; сильні, але справедливі; переможні, але милосердні; владні, та некористолубні; трохи вчені, але розсудливі; розумні, але не підступні; пишні, та щедрі; хвальки, але не брехуни; здирники, та не образливі суперечники; не правдоненависники; схильні до помилок, але не бажуючі їх; захисники гріха, але поки облуди його не пізнали; честолюбці й славолубці, та не придурюються й не мавпи; багаті, та не любителі розкоші і не ніжні трудолубці; не християни, але любителі безсмертя. Не можу себе переконати, щоб не стосувалося їх оте слово Христове: "Якщо немає на вас, то є після вас..." Змушений сказати з Павлом: "Чи лиш юдеїв Бог, а не й поган?" Гей, і поган. Скажу те ж саме, що про капітана Корнилія сказав Петро: "Дійсно розумію, що не на обличчя дивиться Бог, та всякому поганинові той, хто боїться його і творить правду, є для нього приємний..." Оце-то ті вівці, що є не із двору цього Христового: "І мужі, що пророчили не при шатрі відання". Проте ж пишеться: "І перепочив на них дух, і ці були із вписаних, і пророкували". Не забороняє їм Мойсей, а про це просить його Навин і Христос говорить: "Не лайте". І хоч кожен народ і сім'я, наче пшениця, час від часу стає виродком від своїх предків, проте згадані апостоли, що багатьом народам благовістили слово істини й випробували якість їхніх сердець, своє тимчасове життя благоволили закінчити в Римі. Видно, що вони і в свої часи звичайно щось ще застали в серцях римських із давньої праводушності своїх предків.

Втім, коли втішаюся цими образами, не може не спасти мені на думку якийсь муж нашого віку, споріднений із згаданими вище не кров'ю й плоттю, а серцем. Я його не бачив за тілесною зовнішністю. Та серце його чи може сховатися від душевного глядачів ока, яке проникає у найдавніші часи? Внутрішньому, що дивиться на внутрішню безтілесність, поглядом ні час, ні гори, ні ріки заважати не можуть. Цей муж є покійний Вашого високородія батько. І оця-то причина заохотила мене піднести цю книжечку, витлумачену тутешньою мовою, у той час, коли я користувався спокійною самотністю в домі Вашому. А перекладені не слова її, а думки. Вона зроблена розмовою. Старий Катон³ веде розмову, будучи в ній головною особою. Він говорить просто, але твердо. Мова його дихає високими думками, хоч не прикрашена блудослів'ям. І не щелепами ані не губами⁴ рухає повітря, як афіняни, а серцем і грудьми говорить римлянин, вражаючи вістрям духа в саму душевну точку і залишаючи в ній гостре відчуття, наче бджола жало. Очевидно, така мова, яке життя, а життя таке, яке серце. Життя є плодоносне дерево, що народжується від доброго сердечного зерна. А мова є дзеркало серця. Жодне джерело не покаже в чистоті своїй тілесної фігури так живо, як виразно душевне лице відображається у відкритих водах мови. Серце ж людське є справжньою в людині людиною, будучи головою й сутністю її, як свідчить Біблія. І справжню людину бачить той, хто бачить її серце. Прийміть же, Ваше високородіє, промову Катоніву як портрет, що зображає високі серця. Підношу її батькові в синові його. Незліченні відмінності має обтяжене тіло. Що ж серцем належить: "Ні юдей, ні грек... Всі-бо ви одне є во Христі".

Вашого високородія милостивого пана старанний слуга,
студент Григорій Сковорода

³ Устами. Alluditur ad id, quod Athenis dictum est de Catone. Dictum autem est tale: athenienses faucibus, romanos pectore loqui idem, sed oravit graece σπινός⁴.

ПЕРЕКЛАД ІЗ КНИГ
РИМСЬКОГО СЕНАТОРА МАРКА ЦЦЕРОНА
"ПРО СТАРІСТЬ"

Він цю книжечку присвятив другові своєму кавалеру Аттику⁵, якому пише таку передмову:

Любий Тите!

Чим ти мені заплатиш, якщо вилікую твою печаль, що пече й бентежить серце твоє? Дозволь мені, любий друже, відізватися до тебе тими словами, якими втішає в засланні сенатора Тита Фламіана⁶ прадавній наш пророк Енній⁷, не багатством, а добродушністю славний. Хоч досконало знаю, що в тобі печаль не так сильно діє, як у згаданого сенатора. Твоє великодушне серце мені добре відоме. І розумію, що ти не саме лиш ім'я для свого роду виніс з собою із афінського народу, а й само їх людинолюбство й твердий розум. Однак же подумую, що спільна наша печаль сильніше іноді діє в твоєму, ніж у моєму серці. Та коли їй набагато трудніше допомогти, то облишмо її на інший час. А тепер я вирішив написати тобі щось про старість з тим наміром, щоб обом нам полегшити її тягар. Цей тягар у нас з тобою спільний, бо старість уже майже на нашій шії сидить, принаймні недалеко за плечима. І хоч мені добре відомо, що ти як інші тягарі, так і цей розумно й скромно вмієш зносити, однак у той самий час, коли я мав намір щось написати про старість, ти спадав мені на думку, і тебе вона удостоїла разом зі мною користуватись цією моєю послугою. Повір мені, я з такою насолодою створив цю мою книжку, що вона все горе моєї старості стерла, зробивши її милою й приємною. Зізнаймося ж, що ніколи у нас не знайдеться доволі похвал для премудрості. Якщо хтось служить у цієї достопохвальної пані, то для такого все життя може зробитися стерпним. Багато я вже і говорив і ще говоритиму про іншу матерію. Та цей твір прошу прийняти з особливою старанністю. Я зробив це розмовою, однак дійовою особою вивів не когось із давніх легендарних старців, а природного нашого старика Катона, щоб цим самим мова моя мала більше ваги. З Катonom розмовляють ще дві особи, дивуючись, що він старість так достойно переносить. Втім, якщо тобі видасться, що Катон у моїй бесіді розмірковує більш витончено, ніж у своїх власних творах, то прошу віднести те на рахунок грецької

мови, до якої, всі знають, що був він на старості дуже охочий. Далі продовжувати не буду. Ось відразу всі мої думки про старість відкриються Катонною мовою.

РОЗМОВА ПРО СТАРІСТЬ

Розмовляють особи: Катон, Лелій⁸, Сципіон

Сципіон. Ми обидва часто дивуємося з твоїх у всьому мудрих вчинків, батечку наш. Та найдивнішим для нас видається те, що твоя старість ніколи для тебе не була тяжкою, тоді як іншим старим здається гіркою й незносною горою.

Катон. Ви, діти, дивуетесь з такої справи, яка, на мій погляд, не варта великого труду. А ось причина: якщо хто справжнього свого щастя всередині себе не шукає і не має, то такому й молодий вік тяжкий. А обдарований цим справжнім добром ніколи не нарікає на добропорядні й непереборні природні закони. Такий закон є, по-перше, старість. Кожен хоче її діждати, а діставши її, скаржиться. Така-то наша непостійна дурість. Ах! — кажуть. — Ми й не помітили, як постаріли! Спершу слід обміркувати те, хто їх змушує постарітися? Помилка їх у тому полягає, начебто старість за молодістю на набагато швидшому жеребці поспішає, ніж молодість за дитячими роками. Друге те, якби вони дожили не до 80, а до 800 років. Скажи, будь ласка, чим би їх старість була легшою? Слово за словом, і у той час минає довгодення, облишивши дурного старого без усякої втіхи. Отже, якщо вам моя мудрість дивна (дай Боже, щоб ви не помилилися, а я був би гідний називатися мудрим), то у цьому вона полягає: що я природним статутам, як самому Богові, підкоряюсь і не противлюсь. Та й не можу ніколи повірити, начебто природа мала нерозумний промисел про закінчення нашого життя, добре розпорядившись лиш молодістю і підлітковим віком. У цьому вона була б подібна до немайстерного творця комедій, який не докладає жодних зусиль до останньої дії, щоб через це його байка здавалася доброю. Та й не можна ж без цього, щоб не було якогось закінчення. Ми те ж саме бачимо на плодах лісових і польових, час і зрілість робить їх ветхими й слабими. І про це мудра людина не повинна сумувати, бо інакше буде вона із тих велетнів, які воюють проти Бога.

Л е л і й. Ти нас дуже зобов'язеш, батечку, якщо заздалегідь нас настановиш, як нам діяти у ці тяжкі роки? Принаймні й ми сподіваємось колись бути старими.

К а т о н. Прошу. Скільки може. Часто мені доводилось бути в компанії з моїми ровесниками; ви ж знаєте, що молодець з молодцем, а старий любить спілкуватися зі старими. Часто доводиться чути їх скарги на старість не лише від простих, а й сенаторського ордена стариків. Вони скаржаться, що старість позбавила їх молодецьких насолод, життя своє без яких вважають смертю. Позбавила їх пошани в середовищі тих, які їх раніше шанували. Та, мені здається, вони звинувачували невинне. Бо якби старість була причиною цього, то те ж саме сталося б і зі мною, і з іншими поважних літ людьми, у яких я не помітив нарікання на старість. Вони не сумують, звільнившись від пут насолоди, і не позбавлені пошани від своїх. Проте джерелом усіх цих скарг є наша вдача, а не роки. Стриманим, ласкавим і людинолюбним серцям непогано і в самій старості живеться, а образливість і немилосердя у всякому віці нестерпне.

Л е л і й. Істинна правда. Та може здатися, що твоя старість, подумає хтось, терпима для тебе через твоє багатство і ранг. А цього ж усім мати неможливо.

К а т о н. Правда, що й у цьому є трохи допомоги, але найголовніші причини не в цьому полягають. Я тут вам так почну відповідати, як афінський генерал Фемістокл⁹. Він сперечався з якимсь шахраєм, котрий хотів йому довести, що той генерал здобув собі славу не через свої достоїнства, а через те, що народився у славній вітчизні. "Перестань, будь ласка, — сказав воєначальник. — Не прославився б я ніколи, будучи тобою, та й твоє серце не принесло б тобі похвали, хоч би ти був моїм земляком". Так можна сказати й про старість. Правда, що вона не без досади для обдарованої мудрістю людини і в останній нужді, та для нероби нестерпна вона й серед великого достатку. Люби діти, без сумніву, найбільш надійний для старості захист — успіх у чесності чи чесноті. Вона, дотримувана протягом усього життя, нарешті, після тривалого часу приносить дивні плоди, які не можна відняти у найпізнішому віці. І одне це чого варте? А цей вже плід незрівнянно більший, коли людині совість показує, що вона провела життя добропорядно й у послугах для своїх ближніх. Отут-то вона насолоджується внутрішнім задоволенням. Ви знаєте Максима¹⁰, що водив

армію в часи Ганнібалового¹¹ нападу на Рим. Я, будучи юнаком, так любив цього старика, як свого родича. Він мав суворий погляд, але його суворість була розчинена ласкавістю. Не змінився він і під старість. Правда, що я познайомився з ним, коли він був ще не дуже старий, проте ж у глибоких літах. Я народився у рік після того, як він вперше обраний консулом, а коли він вже вчетверте став консулом, то я юнаком почав служити під його керівництвом в армії, звідки мені почав відкриватися шлях до кар'єри. Та, облишивши зайві обставини, цей старик вів війну, наче молодий чоловік, і Ганнібалову юнацьку лють, не бажаючи дати йому битву, розумно доводив до безсилля. Про що мій знайомий, пророк Енній, так писав: "Одна людина через заклякність врятувала вітчизну: не зважаючи, що його лають, робив те, що на користь, і ця-то справа ростить йому вічну славу". З якою ж бадьорістю й розумом відібрав він місто Тарент? Я сам чув, як комендант, втративши місто й втікаючи у замок, хвалькувато сказав: "Ти мені повинен дякувати за взяття міста". Що ж йому відповів наш Максим? "Істинна правда, — сміючись сказав, — я б ніяк не здобув, якби ти не втратив". Великий був воєначальник, та нічим не гірший був і керівник міста, захищаючи внутрішній добробут, скільки вистачало сил. А коли вже став начальником у пророчому колегіумі, без поради й передбачення котрого жодна значна в суспільстві справа не починалася, можна було доворити, що лиш та справа благословенна й відбувається з Божою допомогою, котра сприяє суспільному благу, і навпаки. Багато пречесних якостей закріпив я у цього мужа, та ніщо в ньому так не дивне, як те, наскільки великодушно перенів він смерть свого сина, людини знатної й літ уже таких, коли вибирають у консули. Є й тепер написана його надгробна промова, виголошена ним самим на похвалу померлого, як звичайно, котру якщо взяти читати, то не можна не плонути на вчених. Та цей муж великий не лише при публіці, а у своєму домашньому куточку ще більше. Яка його мова? Яке значення у стародавньому світі? Яке поняття в правах пророчого колегіуму? І вчений був настільки, скільки римській шляхті належить. Усі військові походи, як іноземні, так і римські, знав напам'ять. Його мовою у ті часи я так глибоко насолоджувався, ніби знав, що після його смерті мені не буде у кого вчитися. Так і сталося. Навіщо ж я так багато наговорив

⁹ Яка настанова?

про Максима? Для того, що, як самі бачите, гріх сказати, начебто така старість була бідна. Та не всім же бути воєначальниками й управителями міст. Не всім втішатися урочистою згадкою перемог. Є ще тиха й така старість у тих людей, які спокійно, чисто й в особливому порядку прожили своє життя. Таким був (чути) Платон. Про нього пишуть, що на 81-му році свого життя, складаючи книги, помер. Те ж пишуть і про Сократа, що й він на 94-му році написав книгу, а жив після того ще 5 років. Учитель же його Леонтін¹² прожив 107 років, безперервно вправляючись у своїй справі. А коли його запитали: "Чому тобі хочеться так довго жити?" — "А чому ж не хотіти? Мене старість ні в чому не кривдить".

Преславна відповідь і гідна вченої людини. А безумні люди свою провину й свої власні вади складають на невинну старість. Не робив цього недавно згаданий мною Енній. Його мова така: "Кінь, що борюся публічно з виграшем, тепер у старості спочиває". Бачите, до кого уподібнює свою старість. Та, оминувши зайві про нього обставини, одне лиш скажу, що, маючи сімдесят років (стільки всього жив), так великодушно ніс два незручні, на людський розсуд, тягарі, а саме: нужду і старість, що ними, майже як іграшкою, забавлявся. А якщо подумати, то можна знайти чотири причини, через які старість людям здається бідною. 1-ша. Що відводить від справ. 2-га. Що тіло доводить до слабості. 3-тя. Що позбавляє майже всіх тілесних насолод. 4-та. Що недалеко від смерті. Ці чотири її провини чи сильні й справедливі? Якщо вам подобається, розглянемо кожну з них.

1. Відводить, кажуть, старість від справ! Добре. Від яких справ? Чи від тих, що молоді люди міцністю тіла вершать? Хіба ж для стариків не залишилось жодних справ, що готуються не міцністю тіла, а силою духа? Так тому Максим нічого не робив? Бездіяльним був і Павло, батько Сципіона, тесть мого лобого сина, й інші старики, як наприклад, Фабрицій, Курій, Корунканій, захищаючи спільне благо силою поради й розуму, нічого не робили? Клавдій¹³ наш був не лише старий, а й сліпий. Проте на сенатському засіданні, як лиш відчув, що думка членів [сенату] схильна до миру й союзу з королем Пірром¹⁴, сміливо сказав таке: "Куди почали впадати ваші уми? Вони, здається, не були такі слабкі й підлі". Збереглася ціла його промова, котру виголосив у сенаті 17 року після другого свого консульства, яке слідувало за першим через 10 років, а

перед консульством був поліцмейстером. З цього видно, що він в часи війни з королем Пірром був дуже старий. Та точнісінько так свідчать наші предки. Бачите, що даремно звинувачують старість, начебто вона відводить од справ. Вони так помиляються, як той, хто думає про корабельного кормчого, що він марно сидить, а працюють лиш ті, що лазять по канатах, бігають по палубах, вичерпують на дні воду. Правда, що він, дивлячись на карту, не робить того, що матроси, але замість цього здійснює набагато важливіше. Найголовніші справи народжуються не із тілесної спритності, а порада, винахід, поняття — ось їх мати! А цих обдарувань старість не лише не позбавлена, а з часом у ній зростають. Невже вам здається, що я, будучи солдатом, полковником, генералом і консулом у різних походах, тепер зупинився у справах? Аж ніяк. Я сенатові прописую, як діяти, і завчасно пропоную, як оголосити війну Карфагенській республіці і тим знищити всі її погані наміри. І доти про неї не перестану турбуватися, поки не побачу її розорення. Оту перемогу, о, коли б милосердний Бог, друже мій Сципіоне, для твого керівництва приборіг! Бажаю, чого не завершив твій дід, щоб ти закінчив. Ось уже 33 роки, як він помер, та пам'ять такого мужа не може вмерти у всіх потомків. За рік до мого поліцмейстерства помер, а дев'ять років після мого консульства, будучи вдруге консулом, а моїм у цьому чині товаришем. Та якби дожив і до ста років, як вам здається, чи міг би він ганити свою старість? Правда, що не міг би він у походи їздити, рушницею й шаблею володіти. Як же? Порадою, проектами, настановами — ось чим би він користувався! І якби у цьому-то старики не були сильні, то предки наші ніколи б головної ради не назвали сенатом, тобто старшиною. Також і в Лакедемонській республіці ті, хто зайнятий найвищим правлінням, є дійсно стариками і тим же іменем називаються. Гляньте, якщо хочете, на іноземні народи. Із довідки дізнаєтесь, що найзнатніші республіки молодчиками до падіння доведені, а стариками повернуті до первісного добробуту. Згадайте те, що було виставлено в комедії. Одна особа запитує: "Скажи, прошу, як ви так скоро втратили суспільство, та ще й квітуче суспільство?" А друга особа, між іншим, так відповідає: "Проявили ж себе у нас новомодні правителі міста, легковажні молодчики". Бачите, що з квітучими роками споріднена нерозсудливість, як із сивиною прозорливість.

Правда, що у стариків пам'ять слабне. Але здебільшого у тих, котрі з природи тупі й про неї не турбуються. Фемістокл усе афінське шляхетство знав по імені, і не думаю, що він, постарівши, звав того Хомою, хто був Дмитром. Повірте, що я не лише всіх нинішніх дворян знаю, а й батьків і дідів їх. І хоча часто читаю на гробах написи, що, за загальною приказкою, начебто шкодить пам'яті, однак не боюся. Вони мені нагадують померлих. Я ще про жодного старика не чув, щоб він забув те місце, де закопав скарб. Усе пам'ятають, якщо про щось турбуються. Наприклад, за кого вони в суді поручилися, хто їх боржник, хто кредитор? А що вже казати про знатніших, або досвідчених у правах, або учених стариків? Як багато вони пам'ятають! Не відходить природна гострота від старості, якщо вона постійна у своїй схильності й працелюбності. Залишається ця гострота не лише у високочиновних, а й у тих стариків, які бездіяльно живуть і спокійно. Софокл¹⁵, наприклад, у глибокій старості створив трагедії. Здавалося, начебто він не дбає про господарство. Тому сини просили в суді, щоб він був позбавлений прав домовласника як навіжений. Старик, взявши з собою недавно написану річ і прийшовши в суд, прочитав її перед суддями. "Як вам здається, пани судді, — запитав старий, — чи ці мої слова пахнуть божевіллям?" І так звільнився від вироку. Скажіть же, чи могла старість перервати його схильність до навчання? Те ж бачимо у багатьох інших учених людях, як у Гомера¹⁶, в Диогена, котрого ви й самі бачили в Римі.

У всіх цих мужів любов до мудрості була така довга, скільки тривало їхнє життя. Та й, крім цієї божественної схильності, можу вам по імені назвати тих господарів римських, моїх сусідів і знайомих, без яких майже жодна важлива робота на полях Сабінських не відбувається. Без них не сіють, ні плодів не збирають, не звозять, хоч у цьому їм і дивуватись немає чого, бо немає такого старика, щоб він не сподівався рік прожити. Проте ж вони і в тих ділах трудяться, якими знають, що їм взагалі не користуватися. Наприклад, садять дерева для нащадків. І якщо його запитати: "Для кого, будучи старим, садиш?" — відповідає: "Кому Бог дасть. З його святої волі я все це маю від предків, а сам залишу для нащадків".

Не дуже мені подобаються одного нашого автора комедій¹⁷ такі слова: "Ах, старість! Хоч би твій прихід у всьому іншому

¹⁵ Піфагор, Платон, Демокріт¹⁸.

не був для нас бідним". Проте досить і того горя, що, довго живучи, часто змушені бачити те, на що дивитись не хочеться. Правда, часто ж може бути таке, чого хочеться. Начебто й молодість лиш те бачить, що їй подобається. Та він ще гірше говорить у наступному: "І те на старості вважаю найгіршим — відчувати те, що старий всякому нестерпний". Ні! Краще сказати приємний, ніж нестерпний! Чесні старики люблять добросердих молодців, і віддаваною ними пошаною полегшується їх старість. Так само молоді люди раді слухати настанови старих, що ведуть їх до любові доброчесності. Я відчуваю, що не менше я для вас приємний, як і ви для мене.

Тепер розумієте, що старі без діла не живуть? Вони ніколи не гуляють, завжди трудяться в тому, до чого в минулі роки були схильні. А чого варте те, що й ще чогось навчаються? Солон-законодавець сам хвалиться, що його старість щодня розуміє щось нове. Я й сам навчився грецької мови старим, втамувавши свою охоту, як довгочасну спрагу, щоб я сам міг читати приклади тих великих мужів, за якими, бачите, я уклав своє життя. Чув я, що Сократ те ж саме зробив у музиці, навчившись гри на лютні. Хотілося б мені й у цьому наслідувати стародавніх, та щодо грецької мови, то я здійснив.

2. Повірте, що я і в нинішній час не потребую сили молодечої (поговоримо про її другу вину, начебто старість приводить тіло до слабості). Так, будучи юнаком, не бажав сили волової чи ведмежої. Скільки Бог вплив сили людині, тим треба користуватися, а зверх можливості не дутися. Чи можна негідне слово вибловати, як борець Мілон сказав? Він був уже старий і, побачивши борців, що змагаються на видовищі, глянувши на свої руки, сказав заплакавши: "Ах, руки! Правда, що ви вже омертвіли". Скажи, дурню, що не стільки твої руки, як серце негідне. Прославився ти руками та грудьми твоїми, а не самим собою, тобто не душею твоєю.

Не такої думки були славні наші вищезгадані сенатори. Вони шляхетству прописували закони, а гострота розуму їх до останнього подиху простягалася. Мову вести до народу. Правда, що ледве чи не важка ця посада для старого, тому що вона стосується не лише думок, а й тілесного складу. Звичайно, дзвінкість у голосі, не знаю як, виразна у старих, і я до цього часу її не втратив, у таких, як бачите, літах. Проте ж старому належить тихо й без крику вести мову, вона часто сама знаходить своїх слухачів, якщо буде багата, чесна й скромна.

А коли сам її через старість не в силах проговорити, то можна звеліти таким молодим людям, як ви; і що ж приємніше, як бути стариком, оточеним старанними юнаками? Невже для них і такої сили не залишилось, щоб вони могли молодих людей навчати, настановляти й до всіх чесних послуг приводити? А що ж чесніше за це? Зізнаюся, що я вважав щасливими обох твоїх предків Сціпіонів і обох дідів твоїх у той час, як вони, бувало, походжають, оточені юрбою чесних юнаків.

Не правильно ми міркуємо, коли думаємо, що вчитель будь-якої чесної науки тому став поганий, що старий і слабкий. Та й самої цієї слабості причиною буває здебільшого безпутна молодість. Вона вручає старості тіло, виснаживши його венерою¹⁹ й розкішшю. Промова перського монарха Кира²⁰, яку він перед смертю виголосив перед своїми синами, є у книзі Ксенофонтів²¹. Він був дуже старий, проте, казав, ніколи не відчував, щоб старість його зробилася слабшою від молодості.

Я хлопчиком пам'ятаю одного сенатора. Він після другого буття свого консулом через 4 роки був поставлений першосвящеником і виконував ці обов'язки 22 роки, а був у глибоких літах такий міцний, як молодий. Про себе самого не личить мені говорити, хоча нашому вікові це дозволяється. У Гомерових книгах часто проповідує свої чесноти старик Нестор; це йому дозволяється тому, що він виживав уже третій людський вік. Він казав правду, і не можна було вважати його хвальком або базікалом. Не припускала думати про це його мова, яка, за свідченням Гомера, текла із його вуст солодша від меду. Ця солодкість народжується не із тілесних сил. І вождь грецьких військ Агамемнон не хоробрих Ахіллів, а слабих Несторів десять бажає в себе мати, і якби їх можна було мати, то, без сумніву, скоріше б настало зруйнування міста Трої.

Тепер говоритиму про себе. Мені від роду 84-й рік. Правда, що я не можу сказати про себе те, що сказав про себе згаданий вище Кир, проте самі бачите, що старість мене не цілком знівечила. Досить у мене сил для того, щоб вершити сенатські справи, публічно виголошувати промову до народу, служити моїм одного роду й іноземним друзям, захищати своїх фаворитів. І я не знаю, чому люди хвалять оцю старовинну приказку: мовляв, якщо довго бажаєш бути старим, то ставай завчасу. Для мене краще коротша старість, ніж рання, і ще досі ніколи мене ніхто не застав без діла. Правда, що я не такий сильний,

як хто-небудь із вас двох. Та й ви не такі могутні, як капітан де Понто. Невже тому він кращий від вас? Не велика справа бути могутнім, якщо хтось в міру своїх сил надимається. Кажуть, що згаданий борець Мілон у Греції цілого вола через усю площу у чверть версти на плечах переніс. Що ж для тебе краще? Міць цього богатиря чи сила внутрішнього поняття, яке було, наприклад, у серці Піфагоровому? Притому сила тілесна є добро минуше. Користуйся, поки є, якщо минуло, не сумуй. Невже юнаки повинні сумувати за підлітковим віком, а за молодістю ті, хто літній? Бог розмістив вік людський так, як шлях, і кожен вік має свій плін. Дитинство безсилне, юнацтво невгамовне, вік мужа повабний, а старість протягом усього свого часу природно, у певній зрілості, наче плоди, перебуває.

Я думаю, ти, Сціпіоне, чув, що робить тепер твій приятель, король Масінісса, старик літ 90. Він у дорозі, коли піший пішов, не потребує коня, а якщо на коня сів, то не злазить з нього; ніякий дощ, жоден холод не примусить його одягнути шапку. Дуже худий, проте всі королівські повинності сам виконує. З цього видно, що працелобність і стриманість можуть трохи зберегти колишні сили і в самій старості. Старість нібито безсилна. Не сперечаюся! Ніхто ж від старого сили й не вимагає. Так, самі закони звільняють старість від тих звань, які не можна нести без тілесної сили. І не лише до неможливого, а й до того ж можливого нас не змушують. Багато старих такі слабкі, що не лише якоїсь загальнонародної посади, а й у господарстві і для свого харчування взагалі нічого не можуть робити. Правда! Та треба знати, що ця вада властива не лише старості, а всюди простягається до людської немочі. Ти знаєш, який слабкий здоров'ям був син Сціпіонів, котрий прийняв тебе собі за сина, і якби йому це не завадило, то, звичайно, він був би другим римським світилом після батька, тому що, крім душевного благородства, був ученістю кращий від батька. Чого ж дивуватися цьому в старих, якщо й молоді люди не можуть цього уникнути? Потрібно, любі діти, боротися зі старістю, наче з хворобою, а її недоліки нагороджувати дурботою. Доглядати здоров'я, мати помірне працелобство, їсти й пити стільки, щоб поправити, а не обтяжити тільки.

Так само й про душу дбати треба ще більше. А якщо вона залишиться без належної собі поживи, то під старість і сама ослабне. Правда, що тільки наше стає важчим, коли його при-

морити працею, та душа чим більше мислить, тим стає крилатішою. Втім, щодо тих старих, котрих комедійний театр виставляє як дурнів, то він викриває тих, котрі легковірні, безтямні й нерозсудливі. А ці вади народжуються від старості недбайливої й сумовитої, а не просто від старості. Як шал і бажання насолод у молодих людей буває частіше, ніж у стариків, проте ж не у всіх молодих, а лиш у поганих, — так і навіжена старість живе не у всіх, а лиш у глупих стариках. І старий, і сліпий був згаданий Клавдій, та при всьому тому керував чотирма дорослими синами, п'ятьма дочками, таким великим домом, такою кількістю своїх фаворитів. І не дивно. Завжди у нього розум був бадьорий, а думки, як натягнутий лук, і не засумував у старості. Мав владу не лише в порадах, а й у повеліннях. Боялися його раби, остерігалися діти, всім був любий. Живий був у тому домі звичай і порядок батьківський, а в цьому-то й полягає поважна старість, що сама свою честь захищає, не упускаючи своєї влади й нікому не підкорена, навіть до останнього подиху панує над домашніми.

Хвалю того юнака, у серці якого є щось, властиве старикам, і старика, в якому є щось юнацьке. Така людина тілом під старість ослабне, та не душею. Тепер я книгу створюю, у ній записую все давнє, і промови, виголошені мною про найважливіші справи в сенаті, і силу різних законів збираю. Нерідко використовую, читаючи, грецьких письменників, а наслідуючи учнів Піфагора, щоб пам'ять моя не ослабла, згадую ввечері все те, що у той день мною чи сказане, чи почуте від когось іншого, чи зроблене. Ось широке поле! Отут-то може людський розум трудитися! Тут я, працюючи, не маю великої нужди в тілесних силах. Допомагаю друзям, часто приходжу в сенат, самовільно повідомляю, якщо мені щось добре після довгих роздумів спало на думку, і цю важливість доказово пояснюю, але силою духа, не тіла. А якби не був у силі щось зробити, принаймні спокійно сидячи, втішуся роздумами про те, чого доказати не можу. Та не так я прожив життя, щоб не могли. У таких трудах і не побачиш, як підійде старість і як наш невідчутно й не раптом слабшає, а час за часом потихеньку, наче віск, тане.

3-те. Тепер йде третя хула на старість, а саме за те, що вона позбавляє всіх тілесних насолод! О прекрасний дар, якщо вона відбирає у нас те, що для молодих людей є головна погибель! Вислухайте, любі діти, давню промову одного великого й пре-

славного мужа, вона дісталася мені у той час, коли я був під керівництвом нашого Максима у поході під містом Тарентом. А ось вона. Найголовніший ворог людини живе у тілі нашому — біс плотської насолоди. Він сліпо й розгнuzдано жене й палить серце до скотських насолод. Звідси-то народжуються зради в державах і їх розорення, звідси таємні з ворогом листування і всі прихованих і явних мерзот страховиська, а розпутникам, перелюбникам та іншим угодникам плоті цей сатана є ріднесеньким батьком. Безцінний наш скарб — внутрішня наша й таємна людина, влита нам від Бога. Оцього скарбові найсмертельніша отрута — насолодолюбство, і якщо воно запанує в тілі, то із наших нещасливих границь у той час виганяється стриманість і вся її блаження сім'я. А якщо це здається тобі неймовірним, то уяви собі людину, у найвищій мірі розпалену насолодолюбством. Тоді чітко можеш зрозуміти, що її розум у самому вогні насолоди стає зовсім бездіяльним, не придатним ні до поняття, ні до роздумів. А якби це прокляте полум'я тривало довгий час, то цілком би у душі нашій погасило Божу істину.

Промову цю говорив філософ Архита, розмовляючи з батьком того самнитянина, котрий виграв баталію в наших консулів. При цій розмові був і Платон афінський. Є у мене приятель у Таренті. За його переказом, усе це він чув від своїх предків. Навіщо ж я розповів? А ось тому, що коли старик позбавлений розуму і мудрості для загнuzдання насолодолюбства, то нехай завдячує старості. Вона йому зробила так, щоб не було любим те, що нам усім не личить. Насолодолюбство є отрута здоровому глузду, смерть розуму, сліпота душевних очей і не має жодної дотичності до світла.

Прехоробрий був муж Тит Фламіній²². Рідний брат його виведений мною із числа сенаторів через сім років після його консульської влади. Не хотілося мені цього, та благопристойність змусила викрити його перелюбне серце. Він був консулом у Франції і на прохання своєї наложниці наказав відрубати голову одному із засуджених. Цей колодник утік і з'явився в Римі в той час, коли брат Фламінія був моїм антецесором на посаді поліцмейстера. Я з товаришем, перебуваючи в консульській черзі, ніяк не могли виправдати такого беззаконного й необмеженого перелюбства. Воно, крім його часткового безчестя, містило в собі неславу всієї Римської імперії.

Коли я був молодий, часто доводилось чути від старших, а вони також хлопчиками чули від старших, що наш Фабрицій, будучи послом у короля Пірра, почув про якогось бувалого в Афінах чоловіка, який називав себе філософом, а вчив, що всіх наших намірів і всього життя кінцем і предметом повинна бути розкіш і насолодолобство²³. Фабрицій після свого повернення до Рима розповідав про це із здивуванням, при цій бесіді сенатори з охотою такий розум бажали мати своїм ворогам. Мовляв, у ті часи вони нам будуть не страшні.

Сенатор Курій жив у один час з Декієм. Декій, будучи вчетверте консулом, помер за вітчизну. Знав цього мужа Фабрицій, знав Корунканій. Вони, обмірковуючи як вчинок Декія, так і власного свого життя справи, приходили до такого висновку, що є в людині якась друга натура, котра не уявною своєю красою приваблює до себе розумні й чесні серця, що піднялися від плотської насолоди до її істинного задоволення.

Чому я так багато наговорив про насолодолобство? Тому, що не лише жодної хули, а навпаки, превеликої похвали підна старість за те, що вона не вимагає жодного догоджання плоти. Багаті столи, часті бокали — все те для неї зайве й призводить лиш до об'їдання, до обпивання, до розладів, до безсоння. Платон премудрий насолодолобство називає вудкою, яка ловить людей на погибель. Та оскільки людина не відразу може протистояти його принадам і повинна трохи уступити тому, що стосується столів, то можна веселитися з поміркованими й стриманими.

Адмірал Дулій, перший переможець карфагенського флоту (я хлопчиком часто його бачив), як, бувало, повертається додому з бенкету, любив, щоб перед ним один йшов з факелом, а другий грав на флейті. Це він робив не для наслідування іншим, а цю вільність давала йому слава його перемоги. Я й сам любив у святкові дні бенкетувати з приятелями, але цілком помірно. І жар тодішніх моїх літ тепер час від часу вгамовується. Та й сам бенкет більше мене веселив зібранням та дружньою бесідою, ніж поживою й питтям тілесним. Це дружнє при їжі засідання предки наші назвали *convivium*, тобто спільне споживання їжі або, краще сказати, спільне життя. Повірте, що я й тепер люблю вчасні бенкети, щоб повеселитися розмовами не лише з моїми ровесниками, котрих уже залишилось дуже мало, а й з такими молодими, як ви. І дуже дякую старості за те, що вона зменшила в мені жадобу їжі й пиття, а бесіди помножила.

Якщо ж комусь і те подобається, то щоб я не здавався цілковитим ворогом усіх-усіх тілесних утіх, не сперечаюсь, а лиш кажу, що старість, наскільки я розумію, не позбавлена у цьому смаку. Мені ще й те приємно, коли мене за старим нашим звичаєм зроблять головою бенкету чи тамадою між гостями. Любо мені, коли я за своєю посадою першим серед усіх починаю розмову при маленьких келихах, чи під прохолодною тінню влітку, чи на сонці, чи взимку у теплій світлиці. Це мені трапляється й на полях Сабінських. Там щоденно бенкетую з сусідами, продовжуючи різні розмови майже до півночі. Проте ж старому не так приємно веселитися насолодами, як молодому. Вірю. Та вони цього й не бажать. Яка ж досада не мати того, чого не потребують? "Чи бажав би ти оженитися?" — запитали Софокла. "Бережи мене Боже, — відповів старий, — я, мовляв, радий, що минулися ці скажені й нестерпні роки". Можливо, охочим жити без цього прикро, а старикам — інша справа. Правда, що молода людина може більш приємно веселитися цими насолодами, та чи тим треба хвалитися? А то навіщо мати душу, звільнену від пут насолодолобства, суперечок, ворожнечі й інших бажань, і, наче знайшовши самого себе, жити у внутрішньому мирі й союзі? Якщо ж ще при цьому, ніби в поживі, призапасється дещо у навчанні, то така старість над усе приємніша. Із таких стариків один трудиться в математиці, інший забавляється написанням історії, третій — у юриспруденції, інший — у красномовстві і т. п. То чи можна з цими благородними забавами порівняти пишні столи, ігри, амури й інше? Такі нахили до наук у розумних і показних людей разом з роками ростуть. Яке гарне слово Солонове, про котре ми вже говорили: "Моя, мовляв, старість щоденно щось нове розуміє". Без сумніву, нічого у світі немає приємнішого за це.

Тепер почну говорити про землеробські втіхи, які мене, не можете повірити, дуже звеселяють. Старість їм не заважає, і з науками вони досить близькі сусіди. Цих солодких і дуже корисних утіх основою є мати-земля, з нею землероби мають свої розрахунки. Вона начебто у борг бере в них насіння, а повертає іноді з меншим, а здебільшого з більшим ростом. Щодо мене, то, крім плодів, сама її народжуюча сила веселить. Вона у м'яких своїх надрах закриває насіння і спершу утримує, потім, розпаривши у своїх об'їмах, розширює його і виводить зсередини зеленіючу травинку, яка, спершись на корінцеві

жилочки, поволі вверх підіймається і, піднявшись вузлуватеньким стебельцем, наче вже приходячи у вік, закривається у пазухах, а коли із пазух виникнула, у той час плід у колосі рівненько розводить, а проти нападу маленьких пташок довкола вістюками, як рогатками, оточується.

А що вже сказати про те, як заводиться, сходить і росте виноград? Будьте добрі знати, що не можу задовольнитися цією насолодою. Ось для моєї старості вихід і задоволення! Оминаю все, що народжує земля, яка із малесенького, наприклад, смоківного зерна або із виноградного насіння, із найменших насінин або інших земних плодів і трав такі великі пні й гілля творить. Чи не викликає солодкого подиву виноградний сад, якщо зауважити, що замість старих, восени відрізаних, випускаються нові гілки, одні з яких відрізуються для нового розведення, другі як непотрібні, треті залишаються для плоду, іншим не дають захопитися за дерево, переносять їх обійми до другого, інші від пня впускаються в ямочки й прибиваються ключкою для розведення нового коріння тощо. Гілка, залишена для плоду, з природи падає до землі, та, бажаючи піднятися, своїми жилочками, наче руками, хапається за будь-що. А щоб вона далеко, опускаючись чи підіймаючись, не бродила, вправний землероб притримує її, підрізаючи інструментом, не допускаючи зайво густіти й дичавіти.

Так, на початку весни на тих гілках, що для плоду, живе, ніби при їх колінцях, те, що у наших землеробів називається перлина, а з неї виходить ягода. Вона з часом і земними соками, й теплом сонячним збільшується, і спершу дуже кисла, потім, дозрівши, стає солодкою, а завісившись листям, має й помірну теплоту і захищається від зайвої спеки. І що може бути гарніше й корисніше за неї? Повірте, що не лише користь від неї, як я сказав раніше, а саме її народження й лиш праця коло неї можуть звеселяти. Наприклад, ставити у ряд тички, прив'язувати до них вершечки гілок, залишених для плоду, відв'язувати й опускати для нового коріння в ямки, обрізувати, як уже сказано, непридатні, а інші опускати, й таке інше, й таке інше.

Втім, про городні грядки, як їх копають, поливають, прополоють, чим земля робиться більш родюча, нічого вже й говорити. А про те, що дуже корисно удобрити ниви й грядки тваринним гноєм, згадав я у тій книзі, котру написав про землеробські справи. Писав про них же переді мною славний

Гесіод²⁴, та про це ні словом не згадав. А премудрий Гомер, котрий був за кілька сот років перед ним, пише про батька Ахілового, що він у відсутність сина втішав тугу свою, орючи землю й удобрюючи її гноєм. Не самими лиш ріллями, сінокосами, виногородами, лісочками веселить землеробська праця, а й садами, худобою, бджолами і всілякими квітами, висіванням і щепленням, у чому землероби дуже майстерні.

Ще не всі перерахував я сільські утіхи, та й так уже занадто багато наговорив. Та ви не прогніваєтесь, знаючи мою надмірну до них охоту: і старість має ту природну ваду, що багатомовна. З цієї причини останні дні свого життя провів у селянському житті преславний переможець самнітського й сабінського народів і зверхник короля Пірра наш Курій. Хутір його неподалік від мого, дивлячись на нього, не можу досхочу надивуватись із стриманої простоти цього чоловіка і звичаїв тих часів. Сидів він коло камінка, а йому принесли кілька пудів золота посла самнітські, та він їх відігнав. "На мій погляд, мовляв, велич не в тому, щоб мати в себе золото, а володіти тими, хто його має".

Продовжуватиму мову про землеробів, тому що я й сам такий. Жили у ті часи на хуторах сенатори, тобто старики чи старшини. Лук'яна Чвинка зробили головою всієї Римської імперії, коли він орав. За його повелінням головний командир кавалерії на прізвисько Гала, заскочивши, убив Спурія, що було захотів царювати в Республіці. З хуторів були зібрані в сенат як згаданий Курій, так і інші старики членами. Невже була бідна старість цих людей, що втішали себе землеробством? На мій погляд, не знаю, чи може бути блаженніше життя. Воно не лише корисне й необхідне для всякої статі, а приємне й багате всім тим, що стосується Божої й людської служби. Тепер я, за бажанням деяких людей, радий примиритися з розкошами і кажу, що у доброго й турботливого господаря пивниці й стодоли повні хліба й вина, а хутір порослям, козлятком, баранцем, куркою, молоком, сиром, медом багатий. А грядки городу самі землероби називають другою коморою.

Все це стає приємнішим, коли у святкові дні забавлятися ловами птахів і звірів. Зелені луки, розсажені дерева, вид виноградів і садів — це що таке? Одним словом скажу: немає нічого ні кориснішого, ні гарнішого, як земля, добре доглянута, а старість не лише не заважає цим звеселятися, а ще тягне до того й манить. Ніде вона не може краще зігрітися, як

сонячним чи домашнім теплом, так, навпаки, і здоровше прохолодитися, як чистими водами й приємною тінню. Хай для молодих будуть військові мундири, коні, рушниця, списи, хай перепливають ріки, бігають наввипередки, а для нас, стариків, із багатьох своїх ігор залишають шахмати та карти, і то якщо захочуть, тому що старість і без цього може щасливо жити. Читайте, прошу, книги Ксенофонтів, — вони вам у багатьох справах дадуть настанови. Я лиш заохочую, знаючи, що ви їх любите. Як добре він хвалить землеробство у своїй економічній книзі про догляд за господарством! А що жодна справа не здається йому такою благородною, як ця, можна здогадатися з того, що у тій книзі сам Сократ розмовляє зі своїм другом про те, що лакедемонський посол, людина пречесна іменем Лісандр, був від своєї Республіки з поклоном і подарунками у розумного й славного перського монарха Кира. Він ласкаво прийняв Лісандра і, між іншим, повів його в сад, що був під особливим доглядом. Лісандр, дивлячись на високі дерева і на їх розміщення, бачить між ними вичищену й скопану землю, відчуваючи пахощі квітів, які насолоджують його нюх, не міг не здивуватися. "Видно, — сказав посол, — цей сад під особливим доглядом, і розміщення його дуже майстерне". — "Все це моя вигадка, — говорить монарх, — і моя забава, а дерева ці здебільшого моїми власними руками посаджені". Лісандр змушений глянути на його порфиру, пребагату золотом і камінням... "Великий царю! Не даремно ходить чутка про твоє блаженство, ти монарх добродетельний, а притому не позбавлений і утіх". Цими-то втіхами веселитися старикам до останньої хвили життя.

Марк Корвін²⁵ жив після міських справ на хуторі і дожив до ста років, 48-й рік поставили наші предки входом до старості, та він, крім незаконних своїх років, 48 літ йшов у почестях, і що іншим дано для цілого, крім старості, віку, те він мав для одного по різних почестях переходу. Останні літа цього чоловіка були тим кращі від середніх, чим менше було труду. А слова його й діла мали велику пошану. Ось у чому вершина старечного блага! Така поважність була, крім інших, і в того старика, на гробі котрого було вирізано таке. Всі народи одноголосно визнають, що в цілому римському народі був головний муж. Він називався Аттіла Калатин. Про своїх предків, Сціпіонів, про згаданого Максима і про інших, нічого й говорити. Не тільки в слові, а й в самому їх кивку містилась влада.

Мають старики, і найбільше ті, хто був у почестях, таку дорогу для них повагу, що вона всі молодечі утіхи переважає. Та при тому всьому не забувайте, що я вихваляю старість, яка залежить від молодих літ. Бідний той старик, котрий сам добивається поваги: її раптом не можна отримати ні через сивину, ні через зморщене лице, а лиш молодість, якщо вона чесно прожита, насолоджується в останні дні солодкими плодами поваги. Повагу має в собі й така дрібниця, наприклад, коли хтось привітається, шукає побачення, уступає місце, якщо при вході в товариство встануть зі стільця, проведуть у гості та із гостей, просять поради й інше. Це щодо найпочесніших осіб, як у нас, так і в інших державах, чим вони порядніші, тим краще дотримується.

Недавно згадуваний Лісандр говорив, що ніде немає кращого життя старикам, як у Лакедемонській республіці: у жодній країні вони не мають кращої пошани. А в Афінах уже не так. Там трапилось якомусь старикові прийти в оперний дім, та жоден його земляк не уступив йому місця. А як лиш приступив він до лакедемонських послів, які сиділи на відведених для них місцях, негайно всі встали й старика біля себе посадили. Весь оперний дім, дивлячись на таку їх чемність, заплодував. Потім старший посол сказав: "Панове афіняни! Ви добре розумієте, в чому полягає благопристойність, та не хочете її дотримуватись".

Багато доброго можна знайти і в наших римських звичаях, а найбільше те, що ми обговорюємо. Якщо член [сенату] нижчий почесністю, а старший літами, то такий висловлює свою думку перед вищим. То чи можна, знову скажемо, тілесні молодих людей насолоди зрівняти з плодами, котрими чесних стариків вінчає повага, що вселилася в них згідно розуму, життя, і честі, й літ? Якщо хтось цієї нагороди досягнув, то про такого можна сказати, що він, благополучно завершивши течію свого життя, не даремно народився й трудився, а, вдало представляючи в театрі свою особу, зіграв, наче майстерний актор.

Правда, що багато є стариків і норовистих, і клопітних, і сердитих, і неприступних, і якщо хочете, то й срібллюбних. Та ці вади породжуються їх норовом, а не старістю. Проте ще можна як-небудь вибачити норовистість і інші згадані вади таких стариків. Вони думають про себе, що їх усі люди ненавидять, що вони зневажені й зганьблені, а притому в хво-

робливому тілі всяка досада нестерпна. Однак усе це можна присолодити й поправити, якби старик був людинолюбний і вправний. Це можна зрозуміти як із життєвого досвіду, так і із театральних вистав. Наприклад, у Теренцієвій комедії один брат дуже суворий, а другий дуже ласкавий. Також треба знати, що не всяке вино від старості квасніє, так і не всякий норов на старості стає суворим. Похвальна у стариків задума, якщо вона помірна, а суворість дуже не похвальна. Щодо старечого сріблолобства, то навіщо воно, я ніяк не можу зрозуміти. Чи може бути більша нісенітниця, як запасатися в дорогу тим більше, чим менше її залишається?

Залишилась четверта провина невинної старості, а саме: начебто старики сумують і журяться тим, що недалеко від смерті. І справді так, що вона від них недалеко. Ах! Глибоко нещасний старик, який стільки часу прожив, а не міг дійти до розуміння того, що смерть не має в собі жодної біди. Якщо вона цілком позбавляє людину буття, то не повинна ніяк нам здаватися страшною. Якщо ж вона відбирає лиш тлінну плоть, то гідна любові за те, що робить нас безсмертними. А більше в ній нічого не знайти. Чого ж мені її боятися, якщо вона, позбавивши мене буття, позбавить відчуття всіх мук або ще й зробить блаженним? Та й між самими молодими людьми де знайти такого дурня, котрий був би цілком впевнений, що він проживе до вечора? Та вони мають ще більше смертних випадків, ніж ми. Молода людина швидше може хворіти, і хвороба її завжди небезпечніша, і лікувати її важче. Тому і до старості дуже небагато хто доживає. Ці випадки добре показують, що їх життя не надто обережне. Та й не можна інакше. Тому що розум, сенс і рада не в молодих, а у старих серцях живе. І якби стариків не було, то не було б у світі ніякого ні суспільства, ні громадянства.

Та повернімось до близької смерті. Якщо в цьому нас старість страшно ображає, то бачите, що й сама молодість веде за собою смерть. Пізнав я це як у моєму любому сині, так і в братах твоїх Сціпіонах, на котрих чекали високі чини, що смерть спільна для кожного віку. Принаймні ж молода людина може, мовляв, сподіватися довгого життя. Так у тому-то й полягає недоладність: вважати за правду фальш, а сумніви за твердість. А старик, мовляв, не може ні на що сподіватися. Правда, та тим-то він і краший за молодого. Той сподівається, а цей уже дістав. Той бажає довго жити, а цей уже довго жив.

А якщо по правді розсудити, то яка може бути довгота і в цілому нашому віці? Постав сюди найдовший вік, подивимось на короля Тартешського. Цей, як свідчить історія, 80 років царював, а жив 120 років. Та мені все те здається дуже недовгим, що має свій кінець і припиняється. Припинення знищує все-все минуле, а людині залишається лиш те, що вона набула добродушністю й добрими ділами. Минають, звичайно, і години, і дні, й місяці, і роки безповоротно, і що буде далі, невідомо.

Між тим кожен повинен бути задоволений довжиною свого життя. А якщо бажає стати добрим актором свого життя, то йому не треба програвати цілу комедію: аби ту особу, в якій на сцену виходить, вдало представив. Точнісінько так, щастя наше не в тому полягає, щоб пережити життя до самого шабашу. Найкоротшого життя досить для чесності. А якщо доведеться пройти у пізніші літа, то не треба сумувати, як розумний землемір не журиться, що після весняної приємності наступило літо й осінь. Молодість подібна до весни. Вона обіцяє майбутні плоди, а решту часу на їх збирання. Плід же старості є, як я вже сказав, вічний у совісті запис нашого минулого чесного життя.

Втім, усе те треба вважати корисним, що Бог необхідно встановив для людини. А що ж уже так необхідне, як смерть, що йде за старістю? Цей Божий закон смертю молодих людей ніби трохи порушується, і смерть їх схожа, мені здається, на те, коли велику пожежу заливають водою. А смерть на старості подібна до догорілої свічки, яка згасає сама собою. І як яблука зривають силою, коли вони недозрілі, а дозрілі самі відпадають, так і смерть чинить з людьми. Ах, смерть! Вона для мене така приємна, що чим ближче до неї підходжу, то, здається, поволі видніється берег, який відкриває свої надра для мого заспокоєння після довгого плавання. Старість, скільки їй жити, не має точної границі, а жити у ній добре доти, поки може робити свою справу, між тим дивитись спокійним оком на смерть. З цієї-то причини старик сміливіший від молодого і хоробріший. Афіньський тиран запитав Солона: "З якою надією ти протривавши моїй владі?" — "Надія моя, — відповів Солон, — старість". Та найкращий кінець життя тоді, коли те, що природа зв'язала, сама розв'язує людину ще при повному розумі й при цілих почуттях. І як корабель чи світлицю легко може зруйнувати той, хто будував, так і при розлуці з тілом не

легко можна розірвати те, що заново склеєне, а легко — застаріле. Тому-то й старики не повинні дуже жадібно ганятися за залишком своїх днів та й не кидати ж без причини. Не велить Піфагор виходити із тілесного нашого замку без повеління воєначальника, розумій Бога. Напис на Солоновому гробі означає те, що йому приємно, коли його друзі оплакують його смерть: думаю, тому, що хоче залишитись у своїх в любові. Та чи не набагато краще говорить наш Енній: "Не бажаю, мовляв, я ні від кого тієї честі, щоб при моєму похороні плакати". На його думку, не сліз гідна смерть, що відкриває нам двері до безсмертя.

Втім, у ту саму хвилину, коли людина вмирає, хоч трохи й відчуває, та чуття це не надовго, тим більше у старика. Після смерті настає особливо блаженне почуття, однак у цьому ми повинні з молодих років себе ламати, щоб смерті не боятися, а інакше ніяк не можна бути спокійним. Неодмінно смерть прийде, та не знаємо того, чи сьогодні, чи завтра. То чи потрібна гірша мука, ніж боятися її щоденного нападу? А зламати себе до того, щоб не боятися, не видається дуже великою трудністю. Не згадуючи великих нашого Риму таких багатьох світил, що начебто знаходились поза тілом і пожертвували своє життя за благо співгромадян з великою ревністю, лиш те скажу, що й самі наші легіони часто в таке місце без всякого примусу з великою бадьорістю наважились піти, звідки жодним чином не сподівалися повернутися. То чи може бути страшним для вчених стариків те, чого молоді не лише невчені, а й ще цілком селяни не боятся?

На мій погляд, коли все на світі надокучило, то й саме життя може набриднути. Підлітковий вік має для себе свої забави, так само юнацький і чоловічий. Юнак не дивиться на дитячі забави, а муж — на юнацькі, так і старість — на чоловічі. У неї є особливі нахили, які мають так само свої межі, як і інші. У той час вже надокучить людині життя, і тоді-то саме час умирати. Звичайно, не бачу жодної перешкоди, щоб мені не висловити моїх думок про смерть і мою власну про неї думку. Любі діти, я твердо вірю, що ваші батьки, а мої дорогі друзі й тепер живі, та ще й у такому житті, яке лиш одне повинно вважатись життям. А поки ми ув'язнені в тілесній темниці, то це життя є не що інше як невірницька праця, для якої наша внутрішня людина заслана начебто на заслання у тлінні місця, які гіршим небесним житлям цілком протилежні. Та вірю, що

Бог зробив це для того, щоб було кому володіти землею і щоб людина, одягнута плоттю, дивлячись на благочинність Нетлінної Республіки, відображала б її постійно у своєму житті. А вірити цьому велить мені не лише мій власний сенс і розум, а й приклад найголовніших філософів.

Чув я про Піфагора і його учнів, які були майже наші земляки, тому названі італійськими мудрецами. Вони завжди вірили, що потайна серця нашого людина є однакового ества й природи з тим блаженнішим духом, який всесвітніми машинами вдало керує. Крім того, бачив я промови Сократові, в яких при смерті розповідав про безсмертя душ... Коротко кажучи, ось моя думка. Не може так статися, щоб дух, який перебуває всередині нас, був не безсмертний. Він кидається, наче блискавка, утримує минуле в пам'яті, як у дзеркалі, а здалеку заглядає в те, що ще не наблизилось. Він є джерелом усіх наук, мистецтв і всіх понять. Він перебуває у безперервному русі, а рухається сам собою. Із цього видно, що він не має початку, тобто ніколи не починав свого руху, тому що він є сам собі пружиною, а не від чогось іншого зовні себе запозичує. А безкінечний тому, що, будучи сам своєю пружиною, без кінця продовжуватиме рух свого життя, не може сам себе ніколи залишити в майбутньому і насамперед перебуває сам собою. Його природа проста, тобто однакова, і не сплетена із різних суперечних між собою матеріалів, як плоть. З цього видно, що дух не може розділитися, отже, й розірватися. Він перед своїм³ у тлінні члени одягненням має пребагаті знання. Це добре видно з того, що людина, будучи ще хлопчиком і навчаючись складним наукам, так швидко незліченні правила розуміє, що, очевидно, вона не вперше їх чує, а лиш відновлює те, що їй знайоме. Ця думка майже повністю Платонова. А в Ксенофонтівій книзі перський монарх Кир перед смертю говорить так: "Любі сини, не думайте, що мене вже зовсім не стане, коли я з вами розлучуся. Ви ж мого духа під час всього мого перебування з вами не бачили, а лиш здогадувались, що він, володіючи цим тілом, знаходиться в ньому; вірте, що він завжди, хоч із тіла вийде, непримітний".

Чи можливо, щоб чесних людей пам'ять була в пошані після їх смерті, якби їх дух був не дійсний? Щодо мене, то ніколи ніхто не міг мене переконати в тому, що дух наш живий доти,

³ Тілесним народженням і раніше свого.

поки перебуває у тлінному тілі, а вийшовши з нього, помирає. Чи можливо, щоб він не мав жодної сили, розлучаючись з бездіяльною плоттю? Краще сказати те, що тоді він найбільше має свій смак і силу, коли, звільнившись від гнилого домішку, робиться чистим і сам собою повний. І звичайно, у той час, коли плотський склад смерть почне розв'язувати, то видно, що вода — у воду, земля — у своє повертається місце. Лише дух невидимий, як у своїй наявності, так і в розлуці. Ви ж знаєте, що смерть ні на що так не схожа, як на сон. Знайте ж і те, що як тільки плоть уві сні заспокоїться і трохи духові попустить свободи, у той час він недремним своїм оком проводить і провіщає, що повинно бути. А в цьому виразно виявляється його божественна природа, і можна здогадатися, яким він буде вже тоді, коли зовсім звільниться від тілесних пут.

Отже, якщо все це правда, то ви повинні, наче Бога, шанувати в мені духовну людину. Якщо ж (у що я ніколи не можу повірити) як плотська, так і невидима моя людина цілком помре, то ви Бога, що володіє прекрасною цією машиною світу, повинні шанувати зі страхом. А притому й мою пам'ять свято й непорушно берегти. Ось що Кир, помираючи, говорив.

Та ми подивимось на наших римлян, якщо хочете. Ніколи я нікому не можу повірити. Слухай, Сціпіоне! Щоб твій батько Павло, чи обидва твої діди, чи прадід, чи дядько й інші преславні у нашій республіці люди, ніколи не повірю, щоб вони насмілились таку працю піднімати лиш задля слави від своїх потомків, якби вони не передбачили духом, що їм після теперішнього життя буде ще потреба у майбутньому. Дозвольте мені, старому, трохи похвалитися самим собою. Чи не думаєте ви, що я взявся б за такі денні й нічні цивільні й військові труди, якби моя слава не могла простягнутись за межі мого тимчасового життя? Чи не краще б жити у спокої без всякого труду? Та не знаю, чому мій дух завжди зводив очі свої і заглядав у останні віки, наче сподіваючись отримати справжнє життя у той час, коли вийде з тіла. З цієї причини чим дух в людині благородніший, тим більш вперто прагне у вічність. А що вже те значить, що чим хто краший і дівовіший смак має в розмірковуванні, тим охочіше з тілом розлучається? І навпаки. Чи ви тут не розумієте, що просвіщенна людина бачить свій перехід на краще, а перед затьмареним розумом це закрите?

Я, звичайно, горю бажанням бачитися в майбутньому житті з вашими батьками, котрих я поважав і любив, та й не лише з тими, яких я знавав у цьому житті, а й з тими, про яких лиш чув і читав у історіях і сам згадую у своїх власних книгах. На цьому шляху ніхто не в змозі повернути мою ходу, хоч би він ворожінням своїм обіцяв мені оновити мою тілесну молодість. А якби мені сам Бог своєю милістю благоволив дарувати те, щоб знову бути немовлям, сповитим пеленами, то я би дуже відмовлявся. Я вже закінчую бідне цього життя мореплавання, бачу береги з солодким пристановищем, а повертатися до західної гавані нізачо не бажаю.

Що за втіха у цьому житті? Яких вона тягарів не сповнена? Хай вона має й утіхи, та проте всяка тимчасовість може надокучити. Та й я не із числа тих, котрі ганьблять своє життя. Багато було таких, та ще й учених, та мені цього не хочеться. Я недаремно народився, а трудився не без користі, і так, як із мандрівки, виходжу із цього життя. Воно нам дане для мандрування до дуже бажаної вітчизни вічності, а не для поселення. Ах, коли і чи скоро засяє той пресвітлий день, котрий здійснить мою мандрівку до гірних небесних жителів поселень? Чи скоро виведе мене із цієї долини плачу? Там я побачу не лише вищезгаданих мужів, а й любого мого сина Катона, що всіх перевершував добротою й сердечністю. Не дочекався він поховати батьківське тіло, навпаки ж, я поховав його тіло, а духом не розлучився зі мною. Він лиш став попереду і, оглядаючись назад, піднявся у ті, без сумніву, місця, куди проліг і мій шлях, що мене веде.

Іншим здавалося, ніби мене його смерть не стривожила, проте вона мене збентежила. Я лиш сам себе втішав, що наша розлука не далека і не довгочасна. Ось, любі діти, ліки, з яких ви дивувалися. Вони-то мою старість не лише полегшують, а й роблять приємною. Якщо ж я в цьому помиляюся, що повірив у безсмертя душі, то ця помилка веселить мене, я з нею й померти бажаю. А коли цілком перетворюся в небуття (як мудрують деякі філософчики), то нічого мені остерігатися їхнього глузування у майбутньому житті. Хай не бути нам безсмертними, однак людині у свій час померти немає перешкоди. Природа, як в усіх інших справах, так і в самому житті, поклала міру. Старість є закінченням життя, наче остання дія в комедії. Вона не повинна продовженням надокучити глядачам, тим більше, коли вже надивилися.

Ось що я хотів вам розповісти про старість. Дай вам, Боже, її діждати, щоб, пізнавши на ділі, могли похвалити те, що чуєте у моїх словах.

Кінець.

ПЛУТАРХОВА¹ КНИЖЕЧКА ПРО СПОКІЙ ДУШІ

ВИСОКОМИЛОСТИВОМУ ПАНОВІ
ЯКОВУ МИХАЙЛОВИЧУ
ЙОГО ВИСОКОБЛАГОРОДІЮ ДОНЦЮ-ЗАХАРЖЕВСЬКОМУ²

Вельмишановний пане!

Прийміть милостиво від чоловіка, обсипаного Вашими милостями й ласками, цей маленький, наче лепта, подаруночок, маленьке дзеркальце вдячності.

Відхилившись від Біблії до Плутарха, переклав я книжечку його "Про душевний спокій", витлумачивши не зовнішню дзвінкість слів, а саму силу й сутність, начебто трона вичавив у давильні, і в такий одяг цю дівчинку одягнув, щоб вона й посередині, й зовні не поганською, а Христовою була й являлась дівою. Не згадується тут ні Дій, ні Венера, ні Меркурій, а у нові міхи й вино нове влило. Плутарх належав до тих, котрі не ходили слідом Христовим, та іменем його виганяли бісів. Не лайте ж його! Хай вижене і нам! Премудрість не помирає. Він був і друг, і наставник доброму Трояну-імператору³. Хай же буде й нам. Премудрість не помирає. Троян був такого доброго серця, що римляни, вибравши імператора після нього, так прославляли: "Будь щасливий, як Август, а добрий, як Троян!" Він, зійшовши на вселенський престол, наче всевітнє світило, всіх щедротами освітив. Воістину легко було Плутарху запалити до правди, до милосердя й до мужності таке благородне серце.

Все суєта. Все минає. Бог же світу з нами навіки: "Один його день, — сказав Марк Аврелій⁴, — кращий за всі світські скарби". Якщо ця книжечка хоча б кілька хвилин послужить Вам проти біса нудьги, то й тим я задоволений. Якщо ж напоїть хоча б маленькою чашечкою спасення миру Божого — ось мені й труд, і плід, і нагорода! Хто як Бог? Що як світ? Вигукну з Григорієм Богословом: "О світе! Ти Божий, а Бог твій!" І в цьому бажанні буду довіку.

Високомилостивий пане, Вашого високоблагородія найнижчий слуга, любитель і син світу *Григорій Варсава Сковорода*.

1790 року, квітня 13.

ТЛУМАЧЕННЯ ІЗ ПЛУТАРХА ПРО ТИШУ СЕРЦЯ

Любий мій Іринею!

Пізно отримав я від тебе листа, в якому ти просиш мене написати кілька для тебе думок, які б змогли заспокоїти схвильоване серце. Саме у цей час випала нагальна потреба їхати до Рима нашому другові Купідону. Цим своїм поспіхом він перешкодив моему намірові, проте мені не хотілося, щоб він від'їхав до тебе з порожніми від мене руками. Знаючи ж, що ти волієш бути лобителем не блудами прикрашеної, а благом одухотвореної мови, я без порядку із моїх власних заміток набрехав багато речей, що дихають лікуванням і заспокоєнням серцю. Задобрюю тебе, друже, бо ти здобув і милість вельмож, і голосну, більшу від інших, славу в народі. Не так ходиш, як якийсь згадуваний у трагедіях гордий Нерон, надимаючись тим, що дурний народ усіма своїми трубами й дзвонами проголошує його блаженним. Це презирство до світського марнославства народилося у твоєму серці із того зерна, яке я часто насаджував у твоїй душі. Тобто: ні алмазні пряжки від подагри, ні дорогоцінний перстень від хирагри⁵, ні царська корона не може звільнити від непритомності. Як же може чи багатство, чи людська слава, чи скіпетр подати серцю безпристрасність і великодушність, якщо в ньому не буде духа премудрості й духа міцності, які однаково утверджують серце у всякому стані, щоб і життєва гордість не спокусила, і нужда не довела людину до відчаю? Що таке цей дух розуму і дух міцності, як не царство Боже, що загнуждує й керує нашими тваринними примхами, щоб, підкоряючись духові і йдучи царським, тобто середнім, шляхом, не розтрачували столи свої на згубні крайнощі й хиби. Тому, живучи за порадою Ксенофонта у щасливому стані, пам'ятаймо про Бога і шануймо його, якщо хочемо, щоб і він нас у бідності не забув, як таких, що мають до нього любов і надію. Точнісінько так і муж сердечний, поки ще перебуває у мирному серці, як на тихому морі, турбується задалегідь приготувати поради й думки, які зможуть врятувати його від бурі. Щоб вони чим завчасніші й більш знайомі, тим стали дійовішими проти його супостатів. Злого пса жодним словом не можна приласкати, крім того імені,

яким його називають. І сердечні хвилювання знайомими і постійними ліками легко втихомирюються⁵.

Втім, той, хто радить, щоб той, котрий бажає заспокоїти серце, не вдався до багатьох ні публічних, ні хибних справ, помилився. Перша помилка в тому, що дорогою ціною випадає нам купити наш спокій. Тобто здобувати його бездіяльністю і наче всім нам співати оту із Евріпідової трагедії пісеньку:

Лежи, окаянний, в спокої на ложі твоєму.

Які ж ліки у бездіяльності? Вони не можуть відігнати нежиті, не лише туги й нудьги від серця. Не велика й допомога від бездіяльності і нашим друзям, і вітчизні, і нашим близьким або домашнім.

Ось яким дорогим буде для нас сердечний спокій, якщо купувати його бездіяльністю. Крім того, впадає в оману той, хто думає, начебто люди, що уникли великої праці, живуть спокійно. Тому жінки, що сидять вдома у бездіяльності, набагато добродушніші від своїх чоловіків. Та не так воно є. Бо хоча ніжні діви й бездіяльні пані у своїх світлицях не охоплені північними холодами, та замість того серед спокійних хоромів стурбовані тугою, амурними смутками, зависними ревнощами, марновірними ворожбами, химерними й гордими мріями. І батько царя Одиссея через 20 років, проживаючи на своєму хуторі з єдиною старою, яка готувала йому їжу, хоч дім і царську посаду з її труднощами залишив, тугу й печаль завжди мав нерозлучну в своїй самотності. Деяких же сама собою бездіяльність довела до душевної слабості. Це пише Гомер про Ахілла⁶. Цей же, сидячи на морському березі, розпалював лютя свого гніву, що кипіла жовчю. Не ходив у жодну компанію. Не

⁵ Цими словами коле філософа Сенеку. Та дарма, Сенека, пишучи про спокій серця, не тягне людину до неробства, проте не радить багато затівати. І цим відводить від бездіяльності, бо бути бездіяльним і починати суєту є різні крайнощі і однаково безумство. Серед цих розбійників Христос — Божа сила й царський отой шлях: "Я є шлях, істина й життя". До римлянина пишучи, цей грек не наважується хулити саме знатного римлянина, вчителя царського, хоч сам віце-герой і друг імператора Трояна.

⁶ Ахілл був найхоробрішим серед усіх грецьких воїнів, що зруйнували стародавню Трою. Він убив Гектора, найхоробрішого з усіх троянців. Від цього народу пішов рід римський і звідси ім'я царя Трояна — Предтеча. Гомер був першим пророком стародавніх греків: він головний творець троянської історії. У греків поетом називався той, хто у євреїв пророком. Пророчи писання називались у євреїв пісні й творіння, а у греків — музи, піїти, тобто пісні, творіння, сотворіння. І сюди-то ведуть оті слова: "У творіннях рук твоїх повчався". А за Давидом Ісаія: "Заспіваво улюбленому пісню".

виходив і на бій, а лише мучив серце, що горіло у битві, дивлячись на ненависний для себе воєнний театр. Та й сам себе, жорстоко засмучений, коле такими словами: "Лежу бездіяльний у негідній гавані й лиш берег обтяжую". Звідси навіть сам любитель бездіяльності Епікур радить честолюбцям, щоб слідували за своєю природою й бралися за громадські справи. Не дістануть, мовляв, спокою у бездіяльності, якщо не потраплять туди, куди народила їх мати-природа. Не плете ж нісенітницю, припрошуючи до чинів не тих, хто не гідний чину, а тих, хто не терпить бездіяльності¹. Воістину ж і багатодіяння, і бездіяльність є суєта, та краса серця є країна й місто спокою; погана ж душа є море мук. І сказав я і ще сказати хочу, що й ухилитися від блага, й сотворити зло є однакова мука. Світська мода прив'язала спокій до якогось одного життя, наприклад сільського, неодруженого, царського, та ця фальш у Менандровому театрі⁶ викривається такими словами: "О друже, я думав, що багаті не зітхають і що безсоння не перевертає їх на м'якій постелі..." Потім, заглянувши у їх схвильоване серце, так мудрує: звідси видно, що у світі жити без біди Бог нікому не написав, хоч він багатий, хоч високий [знатний], хоч низький та нужденний. Тепер не можуть вибачити свого безумства ті, хто, облишивши шлях свого життя, подається на інший, щоб тим уникнути неспокою. Вони нагадують не звичних до мореплавства. Ці боягузи хоч із корабля спустилися в шлюпку, та однаково сумом і блюванням мучаться, занісши з собою й туди смертельний страх у серці й у своїй утробі жовч. Так і нерозумна душа, не навчена насолоджуватися своїм становищем, хоч із життя в життя переходить, проте всюди сумує й колотиться, бо носить всередині джерело прикрощів — розтлінне серце. Таким чином багаті й жебраки, жонаті й неодружені та всі інші турбуються. Через це втікають із посад, та бездіяльність ще більше надокучає. Тому пориваються з'явитися при дворі, а потім ще більше невдоволені. Хво-

¹ Рашить Епікура. Запаморочений ненавистю, не хотів розкусити насолоди, прихованої у цьому Епікуровому слові. Немає святішого над це слово: слідувати за природою, нести чин, знайти у бездіяльності насолоду означає те ж робити з Богом, робити справу з насолодою означає ту ж гідність у силі; сила в природі, природа в Бозі, як дуб у зерні, перебуває навіки. Хулить філософа за сердечну насолоду, потім і сам каже, що краса сердечна є місто спокою. Начебто не те ж саме є насолода, солодощі й краса в серці, якщо воно живе ось де: "Душа моя в руках твоїх завжди. Правиця твоя посприяє мені. Красота (тобто насолода) у правіці твоїй до кінця".

рому тілу, слабому розумові важко годити. Хворий і на дружину, і на лікаря жовчний. Прикрий йому приятель, що прийшов відвідати, а коли відійшов — досадний. Найм'якше ліжко для нього тверде. Дивись же, як лиш заблисне сонце здоров'я, тоді він, що гидував найсмачнішою їжею, з насолодою їсть найпростішу... "Яка ж причина видушила вашій величності сльози?" — запитують міністри Александра Македонського⁷. "Як же не плакати, братці? У цю хвилину чую від філософа, що у світі не один світ є, а їм ліку немає. Ах! А ми досі й один світ не повністю підкорили". Та любомудра душа, стародавній Кратет⁸, сумирними задумами лагідного духа легко й солодко проплив життя свого безодню. Як гірко страждав першовоєвода грецьких військ під Троєю! А Діоген, живучи в полоні, проживав дні у веселошач серця. Сократ у темниці спокійно розмовляє з іншими любителями премудрості. Гордий же Фаєтон в небесних краях ридає, чому не дають йому сісти на царську колісницю його батька. Чобіт до ноги, а до серця життя подобнюється. Якийсь мудрець сказав: звичай зробіть життя солодким. А я кажу: чисте серце творить веселе життя¹. Заради цього намагаймося очистити джерело серця, тоді все горе, що ровні нападає, зможемо перетворити у рятівні соки. Чи скорбота, чи тіснота, чи гоніння, чи голод і все інше? Життя наше, наче тавлена гра⁹, сповнена удач і невдач, та здорове серце все це перетравить на благо. Все йому посприяє на благо. Ті, що втратили серце, і в удачах цього світу бісяться від жиру свого, і у невдачах впадають у відчай; вони подібні до недужих, які не терплять ні холоду, ні спеки. Безрожник Феодор говорив: "Я, мовляв, правою рукою подаю мої поради, а слухачі беруть їх лівою". Так безсердечні люди правий дар Божий приймають лівцею на зло. А мужі сердечні навіть від найгіршого свого

¹ Вколов Піфагора, та не заколов. Піфагор більше правий. Він хвалить чисте серце, а Піфагор пальцем, як Предтеча Христа, показує, де воно. Буйний знає, що блаженство потрібне кожному, а мудрий бачить, де воно. Ось піфагорівський догмат, за хвостик якого він вхопився: *Optima id cognatam vitae rationem elige*. Нанс *dulcem faciet consuetudo*. Тобто: вибери найкраще, розумій, природне життя. Солодким його зробіть звичай. Звичай без природи мертвий, а з природою все може, він є її син. Відчувай, що серце чисте живе лиш у спорідненому житті, а коли наше природне життя зустрічає нас не славно, а підло, тоді звичай, зробивши його солодким, зробіть і славним. Ніщо ж не славне, і солодке, і чисте без природи, без якої і звичай, і все мертве; лиш її називає Епікур блаженною. Піфагор же, показавши, де живе чисте серце, вказав разом з тим, де живе Епікурова насолода, і тим більше й краще сказав у двох рядках, ніж Плутарх у цілій книжці.

горя, наче від тернини, вміють збирати корисні плоди, збираючи там, де не розсипали, і жнуть з Богом там, де не сіяли, подібні до бджіл, які із нечистоти й жорстких і колочих трав мед збирають. Отже, спершу слід навчитися того, щоб могли все гірке перетворити в солодке, щоб ми у всіх невдачах могли похвалитися так, як той хлопчик: "Ба, слава ж Богу. Не пропав мій замах. Я кинув камінь в собаку, а потрапив у мою мачуху". Наприклад, вигнали Діогена з його вітчизни, а він через те потрапив у філософію. Останнє судно з товаром потопила буря, а мудрий Зенон¹⁰: "Слава тобі, Господи! Переводиш-бо мене із багатства в нужду. Нині можу міркувати про душевне спасення, а не про тілесне багатство".

Чому ж і ти не наслідуєш мудрих? Ти позбавлений, наприклад, громадської посади? Чого ж сумуєш? Тепер почнеш жити, працюючи сам для себе. Чи ти позбавився милостей у вельможі? То звільнишся від небезпечних комісій³. Змучився вже, сповняючи їх? Зрадій нагороді. Якій? Добра, за прислів'ям, слава краща від м'якого пирога. Чи твої життєві інтереси розстроїла наклепницька заздрість? Відкинь же життєву печаль, а почни турбуватися про Господа. Воістину велика втіха для серця — дивитись на великих мужів, що постраждали однаково з нами, та проте байдуже. Чи прикро тобі, що твоя жінка безплідна? Глянь же на римських царів. Жоден з них не мав спадкоємцем сина. Чи прикра нужда? Кого ж краще наслідувати з римлян, як не Фабриція¹¹, любителя нужди? Чи голову всіх своїх земляків Епамінонда¹²? Чи невірна тобі твоя дружина? Будівничий Дельфійського храму, цар Акид¹³, також постраждав. І це не затьмарило світла його слави. Так само нецнотлива дочка філософа Стільпона¹⁴ чи завадила батьковому спокою? А своїм хулителям відповідав, що це зло батька не стосується. Хто, мовляв, око втратив, той же сам і сліпий. Чий гріх, того й нещастя, а не іншого. А інші не лише нещастям своїх милих, а й злобою своїх ворогів турбуються. Бо заздрість, ненависть, наклеп, злопам'ятність самі себе печуть і з'їдають. І на цих самогубців не сердиться, а співчуває розумний, а нерозумний мучиться. Не лише ж сусідні сварки, а й служницька невинність його турбує. Друже, всім і тобі велить мене звинуватити дружба. Ти подібний до лікарів, вони гірке гірким, а ти гріх гріхом лікуєш. Лютую через служницькі огріхи.

³ По-римськи — commissio, доручення справи.

Це не погоджується з розумом. Ніде ви не побачите, щоб, крім добрих, не було й злих; а через усі їхні огріхи гарячитися і посади вашій не личить, і спокоеві шкідливо. виправляючи огріхи, уподібніся до медиків. Вони виривають хворому зуб без подальшої шкоди. виправляйте їх з байдужістю. Тоді їх невинність не обурить вашої душі. І собачий звичай на все гавкати не ввійде у твоє серце. Не залишаючи найдрібніших помилок без кари й гніву, доведеш своє серце до такого звичаю, що воно стане смердючою калюжею, яка приймає в себе всі стоки, всі досади.

Філософія радить і у власному, і в чужому нещасті не жалістю себе з'їдати, а лікувати. Як же не противно розумові біситися й мучитися тим, що не всі ті добрі й ввічливі, з ким вам довелося жити? Любий мій Іринею, добре запам'ятай! Чи не ревність і самолюбство гніздяться в серці нашому, затуманені біснуванням на чужі гріхи. Бо із самолюбства народжується гарячковість у справах, із гарячковості — норовистість і запальність, що лютує з найменшої несправності. Начебто через неї погане сталося чи щось добре не дісталось. Добросердна ж людина все байдуже сприймає, без прикрощів, і лагідно з усіма обходиться.

Отже, це треба гарненько розжувати. Ось як! Гарячці всяка їжа противна, а здоровому все приємне. Чи не бачиш, що не винне діло, лиш тіло? Так само й болоче серце тим обурюється, що для добродушного буває забавою. Втім, багато допомагає спокою, хто відвертає думку від того, що турбує, а повертає до того, що звеселяє, як повертає наш зір на зелені луки, якщо його турбує сонячне сяння.

А хто занурює сердечне око у нещастя, що його спіткало, той подібний на відьму, яка все в чужому домі бачить, а в своєму сліпа. Подібний і до медичних банок, що витягують із тіла найгіршу кров. Подібний і до шинкаря, що, розпродавши добре вино, сам висмоктує дріжджі. "Скажи, що робить твій Господар?" — запитали раба його. А раб відповів: "Посеред добра за бідою біжить". Загальний звичай у людей: поминувши забаву, занурюються в печалі. Не таким був Аристип¹⁵. Він, втративши ґрунти, втішав себе рештою земельки, а якомусь лицемірно співчуваючому сказав: "Якщо жалкуєш, то жалій про себе — не про мене. Бо у тебе лиш один ґрунтик, а в мене ще три залишилось". Відібрати у хлопчика іграшку — плаче, злиться й всі інші іграшки кидає. Так і серце нерозумне, споку-

сившись в чомусь одному, всі інші утіхи відкидає. Та чим же нам у печалі й скорботах втішитись? Відповідаю: слава тобі, Господи, а чого ж у нас немає? Одному Бог дав чин, другому — дім, третьому — жінку, іншому дав доброго друга... Якийсь мудрець, помираючи, дякував Богові за всі у його житті благодіяння, не забув же й того малого, що він із Кілікійської країни¹⁶ щасливо приїхав морем до Афінів. Як сприяє спокою вдячність! Необхідно ж з радістю відчувати й найпростіші оті Божі благодіяння, а саме: що ми живі, що здорові, що сонце нас освітлює, що мирний, а не воєнний час, що не чути ніде заколотів, що землероби спокійно орють, що купцям відкриті земний і морський шляхи, що, нарешті, маємо волю говорити, мовчати, вершити діла, вмирати...

Цим благоденством можемо насолоджуватися з вдячністю, якщо частіше почнемо дивитись на людей, цього позбавлених.

Наприклад, яке бажане здоров'я недужим? Який жаданий мир країнам, обтяженим війною? А глупота вже в той час пізнає ціну свого добра, коли втратить (дістаючи, страждає), маючи — не насолоджується, а втративши — мучиться. Начебто воно у той час стало коштовним, коли із їх рук випало. Та ми майже всі, задивившись на чуже щастя, наче на красуню, у власному нашому житті, обдарованому численними вигодами, разом сліпаємо, і своїм не насолоджуємось, і заздрістю з'їдаючись. Багато ж допомагаємо серцю нашому тоді, коли на вигоди нашого власного життя дивимось. Принаймні щоб ми не рівняли нас з тими, хто нас перевершив. Оцією-то вадою весь світ страждає. А ось ланцюг страждання: колодник заздрить випущеному із темниці; випущений — тому, хто не селянин; не селянин же — громадянину; громадянин — багачеві; багачі — вельможам; вельможі — царям; царі — володіючому Всесвітом Богові, майже блискавку й грім собі із його рук вирвати прагнуть¹⁷. Ось мудрий голос:

Хоч пастушка славу маю,
У вільних думках вік проживаю,
Так солодко життя проводжаю,
Краще в світі не бажаю.
Ні на скіпетр, ні золотий вінець
Не проміняю цих овець...

А безтямний галат, перебуваючи в пошані у своїх громадян, невсипущим з'їдається черв'яком тому, що він не сенатор, а хоч

сенатор, та не із перших; хоча ж із перших, та не голова; хай і голова, та не так славний, як попередній. Чи не значить це навмисне розпалювати ремство на Бога? І самовільно пекельним долум'ям палити своє серце й мучити? Не робить цього здорова й мирна душа. Вона не заздрить вищим від себе, а хвалиться й дякує Богові за стан свого життя, у якому незліченна кількість людей раді б жити, якби дано їм вишнім. Не борися з сильнішим від тебе і не рівняйся з вищим від тебе. Борися з слабшими від тебе й оглянися, яка велика кількість нижче від тебе й ревнують твоєму щастю! Дивися ж тепер, як лиш загавишся на вельможу, що сидить у кареті чи портшезі¹. Тоді ж опусти трохи твій погляд і на тих, хто везе чи несе його, а коли гірний монарший престол ввижається тобі блаженным, тоді ж зверни око твоє й на незліченну кількість каторжних рабів і згадай, як би вони бажали мати від Бога хоч половину твого щастя. Куди! "Все дороге в Афінах!" — сказав друг Сократів. А Сократ: "Дороге ж дійсно для тих, хто живе розкішно, а для стриманих усе дешеве. Хліб, маслини, простий одяг — усе це недороге". Так само й ми, якщо хтось докоряє нам нуждою й ницістю, у відповідь скажемо таке: "Слава тобі, Господи, достатньо ми багаті, якщо не бродимо по світі й хліб свій їмо не в каторжному поті". Втім, коли ми настільки розбестили наше серце, що не можемо не ревнувати й не заздрити чужому щастю, тому, дивлячись на вищих за тебе, не занурюй твоїх очей лиш у їх прикрашену маску й благовидну завісу, а проникай сердечним оком твоїм за завісу: побачиш, що ці їх побілені ширми закривають за собою і черв'яка, і міль, і численне горе. Афінівський правитель Піттак мудрістю, правдою й хоробрістю — ей! царський муж, та був рабом своєї сварливої й упертої дружини. Незліченні досади й сум під позолоченими дахами й у красних кутках ховаються, а сліпий народ не бачить і тому заздрить. Яка бажана для нього царська блискуча одежа! Бо дивиться на лице, а не дивиться на серце. Ось такі-то роздуми вбивають зміну заздрістю і народжують світло знаходити задоволення у нашому власному житті.

Дорожчій від усього світу сердечній тиші немала шкода й від самолюбства. Воно замислює справи не під силу собі. А невдалий кінець — це терновий вінець. Тоді звинувачуємо не

¹ Портшез є слово (думаю) французьке, по-римськи — lectica — це вид карети, яка возиться не кінями, а носить її рабськими чи невольницькими руками.

безумну волю, а долю. Біс самолюбної волі навіть до того біситься, щоб заграбастати всі дарування, і мучиться, якщо не лише садами, звіринцями, оранжереями, а й кіньми, і псами, і птахами, й рибами не перевершив своїх суперників. Таким був Діонісій, цар сицилійський. Не досить йому було царського скіпетра. Розпалював себе перевершити Платона мудрістю, а Філоксена — віршами. Звідси народилися гіркі плоди: Філоксену — каторга, Платонові — кабала, а цареві — черв'як і міль. Не був таким Александр Македонський. Він чужим обдаруванням не заздрих, задовольняючись вінцем самодержця. Безумний же народ усі якості поривається зібрати в одне місце і вкрасти, щоб бути одночасно і правителем міста, й воєначальником, богословом і філософом, і світським, і монахом; художником і поваром, птахом і звіром; теплим і холодним... Але ж бо й самим святим не всі даються таланти. Одному дано лікувати зуби, а іншому — очі. І як можна в одному місці поєднати вогонь і воду? Тобто: бути одночасно царським придворним і бути філософом? Бо філософія вимагає звільнення від усіх справ, а царедворець у справах чи забавах тоне. Царедворська їжа затьмарює лобомудре око. Пошуки почесні й ґрунту забирають дорогоцінний час, що слугує роздумам. Звідси ясно видно, що всяка всячина, яка наповнює цей світ, одному потрібна, а другому — без потреби. Що ж воно таке? І кому потрібно? Згадай приказку: "Всякий Єремія про себе розуміє".

Кожен повинен пізнати себе, тобто свою природу, чого вона шукає, куди веде, і за нею йти без всякого взагалі насильства, а й з найглибшою покорою. Чи ти кінь? — Носи вершника. Ти віл? — Носи ярмо. Чи ти хорт? — Лови зайців. Чи дацький?¹⁸ — Дави ведмедя. А якщо хтось спокушається й злиться на те, що не дав йому Бог одночасно бути й левом, і постільною собачкою, то він є нетямущий галат. Не кращий за нього й той, хто бажає одночасно й займатися філософією, й одружитися з багатою, й бенкетувати з панами, бути кавалером і бути багатим...

Будь всім тим, що Бог дав, радий,
Весь сум жартом розганяй.
Досить черв'якам нас їсти!
Є ж своє для всіх людей.

Хай кожен буде задоволений своєю долею! Цар — владою, богослов — баченням воскресіння, мудрець — пошуками істини, благочестивий — чесним життям, багатий — багатством. Кожен має своє зло і добро, і кожному своє дано. А нині все-все пориваємось лиш для себе загребти, і, наче грона із тернини, поспішаємо збирати, зненавидівши через невдячність власне життя наше, як бідне й недостатне. Чи не сіє ця істина й у всесвітній економії? Глянь на безсловесні тварини. Одна родується зерном, інша — кров'ю, інша — корінням. За цим зразком одна їжа пастухові, інша — землеробу, інша — мореплавцю й птахолову.

Гончар гончареві у ремеслі заздрих, а в життєвих умовах ревнувати не належить. Бог кожний стан обмежив з достатнім задоволенням за його мірою. Соромно чути, що найблагородніші люди, заздрихчи не лише вченим, багатим, юристам, а й придворним комедіантам і прикрашаючи їх життя, наповнюють своє серце сильним неспокоєм. Втім, різні людські пристрасті дають знати, що в серці нашому живуть два вічнотекучі джерела: із цього тече неспокій, а із другого — спокій. Таємницю цю прадавні богослови затінили оцим ворожінням:

Там у Бога біля порога дві бочки стоять:
Одна з добром, друга зі злом.

Таємниця ця розкривається у глибині серця. Дивися ж, чи не так воно є? Фома у гіршому житті веселий, а Кузьма у кращому змерзотнів. Чи не бачиш, що у цьому серці гіркі, а в тому живі струмені? Той і минулим веселиться, а цей, маючи в руках, сумує. Поховане й засмічене живе джерело у тому серці, в якому відкрився ключ мертвих вод і фонтан вдень і вночі вибльовує гіркі струмені. Такі люди й за минуле добро не вдячні Богові, і теперішнім незадоволені, і, задивившись на майбутнє, гинуть від спраги. Їхнє життя, негідне й безглузде, розірване на частини, не має постійної й зв'язної згуртованості, наче мітла розв'язана. Воно подібне до мученика, що плете мотузку в ідолопоклонному пеклі. Скільки бідний сплів, то все те осел з'їв. Все, що минуло, наче з воза впало. Вони завжди постіль приготівляють, та завжди на ранок спати відкладають. Немала шкода спокоеві й тоді, коли хто, згадуючи минуле життя, бачить у дзеркалі своєї пам'яті лиш прикрі випадки. Цей подібний до мух, що не можуть сидіти на дзеркальній поверхні, а відпадають на шорсткі місця. Художник світлими

фарбами прикрашає темні. А ми, якщо якогось горя із пам'яті не можемо вишкребти, то розчинімо його уявою минулих і теперішніх приємностей. Музичні органи то надуваються, то опускаються. Так світ цей і життя наше то темніють, то світяться, і без домішки ніде й ні в чому не бувають. Музиканти із високих і низьких звуків складають прекрасну й солодку симфонію, а муж мудрий із вдалих і невдалих випадків тче свого життя матерію, і негарне поле на ній прикрашає узорами з квітів, щоб із гірких і солодких випадків красиво укласти собі життя, як складається день Господній з вечора й ранку, із п'ятьми й світла. Добрий і злий ангели приставляються при народженні до кожної людини. Від них-то й в серці суперечні між собою пристрасті або афекти: радість і печаль; безпека й страх; милість і злоба; правота й злочин; закон і беззаконня; задоволення й прикрість. І вони-то є оті протилежні тим двом суперечним джерелам сердечним, струмені яких вічно витікають і роблять наше життя не рівноплинним, а сповненим замішання. І воістину здорова й мирна душа добрі пристрасті любить, звичайно при цьому з природженої схильності й падає, але так свій кораблик веде, щоб не збитися з шляху в зайву крайність і не заїхати в безмірність, шкідливу й самим чеснотам. Ось слово Епікура: "Хто ж безтямно не закохався у це тлінне життя, той всерадісно зустрічається із завтрашнім днем". Не будемо безтямно охочими й жадібними до багатства й честі, тоді воно буде для нас солодким і втрата його не стурбує нас. Бо палка жадоба породжує жорстокий страх, а страх, роздуваючи полум'я жадібності, щоб не втратити, заважає насолоджуватись. А той, хто утвердив серце своє духом премудрості й розуму, сміливо Богові скаже: "Боже мій, чи даруєш мені щось? Дякую. Чи відбираєш? Не ридаю". Лиш такий посланим від Бога даром солодко насолоджується. Мудрий Анаксагор¹⁹, втративши сина, сказав: "Він на те народився, щоб умерти". Не лише дивуйся, а й одночасно наслідуй. Відібрано чин? Скажи так: "Я на се брав, щоб повернути назад". Позбавлений багатства? Скажи: "Знаю, що воно минуше". Або невірна жінка? Скажи: "Вона добра, проте й жінка". Чи зрадив друг? Скажи: "Людина, як трава: сьогодні цвіте, зранку сохне". Не говори: "Не чекав я цього, не думав, що трапиться". Від неочікуваності трапляються всі страшні удари.

Цар Персей не сподівався, що втратить Македонське царство, тому й сам з царством пропав. Чому пропав? Від печалі. Чому? Не очікував цього. А Павло Ємеліан, що переміг його, втративши чин, анітрохи не сумував. Він взяв [чин] на себе, знаючи, що його треба буде віддати. Неочікуваність найменшою дрібницею і мудрого Одиссея схвилює.

Буває ж і те, що сама собою річ не страшна, видається однак страшною, і це даремно хвилює. Не вважай же страшною і не уявляй комара левом, тоді тобі не зашкодить. Воно не шкодить ні душі, ні тілу. А якщо сталося щось дійсно тяжке, то втішай себе тим, що це турбує взагалі всіх. Наприклад, зима, смерть і інше. Цар Дмитрій, здобувши місто, запитав мудрого Стильпона: "Чи не втратив ти, мій друже, чогось свого при взятті вашого міста?" — "Нічого, ваша величність, я не бачив, щоб хтось взяв що-небудь моє". Боже мій! Наскільки люди не розуміють, що всередині нас таємно живе істинне добро, яке ні тля не їсть, ні злодій не підкопує! Чому ж ти, людино, боїшся долі? Чи не бачиш, що вона може відібрати в тебе лиш те, що пусте, а над істинним твоїм добром влади не має? Воно вічно при тобі, вічно у твоїй владі. Серце твоє, думки твої, дух твій і розум — вони є корінь і начало твоєї фортуни, що підкорена тілоті, чи розумієш? Яка його ціна й велич? Ах, пізнай себе, людино! Тоді долі сміливо скажеш те ж саме, що й Сократ: "Наклепники мої можуть вбити тіло моє, а не серце".

"Тіло ти, о фортуно, озлобити й відняти можеш, а дух благочестя, дух премудрості й розуму, дух істини зі мною навіки". Корабельний кормчий не має влади над хвилями. Хитрістю з ними бореться, а коли не може перемогти, то хвиляється й зі страхом шукає безпеки. А царство й силу, що данують у серці мудрого, премудрість Божа легко від усіх бід звільняє. Та коли неминуча хвиля намагається потопити і пробоїна загрожує кораблю загибеллю, тоді дух мудрого вискакує із тіла на берег і кефу¹, наче із човнів, які затоплюються. Бо безумний тремтить перед смертю й тому боїться звільнитися від тіла. Не тому, що йому нібито сподобалося життя, яке його щоденно тиранськи мучить. Він подібний до того, хто тримає за вуха вовка. Тримати неймовірно тяжко й випустити небезпечно.

Чисте ж і, як весна, світлоносне серце не лише не мучиться

¹ Кефа — по-єврейськи гавань, кифа.

смертю, що наближається, наче гавань, а вважає її небом, яке відкривається й приймає його, і матір'ю, яка розміщує його у своєму лоні. Таке серце утверджене духом премудрості. Скажи, прошу, чим можеш збунтуватися? Хтось так хвалиться: "Втік я від тебе, доле, і перегородив всі доступи до мене".

Звичайно, він обгородився не стінами, а мудрістю. Не треба й нам впадати у відчай, а, люблячи такі слова, й самим до цього привчатися й про це думати. Лисиця смертельно боялася лева, та, побачивши кілька разів, насмілилася з ним навіть говорити. Частіше треба думати про смерть і про інше горе. Тоді зрозуміємо, що ми випили із сліпого цього світу багато отруйних і фальшивих думок, котрі, якщо розжувати, то із гірких стануть солодкими. Не можеш переконливо сказати, що з тобою не трапиться те чи те, та цілком переконливо можеш про себе сказати оце: "Не піду шляхом беззаконних і не позаздрю лукавим". Це в нашій силі, і це єдині двері, що ведуть у храм спокійного серця. Всіма силами намагайся не роздрознити твого внутрішнього судді, совість твою: лиш від її гніву народжуються в душі черви й чиряки, що лютують день і ніч і позбавляють душу безцінного миру. Розкаяння є полум'я, що само себе обпалює. Внутрішній жар і холод породжують гіршу пристрасть, ніж зовнішня, так і зовнішня пристрасть, ніж та, що знаходить, так і зовнішня втрата викликає менше прикрощів, ніж внутрішня. Якщо ж хтось у сердечних таємницях вражається таємним громом і блискавкою совісті і бачить всередині, у дзеркалі вічної правди, що він сам є причиною внутрішнього розореного свого душевного міста, то такому серцю всі створіння, весь світ і всі його дари не можуть дати втіхи. Ні пишний дім, ні царський рід, ні найвищий чин, ні тисячі золота й срібла, ні вченість, ні англійська мова, а лиш єдина дружня й милосердна совість. Вона-то й є всередині нас джерелом усіх чистих і чесних наших справ, що породжує якусь святу впевненість в собі й безстрашність, відкриває сердечному оку вічне солодке дзеркало пам'яті, в якому бачимо нашу тверду надію, що нас зміцнює й живить під час старості. Розмаринові гілки, хоч давно відрізані від свого дерева й давно лежать мертві, дихають, однак, запашиним духом. Те ж саме й у добрих ділах. Хоч вони давно здійснені й час їх минув, та здалеку миролюбною пам'яттю, наче найсолодшим фіміамом, насолоджують душу, що народила чесних дітей. Ось чим, процвітаючи, цвіте благочестивий муж!

Він насміхається з усіх, хто хулить це життя і оплакує, ніби сумну долю й вавилонський полон. Воістину премудра оця в Діогена думка! Він, будучи на квартирі, запитує господаря: "Куди ти так ретельно одягаєшся й малюєшся?" — "Як куди? У нас же сьогодні свято". — "О друже мій! — сказав Діоген. — Добрій людині кожен день — свято". Гей, цнотливому свято, та ще й світле. Бо цей світ і голубий звід його чи не є Божий храм, святіший від усіх храмів? У цей храм із матириного черева вводиться людина — глядач не мертвих і рукотворних людським знаряддям образів, а тих, котрі само собою розумне божество, вічні свої подобі, утвердило на тверді небесній. Ось ікони невидимості його. Сонце, місяць, зорі, ріки, що безперервно воду видають, земля, що дає поживу рослинам. А коли він у храмі, то й у таємниці його входить початком і причиною є наше життя. Воістину достойно й праведно є, хай буде сповнене веселощів, радості й миру! Не наслідуйте сліпого народу. Він відкладає свою веселість на встановлені людиною свята, щоб не сьогодні, а у той час втішитися найнятим сміхом, ловлячи гав на дорогих видовищах³. Що за нісенітниця? На комедіях, на святах, встановлених людиною, й торжествах чисті, одягнені, тихі, спокійні, веселі; немає тоді плачу й смутку, а всезагальне наше свято Богом узаконене. Причину торжества, наше життя, ганебно оскверняємо в риданнях, у сльозах, у скаргах, у горі, наріканнях, майже все його виснажуємо. Чудо воістину! Люблять у музичних інструментах солодкоголосся. Своє ж власне життя без всякої насолоди, веселості й втіхи покидають виснажуване найгіршими пристрастями, турботами й печалюми, що не мають кінця. І не лише не прагнуть самі себе вилікувати, а й премудрими словами своїх друзів спокушаються. Якби це не заважало, то й теперішнє життя було б без спокус, і минуле солодко б згадувалося, і в майбутньому утверджувалося б доброю надією.

К і н е ц ь.

³ Ось думка Івана Златоустого: свято ж не є час творення, а чистий помисел. Серце є необмежене море, а помисли — хвилі. Якщо помисли тихі, то серце спокійне і не ранив його оце страшне Боже твердження: "Захвилюються нечестиві й спочити не зможуть... здіймаються [хвилі] до небес і спадають до безодень. Душа їх — у злому таненні".

ДО МИХАЙЛА КОВАЛИНСЬКОГО¹

1

[Харків, місцевий] 26 (27?) травня 1762 р.

Здрастуй, найприємніший з усіх юначе,
мій дорогоцінний Михайле!

Як тільки ми розійшлися після зібрання, мою душу раптом охопив жаль за тобою і сильне бажання тебе бачити, і я *став жалкувати*, що не запросив тебе в мій музей, щоб ти був у товаристві інших, особливо тому, що ти, очевидно, був трохи засмучений як з інших причин, так і через прекрасного твого дядечка, що я пояснюю почуттям виняткової поваги, з якою ти ставишся до своїх родичів. Але я не здивуюсь, що ти, юначе, утримуєшся від відвідування мене іноді через страх, а завжди через соромливість. Що я, старий, іноді побоююсь, — за це я себе зовсім не хвалю, називаючи і лаючи себе лінивим і слабим. Повір мені, душе моя, що і сьогодні я піддався дитячому страху, не насмілившись запросити тебе. О, якби ти міг заглянути в моє серце! Але коли мені вдасться переконати тебе, що я готовий знехтувати всім, усе перемогти і знести, тоді те, що іноді я виявляю слабість, постараюсь зрівноважити *мужністю*. Але ось тобі, мій дорогий, слова про день Св. Духа, які йому ж належать: "Всі *одностаино перебуваємо в благочесті і молитві*" (Дії, гл. 2, 14).

Бувай здоров, моя душе!

Твій Григорій С[авич].

2

[Харків, місцевий] 9 липня 1762 р.

Найжаданіший друже Михайле!

Ти вже залишаєш нас. Що ж, рушай туди, куди кличе тебе благо-

честя і користь, іди з Христом, з ним і повертайся. Хай пошле Ісус, щоб ти знайшов своїх найдорожчих батьків вдома здоровими і щасливими; бодай не знали вони жодних тривог і хай пробуде все в мирі!

Хай охороняє стопи твої і твого милого братика той високий страж Ізраїля, щоб в дорозі не сталося якого-небудь нещастя! Вдома ти відпочивай, але уникай і надмірного неробства, бо *επι πασι μετρον αριον* — "У всьому найкраще дотримуватися міри".

Надмірність породжує пересиченість, пересиченість — нудьгу, нудьга ж — душевний смуток, а хто хворіє на це, того не можна назвати здоровим. Немає години, не придатної для занять корисними науками, і хто помірною, але постійно вивчає предмети, корисні як у цьому, так і в майбутньому житті, тому навчання — не труд, а втіха. Хто думає про науку, той любить її, а хто її любить, той ніколи не перестає учитись, хоча б зовні він і здавався бездіяльним. Хто по-справжньому що-небудь любить, той, доки улюблений предмет з ним, не відчуває, здається, від цього особливого задоволення, але як тільки цього предмета не стане, він вже переживає найжорстокіші любовні муки. Чому це? Тому що коли не любити всією душею корисних наук, то всякий труд буде марним. Зрештою, любов, навіть при бездіяльності, досліджує і розмірковує, і чим більше відходить від занять, тим сильніше прагне до них. Мені добре відомо, як любиш ти наукові заняття, і я зовсім не хочу сказати, що тебе потрібно заохочувати, оскільки ти більш ніж достатньо виявляєш завзяття на ниві науки. Особливо таке спонукання недоречне зараз, під час канікул. Я пишу про це тільки для того, щоб ти знав, що я відчуваю, а я така людина, яка ніколи не може насититися розмовою з друзями. Зваж і на те, що людям, які люблять благочестя, особливо приємні чисті душею юнаки і отроки, від природи нагороджені щасливими здібностями. Ісократ² їх звичайно називає *παῖδες θεων*, тобто дітьми Божими. Тому я шлю подяку твоєму чудовому дядечкові, *протоіерею*, вельмишановному отцю Петрові³ за те, що він допоміг мені зав'язати з тобою дружбу, яку я вважаю для себе щастям. А щоб у розлуці зі мною ти не тужив, я вирішив написати для тебе кілька благочестивих грецьких сентецій *μνημόσυνον*, тобто пам'ятку. Як тільки з'явиться в тебе бажання поговорити зі мною, поглянь на ці вислови, і тобі здасться, ніби ти розмовляєш зі мною; згадуй при цьому, які розмови любить вести твій друг.

Отже, перша сентенція хай буде така:

1. Καλλιστον ἐφόδιον³ ἐν τῷ γήρατι⁶ ἡ σοφία. — "Найкращий путівник в старості — це мудрість", або παιδεία, тобто наука, бо людину в старості залишає все, крім науки.

2. Σεμνός ἐρως ἀρετῆς⁷. — "Прекрасна і велична любов до чесноти". Бо не можна не поважати того, в кому вбачаєш оселю чесноти; адже де любов до чесноти, там повинна бути гідність.

3. Φίλους ἔχων νομίζε θησαυροὺς ἔχειν. — "Маючи друзів, вважай, що ти володієш скарбом". Ніщо, каже Сенека, так не радує, як вірна дружба.

4. Χαλεπά τά χαλά. — "Прекрасне важке".

5. Ὀλίγη πρός κακαῖα ὁδός⁸. — "Короткий шлях до зла". Але прийми один вислів із Святого Письма. Павло в посланні до свого Тимофія (гл. 1, кінець) пише: "Ἔστι δὲ πορισμός⁹ μέγας ἡ εὐσεβεία μετὰ ἀδταρχείας. — "Великим надбанням є благочестя разом з помірністю. Благочестю властиво шанувати Бога і любити ближнього". Ἀδταρχεία латинською мовою називається спокоєм душевним, при якому людина задоволена своєю долею. Оце тобі на пам'ятку від мене: будь задоволений тим, що маєш.

Бувай здоров, мій найжаданіший, мій Михайле з твоїм прекрасним братиком Грицем⁴. Хай допомагає Христос вашим кращим успіхам в чесності.

Твій новий друг Григ[орій] Ск[оворода].

Липня 9, 1762.

3

[Харків, місцевий; кінець серпня — початок вересня 1762 р.]

Мій Михайле,
радій в Господі!

Якщо тобі не дозволено офіційно вивчати грецьку мову не

³ Ἐφόδιον від ὁδός — дорога.

⁶ Τά γήρας, γήρατος — старість.

⁷ Σεμνος — поважний, важливий; ἐρως, ἐρωτος — бажання, любов.

⁸ Ὀλίγος — короткий, малий; χαχοτης, χαχοτητος — безчестя, зло.

⁹ Πορισμός — доход, прибуток.

стільки через те, щоб не переобтяжувати тебе, скільки внаслідок нерозумного втручання деяких осіб, то тобі зовсім не слід ще, як кажуть, складати зброю. Потроху ти приватним способом можеш вивчати її, і взагалі, якщо мене любиш, вивчишся її. Май на увазі, що найкращим доказом твоєї любові до мене буде твоя любов до грецьких муз, і якщо тобі дорога наша любов, то знай, що вона буде тривати до тих пір, поки ти будеш шанувати добродішність і *еллінську літературу*. Отже, наслідуй пальму: чим сильніше її стискає скеля, тим швидше і прекрасніше здіймається вона догори. Це — те дерево, яке дається в руки мученикам-переможцям, як це можна бачити на іконах. Знаходь годину і щоденно потроху, але обов'язково і саме щоденно, підкидай в душу, як у шлунок, слово або вислів і немов до вогню підкидай потроху поживи, щоб душа живилась і росла, а не тригнічувалась. Чим повільніше будеш вивчати, тим глибокотворніше навчання. Повільна постійність нагромаджує кількість, більшу від сподіваної. Допомога керівника, якщо в ній буде потреба, забезпечена. Серед товаришів у тебе є такі, які підкажуть тобі, якщо в чому-небудь не впевнений. Якщо ж ти захочеш користуватися моєю допомогою, то для мене не буде нічого приємнішого. Якби до цього мене не зобов'язували послуги і добродійства твого дядечка, преподобного отця Петра, то сама наша дружба була б для того достатнім приводом.

Твій друг Григ[орій] Сковорода.

Якщо тобі треба буде позичити деяку суму грошей, як це трапляється, не шукай собі інших кредиторів, окрім мене, якщо ти не думаєш, що в цій справі хто-небудь інший буде щодо тебе делікатнішим, ніж я. Я знаю, що ти надзвичайно соромливий, і вважаю за краще, щоб ти грішив у цей бік, а не в протилежний, однак іноді слід відкинути соромливість, звичайно, тільки в чесних справах, особливо тепер, коли цього вимагає необхідність. І безглуздя було б терпіти те, чого можна уникнути. Невже ти боїшся, що я вважатиму тебе злидарем або таким, що походить з бідної родини, якщо ти прийдеш за позичкою? О, я не такий, я вже раніше восхваляв бідність.

Я роблю послуги іншим, чому ж не робити їх тобі і твоїм. Якщо ж ти сам соромишся, то пошли нашого Олексу⁵, ти швидко влаштуєш справу. Втім, якщо випадково буде листоноша (в Ольшанку), сповісти мене через цього ж Олексу. Я зовсім...

[Харків, місцевий; початок вересня 1762 р.]

Здрастуй, моя єдина радосте,
Михайле найдорожчий!

Не можу тобі сказати, як мені приємно те, що ти такою ангельською любов'ю любиш псалми Давидові. Такими великими властивостями твоєї душі ти щоденно запалюєш у мені стільки вогників любові до тебе, які, народжені з чесноти, будуть, я сподіваюсь, вічними. Нічого тепер не скажу про стиль твого листа. Повір — мені здавалось, що я чую нашого Еразма⁶, настільки твій лист пройнятий латинським духом.

Бувай здоров, моя душе! Вірші, наскільки це можливо, прекрасні. Невдовзі я їх тобі поверну в дещо виправленому вигляді, щоб зробити їх більш придатними для декламування. Ти і надалі будь таким, який ти тепер.

Твій Григорій.

Сам я проводитиму з хлопцями навчання в супроводі органа, тим часом подбай про те, щоб трохи підготувати до співів по нотах нашого Максимка⁷. Напиши, коли я повинен до тебе прийти.

[Харків, місцевий; середина вересня 1762 р.]

Здрастуй, найдорожча мені істото,
наймиліший Михайле!

Коли я в звичайний час виходив зі школи і став думати про те, що мені треба робити, раптом перед моїми очима з'явилась людина, яку, я думаю, ти знаєш. Як її звать? Звать її Михайлом. Ти, кажу, став несподівано з'являтися в моїй душі. Коли я зустрічаюсь із своїми музами, то завжди бачу тебе в своїх думках, і мені здається, що ми разом втішаємося принадами муз і разом ходимо по Гелікону. Я впевнений, що ти втішаєшся тими ж самими речами, тими ж самими принадами Камен (муз). І дійсно, для повної та істинної дружби, яка єдина най-

більше зм'якшує прикрощі життя і навіть оживляє людей, потрібна не лише прекрасна добродієність і подібність не самих тільки душ, але й занять. І саме з цієї причини справжніми моїми друзями багато хто не може бути, бо вони не вивчали наук або ж якщо і вивчали, то такі науки, які чужі моїм розумовим нахилам, хоч у всьому іншому вони і подібні до мене. Признаюся тобі в моїй до тебе прихильності: я тебе любив би, навіть якщо ти зовсім був *неписьменним*, любив би саме за ясність твоєї душі і за твоє прагнення до всього чесного, — не говорячи уже про все інше, любив би тебе, хоча б ти був зовсім неосвіченим і простим. Тепер же, коли я бачу, що ти разом зі мною захоплюєшся літературою греків (в якій мірі я їх ціную, мені нема потреби говорити тобі) і тією гуманітарною літературою, яка, якщо залишити в стороні сицилійські жарти, як кажуть, надихає на все прекрасне і корисне, — то в моїй душі утверджується така любов до тебе, яка зростає з кожним днем, і для мене немає в житті нічого приємнішого, ніж розмовляти з тобою і тобі подібними. Але мене кличуть.

Бувай здоров, Михайле!

Склади для мене три або чотири віршики і перешли їх мені. Які? — спитаєш ти. Які хочеш, бо все твоє мені подобається. Ти добре і благочестиво зробив, моя душе, що Максимка поставив сторожем до хворого братика. Однак не слухай необачно випадкових людей, що рекомендують ті або інші ліки. В жодній галузі в народі нема такої великої кількості знавців, як у медицині, і нема нічого такого, про що б народ так мало знав, як про лікування хвороб. За винятком загальноживаних простих ліків, відкидай всі. Кровопускання й проносного [проноснія] уникай, як отруйної змії. І якщо хочеш, зайді до мене, і ми з тобою про це сьогодні поговоримо.

Вельми люблячий тебе Григ[орій] Савич.

[Харків, місцевий; середина — друга половина вересня 1762 р.]

Здрастуй, сило занять моїх, Михайле найсолодший!

Посилаю тобі назад твої священні вірші, злегка виправлені — не щодо змісту, а щодо розміру. Мені все твоє так подобається, тож не дивно, що ці вірші я кілька разів поцілував.

Спаси, Господи нас, Боже,
Преподобний як впаде,
То брехню говорить кожен,
Істина скрізь пропаде.

Злість у всіх живе серцях
І так само у вустах,
Тож побий вуста лестиві
І язик велеречивий.

Хто ж бо думку собі має:
"Возвеличим язик свій!" —
Він од нас! Тож розважає:
"Хто Господь і Бог який?"

"Та для бідства бідних всіх
Й воздыхання отаких
Я проснусь, — рече Спаситель, —
Буду вашій захиститель".

Слово Божеє правдиве,
Чисте око осяйне,
Чи як срібло нефальшиве
Сім разів очищене.

В безконечні дні нас ти,
Боже, просим, захисти
Від усіх родів брехливих,
Од людей так нечестивих.

Прощай, *непорочний послідовнику Христа*, і більше всього
втїшайся священними гімнами на честь жениха свого!

Твій Григорій.

7

[Харків, місцевий; друга половина вересня — початок жовтня 1762 р.]

Любий Михайле!

Подібно до того, як купці вживають застережних заходів,
щоб під виглядом хороших не купити поганих і зіпсованих
товарів, так і нам треба найретельніше дбати про те, щоб,
обираючи друзів, цю найліпшу окрасу життя, більше того —
неоціненний скарб, через недбалство не натрапити на щось
підроблене і мнимо, що називається підлесником, і не одержати

за прислів'ям, *замість чистого золота* *υποχαλουν*, тобто
підробку з міді, або замість скарбів — вугілля. Перша
відмінна ознака підлесника — мінливість і непостійність:
він не може довго слідувати за одним і тим же і триматись
одного й того ж правила, але, подібно до мавпи, наслідує
інших доти, доки не одержить того, чого домагався. Але
наведу слова самого Плутарха: "З самого початку слід мати
на увазі постійність і послідовність справжнього друга: чи
постійно він тому ж радіє, те ж схвалює, і чи скеровує він
життя своє за одним зразком, як це властиво тому, хто
любить дружбу і навик життя, які утворилися на основі
подібності характерів, бо такий друг. Підлесник же, не
маючи постійної підстави для своєї поведінки, не вибравши
собі певного способу життя, який би йому подобався, а не
іншому, наслідуючи іншого і до нього пристосовуючись,
отже, не є простою людиною або людиною одного способу
життя, але мінливого і різноманітного; з одного виду він
раптом переходить в інший". Так говорить автор.

Мій Михайле! Скажи мені щиро й одверто, гніваєшся ти
на мене чи ні? Невже ти тому не прислав мені жодного
листа, що я знайшов твої вірші дещо необробленими?
Навпаки, тим частіше їх посилай. Бо хто ж народжується
митцем? Вправи через помилки ведуть нас до витонченості
письма. Твої вірші, якщо їх порівнювати з бездоганними
віршами, дійсно можуть здатися такими (як я їх оцінив), але,
якщо зважимо на твій вік і твої успіхи в науках, вони в
достатній мірі заслуговують похвали. Вір мені, моя душе,
коли я був у твоєму віці, я не міг скласти і найпростішого
вірша. Отже, ти на шляху до мети, достойної тебе, коли тебе
це так хвилює. Розвій мій сумнів з самого початку. Якщо
вірно те, що я підозріваю, то не бійся погрішити проти
правил мови. Ах, ти не знаєш, наскільки ти перевершуєш
інших в письмі! Відзнач також, чи подобаються тобі ці
квіточки з Плутарха; якщо ні, то змінимо стиль листа і
замість них будемо посилати тобі короткі, але мудрі вислови —
грецькі чи латинські або і те, і друге. Крім того, я не знаю,
як себе почуваш, особливо як у тебе на душі. Коли що-
небудь турбує твоє серце, повідай другові. Якщо не ділом,
то порадою у всякому разі допоможемо тому, хто страждає.
Про ці три речі повідом мене в найкоротших словах. Я
знаю, що в тебе не вистачає вільного часу.

Бувай здоров, мій любителю муз! Тим часом з великим нетерпінням жду твого листа.

Твій Григорій Савич.

Якщо ти потребуєш грошей, напиши мені.

8

[Харків, місцевий; друга половина вересня — початок жовтня 1762 р.]

Мій найдорожчий Михайле, здрастуй!

Посилаю тобі зразок розмови душі, яка мовчки веде бесіду сама з собою, ніби грою втішаючи себе, і, як орел, літає по високих і широких небесних просторах і ніби бореться. Важко уявити, наскільки це приємно, коли душа вільна і відречена від усього, подібно до дельфіна *мчить* у небезпечному, але не безумному русі. Це щось велике і властиве лише найвеличнішим мужам і мудрецам. У цьому причина того, що святі люди і пророки не лише зносили нудьгу повної самотності, а й безумовно втішались *самотою*, зносити яку так важко, що Арістотель сказав: "Самотня людина — або дикий звір, або бог". Це значить, що для звичайних людей самотність — смерть, але насолода для тих, які або зовсім дурні, або видатні мудреці. Першим *пустиня* приємна своєю тишею, нерухомістю; божественний же розум останніх, знайшовши божественне, ним постійно займається і вельми втішається тим, що для звичайних умів *недоступне*; тому простий народ шанує таких і називає їх меланхоліками; а вони ніби перебувають на безперервному бенкеті, створюють, не порушуючи свого спокою, палаци, атрії, будинки ["коль возлюбленна"] та ін., навіть гори, ріки, ліси, поля, ніч, звірів, людей і все ін. ["И веселіє вѣчноє над главою их"]. Якщо ти хочеш бути внуком цієї Авраамової сім'ї і спадкоємцем невидимих і невід'ємних благ, то їх шануй, їх наслідуй, іди за ними і показуй уже тепер у ніжному віці, що ти маєш вигляд дитини не свині, а лева, пташеняти голуба чи орла, а не сови, що ти не син *Агарі*, служниці і рабині, але Сарі, яка народжує вільних, коротше кажучи, щоб ти не був ні мирською людиною, ні простаком, ні тим, звичайним, відомим усім підсліпуватим і цирульникам, ні вульгарним, але щоб тебе визнавали за людину видатну, рід-

234

кісну, яка дбає і думає лише про нове і небесне. Слідуй не порожнім *хитромудроцям софістів*, не роздвоєним копитам свиней, але черпай від тих книг, в яких викладаються такі предмети або подібні до них: що є філософія? Відповідь: перебувати на самоті з собою, з собою вміти вести розмову. Далі, коли Кратес побачив людину, яка розмовляла сама з собою на самоті, то сказав: "Безсумнівно, не з поганою людиною ти розмовляєш" і т. ін. Саме на таких книгах душа готується до читання Святого Письма, яке є *раєм* благочестивих і ангельських умів, на яке завжди дивляться, але яким ніколи не можуть пересититися. Дивись на тих людей, чії слова, діла, *око*, хода, рухи, їжа, напої, коротше кажучи, все життя *скероване всередину*, як ті сліди, про які говориться у Плутарха, звернені всередину, тобто вони не летять за тими, що літають за хмари, але зайняті лише своєю душею і *слухають самих себе*, поки не приготують себе як гідну обитель для Бога. *І коли Бог* вселиться в їхні душі, коли запанує в них, тоді те, що уявляється юрбі як щось нестерпне, страшне, пусте, для них стане божественним, сповненим нектару й амброзії, коротше кажучи ["веселіє вѣчноє"] та ін.

Бувай здоров, найдорожчий друже!

Твій Григор[і]й Савич.

9

[Харків, місцевий; друга половина вересня — початок жовтня 1762 р.]

Здрастуй, Михайле, *друже еллінів і любителю муз!*

Ти мене вчора питав, коли виходили з храму, чому я всміхнувся і ніби сміхом привітав тебе, хоч я лише злегка посміхнувся, що греки називають: *μειδω*. Тобі здалося, що я сміявся більше, ніж це було насправді. Ти питав, а я не сказав тобі причини, та й тепер не скажу: скажу лише те, що сміятися можна було тоді, можна і тепер; всміхаючись, я писав цього листа, і ти, я думаю, його читаєш із усмішкою; і коли ти мене побачиш, я боюся, що ти не втримаєшся від усмішки. Але ти, *о мудрець*, питаєш про причину. Однак скажи мені: тобі подобається, тобі усміхається, так би мовити, один колір більше, ніж інший, одна рибка більше, ніж інша, один покрій одягу усміхається, інший — ні або усміхається в меншій мірі, ніж іншим. І я тобі поясню причину вчорашньої усмішки. Адже

235

сміх (ти не смійся в той момент, коли я кажу про сміх!) — рідний брат радості, що часто заміняє її; такий, якщо не помиляюсь, відомий сміх Сарі: ["Смѣх мнѣ сотвори Господь"]. Бо *Исаак* по-єврейському означає "засміється", а це слово заміняє також і сміх. Тому, коли ти питаєш, чому я сміюся, ти ніби питаєш, чому я радію. Значить, і причину радості, в свою чергу, тобі треба сказати? О безсоромна вимога! Ну що ж! Візьмемося і за цю справу за допомогою муз. Якщо не вистачить часу для цього, відкладемо на завтра. Але ти, напевно, уперто домагаєшся причини, як пожадливий кредитор вимагає у боржника його борг. Отже, ти питаєш, чому я був веселий вчора? Слухай же: тому що я побачив твої радісні *очі*, я, радісний, вітав того, що радіє, радістю. Якщо тобі ця причина моєї радості видається несправжньою, я вдаюся до іншого *засобу*. Я тебе уражу твоїм же мечем, питаючи, чому третього дня в храмі ти перший мене привітав усмішкою? Чому ти мені посміхнувся? Скажи, *мудрець*, я від тебе не відстану, чи пам'ятаєш ти? До цього часу, о найдорожчий, ми вдавались до жартів, які не противні найчистішим музам. Адже плачемо ми чи сміємося, займаємося серйозними справами чи бавимося — все робимо для нашого Господа, для якого ми вмираємо і живемо та ін. Його ж я молю, щоб зберіг він тебе в чистоті і тверезості! Через те що я вірю, що ці дари ти маєш, то я завжди радітиму і всміхатимусь, коли побачу тебе під час наших найдружніших зустрічей. Бо який дурень не погляне з радістю на *щасливу людину і до того ж — друга? Бувай здоровий!*

Твій Григорій С[авич].

Саме коли кінчив писати про сміх, прибув наш *тричі жаданий* Гриць, якого я з охотою *обійняв*.

10

[Харків, місцевий; жовтень (?) 1762 р.]

ПОХВАЛА БІДНОСТІ

О блаженна й свята — уділ мій бідносте,
Справжня мати серцям, рідна і лагідна!

236

Всім, хто в морі зазнав горя й пагуби,
Супокійная гаване!

О щасливий, хто зміг думкою гострою
Зрозуміти, які втіхи незмірені
Ти приносиш усім, хто вшанував тебе
Серцем щирим і радісним.

О щасливий, хто зміг заприятелює тебе,
Хто на ласку твою здався без огляду
І кого на бенкет свій допустила ти,
Ввівши в хату низьку й тісну.

Всяка слабкість тіка геть від твоїх осель...
Немов диму бджола, так уникають їх
Чорна неміч, гостець і камінний недуг,
Жовчні болі й пропасниця.

Бо немилі тобі п'янство й зажерливість,
З котрих сила хвороб плине й кипить у ключ;
Бо немила тобі розкіш неправедна,
Люта мати тривоги лихих.

Ні турбота гризюка, ні тії клопоти
До пенатів твоїх не наближаються,
Ні амбітність, ні шум слави порожньої,
Ні погибельні пристрасті.

Не лякає тебе полум'я блискавки,
Не страшить глибочинь моря бурхливого,
Бо ж оселя твоя в тихому падолі,
Човен твій на мілкім брідку.

В твій куток не зорить острах і хитрощі
І пекельних богинь погляди заздрісні
Не спроможні поіннять дім твій — і Тартаром
В тиху пристань повіяти.

Нестурбований мир, спокій нерушений,
І здоров'я міцне, і приривчаєне

237

виразно бачу твою дорогу мені душу, схильну до чесноти, добрих наук і, нарешті, до мене, твого друга. Ти просиш мене повідомити, якщо, риючись у книгах хороших авторів, я знайду яке-небудь золото. Що може бути для мене приємнішим і солодшим від твого прохання. Прекрасно ти назвав золотом мудрість, яка і в Святому Письмі іменується то дружиною, то перлиною, то золотом.

Добре, що я тепер один, без колег, які живуть разом зі мною, і можна досхочу з тобою побалакати. Але я вирішив послати тобі деякі найпрекрасніші і особливо витончені афоризми з нашого Плутарха, особливо ті, що стосуються відміни підлесника *від справжнього друга* — це ніби квіточки, зібрані від різних часів. Я не хочу, щоб тобі залишалися невідомими ці вишукані вислови, які мені дають величезну насолоду, а я знаю, що ти, як це і властиво дружбі, поділяєш мої смаки, і тому приймеш у дар ту або іншу ароматну квітку і зможеш з неї, як бджілка, взяти частину меду і відкласти в душі цей найкорисніший для здоров'я сік, щоб, роблячи це часто, ти виріс з часом в досконалого мужа, в міру достоїнств Христу, як говорить Павло, щоб жити не лише нашого земного Адама, тобто тіло, а й тим більше Адама невидимого. Але звідки в мене ця балакучість?

Уже давно повинен говорити з тобою не я, а Плутарх. Настав вуха! Але я не осел, — скажеш ти. Однак не лише осли мають довгі вуха, а й олені. О, який я балакун! Мій Михайле! Повір мені, я досить над цим сміявся на самоті. Але укладемо мир!

Я думаю, не було необхідності звинувачувати в лестошак Мелантія¹⁰, нахлібника Александра Ферейського¹¹, який на питання, як загинув Александр, відповів: "Перенесений в моє черево. Хто крутиться біля багатого столу, того від нього не відверне ні вогонь, ні мідь, ні залізо". Трохи далі: "Отже, кого ж слід остерігатися? Того, кого не можна пізнати, що він підлесник, і хто сам не признається, що він лестить; того, хто не зустрічається тобі коло кухні, який не міряє тінь сонця, щоб дізнатись про час обіду, але частіше тверезий, виявляє зацікавленість і хоче бути союзником у справах і учасником таємниць..." Подібно до того, як, на думку Платона, вища несправедливість полягає в тому, щоб здаватись справедливим і не бути ним, так і в даному випадку слід визнати небезпечними ті лестощі, які обдурюють, а не ті, які діють відкрито, і ті, які

діють серйозно, а не ті, які обертаються на жарт. Але зупинись, мій Плутарху. Ах, мій Михайле, чи помічаєш ти, що Плутарх розрізняє підлесника і підлесника? А саме: один неприкритий, а другий відкритий. Один вештається біля столу багатіїв, верзе нісенітницю, жартує, лестить, сміється. А інший, прикрившись машкарою серйозного мужа і мудреця, видає себе за надійного і мудрого порадника, гідного всякої шани. Перший прагне до того, щоб по-жебращькому випросити їжі і наситити черево чужими обідами, другий, подібно до змії, вкрадаючись у довір'я, вивідуючи таємниці, прагне до того, щоб заподіяти шкоду простій і необачній людині і навіть зовсім згубити її. О, справді пекельна змія! Це *посланці* сатани, прикриті людським образом. Я сам зазнав на собі укусів шести або семи таких отруйних гадюк. Який злий геній скеровує їх на прості серця? Що в них спільного з людьми щирими, які не знають і не мають ніяких хитрощів? Що спільного, питаю я, у рака зі змією? Діаметрально, як кажуть, протилежні вони такого роду натурам і нападають на них, як вовки, безсумнівно, заради вигоди. З таких людей робляться брехливі друзі, фальшиві апостоли, єретичні вчені, тирани, тобто погані царі, які, пробравшись у надра держави, в лоно церкви, шляхами хитрощів проникаючи, нарешті, в самі небеса, змішують небо з землею, часто весь світ потрясають смутами. Але хто в достатній мірі яскраво зобразить цих демонів? Я заради бесіди такий багатослівний. Але я не жалкую витрачених слів у такій необхідній справі і заради такого друга, як ти.

Бувай здоров, вельми дорога мені голово, поєднуй зміїну мудрість з голубиною простотою!

Твій Григорій Савич.

В неділю, близько півночі.

13

[Харків, місцевий; жовтень 1762 р.]

Здрастуй, найдорожчий друже,
мій Михайле!

Вчорашній мій грубий жарт про свиней і ослів, боюся, здав-

ся тобі образливим (в цьому віці ми всі марнолюбні); він був занадто міцно приправлений оцтом, а в тебе, серйозно заглибленого тепер в ці чудові дрібнички, нема ні часу; ні бажання слухати жартів. Мої побоювання виникають з любові. Причиною мого грубого жарту вважай ту огиду, яку я звичайно у великій мірі відчуваю до цих людей, до цих, так би мовити, кіпрійських биків, — прочитай собі це прислів'я. Подібно до того, як батьки, коли бачать, як дитина, повзаючи по землі і бавлячись, необережно потрапила в нечистоти і в них борсається і порпається, то вони звичайно зі сміхом застерігають її від цього і, щоб легше вказати їй на нечистоти і вивести з них, говорять їй, на кого вона тепер схожа з руками, ногами і ротом, вимашений цими жовтими нечистотами, а дитина, чуючи насмішки і вважаючи негідним вчинком, що ті, для кого вона повинна бути найдорожчою, роблять з неї посміховище, плаче доти, доки мати, не витримавши плачу, швидко підійде і винесе її з бруду і, обтерши тіло, не осушить її сльози. Так і душа друга, бачачи, що душа твоя перебуває серед смердючої купи гною, яка личить свиням, і знаючи, що ти нашим спільним Отцем Небесним створений для чистого і небесного, сміється і жартує не з тебе, а з місця, де ти перебуваєш, тебе ж самого любить більше, ніж рідного брата.

Ти мені пришли три слова, якщо для чотирьох немає часу. Бо я *уві сні* бачив, що отримав від тебе прислані мені вірші, двостопні чи анакреонтичні — не пам'ятаю: все, що пришлеш, буде для мене нектаром.

Бувай здоров, мій дорогий!

Твій Савц.

Будь вдома о першій годині дня.

[Харків, місцевий; жовтень 1762 р.]

*Найдорожчий з найдорожчих,
Турбото і втіхо моя,
Юначе, відданий музам!*

Здрастуй, товаришу,
Дорожчий мені з усіх найдорожчих,
Михайле, друже з Аттики!¹²

Ти дійсно марнотратний: замість трьох слів, дав мені вдесятеро більше; я просив три, а одержав тридцять. Ти ~~наслідую~~ ш Юпітера. "*То дощу не посилає Зевс, то ле як із відра*"¹³. Бо часто за один день він проливає стільки дощу, скільки б вистачило для зрошення землі протягом цілого місяця, роблячи землю *смертних* то занадто сухою, то занадто вологою, дуже схожою на губку, що ввібрала в себе воду. Я знаю шевця, який протягом двох чи трьох місяців свято додержував правила не пити *сивухи*, але після закінчення посту за один день стільки ~~набирався~~ *нектару* [артемовського], скільки могли б випити три ~~древеликі~~ мули чи три аркадські осли, змучені спрагою. Ти говориш, що моя сила в критиці. Вірно! Бо якщо... Але я, *згідно з прислів'ям*, залишаю тебе, як ворону, з розкритим ротом і йду до грецької школи.

Бувай здоров, мій найдорожчий!

Твій Григ[орій] Савц.

Надвечір чекай нас дома і сиди, як слимачок, нікуди не вилазячи... Бо, здається мені, я не врахував особливостей твого віку.

[Харків, місцевий; кінець жовтня — початок листопада 1762 р.]

Наймиліший друже Михайле!

Я не можу не послати тобі хоч невеличкої частини того, чим мене невдовзі після твого відходу не мучив, як це звичайно роблять схоластичні колючки, а надзвичайно порадував наш Плутарх.

Безсмертний Боже! Як він описує дружбу! Так яскраво змальовує ворону, прикрашену чужим пір'ям, як найлукавішого підлесника в личині друга, що його греки називають ο χολαξ (підлесник). Але наведу тобі слова нашого Плутарха: "Як монету, так і друга слід випробувати раніше, ніж він буде потрібний, щоб пізнати його не після того, як ми постраждали. Треба мати досвід у пізнаванні підлесника, щоб не зазнати неприємностей. В протилежному разі ми опинимося у становищі тих, хто, покуштувавши, нарешті, отруту, відчув, що вона смертельна..."

Бо ми не схвалюємо як тих, так і тих, які вважають, що самими вчинками викривають себе ті підлесники, які поводяться ласкаво і приємно. Бо друг не повинен бути неприємним чи грубим, серйозність і суворість дружби не полягає в різкості поведінки, але сама її краса і серйозність повинні бути приємними і бажаними... Не тільки тому, хто нещасний.

Приємно бачити обличчя доброзичливої людини...

Але дружба, супроводжуючи життя, не тільки додає втіхи і чарівності його світлим сторонам, а й зменшує страждання. І Бог, додавши до життя дружбу, зробив так, щоб все було радісним, приємним і милим, коли друг поруч і разом з вами втішається. І як би підлесник не кував лихо, використовуючи насолоди і приємності, треба знати, що він нічого радісного не вносить в дружбу".

Вже досить, мій Михайле! Через те, що дружба така божественна, така приємна річ, що здається, ніби вона сонце життя, то слід найбільше дбати, щоб не вважати нам вовка вівцею, скорпіона — раком, змію — ящіркою. Нема нічого небезпечнішого, ніж підступний ворог, але немає нічого отруйнішого від удаваного друга.

Хіба я тобі не говорив раніше, що таких найбільше слід остерігатися. Жоден диявол ніколи не приносить лиха більше,

ніж такі удавані друзі. Безперечно, я говорив тобі про них, щоб навчити тебе своїм досвідом. Я, найдорожчий, від багатьох таких постраждав! У зеленій траві я знаходив змію. О, якби у мене тоді був порадник! О книги, найкращі порадники! Найвірніші друзі! І надалі, мій Михайле, чекай від мене таких самих застережень, як друг від друга.

Бувай здоров і до мене, якщо можеш, зайди!

Твій Григорій Савич.

16

[Харків, місцевий] 8 листопада 1762 р.

Радій, тричі дорогий!

Це день верховного полководця Михайла;
Він вождь вождів і над ангелами ангел.
Якщо, о Михайле, споріднений з ним за ім'ям,
То по-ангельському відсвяткуй цей день.
Ангел Божий той, хто нехтує земним;
Хто злітає до небес, той ангел Божий;
Ангел Божий є той, хто розриває кайдани плоті;
Хто чистий від пороків, той ангел Божий.
О, якби я побачив той час, коли б ти сказав так:
"Що мені до землі? В ній нема нічого доброго".

Твій справжній друг Григорій Савич.

8 листопада 1762.

17

[Харків, місцевий; 13 листопада 1762 р.]

Григорій Савич

Бажає своєму Михайлові радуватися в Господі!
О, солодкий шлях життя, коли совість чиста!
Тоді аттичний мед краший за нектар і амброзію!
Тому веселе обличчя, і жива надія прикрашає чоло.
Тому в благочестивих завжди стільки радощів!

Надія їх не залишає ні під час хвороби, ні навіть у смерті.

Навіть по смерті їхнє лице радісне.

О Михайле, Михайле! В юності будь безгрішним,

Якщо хочеш бути милим Богові.

О, не шукай поза собою найвищих благ.

Христос учить, що Царство Боже в нас.

Нагоду до написання цього вірша дав сьогоднішній день во святих отця нашого Івана Злотоуста; надсилаю тобі в подарунок такий його золотий вислів: Οὐδὲν ἡμῶν οὐτῶς εὐφραίνειν ὄωθεν, ὡς τὸ συνειδὸς χαθαρον καὶ ἐλπίδες ἀγαθαί. — "Ніщо звичайно не приносить нам такої радості, як чиста совість і добрі сподівання".

Прощай, найдорожчий!

18

[Харків, місцевий] 15 листопада [1762 р.]

Михайле!

Найжаданіший брате в Христі!

Якщо ти здоровий, радію; якщо ти до того ще й веселий, радію ще більше, бо веселість — це здоров'я гармонійної душі. Душа, вражена яким-небудь пороком, не може бути веселою. Знаю, який спокусливий шлях юності, знаю і те, як надмірно веселився вчора простий християнський люд. Дуже боюся, чи не приєднався ти вчора до якої-небудь компанії і не потрапив в непристойне товариство. Якщо не сталося нічого, що викликало б докори совісті, то я дуже радий, і ти найщасливіша людина. Якщо ж це сталося, то не мучь даремно; досить вже, якщо ти ненавидиш свій порок. Христос уже вибачив, як тільки в нас з'явилося рішення не грішити надалі. Я почуваю, що тобі тяжко слухати такі слова. Мені відома вдача юнаків; але не все те отрута, що неприємне на смак. Одне лиш скажу: якщо ці мої побоювання ти не витлумачиш як вияв моєї вищої любові до тебе, ти будеш глибоко несправедливим щодо мене. Хай збереже найкраще Христос твій вік у безпеці від всяких пороків і хай скерує тебе до всього найкращого!

Вельми люблячий тебе Григ[орій] Савич.

246.

На світанку, листопада 15.

Те, про що ти просиш у своєму останньому листі, все здійсниться, аби Христові це було бажано і ти сам був твердий в початій справі. Пиши мені коротше, бо я знаю, що тобі не вистачає часу, і здоров'я бережи, як око.

19

[Харків, місцевий] 23 листопада [1762 р.]

Здрастуй, друже!

Прохаєш дати тобі поради щодо майбутнього життя твого і становища, особливо про те, з якими друзями підтримувати тобі зв'язок. Ти чиниш розсудливо, що задалегідь піклуєшся про своє майбутнє. Але про твоє місце в житті поговоримо іншим разом, коли підкаже Христос: тепер же побалакаємо про друзів. З ким тобі підтримувати відносини? — питаєш ти. Пхе! З хорошими, — відповідаю я коротко. А з хороших лише з тими, до кого в тайниках серця ти по натурі схильний. Бо це краща норма дружби. Їжа добра, але що з того, якщо вона не подобається твоєму шлункові... Не дивно, що вона шкодить. Однак якби-то у нас, мій Михайле, було так багато хороших людей, як хороших страв! Але цього можна лише бажати, мати ж — це інша справа. Істинно добра людина, тобто християнин, прапляється рідше від білої ворони. Щоб знайти таку людину, тобі потрібно буде багато ліхтарів Діогена¹⁴. Що ж робити? Слід підтримувати зв'язок з тими, які кращі, ніж інші, які звичайно вважаються просто добрими. Обирати слід щирих, постійних і простих. Про щирю душу кажуть, що вона не заздрісна, не злобна, не підла. Прості — не дурні, але відкриті, не брехливі, не облудні і пусті, бо таких людей ненавижду більше Тартара¹⁵. О, якби у нас було таких поменше! Але що робити, якщо цей світ, тобто більшість людей, складається з таких?

"Світ — це загорожа для дурнів і балаган пороків", як співає наш Палінгеній¹⁶.

Тому найправильнішим я вважаю здобувати друзів мертвих, тобто священні книги. Серед живих є такі хитрі, спритні й безчесні пройдисвіти, що юнака у вічі обдурюють, впливаючи своєю отруту невинній простоті і особливо нападаючи на про-

247

стих — коло них у цих змії є надія на здобич. Бо і собака не їсть собачого м'яса. О, бережись таких! Скільки моральної шкоди завдали мені посланці диявола, обманувши мене. Як хитро вони вкрадаються в довір'я, так що тільки через п'ять років ти це відчуєш. Ах! Скористайся хоч моїм досвідом! Я той моряк, що, викинутий на берег під час аварії корабля, інших своїх братів, яких чекає те ж саме, непевним голосом попереджає, яких сирен і страховищ їм треба стерегтися і куди прямувати. Бо інші потонули і відійшли у вічність. Але, скажеш ти, я можу і сам стати розсудливим під ударами долі. О мій найдорожчий друже! Хіба ти не знаєш, що багато людей зазнає аварії корабля, рятується ж небагато хто — троє із ста. Чи можеш ти ручитися, що ти врятуєшся? Якщо у тебе є ліки, невже ти з власної волі повинен прийняти отруту? Досить біди, якщо ти через свою необережність її покуштуєш.

Але дзвін кличе мене до грецького класу. Тому, якщо тобі бажано буде поговорити в інший час про те ж саме, ти мені невдовзі напиши. Так ми будемо вести бесіду про святі справи, а тим часом і стиль буде вироблятися.

Бувай здоров!

Твій найбільший друг Григ[орій] Савич.

23 листопада, з музею.

20

[Харків, місцевий; 29 листопада 1762 р.]

*Найдорожчий з найдорожчих,
найсолідний Михайле!*

Чому не був ти на вечірні? Читалась чудова стихира про святого Аккакія¹⁷, з якої я взяв таке: ["Дух не смущен, и ум чист"]. О щасливіший, ніж саме щастя, той, хто забезпечив собі це! Що є приємнішим від душі, яку не тривожать нечистоти і низькі пристрасті? Що є блаженнішим від розуму, очищеного від земних помислів, який бачить самого Бога? Твого жартівливого Палінгенія я дістав для тебе без великих зусиль. Читай його, товчи, черпай з нього, повертай, витискуй і насичуйся, годуй божественною і найприємнішою їжею твого

248

малого Яшка, щоб і він коли-небудь здобув скипетр. Радій в Бозі, співай під музику, гуляй, як я роблю ["Житейское море..."], та ін. Я тілом відсутній, серцем же завжди з тобою.

Бувай здоровий і веселий! Твій найбільший друг Григ[орій] Сав[ич].

Листи твої мені дуже неприємні, тому не пиши, тобто...

21

[Харків, місцевий; жовтень — листопад 1762 р.]

Здрастуй, найдорожча мені душе,
мій Михайле!

Вчора ти скаржився на одного з неприхильних до тебе. Що ж робити? Така людська чернь: честолюбна, дратівлива, самолюбна, і, що найгірше, брехлива й заздрісна. Ти не можеш знайти жодного друга, не знайшовши разом з ним двох-трьох ворогів. Як дуже вірно сказано, що той, хто не має ворогів, не має також і друга. Торгівля звичайними речами, якщо вона вдала, викликає заздрощі, тим більше придбання друга. Але безмірно нерозумний людський рід бажає купувати друзів і не дурбується про те, щоб мати для цього гроші. Що це за гроші, за допомогою яких здобуваються друзі, — ти знаєш з Плутарха: "Задатки чеснот та інші найпрекрасніші властивості, що закликають до любові, — це божий дар; їх ніхто не може здобути, вони — ласка Божа. Коли люди їх позбавлені, їм лишається тільки заздрити, додаючи до природного нещастя нове, створене самою людиною, тобто порочність душі, яка створюється під впливом звички. Таким чином, люди не гідні любові не стільки з несправедливості природи, скільки тому, що одержані ними від Бога скромні здібності вони псують і, незадоволені своєю долею, заздять, ремствують". Такі ті, які на тебе гніваються і тебе ненавидять, вони вічно скаржаться, заздять, хваляться, щоб не показати свого убогства, яке вони в глибині душі усвідомлюють і яким мучаться. Їх ти уникай, не товаришуй з ними. Вітай їх, говори ввічливо і, якщо потрібно, допомагай їм, але як звичайним знайомим, а не як вірним друзям.

Тому що ти мене питаєш про декого, то, мені здається, я

249

переконався, що Яків Правиць[кий], — юнак хороший, не задрісний, простий, дуже жадібний до істинної науки, задоволений своїми здібностями, від природи по-справжньому порядний, м'який, людяний. Це ті якості, що спонукали мене полюбити його. Такого ж складу, як мені здається, і Василь Білозер. Поки я їх вважаю такими, до того часу їх любитиму.

Прощавай, найдорожчий, і постарайся любити мене взаємно!

Вельми люблячий тебе Григорій Сав[ич].

22

[Харків, місцевий; 1 грудня 1762 р.]

Блаженні ваші очі, що бачать, і вуха, що чують.
(Матвій, гл. 13)¹⁸.

Всякий народжений, який усім серцем шукав, безсумнівно, знайде і побачить те, що побачити можуть очі не всяких людей, а лише блаженних. Це значить: божественну істину найважче знайти, але зате тим, хто побачить її, вона найприємніша. Пізнання істини — завершення всього ["развѣ бо сего (Духа Святого) ни дѣяніе, ни слово"], як сьогодні говориться про це в *антифонах*, — не починається, не закінчується. Так шукав Авраам, залишивши свою землю; цим шляхом пішов Ісаак, якому землю вказав Господь. Яков і його сини зробили те ж. Мати в собі Святий Дух є не що інше, як бачити істину Божу, яка є єдиною істиною. Якщо її бачили Арістотель і його послідовники, то вони блаженні, якщо ні, вони *безумні філософи*. Якщо ми *потомки Авраама*, якщо ми одного з ним духу, ми це підтвердимо подібними ж ділами; бо звідки, як не з плодів наших, відомо, що в нас є дух *предків*? Що інші роблять, чого прагнуть, вони й самі побачать; я ж твердо знаю, що я всього себе присвятив шуканню однієї лише божественної істини. Я не буду мати успіху в цьому? А все ж врешті-решт успіх буде. Сьогодні я чув з Євангелія: ["Очи бо ею держастеса, да его не познают"]. І вони його все ж пізнали, хоч очі їх і погано їм служили. Бо чого не перемаже чесна праця? Хіба не приємно працювати, коли ми народжені для цього, коли ми просякнуті духом Авраама? Бо природний рух з часом стає все швидшим. Тому хочеться сказати з Павлом: "*Буду прагнути, можливо, досягну*"¹⁹ (До филип'ян, гл. 3). "Гоню же, аще и постигну, то есть особливо

постигну", "Брати" та ін. Якщо в мені нічого немає, крім жару серця, або, говорячи словами євангеліста, *нашого палаючого серця*, то я задоволений цим, бо *палке бажання* походить від Святого Духа, який як почав, так, напевно, і закінчить, щоб ми могли сказати: ["Мы же откровенным лицом взираем на славу Божию"]. Цим я живу, над цим з охотою працюю вдень і вночі, в цьому я вирішив, мій найдорогоцінніший Михайле, померти, хоч я вже раніше помер для світу, щоб коли-небудь підвестися во славу з Христом. Тебе ж я *вважаю* Авраамовим *нащадком* і прагну і бажаю, щоб ти був моїм союзником і *путником* у житті, якого всі так уникають. Якщо у тебе *палаюче серце*, а воно, безсумнівно, повинно палати, якщо ти той, ким я тебе вважаю, вижени з грудей всяку смертну турботу, вимий бруд із серця. Бруд — це те, що земне, а що видиме, те земне. Якщо вогонь у твоїх грудях справжній і *ширий*, то згорить все, що в них єсть земного, щоб ти коли-небудь став чистий серцем і побачив Бога, *Бога й істину*, яка робить блаженними ті очі, які її бачать. Хто добре загорівся, той добре почав, а добре почати — це наполовину завершити. *Дривчи* себе до того, щоб щоденно через очі або вуха потрапляло в твою душу що-небудь не лише із Святого Письма, а й те, що побачиш і почувеш з випадкових подій, переживуй, розмельой і, наскільки можеш, перетворюй у споживний і рятівний сік, як тварина, що повинна бути принесена в жертву *Богові*. У тих, хто душею низький, найкраще з написаного і сказаного *переходить* у найгірше і сам Христос є чимсь неприємним. Але для тих, що сповнені Авраамовим духом, Бог навіть з безплідних скель творить божественну і найпрекраснішу поросль. Якщо повз тебе, наприклад, проходить п'яний, ти так думай: Бог дав тобі видовище, щоб ти на чужому прикладі усвідомив, яке велике зло пияцтво — біжи від нього. Ідеш повз жебрака, що лежить, у якого ноги згнили або ніс і подібне до трупного обличчя викликає жах, ти так міркуй: цей або ця, безсумнівно, вели розпутне життя, це плоди розпусти. О, щасливі ті, хто може бути вільним від цього зла; о, яке велике значення має *здоров'я і непорочність*! Яка висока добродієність! Як небагато тих, кому вона властива! Якщо ти стоїш у храмі, чуєш, як віддають почесні поясу найблаженнішої Діви, чуєш, що цьому поясові приписується божественна сила, що називають *найблаженнішим місто*, в якому знаходиться цей пояс, і вважають це місто безпечним від усіх нещасть, то так про це

думай: тут повинно бути якесь таїнство, бо якщо плоть не приносить ніякої користі, то яким чином допомагає пояс, який служить плоті? Манна? Що це таке? Юрба сприймає це, як осел звуки ліри. Але ти, якщо хочеш по-авраамівському слухати і сприймати, копай тут з отроками Ісаака і, можливо, відкинувши землю, знайдеш якусь живу воду. Або так: народила, а все-таки діва. Повинне бути і тут якесь таїнство. Отже, народжують і діви. Пхе! Ще й як! В людських справах це, правда, неможливо. Але відкинь, кажу я, землю. Бо й дух має своє народження, і де так панує дух, як не там, де йому протистоїть плоть, обвита поясом дівочої чистоти. ["Возвеселися, неплоди нераждающая"] та ін.

Бувай здоров, нащадку Ісаака!

Твій Гр[игорій] С[авич].

23

[Харків, місцевий; жовтень — грудень (?) 1762 р.]

ODA HORATIANA¹ (LIBRI II, XVI)
"DE ANIMI TRANQUILLITATE"

[Ода Горація (Книга II, XVI) "Про Спокій Душі"]

Купець спокою мило Бога просить,
Коли по морі його вихор носить,
Як місяць хмари — і зорі преясні —
Ховають жасні.

Просить-бо миру в війні турок битий
І гарним луком китаєць одітий,
Але, мій друже, вдягни хоч порфиру,
Не матимеш миру.

Ні влада-бо царська, ні злото в барилі
Не усмиряють душі бідні хвилі,
Не утишають зітхання многі
Гарні пороги.

Солодка вбогість є мирові мати,
Щоб зайвих вдома речей не тримати,
Тут не турбує страхом снів милих
Зла похить в тілі.

252

Чому багато, черво, замишляєш,
Чому в країни чужі поспішаєш,
І що за користь кидати країну —
Це ліпше кинуть.

Печаль дурна і на судна виходить
І проникає у дальні походи,
Оленів легких вона найбистріша,
Вітру скоріша.

Маєш — будь ситий, про завтра не думай,
Утішуй мудро свою сміхом стуму.
Знай, що ніщо не буває блаженне,
А зло в усім певне.

Знай, що преславні пішли в прах герої
І, сто літ живши, лягли в смертельнім гної,
А може, твоє те, що в славі буяло,
Мені перепало.

Волів чудових у тебе заводи
І чужоземних коней є породи,
А на одержу тобі для убора —
Сукна з-за моря;

Мені ж судьбина дала ґрунт убогий,
Муз чистих грецьких потроху для того —
Духа напитись і щоб зневажати
Світ цей проклятий.

Найдорогоцінніший друже!
Здрастуй, мій Михайле!

Це я переклав майже експромтом, дуже швидко, слідкуючи тільки за тим, щоб, наскільки це було для мене можливим, передати дух автора, не дбаючи про красу стилю. Ти можеш, якщо тобі до вподоби, змінити і почати з інших слів. Що ж до перекладу виразу "quod ultra est, oderit curare" словами ["не печися на утро"], то стережися судити його занадто поспішно, хоча я й знаю, що ти далекий від забобнів. Бо хто черпав із святих отців, за прислів'ям, як собака з Нілу, той зрозуміє, що "завтрашнє" треба розуміти як наступне життя. Бо якщо наше життя всюди у Святому Письмі порівнюється з днем, перша ж частина доби є ніч, а друга — світло, то дуже вірно ранній вік, тобто юність, називати нерозумним, сучасним життям, ще не освітленим сонцем істини. Друга ж частина життя, що порівню-

253

ється з світлом і називається життям... коли відкидаються справи тьми. Отже, коли автор говорить: "не турбуйся про завтрашній день", він хоче сказати: не слід турбуватися про те, що ти будеш їсти або в що одягнешся в старості. Шукай в теперішньому житті тільки Царства Божого, піклуйся і дбай тільки про добродієність і мудрість. Бо якщо ти добре посієш в теперішньому, то добре пожнеш у майбутньому, і ніхто з тих, хто придбав святі звичаї, не буде позбавлений у старості своїх заощаджень. Сюди належить і одне висловлювання Платона, на яке я нещодавно натрапив і яке я радо тобі повідомляю. Це така сентенція: "Для мене немає нічого важливішого, ніж бути чи стати кращим". Дивись, про що дбали найкращі мужи — не про багатство і т. п. Не дивно тому, що вони добре завершили життя. Бо як хто посіє в юності, так пожне в старості. Хочеш бути легким і здоровим старцем? Дотримуйся в юності тверезості і непорочності. Подумай про це!

Бувай здоров, мій найкращий *любителю муз!*

Твій Григор[ій] Сав[ич].

24

[Харків, місцевий; вересень — грудень (?) 1762 р.]

ПЛОТЬ ЗАМИШЛЯЄ ПРОТИ ДУХА

Ти вже слабнеш, Ізраїлю, вже вражає тебе натиск ворога,
Ти зі страху ніяковієш, відступаєш зі священними
знаменами.
Ворог же, немов Борей²⁰, шалено знищує веселі посіви,
Розпорошує твої струнки лави і жене їх.
Здійми, о Христе, руки до неба, здійми!
Скоро торжествуючий Амалех²¹ ганебно втече.

25

[Харків, місцевий; 20 — 23 грудня 1762 р.]

О нещасні, о тричі, чотири рази нещасні ті,
Чиє потомство народилося під зіркою фараона!
А якщо почуваш в собі будь-які вавилонські плоди,

254.

Гей, розбивай їх у всякий час об каміння!
Люцифер — це *сатана*; якщо виблискує — не вір!
Нічна рослина в'яне зі сходом сонця.
Під нещасливою зорею хай ніщо не народжується,
Ось день Господній вже недалеко, ось він вже близько.

Найдорожчий Михайле!

Воістину моя самотність відкрила мені небо. Задавши учням вправу, я пішов до музею, і ти бачиш, до яких думок я прийшов у зв'язку з поясненням слова *астролог*. Від думок про видиме небо я перейшов до питань духовних. Перше небо дже прекрасне, але більш гідне божественного споглядання друге. Тепер ти подумай, чи є *на небі* ті, хто (хоча тілом вони і на землі) ухиляються від справ мертвої черні для справ небесних. Хіба не чудово, як каже Ієронім²², гуляти думками по раю? Але мені ніколи не буває нудно розмовляти з тобою. Одне тільки мені близьке, вигукну я: *о школо, о книги!*

Бувай здоров, найдорожча душе, і намагайся підноситися в ці небеса!

Твій союзник Григорій.

["Аще око твоє лукаво"] *та ін.*

Під нещасливою зорею, якщо часи місяця погані,
Як кажуть астрологи, народжується не все добре.
Бо *зорі* паруються з землею:
Земля — жінка, небо — чоловік.
Знехтуй земним, дивись на нематеріальне,
З видимого пізнавай невидиме.
І в небі нашого розуму
Є свої зірки, зірниці, а також сонце і місяць.
Якщо світить погана зірка, то вір, що і народжується
все погане.
О нещасний рід, що народився під таким сузір'ям!
Чуєш, Михайле, чого вчать священні книги?
І чи розумієш, що у лоні може бути двоє нащадків?
О чудове небо, на якому палає слава Христа,

255

І зоря, що вказувала шлях святим волхвам!
Бо тоді народжуються діти — оце священне плем'я,
Що хвилює *Ірода і фараона*.
О нещасні!

26

[Харків, місцевий; початок січня 1763 р.]

Здрастуй, найдорожчий юначе і найлюбіший
мені з усіх Михайле!

Ось почався Новий рік, тому пишу тобі грецькою мовою і вважаю це доброю прикметою. Христос сказав у Євангелії таке: "Дух Господній на мені" та ін. Хай благословить тебе вінець року цього і хай береже тебе в доброму здоров'ї і благополуччі разом з найдорожчими для тебе!

Про це молисься твій відданий друг Григ[орій] С[авич].
1763 р.

27

[Харків, місцевий; 23 — 26 січня 1763 р.]

Найдорожчий Михайле!

Деякі, як говорить Сократ, живуть, щоб їсти і пити, а ж — навпаки. Далі, більшість зовсім не знає, що значить жити, і хоч вони й бажають їсти, щоб жити, однак не можуть посправжньому жити, бо навчитися найвеличнійшому мистецтву життя — справа дуже важка, і один тільки Христос може це дати і навчити. Доки я знатиму, що ти жадібно читаєш мої листи і навчити. Доки я не перестану писати тобі і говорити таке: "Мовчи, мовчи: *тонкий слід*".

Зійди тепер на високу вежу і допоможи своїй душі побачити те, що хвилює юрбу. Ти побачиш, що один мучиться коростою, другий — пропасницею, третій — подагрою, четвертий — епілепсією, п'ятий — водяною; у одного гниють зуби, у другого — нутроці; деякі до того жалюгідні, що здається, ніби вони носять не тіло, а живий труп. Я вже не буду говорити про

256

легкі хвороби: кашель, виснаження, зловонне дихання та ін. З таких-от, тобто з нездорових членів, і складається цей світ, який би він не був за розміром. Бо якщо ти й бачиш серед них людей із здоровим тілом, то це такі люди, які недавно потрапили в тенета хвороб і ще не дійшли до зазначеного вище стану; однак вони не йдуть, а біжать до нього, їх підганяють фурії до таких преславних нагород. Ми ж, правда, уникаємо цих хворих і вірно робимо, щоб вони і нас не заразили. Проте ми охоче підтримуємо зносини з людьми, які до цього часу здорові, але розум яких пошкоджений і насичений отруйними вченнями. Але ж ми не захворіли б тілом, якби раніше не захворіли душею. Яка користь віддалятися від нечистого і зловонного блудника, якщо *знаєшся з тими, хто відзначений духом блудодіяння*? Від першого стає погано тілу, від другого заражається душа. Ти уникаєш того, який від пияцтва стає *божевільним*, і не стережешся *чревоугодника*, який своїм прикладом закликає тебе до несвоечасного і надмірного вживання м'яса, вина. Чому ж ти уникаєш ріки, а наближаєшся до джерела? Боїшся пожежі, а шукаєш вогню? Проклинаєш вугілля, а ходиш по іскрах і гарячому попелу? Боїшся дотику до рани, а ходиш серед мечів і скорпіонів? Уникаєш водянки, подагри, галльської хвороби і не віддаляєшся від непомірності — матері всіх цих лих? Але Сократ серед чуми залишився здоровим, бо звик до найсвятішого життя, до простої і помірної їжі. Послухай Плутарха, який вважає причиною всіх хвороб надлишок вологи в тілі: "Під впливом зовнішніх причин і умов надлишок вологи в тілі ніби заміщає субстанцію і тіло". Без згаданого надлишку вологи ці причини не викликають нічого поганого і слабнуть. Але там, де є надлишок вологи, там ніби виникає якесь брудне болото... Вогонь горить найкраще там, де є нафта; так, хвороба, всяка зараза і запалення не можуть прищепитися, коли тіло холодне, позбавлене слизу і легке, як корок. Більшість людей до нестями об'їдається м'ясом і обпивається всякими хмільними напоями. Що ж дивного в тому, коли за причиною іде дія? Саме від цієї найприроднішої матері виникли всі раніше згадані зарази. "Мовчи, мовчи: *тонкий слід*". Уникай мирського *людинувбивчого* духу, уникай цих скорпіонів, не шкодь і не руйнуй свого тіла (щоб не погіршити в чому-небудь), але зроби його тоншим, скорочуючи надмірну їжу й уникаючи вогню, породженого вином, звідки всі пороки душі,

257

а з останніх, у свою чергу, — всі хвороби тіла. Не той вбиває коня, хто годує його простим кормом, а той, хто дає багато вівса і не додержує міри в їзді. Обтяжені їжею й вином, ми довго зупиняємося на якому-небудь тривожному роздумі. Звідси передчасне старіння, якщо не що-небудь інше. Це трапляється досить часто, бо я знаю дуже багато людей, навіть авторитетних, які намагаються спокуюю прикладів та принадою слів і красномовства псувати юнаків і спонукають їх до *ненажерливості*, використовуючи при цьому навіть місця із Святого Письма. Якщо ти бажаєш трохи послухати нас, то доки ти будеш додержуватися тверезості, доти будеш впевнений в тому, що у тебе зберігаються і здоров'я, і соромливість, і репутація — найцінніші *скарби*. Тебе спонукають до непомірності? Але ти побори в собі той порочний сором, що не насмілюється відповісти відмовою, тепер уже привчи себе до цієї святої стійкості і скажи: мені це некорисно, хоча ви й говорите, що для чистих усе чисте. І коли Павло каже, що йому не дозволено їсти м'ясо через любов до інших, то хіба я не можу через любов до самого себе додержуватися посту або обирати їжу? Так усувай ти жовч і отруту їхніх слів, підсолджених медом. Нудьга тягне тебе до розкошів? Візьми святу книгу, співай священні гімни, молись; якщо цього буде не досить, поклич порядного товариша, заведи веселу і хорошу розмову, прийди до нас або нас запроси до себе. Чого тобі соромитися? Якщо ти вважаєш, що це погано, не роби цього; якщо ж ні, то переможи в собі поганий сором і страх, які тебе відвертають від порядних справ... О, якби ми в ганебних справах були такими ж соромливими, боязкими, як часто ми буваємо боязкими і хибно соромливими в порядних вчинках! Христос нехай збереже такий великий твій дар не заплямованим мирською заразою і нехай приготує тебе для своєї обителі.

Бувай здоров, найдорожчий!

До тебе вельми прихильний Григ[орій] Сав[ич].

[Харків, місцевий] 27 січня [1763 р.]

Плутарх говорить:

"Як підроблені під золото речі наслідують блиск і красу золота, так і підлесник, наслідуючи приємність і принади друга, завжди здається веселим і блискучим, ніколи не чинячи опору, ніколи ні в чому не відмовляючи. Все ж таки ми повинні не відразу запідозрювати в лестошах тих, хто хвалить: своєчасна похвала личить другові не менше, ніж осуд. Тим більше похмурість і схильність все ганити є чимсь чужим дружбі і товариському відношенню. Хто ж, доброзичливо до нас ставлячись, вільно і рішуче не відгукнеться з похвалою на те, що гідне похвали? Від цієї людини ми легко зносимо і приймаємо й осуд, вважаючи, що той, хто вільно висловлює похвалу, висловлює осуд лише під тягарем необхідності".

Найдорожчий мій Михайле!

Оскільки тепер мені нічого тобі сказати, то через моє посередництво з тобою буде розмовляти наш Плутарх — муж, сповнений віри і чесності, найвидатніший з тих, хто присвятив себе *благородним Музам*, цим чарівним Каменам (музам) і небесному Гелікону²³. Але невже тобі не здається *дивним*, навіть *надзвичайно дивним* те, що в мене, друга, не вистачає слів, особливо для тебе? Щодо мене, то таку людину я вважаю *пустішою*, ніж сама філософська *пустота*. Але, зрозуміло, коли я беруся писати тобі, то завжди мушу дбати про поміркованість у моїх почуттях до тебе, а не про їх багатство. Я належу до тих, хто настільки цінує друга, що ставить його над усе і вважає друзів, як говорить твій Лелій, найліпшою прикрасою життя.

Кожного вабить до себе своя пристрасть.

Я зневажаю Крезів, не заздрю Юліям, байдужий до Демосфенів, жалію багатих: хай володіють собі, чим хочуть. Я ж, якщо я маю друзів, відчуваю себе не лише щасливим, але й найщасливішим. Тому що ж дивного в тому, що для мене нема нічого приємнішого, ніж вести розмови з другом? Тільки б Бог зміцнив мене в своїй чесноті, тільки б він зробив мене людиною, гідною і дорогою для себе, бо добрі люди — це друзі Божі, і лише

серед них зберігається найвищий дар, тобто справжня чиста дружба. До всього іншого у мене немає ніякого діла, як говорить прислів'я.

Бувай здоров, найдорожчий, і люби разом з добрими науками чесноту, джерело всякої втіхи, і відплачуй нам любов'ю за нашу любов!

Твій Григ[орій] Савич.

В свято Івана Злотоуста, січня 27.

29

[Харків, місцевий] 30 січня 1763 р.

ЕПІГРАМА

Музам колись дев'ятьом на шляху з'явилась Венера;
З нею — її Купідон; слово зухвале — в устах:
"Музи, шануйте мене, я найперша з усіх олімпійців,
Всі перед берлом моїм хиляться люди і боги".
Мовила. Музи на те: "А над нами, богине, не владна.
Наша святиня не ти, наша любов — Гелікон".

Найдорожчий мій Михайле!

Радій у Господі!

Вставши за дві години до утрені і сам з собою розмовляючи, між іншими благочестивими міркуваннями склав я епіграму. Пам'ятаю, серед грецьких епіграм я читав таку, коли перебував у монастирі св. Сергія. Будучи неспроможним пригадати її, я своїми словами передав той же зміст. Мені здається, вона прекрасно і велично говорить про святилище муз і достойна бути проспіваною сьогодні, коли ми шануємо пам'ять трьох великих вчителів Всесвіту. О, якби і нам, мій Михайле, вдалося досягнути такої ж вершини добротності!

Цього бажає тобі твій Григорій.

Січня 30.

Якщо в грецьких словах, як вони тут написані, я допустився помилки, то виправ і повідом мене. Немає нічого дорожчого за це, і знай правило: рука руку миє.

1763.

[Харків, місцевий] 7 лютого [1763 р.]

Із збірки висловлювань Еразма²⁴.

Арістотель, Велика етика, кн. 2

Ὅταν βουόμεθα σφόδρα φίλον εἶπεῖν μία φάμεν φύγη ἢ ἐμή χαί ἢ τοῦτον. — "Коли ми хочемо когось назвати справжнім другом, говоримо, що наша душа і його душа — одне". Те ж сказано і в іншому місці тієї книги: Ἔστι γὰρ, ὡς φάμεν, ὁ φίλος ἕτερος ἐγώ. — "Друг, як кажуть, — це наше друге я".

Але послухай і з Плутарха: "Розповідають, що мавпи, намагаючись наслідувати людей, переймають їх рухи і відтворюють їх танці. Підлесник же, наслідуючи інших, обдурює їх, спокушає, але не всіх однаково. З одними він танцює і співає, до інших приєднується, як партнер по палестрі²⁵ і по фізичних вправах. Якщо він має справу з юнаком, відданим літературним і науковим заняттям, — увесь час сидить за книгами, відпускає бороду (філософську) до самих п'ят, носить плащ, залишає розваги, на устах у нього числа та прямокутники і трикутники Платона"²⁶.

Найжаданіший Михайле!

Тому, що з усіх втрат втрата часу найтяжча, навіть одна мить цих ангельських днів така цінна, що перевищує все, що ми маємо, навіть себе самого настільки, наскільки час перевищує все, чим ми володіємо. Бо наша внутрішня людина тепер не обтяжена плоттю, ніби, звільнившись від пут або знайшовши нові крила, піднімається високо, неначе орел, ширяє, носить і літає в безмежних небесних просторах, як по рівнині безкраїх полів, прагнучи досягти божественної краси, проникнути туди, де ангели безперервно дивляться на лик отця, радіючи людській долі. О приємні, як нектар, нинішні дні, яких цінність більша за всі речі й інші дні! О прикрі й важкі перші дні посту, куди ви нас ведете? Так всяка чеснота і всяке благо спочатку уявляються гіркими, а під кінець стають солодшими. О мій найдорожчий Михайле! Стережися ці днини витратити на пусте! Пам'ятай, що вони скарб, зрозумій, що твоя доля наба-

гато краща долі перських царів. Чого нам боятися, якщо ми тут спочиваємо? За допомогою часу можна купити небо, навіть самого Бога. Я ніколи не перестану переконувати тебе, щоб ти присвятив себе не вульгарним музам, а прекрасним ділам, які зневажає юрба, тим книгам, яких, як каже Муре²⁷, "рідко хто бере в руки". А для заохоти не можу не скористатися такими словами нашого Еразма: "Пам'ятай, що ніщо не минає так швидко, як юність". Хай також завжди живе в твоїй душі і такий вислів Плінія²⁸: "Втрачений той час, який ти не використав на навчання".

Якби я мусив спонукати тебе, то я б швидше вмер, ніж перестав би це робити в нинішні дорожчі за золото години, незалежно від того, слушно це чи ні. Прийде час, коли, обтяжені їжею і напоями, ми схилимось до землі, не маючи сили підвести найпрекрасніші очі нашої душі. Тепер же, коли цей, як говорить Марон²⁹, вогонь простого дихання вільний і дійовий, чому ж перестанемо ми злітати *в небо*? Навпаки, нам треба вправляти наші крила, щоб коли-небудь досягти тієї межі й мети, які вгамовують всяку спрагу і про які наша найдорожча родительська церква співає: ["Желаній краю, вєрних утверждєніє"] та ін.

Не хочеться кінчати, все ж кінчаю. Бувай здоров, моя душе!

Твій Григ[орій] Савич.

7 лютого.

31

[Харків, місцевий; січень — лютий 1763 р.]

["Да не будет бѣгство ваше в зимѣ..."]

Поки лютує зима шалена, моряк не відв'язує човнів,

А чекає лагідної погоди, тихої весни.

Чекайте і ви дня Божого, коли Святий Дух

Своїм вогнем усе розтопить.

Якщо поквапно довіришся мирському морю,

То які хвилі, питаю, тобі доведеться винести?

Отже, дивись, щоб не плавати в тумані,

Щоб не обрав ти ненадійного становища в житті.

262

Але тримайся пристані, поки *Христос тебе навчить*.

Дорога вночі небезпечна, як і море взимку.

О! Христос небагатьох рятує від хвиль відкритого моря.

О! Скільки їх поглинає морська хвиля!

Не пересвідчившись, наскільки небезпечне море,

Навчись на нещасті інших.

Сатана затягує в хвилі навіть обережних людей.

Що ж буває з тими, кому бракує обережності?

А ти, залишаючись у гавані, спокійно шануй святих муз.

О, щасливий ти, якщо маєш свої блага!

Найдорожчий Михайле!

Радій у Господі!

Якщо залишити осторонь книги, то для мене немає нічого ціннішого, ніж розмовляти з своїми друзями, серед яких ти *найперший*. Боюся тільки, що невчасно тобі надокучаю, коли тебе, можливо, займають важливіші справи. Бо здогадуюся, що ти обдумуєш *шкільні завдання*. Коротко мені про це напиши.

Бувай здоровий, найдорожчий!

Твій Григор[ій].

32

[Харків, місцевий] 15 лютого [1763 р.]

Здрастуй, найблагородніший Михайле!

Отже, ти *линеш до Господа*. О, тоді ці твої листи для мене цінніші, ніж нектар! А ще більше твоя душа — найблагородніша й істинно божественна. Лише тепер я пізнаю, що ти не з порооди шулік, але від крові *благородних орлів*, які линуть до вищого і, зневажаючи кажанів з їх любов'ю до темноти, залітають до сонця. О, якби цей голос я частіше від тебе чув! Я не хотів би амброзії. Напевно, ти вже маєш те, до чого прагнеш: ти так просиш, так молиш. О юначе, найгідніший Христа, ти майже викликав у мене сльози, бо надзвичайна, ви-

263

няткова радість звичайно супроводжується сльозами. Господь не помиляється. Хто всім серцем просить, той уже має. Ти так жадаєш Господа? Але рано ще, зупинись трохи, моя душе, трохи зупинись! Адже коли здобудеш, то скажеш, що найкоротший час був занадто тривалим. Позаду тебе стоїть Христос і горить від бажання обдарувати тебе, але ще не...

Тримайся і терпи. Цей труд коли-небудь тобі принесе користь, у всякому разі протягом восьми років.

Бувай здоровий, моя радосте.

Тобі єдиному найбільший друг Григор[ій].

33

[Харків, місцевий; початок другої половини лютого 1763 р.]

Здрастуй, найдорожчий любителю муз, Михайле!

Я знаю, що й тобі, Михайле, не буде неприємним,
Якщо це маля принесе тобі мого листа,
Написаного тим, хто любить тебе більше очей своїх,
Хто палає вогнем благочестивим, полум'яніє любов'ю,
Любить, горить, палко кохає тебе всім серцем, товаришу.
Тобою втішається, любить, зачарований тобою.
Для мене не такі солодкі пахощі квітки і аттичний мед,
Як солодка душа твоя, сповнена взаємної любові.
Пиши мені, якщо є щось приємне і дружнє,
І, поки живеш, плати мені любов'ю за любов.
Мене ж від любові до тебе не відтягне жодна старість,
Хоча б досяг я віку Тітона або Нестора...³⁰

Що є огиднішим за любов вульгарну, удавану, і, навпаки, що є більш божественним, ніж любов християнська, тобто істинна? Що таке християнська релігія, як не істинна і досконала дружба? Хіба Христос не встановив, що *відзнакою* його учнів є взаємна любов? Хіба не любов усе поєднує, будує, творить, подібно до того, як ворожість руйнує? Хіба не називає Бога *любов'ю* його найулюбленіший учень Іван? Хіба не мертвою є душа, позбавлена істинної любові, тобто Бога? Хіба всі дарунки, навіть ангельська мова, не є ніщо без любові? Що дає основу? — Любов. Що творить? — Любов. Що зберігає? — Любов, любов. Що дає насолоду? — Любов, любов, початок,

264

середина і кінець, альфа і омега. Завершу коротко: від тебе початок, у тобі ж і кінець.

Але кличе вже мене дзвінок на лекцію грецької мови.

Бувай здоров, найдорожчий Михайле! Твій грек прийнятий мною дуже люб'язно.

Твій Григор[ій] Сав[ич].

34

[Харків, місцевий; друга половина лютого 1763 р.]

["И съд, учаще при брезъ... та ін. с корабля"].

Плаває в гавані той, чиє життя далеке від марноти,
Хто далекий від турбот та честолюбства,
Хто обережно віддається хвилям цього світу,
Той плаває в гавані, і човен його в безпеці добрій.
Але той, хто повертає вітрила в глибоке море...
Який страх тамує його подих! Які хвилі штовхають його!
Чотири рази щасливий, хто не виходив у море,
Якщо любиш розумний спокій, мирну музу.
О божественний спокій! О непізнані Божі
Дари. Твою цінність розумом пізнають.
О, тримайся пристані, нехтуй дарами юрби!
Довірившись морю, перестанеш належати собі.
Що тобі до турбот? Турботи — тверді терни.
Вони заглушають слова Божі.
І не сіє їх Христос, і не проповідує у морі.
Він плаває в гавані: тут він учить своїх.

Найдорожчий Михайле!

Я довго розмірковував, які вірші тобі надіслати. Однак станні здалися дещо кращими тільки тому, що легше вилилися. Але що ж мені сказати про твій лист, солодший за всяку амброзію. Хай би мене так любив Бог... Але боюся хвалити тебе в очі.

Бувай здоров, найдорожча душе, і шануй доброчесність!

Твій Григорій.

265

[Харків, місцевий; кінець лютого — початок березня 1763 р.]

Мир тобі, мій брате!

Я написав це вчора в стані смутку і неуважності і при цьому дуже швидко. Не дивно, що написане тебе не задовольнило, особливо якщо взяти до уваги значну складність твого питання. Я визнаю твої таланти і твою старанність у науках, а також добродішність і дуже радію з цього. Ну ж спробуємо, чи зможемо ми вирішити це питання, якщо Христос дарує нам натхнення.

Однак у великій справі достатньо і бажати. Невже, питаєш ти, і в чесності слід зберігати міру. Якщо це не так, то в ретельності теж не треба зберігати міри. Бо чому один переважає іншого в чесності? Такі твої думки. А насамперед слід визнати, що існує два класи поборників чесноти: один клас досконалих, другий — новачків, або, як їх називає Павло, учнів.

Звідси можна зробити висновок, що існує два види чеснот: один вид охоплює те, що називається чеснотами у повному розумінні, до яких, як до мети, прагнуть всі інші чесноти. Ці останні і становлять другий вид. Але досконали, або мужі — віги — звідси чеснота отримує свою назву — *virtus*, займають уже сам палац, або твердиню чесноти, де немає ніякої міри, оскільки немає і насичення; звідси виходить, що один має перевагу перед іншими, бо і в палаці існують ступені підйому, і чим більшу хтось має перевагу над іншим, тим більше користі приносить він людському родові і стає подібнішим до Бога, ласка якого не має меж, не знає ні міри, ні числа.

Звідси у Павла, якщо не помиляюсь, нараховується п'ять класів обраних, тобто таких, що заслуговують на пошану. Адже чим більше чужий хто земному, тим ближче він до небесного і до самого джерела світла. Це стосується того Давидового вірша, який я часто співаю: ["Яко по высотъ небесной от земли, утвердих"] та ін.

Чесноти у повному розумінні — це ті, господарем яких є сам *сущий*, або *Бог*. Такі: віра, надія і найвеличніша з усіх і безкінечна любов. Бо *сам Бог* називається *любов'ю*. Всі вони без кінця творять. Властивість віри — помічати або розуміти, а чим більше хто помічає, тим більше плекає надії, а чим більше пле-

кає надії, тим полум'яніше любить, з радістю творить добро, безмежно і безмірно, наскільки це можливо. О, якби ти, мій друже, міг коли-небудь досягнути до цієї твердині! О, як небагато тих, кому вдається наблизитись до цього Корінфа! Чи хочеш досягти? Для цього потрібні підстави, які ви називаєте засобами. Які ж засоби? Вони такі: знання грецької і римської літератури, яке дається нічними заняттями (я називаю тобі уже засіб засобу), втеча від юрби і мирських справ, зневага до багатства, піст і помірність, коротше — зневажання плоті, щоб здобути дух. Такі ж, нарешті, і звичайні чесноти, притаманні навіть непорядним людям. В них слід зберігати міру, щоб досягнути тих чеснот, в яких не визнається ніякої міри. Інакше, якщо ти в одну ніч зіпсуєш очі або легені, як ти після цього зможеш читати і розмовляти із святими? Яким чином ти від них візнаєшся про Бога? Віра бачить Бога і сама божественна; щоб її досягти, додержуй міри в пильнуваннях і трудах і, набуваючи духовне, бережись, як би не згубити плотське, коли це плотське може тебе привести до кращого. Хіба розумно робить той, хто, починаючи довгий шлях, в ході не додержує міри? Безперечно, цей не дійде до Єрусалима, хвороба або навіть смерть перерве його подорож. Тому дивись, щоб твоє завзяття, яке не знає міри, не довело тебе до біди. Ах! не хочеться провіщати лихого. Ти, мій Михайле, заслуговуєш найсприятливішої долі. Ти уникаєш юрби? Потримуйся міри і в цьому. Хіба не дурень той, хто уникає людей так, що зовсім ні з ким ніколи не говорить? Божевільна така людина, а не свята. Дивись, з ким ти говориш, з ким маєш справу. Ти постиш? Хіба не здасться тобі не сповна розуму той, хто зовсім нічого не дає тілу або подає йому лише щось отруйне? Зменшуй зайву їжу, щоб осел, тобто плоть, не розпалювався, з іншого боку, не мори його голодом, щоб він міг нести вершника. Це ті прекрасні речі, які, вживані надміру, стають дуже поганими. У твоєму віці бувають такі, що надмірно віддаються вину чи надмірно захоплюються кінями і собаками або розкішним способом життя. Бувають, навпаки, такі, які ведуть занадто суворе життя. Звідси це найпрекрасніше і божественне правило: *нічого надміру*.

Напиши в листі-відповіді, яка твоя думка, щоб я знав, чи подобається це тобі. О, якби Христос, який обіцяв бути присутнім

всюди, де зберуться двоє або троє в ім'я його, удостоїв нас взяти участь в нашій *бесіді*, інакше без нього все марне.

Бувай здоров, мій Михайле!

Весь твій в Господі Григ[орій] Савич.

36

[Харків, місцевий; кінець лютого — початок березня 1763 р.]

Здрастуй, мій найсолодший любителю муз, Михайле!

Радість проганяй,
Проганяй страх,
Жени надію;
І хай не буде суму.
Розум буває затуманений
І зв'язаний путами там,
Де вони панують.

Це, якщо я не помиляюся, вірші Боеція³¹, одного римського філософа. Афект — це хвороба душі, грецькою мовою — *πάθος*. Хвороба, як я думаю, виникає тоді, коли в тілі постав розлад погано узгоджених між собою елементів, а саме: коли вогонь або земля переважає, або те й інше. Звідси виникає загострення, грецькою мовою — *ὑπερβολή*. Бо коли *симетрія* елементів правильна, тоді все спокійно і мирно рухається, як у тому справному, майстерно злагодженому годиннику, який греки називають *αὐτόματον*. Бо *водянні* і сонячні *годинники*, які ми бачимо в залі нашого колегіуму, не називаються автоматом. Від цієї фізики перейдемо до метафізики, тобто невидимого, або духовного, інакше — божественного. Так само афект діє на нашу душу і зворушує її. Звідси у латинян страх, бажання та інші афекти часто називаються зворушеннями. Щасливий, хто вільний від цих афектів. Бо в такої людини панує мир і спокій душевний, що його дарує *Господь* своїм найдорожчим учням: *мир свій дарую вам*. Найближче до них стоїть той, хто наполегливо бореться з афектами і стримує їх вуздою розуму, немов диких коней. Радієш, що ти багатий? Ти хворий. Радієш, що ти благородний? Ти нездоровий. Боїшся смерті? Поганої слави через добрі вчинки? Ти не зовсім здоровий душею. Сподіваєшся краще жити завтра? Ти нездужаєш. Бо де надія, там і страх, хво-

268

роба та ін. Отже, скажеш ти, я вимагаю разом з стоїками, щоб мудрець був зовсім *безпристрасним*. Навпаки, в цьому випадку він був би стовпом, а не людиною. Залишається, отже, що блаженство там, де приборкання пристрастей, а не їх відсутність. Хіба Павло не має своєї колочки, що шкодить йому? І Бог проходить перед Іллею як легкий подув вітерця. Згідно з цим, турботи, страх і подібні афекти — від Господа. Вони навіть *роблять людину блаженною*.

Бувай здоров, найдорожчий, і схвали цю розмову!

Твій весь у Господі Григор[ій] Сав[ич].

37

[Харків, місцевий; кінець лютого — початок березня 1763 р.]

Здрастуй, мій Михайле, багатший за царів
усього світу, вільніший, ніж сатрапи,
найбезпечніший у [своєму] спокої!

Ти сьогодні не прийшов до школи, і я страшенно скучав за тобою. О, хоча б не справдилось те, що я підозріваю! Боюся, чи не захворів ти в цей нездоровий час, чого хай не буде по милості Христа. Тому ти *найближчим часом* повідом нас, що з тобою.

Наш Яшко³² вже сміється і бавиться, ніби *ластівка*, провіщаючи весну. Але в школу він не піде, доки не справлять йому добре взуття. Бо його *лихоманка*, між іншим, викликана і тим, що він до цього часу ходив у поганому *взутті*. Ми з великим задоволенням потурбуємось про це заради тих, кого ми любимо і повинні любити. Якщо ти здоровий, ошчаслив мене, о мій найдорожчий!

Твій Григорій С[авич]

Здоровий хлібороб щасливіший від хворого царя. Ні, він навіть кращий і від здорового царя.

269

[Харків, місцевий; перша половина березня 1763 р.]

Здрастуй, найхоробріший новобранцю Христового воїнства!
Найлюбленіший Михайле!

Прочитавши з великим задоволенням і не без сміху твою листівку, я багато сам собі роздумував, вірніше розмовляв мовчки з тобою, а потім, приготувавшись до сну, багато про те ж думав. І раптом мені здалося, що чую такий внутрішній голос: життя наше — військова служба... Отже, *диявол* після того, як не міг спокусити тебе ні скупістю, ні втіхами і тим заподіяти шкоду твоїй душі, можливо, вирішив шкодити твоєму здоров'ю. Це, безсумнівно, так. І справді мудро сказано: з двох зол вибирати менше. Знає цей старий пройдисвіт, що деякі найкращі уми дуже схильні до *честолюбства*, особливо в такому віці, як твій, і цим часто збавляв віку або невиліковно вражав яку-небудь благородну частину їхнього тіла, наприклад, очі чи легені. Отже, не добившись успіху першим способом, він намагається діяти іншим шляхом. Ти ж ці безглузді і пусті, але в той же час дуже тяжкі труди виконуй так, щоб не забувати свого найдорогоціннішого здоров'я. Краще пожертвувати своїм честолюбством. Це здійснимо, якщо будеш працювати і напружуватися в такій мірі, в якій це достатньо для посереднього учня і для твоєї дисциплінованості без властивого тобі гарячого запалу. Але я звернусь до нашого друга, високоповажного пана префекта. Ти ж, найдорожчий, перебувай під крилами твого вождя Христа.

Бувай здоровий в ньому!

Твій Григор[ій] Сав[ич].

[Харків, місцевий; перша половина березня 1763 р.]

Мир тобі, найдорожчий Михайле!

От вона, молодість року! Природи лице оновилося;
Радо підняв хлібороб звичної праці тягар.

Передбачаючи зиму прийдешню, в турботі хазяйській,
Саду пильнує свого, ниви свої засіва.

Скажеш: щасливий оратай. Але щасливіший од нього,
Хто залюбки обробив ниву душевну свою.

І нерозумний не раз утішається благом тілесним,

Старість немудра, проте щастя не може дознати.

Ти ж наглядай за душею, яке в ній зело проростає,

І не барися полоть, як де недобре зійшло.

Все повиполой мерщій, де ожина і терен пробилась.

Знай, що багатство глушить слова Господнього ряс.

Де проростають свиріпа й часник, висмикуй з корінням,

Бога не узрить вовік, хто засмітив почуття.

Де височіє кедрина, сокирою там поорудуй,

Знай: відкидає Господь горді від себе серця.

Ше ж уважай: і на доброму дереві, бува, наростає

Пагоння вовче, лихе — геть пообрубуй його! —

Бо хто багато священних книжок прочитає, у того

В серці несита пиха і славолюбство росте.

Все непутяще поли, а добрі рослини викохуй

І щонайперше плекай квітку святу чистоти.

Як він горить, променіє, той цвіт незаймано чистий!

Відай: найбільше Христа тішить його аромат.

Щоб не гаяти часу даремно, я вирішив краще *розмовляти* з тобою хоча б поганими віршами, ніж займатися пустими дрібницями. Бо переважно цими ліками я звичайно лікую нудьгу. Але не завжди є потрібний для цього настрій.

Бувай здоров, найдорожчий!

Гр[игорій] С[авич].

[Харків, місцевий; перша половина березня 1763 р.]

Кріпись, мій Михайле!

*Народ християнський споживає тіло і кров
Христа, але завжди хворіє на шлунок.*

Народ, що шанує Христа, споживає тіло *боголюдини*,
Упивається його кров'ю, але погано перетравлює,
нерозумний...

Решту я відкладаю на пізніше.

Григорій Савич.

[Харків, місцевий; перша половина березня 1763 р.]

*Здрастуй, християнська любов,
найулюбленіший Михайле!*

Даремно вкушає плоть той, хто втілений у плоть
І не думає йти далі, до духа.

Нечестива чернь може торкнутися тіла Христового,
Але збагнути смислу Божого дурна чернь не може.

Бо є тіло тлінне, але є й тіло духовне:

Перше не дає користі, друге — приносить порятунку.

Перше не допомагає, якщо ти ним обмежуєшся.

Якщо ж не обмежуєшся, допомагає дійти до розуму.

Навіщо ж садити оливу, якщо вона не дасть плодів?

Навіщо садити в землю, коли не з'явиться новий паросток?

Навіщо вкушати Христове тіло, залишаючись самим собою?

Навіщо приймати сім'я, коли в тебе не буде плоду?

Бо кинуте в землю сім'я, хоча й згниє від тепла,

Новий дух породить, від нього — нові плоди.

Якщо тлінне тіло не візьме у тебе смерть,

То ти не матимеш духовного і нового.

Облиш стару людину з її дурним вченням,

Прийми нові *погляди* і нові діла Божі.

Навіщо ж приймати тіло, відкидаючи його душу?

Невже душа не краща й не важливіша від нього?

Тілом своїм ти торкаєшся тіла,

Але серцем ти уникаєш серця.

Скажи мені, будь ласка, що це за дружба?

Цілуєш в уста, залишаючись ворогом його вчення.

Хто ж може поєднати *протилежні* природні вдачі?

Христос — простота, ти ж розкошуєш в одязі, житлі і їжі.

Чим же допоможе мені святе тіло?

Христос — непорочність, я ж дивлюсь в лице блудниці.

Чим же допоможе мені святе тіло?

Прийми, найдорожчий, разом з тілом дух Христа

І тоді ти з Господом будеш одним духом.

Будь здоров, найулюбленіший!

Твій у Господі Г[ригорій] С[авич].

[Харків, місцевий; останній тиждень березня 1763 р.]

*Здрастуй, втіхо в турботах моїх,
Михайле найсолодший!*

Я хочу, щоб в ці весняні дні ти менше спав і вживав
холоднішу їжу. Враховуй жар твоєї юності, тепло весни,
сидяче життя і твою надзвичайну старанність. Нещодавно
[вчора] випадково прочитав я у Муре, що Гален³³, другий після
Гіппократа батько лікарів, міркуючи *про здоров'я*, висловив
думку, що хлопчикам і юнакам слід вживати холоднішу, а
старим — теплішу їжу. Без сумніву, гідний довір'я такий автор.
Бо з гарячої їжі розвивається зайва вологість, а звідси *катар*,
який всі лікарі вважають причиною всіх хвороб. Катар — це
нежить [нежид], а нежить — не що інше, як гній, що згустився
з надмірного жару і надмірної гарячої їжі, або це вологість,
згущена жаром. Тому-то греки називають жар у тілі, або гній,
флегмою. Лікування ж — у тому, щоб бути веселим і бадьорим.
Але матір'ю цього є тверезість, яка означає не тільки помірне
і холодне життя, але й таку саму їжу. Не буде тверезим той, хто
перевантажує себе їжею, хоча б він і не пив вина. О, який я був
дурний, що завдав таку шкоду своєму здоров'ю, піддавшись в
молодому віці впливові дуже розбещених товаришів, ти ж

повинен ненавидіти і уникати їх більш, ніж отруйної змії і скаженої собаки. Але що ж це я? Ніби я не знаю твоєї розсудливої і цнотливої натури.

Прощай, найдорожчий!

Твій Григор[ій] Ск[оворода].

43

[Харків, місцевий; останній тиждень березня — початок квітня 1763 р.]

*Найдорожчий мій Михайле,
молюся про ласку для тебе в Господа нашого!*

Дні і ночі, залишивши все, будемо прагнути, скеровувати всяку думку, найдорожчий, до того миру, що перевищує всякий розум і який є "мир, всяк ум преимуцій", що перекладене з грецьких слів: τὴν εἰρήνην ὑπερέχουσαν πάντα νόον. Чим більше холоне жар низьких пристрастей, тим ближче наближаємось ми до цього божественного оплоту. Зверни увагу на море серця твого, твоїх помислів і зваж, який вітер піднімає хвилювання, що наражає на небезпеку човник душі твоєї. Чи не вітер честолюбства?.. Старайся вимолити, щоб поспішив тобі на допомогу той: "его же вѣтры послушают".

Що це таке, чий злий дух нас вабить до підфарбованих красот цього світу? Блиск палаців чи *порфири*? Ах, ти не бачиш, скільки зла криється всередині, під красивою зовнішністю: змія таїться в траві. *Пурпурна тога жерця ховає надуту шию*. Прекрасно ти це розумієш, душе моя, а щоб досконало зрозумів і пізнав, це здійснить Христос, якщо ти будеш стійким в любові до нього і вірно використаєш даний тобі талант.

Далі, поки ми вільні, подбай, найдорожчий, щоб ми частіше вели бесіду віч-на-віч *в залі*, а листовну бесіду відкладемо на той час, коли буде неможливо і не буде часу безпосередньо *зустрічатися*, а цей час вже скоро настане. А щодня посилай до мене ранком нашого Максимка, щоб і йому я міг сказати що-небудь добре і тобі що-небудь дати моє, що не входить в коло звичайного.

Бувай здоров, *о дорогий, і відплачуй мені за любов любов'ю!*

Твій Гр[игорій] С[авич].

274

44

[Харків, місцевий] квітень [1763 р.]

Найжаданіший товаришу, мій Михайле!

Сьогодні я встав раненько — на цілу годину і третью раніше сходу сонця. Безсмертний Боже, яка весела, бадьора, вільна, жвавіша за блискавку і швидша за Евра³⁴ та наша частина, яка називається божественною і яку Марон називає вогнем чистого повітря. Отже, за прислів'ям: "де у кого болить, там він і руку держить", — скупий безперервно думає про гроші, купець — про товари, орач — про волів, воїн — про зброю, — коротше, що в кого болить чи радує, те є в кожного в голові і на язиці. Моє ж серце, як тільки я прокинувся, полинуло до свого скарбу, і я почав міркувати сам собі так: ми, дурні і нещасливі, бурюємось, якщо хто-небудь знає, за звичайними уваленнями, живе в злиднях або скромно, не маючи ніякого чину, тоді як одна добродієність робить щасливим і зберігає щастя. Що ж, чи досягнув ти, нарешті, добродієності? Чи ти вже прийшов до такого стану, що і до тебе можуть стосуватися слова: "*Вам дано розуміти таїнства Царства Небесного*"? Якщо ні, то де ціна витраченого часу? Звертаючись до самого себе з такими словами, я почав підводити підсумок часу: коли, для скількох, на які дурниці я витрачав річ, дорожчу за все. Я ще й тепер не вмю користуватися часом, і навіть той час, який тепер у моєму розпорядженні, витрачається на дрібниці або, що ще гірше, на смуток, або, що найгірше, на гріхи. На майбутнє ми надіємося, часним нехтуємо: ми прагнемо до того, чого немає, нехтуємо тим, що є, так ніби те, що минає, може вернутись назад або напевно мусить здійснитися сподіване.

Коли я про це роздумував, згадав грецький двовірш, який я переклав на латинську мову і заучив, коли був (в лаврі святого Сергія³⁵). Оскільки цей двовірш досить витончений, ми перекладемо його тут:

Τῆς ὥρας ἀπολαύε, διέρχεται πάντα τάχιστα:

Ἐν θέρῳ ἐξ ἐρίφου τραχύν ἔθηχε τράγον,

Лови час, бо все швидко старіє:

Одне літо молоде козля перетворює в кошлатого цапа.

О, якби, мій Михайле, ми так використовували час, щоб

275

у збентеженні потім не молили даремно про те, про що дурні звичайно голосять: О, якби Юпітер повернув мені минулі роки!

Правильно використав час той, хто пізнав, чого треба уникати і чого домагатися. Бо не може (ми читали сьогодні з одним приятелем в підручнику), як каже Платон у своїй "Державі", "постійно дотримуватися доброчесності той, у кого нема твердих переконань у тому, до чого слід прагнути і чого уникати, бо хто корисне вважає марним і навпаки, той біле вважає чорним". І горе таким! — вигукує пророк.

Напиши коротко, в трьох словах, як твоє здоров'я, особливо душевне. Прищ, який вискочив на обличчі, благаю, не чіпай і не колупай. Вчора я вжахнувся, випадково почувши, що для багатьох такі прищі, які здавалися незначними, були смертельними саме тому, що їх роздирали.

Бувай здоров, найдорожчий, з Грицем та іншими малятами!

Ваш найбільший друг Григор[ій] Сав[ич].

Квітень.

45

[Харків, місцевий; 11 травня 1763 р.]

ЗА ПИСАННЯМ

<Як співає Давид: в тобі
Все наше життя.
Щодня смерть загрожує нам.
І ми, як та невинна овечка,
Яку жорстокий м'ясник
Готується зарізати,
Пролити її темну кров,
Сама сприяє цьому,
Підставляючи горло під ніж,
Хоч її до цього ніхто не змушує.
Але все це перемагає милосердя
Силою єдиного того,
Хто обіймає нас вічною любов'ю,
Бо існує певне твердження...>³⁶

276

НА ДЕНЬ П'ЯТИДЕСЯТНИЦІ

О, якби нам в серце вливався той дух,
Який вчитель вклав у своїх учнів!
Той новий дух, що оновлює серця своїм вогнем;
Той, що створює нові мови і нові діяння.
Цей новий дух ніжніший за віяння зефірів,
Лиш тільки він повіє — зразу новою стає земля,
Оновлюються часи, рух небес і життя.
Давній час тікає, оновлений час настає.
Люди уже роблять нові справи, вимовляють нові слова.
У них з'являється новий зір, нові серця й ноги.
Так дерево, мертве взимку, оживає,
Як тільки з висоти зігріє його весняне сонце.
Подивись тепер, яка мова, руки й ноги дурної черні.
Чого вона хоче? Що робить і про що говорить?
Слова її бундючні, повні жадоби.
Думаєш — це нові слова? Це стара мова.
Всюди панують злочин, розкіш і брудна хтивість.
Думаєш — це нові справи? Ні, це старі справи.
Люди дбають, щоб догодити шлункові і тлінній плоті.
Думаєш — це нові серця? Це старі серця.
О, зжалься, ласкавий заступнику! Прийди!
Дай мені нове серце, нові слова і нову руку!
Визволи з печери, де живе нещасна чернь!
Прилучи мене до небожителів, яким сяє нова
земля!

Найдорожчий Михайле!

Ці вірші здалися мені не позбавленими приємності. Коли я в цей найсвятіший день, який є метою і вісником усіх свят, міркував про священні речі, ці вірші чи то через *самолюбство*, чи то благочестивими думками захопили мене і спонукали душу до благочестя. Тому я вирішив повідомити про них і тебе, мого друга і ревнителя науки, а ще більше — ревнителя благочестя, яке одне робить людину щасливою. Якщо моряк охоче обмінюється своїми морськими розмовами з моряком, купець з купцем, солдат з солдатом, то невже прихильник благочестя й корисних наук буде німим з тим, хто

277

[Харків, місцевий; травень — червень 1763 р.]

Здрастуй, найдоброчливіша істото, мій Михайле!

Я знайшов гавань, прощайте, надія і щастя!
Досить ви бавились мною, бавтеся тепер іншими.

Цей виключно витончений двовірш запозичений у того невідомого автора, який, хто б він не був, досить красномовно і детально описав гомерівським віршем [Жилблазові] блукання⁴², я не сумніваюся, що він і тобі сподобається. Задля вправи ми передали його ямбічними віршами так:

Я вже дожджу пристані, прощай, надіє і щастя;
Ви досить бавились мною, бавтеся тепер іншими.

Спробуємо тепер передати це також віршами подвійного розміру, якщо це буде до вподоби музам:

Пристань прийняла мене в своє лоно,
Надіє і щастя, прощайте!
Перестаньте грати мною;
Тепер вже грайте іншими!

Але спробуємо також дати це віршами, що чергуються: ти, мій любителю муз, поклич їх; можливо, вони допоможуть тобі:

Мене вже зігриває в своєму лоні спокійна пристань;
О надіє і щастя, прощайте!
Не хочу бути більше вашою іграшкою, досить.
Тепер вже грайте іншими.

Я боюсь, що наробив помилок. Але найкраща помилка та, яку допускають при навчанні. Часто зло є добром. Чому? Чи думаєш ти, що я достатньо спокутував провину? Яку провину? — запитаєш ти. А ту, що я вчора не був, як обіцяв, хоча й з умовою, ніби я наперед знав, коли давав обіцянку. Бо я був у священика Григорія [Доментівського], людини до мене вельми прихильної, характер якої я дуже люблю, не кажучи вже про його здібності і вченість. Отже, те, про що ми вчора мали намір

займається тим самим і є його другом? О, так не може бути! Але ж ти зверни увагу не на вишуканість слів, майже незначну, а на те, чи мислимо ми благочестиво, на силу висловлених думок, і визначай смак не по шкаралупі, а по ядру. Хай *найсвятіший заступник* зробить у свій час так, щоб ти, відкинувши давнє і грубе і залишивши лише молоко благочестя, бажав нової їжі, достойної християнського мужа, щоб до тебе можна було застосувати пророцтво про Юду: зуби його біліші від молока.

Вельми прихильний до тебе Григор[ій] Сав[ич].

[Харків, місцевий; друга половина травня — початок червня 1763 р.]

Найлюбіший з усіх друже Михайле!

Після вечірньої молитви я дуже хотів би відновити вчорашню прогулянку. Після виходу з храму ти зайді до мене або прямою вчорашньою мальовничою долиною по тих низинних місцях, по яких ми вчора поверталися, але йди повільно, щоб я міг тебе наздогнати. Я приведу з собою і велику частину хору, тобто моїх співаків-хлопців. Візьму і того автора, здібності якого приносять мені найбільшу втіху. Дійсно, він такий мудрий і, крім того, так дотепно зриває машкару з цієї найпрекраснішої і найогиднішої блудниці, тобто цього світу. Але припустимо, що він [автор] такий, яким його звичайно вважають. Проте мудрець повинен і з гною вибирати золото. Хіба Христос для грішних [падіння], а не *воскресіння*? Хіба для чистих не все чисте? Але навіщо ж я тобі його хвалю? Не будемо схожими на того пихатого і набитого дурною філософією схоласта, який сміявся над *епіграмою*, відомим написом... Я скажу тільки ось що: ніхто дотепніше, повніше і корисніше не показував прихований від очей бруд світу. Таких, як ти, сов він наділяє зором ["Дажд премудрому вину..."] та ін. Такі слова Теренція³⁷, певно, вказують на це: добувай з досвіду інших те, що тобі буде корисним. З неохотою кінчаю. Про ці речі слід міркувати вночі і вдень. Написав вірші і для Миколи³⁸: в них я показую зрадливі прикраси світу.

Бувай здоров, найдорожчий!

Твій Григор[ій] Сав[ич].

говорити віч-на-віч, доведеться замінити іншими темами. Щоб якимось чином компенсувати нашу розмову, яка не відбулася, я написав тобі дуже швидко і з охотою оце все, беручи до уваги дані обставини. Далі щодо того, щоб поговорити окремо з нашим Миколою про вашу сварку, то почекай трохи. Обіцяю вас помирити. Бо що солодше від любові і згоди? Я знаю твою дуже просту і лагідну вдачу, проте помилки друзів ми повинні уміти виправляти або зносити, якщо вони не серйозні.

Твій Григ[орій] Савич.

48

[Харків, місцевий; травень — червень 1763 р.]

Здрастуй, вихованцю божественних муз,
Михайле найдорожчий!

Щасливий, хто уникає справ,
Як давнє плем'я християн,
Хто серце удосконалює чеснотами
І очищає читанням священних книг!
Гірка турбота не охоплює такого серця,
І ніякий страх не тривожить його.
Твердими зубами не гризе його чорна заздрість^а
І не пожирає^б препогана хтивість.
В спокої проводить він приємно час,
В мирі з небесними...
Але досить!

Повернувшись із школи, я твердо вирішив докладно поговорити з тобою про пороки черні і зразу ж написав ці вірші, взявши за зразок Флакка⁴³. Що поробиш? Така я людина: для мене немає нічого більш приємного, ніж ці дрібниці. І якщо я зустрічаюся з людиною, яка захоплюється такими ж дрібницями, я ледве не торкаюся головою зірок. Чи

^а Livor [синій] замість invidia [заздрість], бо livida означає [синяя]. Адже заздрісні люди переважно бліді, а блідий колір є сумішшю білого й голубого.

^б Est [e] замість edit [ість]. Так і Гораций: коли що-небудь гризе душу, ти відкладаєш час турбот та ін.

розумієш ти, куди спрямовані ці манірні вірші, як каже той же поет? Скажу тобі: я натякаю на тебе, бо люблю тебе, а ти, як і я, дуже охочий до цих дрібниць. Бо моряк, як кажуть, хороший для моряка, осел — для осла, а свиня — для свині.
Бувай здоровий, мій найдорожчий любителю муз!

Твій, як і ти, вихованець муз Григ[орій] Савич.

Вчора я зустрів нашого Миколу, і ми зайшли до мого музею, якщо я не помиляюся, о першій годині ночі. Я просто без натяків кажу йому: "Чому ти сердитий на нашого Михайла? Або чому ти не повідомив мене, якщо він зробив щось таке, що дає тобі справедливу підставу для невдоволення?" Він сказав, що не гнівається на тебе, хоч і має для цього справедливу підставу, що він був сердитий, але перестав гніватися. Питаю, що ж таке зробив Михайло? Спочатку він сказав, що ти декілька разів відповів зарозуміло і зухвало на його листи, відкидаючи його дружбу і заявляючи, що ти не бажаєш мати таких друзів і нехай він шукає собі друзів серед подібних до себе, бо ти боїшся, що такі друзі втягнуть тебе в небезпечну компанію. Потім розказав, що ти уникаєш розмов із ним, хоч він і бажав би побалакати з тобою. Одним словом, він не дуже домагається твоєї дружби, якщо ти відмовляєшся від неї. Він сказав про тебе майже все те, що ти сказав про нього позавчора. Я йому на це кажу: "Як би там не було, ти, товаришу, перестань гніватися". Він заприсягнувся, що ніякої образи на тебе не має. Так ми і розійшлися. Я висловив здогад, Михайле, що він запідозрив тебе в тому, що ти в розмовах зі мною погано про нього відгукуєшся. Він це визнав. Комічна помилка! Мій Михайле, залиш все це! Що ж до мене, то я визнаю тебе ні в чому не винним; однак ми часто нерозсудливо грішимо щодо інших. Все це дрібниці.

Бувай здоров!

[Харків, місцевий; друга половина червня 1763 р.]

Теза:

Мудрець скромний.

Якщо хто-небудь, допущений до святинь красних муз, не досить від них почерпнув, лише, як кажуть, краями вуст вкусив від цієї дійсної мудрості, така людина принаймні не може бути скромною.

І це не дивно. Як глупота є мати всіх пороків, зокрема й пихи, якій властиво брати на себе тягар непосильний і почесні не по заслугі, — так мудрість є справжня мати як інших чеснот, так і скромності, яка, міряючи себе, як кажуть, своєю власною мірою, швидше спускається вниз, ніж підноситься догори.

Прекрасно у Плутарха в його творах на моральні теми³⁹, поряд з дечим іншим, написано так: "Землероби, — говорить він, — з задоволенням бачать колосся, похилене до землі, те ж колосся, яке через свою легкість піднімається догори, вважають пустим і вимолоченим. Бо подібно до того, як пшеничні колоски без зерен легко піднімаються серед інших, повні ж і тяжкі, ховаючись, спускаються додолу, так і серед людей, хто найпорожніший і позбавлений серйозності, той і найлегше пнеться до почесей, нахабний, його обличчя і хода сповнені пихи і презирства, які не визнають нікого".

Тому-то я ніяк не можу допустити, ніби розсудливий той, кому бракує скромності, або що не володіє добрим і здоровим розумом той, чиєю супутницею є ця люб'язна і приємна доброчесність.

Найщасливіший філолог!

Михайле, здрастуй!

Отже, цілих три дні ми мовчали. Але надолужимо мовчання. Испитуючи юнаків, я змушений був сам стати молодим і писати за правилами те, що називають τὴν χρῆσιν — користю. Посилаю її тобі як лідійський камінь. Якщо не сподобається, то зваж, що я ніколи не займався правилами риторів (ораторів), якщо ж сподобається, то припиши це старим книгам, які, як ти знаєш, я наполегливо вивчаю. Щодо твого прислів'я ("аби ся

куруило"), то воно мене замучило: майже всі три дні я ним займаюся. Але, насамперед, візьми до уваги таке: не обов'язково у греків і латинян увійшло в прислів'я те, що ввійшло у нас. Тому не прислів'ям, я думаю, ти досить задовільно можеш сказати латинською мовою так: mihi umbra sufficit, sive titulis, sive imago — мені досить тіні, назви або образу. Греки в прислів'ях кажуть — ніби знаком. Наше прислів'я в даному разі твердить, що досить диму, хоч би до вогню справа не дійшла. Таким чином і тут тінь — замість тіла, знак — замість речі. Але ось тобі прислів'я dicis gratia, як кажуть — для виду, ти б сказав: dicationis gratia — для показу, — коли що-небудь робиться нашвидкуруч, — спосіб висловлення у нещирих виконавців релігійних обрядів, які часто в храмі жертвують Богові не те, що гідне його, а тільки щоб мати знак, що вони принесли жертву. Перекладай так: (аби то для слави) та ін. Латинською мовою можна сказати crasso filo — грубою ниткою. Безсумнівно, є прислів'я tenui filo — тонкою ниткою. Бувай здоров, мій найдорожчий!

Твій Григ[орій] Сав[ич].

[Харків, місцевий; кінець червня 1763 р.]

Найдорогоцінніший друже мій Михайле!

Хто такий був цей Демонакс⁴⁰, для мене ще не ясно. Припускаю лише, що він був лаконцем, а цей тип людей славився не стільки красномовством, скільки дотепністю і відданістю чесності. Але що він був за людина, я бачу вже з його вислову, який мені дуже подобається. Ось він: *Ἐναλλοτρίοις παραδείγμασι καίθευε σεαυτὸν, καὶ ἀλαθῆς τῶν χαχῶν ἔσῃ* — "Учись на прикладах інших, не будеш знати горя". Цей вислів задля вивчення дослівно перекладаємо так: "Вчися на чужих прикладах і будеш вільний від нещастя, тобто не зазнаєш лиха". Я вважаю, що ти знаєш його перший вислів, в якому він засуджує тих, хто дуже турбується про порядок Всесвіту, а про непорядок у власних справах і не думає. Щодо першого вислову (про другий ми говоритимемо в іншому місці), то дивно, як ми всі в цьому грішні. Бо, якби ми, як твердить Теренцій, вчилися на досвіді інших, виносячи з нього корисне нам, і якби

ми вдивлялись в життя інших, як у дзеркало, то значно менше стосувалися б нас слова: досвід — наставник дурнів. Така поведінка, крім того, що вона дуже корисна, — також надзвичайно приємне видовище. Мудрі люди багато думають про це. Вони, як кажуть, плаваючи на кораблі, вивчають з користю для себе нещастя інших і дивляться на них згори, як гомерівські боги з *небес*, які радіють не тому, що з іншими щось сталося, а тому, що бачать себе непричетними до цих нещастя і почувають себе в безпеці. Для чого ж вам розглядати ці розкішні *видовища* поган? Хіба світ і натовп — не краще видовище, до того ж безплатне, подібне до відомого Піфагорівського торжища?⁴¹ Ти бачиш, як один стогне під тягарем боргів, другий мучиться честолюбством, третій — скупістю, четвертий — нездоровим бажанням вивчити безглузді речі. І хто їх всіх перерахує? Розбери душевні почуття і ти впевнився. Я тим з більшою охотою сказав про це, що наближаються, настають канікули, і підстерігає нудьга. Якщо ти не озброїшся проти неї, то бережись, щоб ця тварюка не зштовхнула тебе не з мосту, як кажуть, а з чесноти в моральне зло.

Бувай здоров, найдорожчий! Тепер нам дуже легко буде бачитись і поговоримо перед від'їздом.

51

[Харків, місцевий] 7 липня 1763 р.

Найдорожчий друже Михайле!

Чим зайнятий тепер твій меткий розум?

Де він у тебе тепер блукає?

Чого він бажає, чого прагне, чого уникає?

Чи діє він впевнено, чи вагається?

Якщо він діє впевнено і свято, ти блаженний.

Якщо непевний, то і ти вагаєшся.

Де серце сповнене вагань,

Там панують огида і нудьга.

Моряк не співає, а непокоїться й боїться,

Коли лютують морські хвилі,

Коли шалений Аустер⁴² розбурхує Адріатику

І моряк губить кермо корабля.

Наш розум ніколи не залишається пасивним;

284

Він завжди любить чим-небудь займатися,

Якщо не матиме хорошого заняття,

Він звернеться до поганого.

Займи його тим, над чим міг би добре попрацювати,

Але гарним і не надмірним.

Так ти уникнеш найпотішної нудьги

І зможеш досягти щасливого життя.

Кінчаю писати віршами, бо мені здається, ніби я з каменя видавлюю воду. Краще прозою що-небудь.

Ти ж нам пиши, якщо сам не прийдеш. Перш ніж я вирушу, маю намір знайти час для бесіди з тобою. Ти вільний, я теж. Ти займаєшся наукою, і я не менше. Ти з задоволенням мене слухаєш, я охоче говорю.

В чому ж справа? Якщо ти не надаєш значення місцю, де ми могли б, за нашим звичаєм, зручно *поговорити*, передай через хлопчика, — якщо він вільний, — де ми зустрінемося. Бо не завжди буде літо.

Бувай здоровий, найдорожчий!

Твій Григорій Савич.

Чернь пиячить, а ми не поговоримо про достойні речі? Як же це так?

52

[До Харкова] 12 липня [1763 р.]

Здрастуй, мій жаданий!

Турбото і втіхо душі моєї,
найдорогоцінніший Михайле!

Подібно до того, як *музичний інструмент*, якщо ми його слухаємо здалеку, здається для нашого слуху приємнішим, так бесіда з відсутнім другом звичайно буває набагато приємнішою, ніж з присутнім. Особливо з тобою у мене виходить так, що я тоді більше люблю тебе і прагну твоєї *найприємнішої бесіди*, коли ти відсутній і коли без участі тіла душа з душею безмовно і *безтілесно розмовляє і проводить разом час*. Тоді ніяка відстань і ніяке пересичення не зменшує приємності, а навпаки, її збіль-

285

шує, насолода все більше зростає, бо зовсім інше положення і стан невидимого, ніж тілесного і тлінного. Ці міркування не останнє місце посідають серед тих, якими я звичайно пом'якшую прикросці життя. Бо що може бути більш приємне, солодке і животворне, ніж любов? Хіба мені не уявляються позбавленими сонця і навіть мертвими ті, що позбавлені любові, і я анітрохи не дивуюсь, що *сам Бог* називається *любов'ю*. Далі, хороша любов та, яка є істинною, міцною і вічною. Любов ніяким чином не може бути вічною і міцною, якщо породжується тлінними речами, тобто багатством і т. ін. Міцна і вічна любов виникає із спорідненості вічних душ, які змінюються добродієм тих, хто її гартує, а не тих, хто її руйнує. Бо як гниле дерево не склеюється з іншим гнилим деревом, так і між негідними людьми не виникає дружби. Тому, якщо тобі моя любов дорога, то не бійся, що вона промине. Бо поки ти шануєш чесноту, доти і любов зростає, подібно до того, як дерево непомітно з роками росте і само стає сильнішим, ніж смерть. Постійно ти перед очима душі моєї, і про що б хороше я не думав і що б я не робив, мені здається, тебе я бачу лицем в лице. Ти мені являєшся, коли я лишаюсь на самоті, ти мій супутник і товариш, коли я на людях. Коли я сумую, ти відразу ж береш на себе частину скорботи, якщо я чомусь радію, ти також стаєш учасником радості, так що я не можу умерти без того, щоб образ твоєї душі я не взяв з собою, як тінь забирає тінь, якщо тільки цей розподіл може заподіяти смерть, яка руйнує тіло, душу ж робить більш вільною. Так, вільний від тіла, я буду з тобою в пам'яті, в думці, в мовчазній бесіді: до такої міри любов сильніша самої смерті. Ця моя любов до тебе, що постійно піклується про твоє благо, і тепер хай скаже тобі щось таке, що послужило б на користь твоєї душі і твого тіла. Але що ж мені сказати тобі?

Розповідають, що коли знаменитий мудрець Катон зрозумів, що тимчасово приборканий Карфаген⁴⁵ знову помишляє про війну проти Риму, він радив римлянам почати нову війну проти карфагенян; коли ж римляни не слухалися його поради, він все ж не перестав радити. І коли в сенаті йому треба було висловити якусь думку, він говорив: "Я думаю так: (і додавав) все ж таки необхідно почати війну проти Карфагену". І він робив так до того часу, доки не переконав римлян, і Карфаген був зрівняний з землею, і Рим таким чином був звільнений від страху.

О найдорожчий! Уникай товариства поганих людей! Уникай їх! Тікай від них далеко! Пам'ятай це! Позбав мене страху! Ах, як я боюся! Віджени від мене, якщо мене любиш, страх і турботу, які мучать, печуть і переслідують мене тепер, ртніздившись в моєму серці. Я не заспокоюсь, доки не почую, що ти злих людей уникаєш більше, ніж отруйних змії. Пам'ятай, що ти храм Божий. Збережи тіло в чистоті! А перш за все збережи душу! Збережи не для світу, а для Христа, кращого Господа твого і мого. Ти збережеш, якщо будеш пильнувати. Будеш пильнувати, якщо будеш тверезий. Будеш тверезий, якщо будеш молитися, лити сльози і уникати бездіяльності. Хай не хвилюють тебе палаци, замки і храми нерукотворні, але, преклонивши коліна, піднось невтомно молитви до єдиного, що тіло й душу зберігає, нерукотворного Соломонового храму. ["Да будут очи твои отверсты на храм сей... день и ночь"] та ін.

О, якби можна було писати так само багато, як і мислити! Хай *Христос* просвітить своїм світлом ці кращі твої нахили і руками чистоти, непереборними для диявола і його слуг, хай збереже твоє тіло в доброму здоров'ї. Амінь!

Вельми тобі відданий Григ[орій] Сав[ич].

12 липня, з Білгорода.

Найжаданіших твоїх листів чекаю. Напиши, що ти хочеш, щоб я для тебе зробив. Все виконаю, тільки щоб було тобі на користь і в моїх силах. Але і ти бажаєш лише найкращого, та і я, здається, така людина, що готовий на все святе. Про цей лист, крім твого хазяїна, вельмишановного о. Бориса⁴⁶, нікого не повідомляй. Бо ти знаєш, як безмежно заздрісна і брехлива людська чернь.

Прощай! Будь здоров!

Дорогому приятелю Михайлу Івановичу пану Ковалінському в Харкові; писано з Білгорода.

[До Харкова] 18 липня [1763 р.]

Найжаданіший Михайле, радуйся в Господі!

Уже три дні, як готова обіцяна мною ода. Щодо мене, то я не проводив би жодного дня без бесіди з тобою. Ніколи не спить цей лев — диявол. Тому нам завжди слід пильнувати. Як раптовим ударом вражає тіло ворог, так і цей духовний ворог ніколи не припиняє кидати в нашу душу вогняні стріли пристрастей і уражати ними. Ти згасиш їх, якщо подумаєш про те, що в тебе є все, завдяки чому ти можеш стати великим, тобто святим мужем. Що ж тебе гризе? Чи не те, що ти не береш участі в пияцтві з ненажерами? Що в палацах князів не граєш у кості? Що ти не танцюєш? Що не перебуваєш у війську? Якщо ці жалюгідні речі захоплюють тебе, то ти ще не мудрий, а один з юрби. Ти ще не блаженний, якщо поза собою шукаєш якихось благ. Збери свої думки і в собі самому шукай справжніх благ. Копай всередині себе колодязь тієї води, яка зросить і твій дім і сусідські. Всередині тебе є та основа, яку Плутарх називає джерелом спокою: намагайся це джерело очистити, черпаючи не з свинячих калюж, а з священних книг святих людей. Хай не захоплює тебе юрба, що по морях і суші женеться за скороминущим, але, перебуваючи в своєму домі, дивись, що робиться поганого і доброго. Чим тобі допоможе скіпетр, або палац, або золото, якщо ти загубиш і вб'єш найціннішу душу свою, тобто самого себе? Хіба не з хвороб душі народжуються і тілесні хвороби? Як тільки гріхозна пристрасть охопить полум'ям твою душу, знай, що вона вражена і навіть мертва. Чому не дбаєш про те, щоб вигнати пристрасть — смерть найдорогоціннішої твоєї чесноти? Навіщо блудиш розумом? Навіщо пориваєшся бажанням, коли знаєш, що в собі маєш усі блага, якщо ти розсудливий? Навіщо прагнеш бенкетів і юрби, зборів недостойних? Що бачиш там доброго? Заглуши і приборкай пристрасті твоєї душі і вже тепер звикай панувати над ними. О, якби у мене був духовний меч! Я б знищив у тобі скупість, убив би розкіш і дух нетверезості, вразив би честолюбство, розтрощив би марнолюбство, вигнав би страх перед смертю і бідністю. О найсвятіша тверезість! О добра бідність! О спокій душевний!

Як мало людей знає вас! Якщо ти ще не бачиш, що гріх таїть у собі всі види зла, ти ще не мудрий, не володієш богословською вірою. Проте вір, хоч не бачиш. Якщо ти ще не бачиш, що весь рай — це тверде збереження і додержання заповідей Божих, ти ще не маєш Божої благодаті; вір, проте, і проголошуй разом з Давидом: ["Открій очы мои, и ураз[умью] та ін., поки, зрозумівши невимовну, закладену в них користь, ти не скажеш: ["Наслѣдовах свидѣнія твоя вѣк за воздаянія"]. Цього шукай, цього... кличе Вергілій. Якщо ти цього будеш усім серцем шукати, знайдеш... Подбаєш? Яка це неправда? Не обманюй себе. Христос Господь нехай збереже душу твою і тіло твоє від отруйних товаришів, від всякого бруду, від вогняних стріл!

Бувай здоров, найдорожчий, і пиши мені! Хочу знати, як ти живеш.

Твій християнський друг Григор[ій] Сав[ич].

Юль 18, з Білгорода.

[Харків, місцевий; 29 серпня 1763 р.]

"Серед пророків, народжених жінками, немає визначнішого від Івана Хрестителя" (Лука, 7)⁴⁷.

Сьогодні ми святкуємо кончину того, хто, як каже Христос, був найбільш великим серед усіх народжених жінками. Подивимося очима розуму і помірковано трохи, яким він був, що творив, поки був серед живих, і за що він визнаний Богом таким великим. Він був пророком Божим, оспівував Божественне, виправляв грішників, навертаючи їх на вірний шлях, усім говорив, хто такий Христос, що скоро повинне настати пришествя Христа: хай вони прикрасять себе, щоб він, як жених, знайшов їх готовими; крім того, він говорив, що сокира справна й готова до дії. Отже, це велика річ бути євангельським учителем. Так, мій найдорожчий Михайле, це не тільки велика річ, але й найвеличніша. Найнечестивішою людиною був Ірод, до краю зіпсований своїми звичаями і вихованням, він звик до розкошів настільки ж, наскільки, як

[Харків, місцевий; вересень — жовтень 1763 р.]

Здрастуй, моя радосте, найдорожчий Михайле!

Коли я читав книгу Євагрія⁴⁸ про чернецтво, мені найбільше сподобались такі місця, про які повідомляю і тебе, найщасливішого кандидата християнської філософії. Адже ти знаєш, найдорожчий, що я часто вихваляв *відпочинок і спокій, проведення часу в Христовій мудрості* і називав самого Христа главою *схоластів*. Але послухай пораду нашого Євагрія: *"Отже, вибирай і люби самотнє життя, яке дає можливість користуватися плодами спокою; залиш там мирські клопоти, тобто стань безплотним, безпристрасним, щоб, зробившись чужим усім нещастям, що походять від мирських турбот, ти міг добре скористатися спокоєм"*. І трохи далі: *"Не живи з людьми плотськими, або живи один, або з братами безплотними і єднотумцями твоїми"*. Але ти мені скажеш: я не думаю стати ченцем, і тому для чого це мені? Хай так, але чому не послухати ангельських слів? Тим більше, що простий християнський люд неправильно розуміє ченців. До того ж існує древній афоризм: *"Бери вершину і матимеш середину"*. Щодо мене, то я вважаю ченця найвищим учнем Христа, у всьому повністю подібним до свого наставника. Ти скажеш: апостол вищий за ченця. Згоден, але сам апостол стає ним лише з ченця; поки він керує самим собою, він чернець, коли ж починає керувати й іншими — стає апостолом. Христос, поки він був у пустині, *був ченцем*, тобто майже безплотним, або, як говорять греки, *ἄθλος* ["невеществен"]. Цим пояснюється, чому ченців називають ангелами; не тому, що вони не мають тіла, а тому, що вони у всьому прощаються з тілом, навіть нирки випаляють, як велить Мойсей, тому що їх долею (*ο ἄψρος*) є лише Господь ["его же лице вина зрят"]. Однак це відбувається лише після смерті, тобто тоді, коли хто-небудь, повністю залишивши все земне, помирає, так що про нього можна сказати: ["Енох же не обрѣтєся в живых"] та ін.

Але бувай здоровий, наймиліший, ["и ревнуй духовом вищим"]!

Твій товариш по навчанню Григ[орій] С[авич].

ми бачимо, звикли до них сучасні магнати, — але й він ["в сладость послушаше его"]. Настільки ж вірне те, що сказав Платон: "немає нічого приємнішого, ніж слухати істину". Я не високо шаную і не поважаю не тільки таких царів, яким був Ірод, але навіть і хороших царів; проте я шаную небесного учителя, пророка, священика. Якщо велика справа — панувати над тілами, то ще більша — керувати душами. Важливо дарувати золото, що царі звичайно роблять, але хіба не важливо привести до золота мудрості? Яку індійську перлину можна порівняти з таким найдорогоціннішим камінням, як похвальна непорочність? Якщо важливо лікувати тіло, то чи не найважливіше разом з тілом зберігати і душу людини цілою, здоровою, незіпсованою? Але це буває тоді, коли кому-небудь пропонується і прищеплюється помірність — мати незайманості. Ці дві чесноти призводять до того, що очі людини стають надзвичайно гострими і майже орлиними, ноги — дуже легкими, як у оленя, пам'ять — міцною і ангельською, судження — божественним, а не людським, усе тіло, нарешті, — чистим і вільним, достойним *прийняття* божественної мудрості, яка уникає порочного тіла, як бджола диму. А що мені сказати про невидимі блага душі? Це знає тільки той, хто має досвід. Інакше це не ввійде в серце. Такі й подібні речі дарував Іван послідовникам вчення Христа. Хіба не справедливо Христос називає його найбільш великим серед народжених жінками? Але зверни увагу на те, якими шляхами він досяг цього, якими *приготуваннями*. Він не шукав палаців, не тікав юнаком у багатолюдні і розкішні міста, не віддавався черевоугодництву, але пішов у пустиню, шукаючи лише Царства Божого, не дбаючи ні про одяг, ні про їжу, знаючи, що Бог не позбавить цього слуг Божих і що розкіш — головний ворог незайманості, яку єдину любить Христос і без якої ніхто не може бути допущеним до таїнств Царства Божого. Тому він був обвитий *поясом* шкіряним, суворо тамуючи розбещеність плоті. Зміцнений так, він був таким великим учителем у такому великому чертозі Божому. О найдорожчий, будемо наслідувати таких мужів! Прагнемо вершини, щоб принаймні оволодіти серединою. Прочитай *проповідь* нашого Гедеона, яку він проголосив у день його [Івана] кончини. При кінці остання або передостання сторінка так починається: "Глас слова...", який — не знаю.

Прощай, найдорожчий!

Твій Григорій С[авич].

[Харків, місцевий; вересень — жовтень 1763 р.]

Здрастуй, скарбе софістичних перлин!

Духовна зброя сильніша за тілесну, і ти, чудово з голови до ніг озброєний філософією, цим *всеозброєнням* не в міру лякаєш і примушуєш тікати інших. Я ж, твій друг, ніколи навіть і краплі, як кажуть, не пролив у море, тобто ніколи нічим не сприяв твоєму озброєнню; в той час як інші допомагають тобі, сам я *не корисний* тобі. Тому я вирішив спробувати, чи не могу я, дарма що розбираюся в цьому, як осел в лірі, хоч трохи прислужитися тобі. Тому прийми від мене одну схему судження, яку софісти називають *αἰζορένην*, тобто зростаючою. Ось вона: якщо хто-небудь взяв гроші в позику, то інший не повинен за нього їх повертати. Я взяв у тебе гроші ще безбородим, а тепер, через п'ять років, я став іншим, а саме — з бородою. Отже... Якщо ти, можливо, скажеш, борода не міняє суті справи, то візьми судження в такому вигляді: будучи іудеєм, я взяв золото у позику, отже, ставши християнином, я не повинен його повертати.

Будую такий силогізм: із зміною суті одне стає іншим за своїм буттям; але оскільки суть є невидимою і тому духовною, за духом же християнин зовсім змінюється і стає іншим, — отже, той, хто взяв гроші у позику, будучи іудеєм, не повинен платити, ставши християнином. Але мені здається, ти виступаєш проти мене з сотнею сотень твоїх парнокопитних; тому, наслідуючи Теренцієвого Тразона⁴⁹, я буду обережним і не під кінець, як він, а з самого початку, подібно до боягузливого Полонія⁵⁰, заберуся в куток і здалека пуцу в тебе свою стрілу.

Бувай здоров, *альфо софістів!*

Осел серед софістів Григор[ій].

[Харків, місцевий; вересень — жовтень 1763 р.]

Мій Михайле, хвала тобі!

Трьох ворогів бачить воїн Христа,
З ними йому завжди доводиться воювати.
Перший ворог його — ти, нарум'янена мавпо, ти, світе,
Який наш вождь називає прикрашеною труною.
Другий ворог — знадливе тіло жінки,
Яке завжди спокушає мужчину до зла.
Третій і останній ворог, ще небезпечніший, — злий демон,
Батько глупоти, від якої походить всяке зло.
Ну, молодий воїне Христа! Куй собі меч!
Пам'ятай, що наше життя — це безперервна боротьба.

Твій старий військовий товариш Григ[орій] Савич.

[Харків, місцевий; вересень — жовтень 1763 р.]

Здоров, любима моя цикадо і найдорожча мурашко!
Михайле, любителю муз!

Кажуть, що цикади живляться росою. Тому дуже доречно людину, віддану музам, назвати цикадою, оскільки святилищем муз називається то гора *росоносна*, то найчистіше джерело. Більше того, і в наших священних книгах часто згадується роса, наприклад [роса аермонска] та ін., і дуже часто говориться про дощ і джерело, як наприклад: ["Снійде, яко дождь на руно..."] і ["Ополчишася синове Ізраїлсти при 12 источниках"]. Це та роса й вода, що напуває і відновлює спрагли душі. Коли найулюбленіший учень Христа Іван згадує про ці води в Євангелії, він додає таке: ["Сіе же глаголаше о дусь..."] та ін. Подібно до того, як роса, — по-грецьки *δρῶσος*, — яка падає згори, зовсім не містить у собі пилу, а є ніби найчистіша, без домішок сльоза погідного повітря, — так і учення І. Христа зовсім непричетне до землі, а все наскрізь духовне, дух же цілком *безтілесний*, нематеріальний і тому таємно ховається в

недоступних сферах, як вода в жилах землі, невидима для звичайних очей, поки не вирветься у вигляді джерела або живого струмочка з розколини скелі. Та ба! Як мало *цикад*, хоч всюди повно ослів, що люблять каламутну воду і не п'ють, як говорить твій Арістотель, поки не скаламутять води. А скільки стад свиней, які за природою своєю ненавидять джерела, шукають *нечистоти* і бруд, люблять низькі і болотисті місцевості, тоді як олені біжать до джерел.

Для того, хто вчиться справжньої мудрості, надзвичайно підходить і назва — мурашка, чи то коли мати на увазі наших мурашок, що тягають пшеничні зерна, або відомих золотоносних мурашок Північної Індії, названих так тому, що вони тягли золото з гірських печер. Маючи їх на увазі, божественний Василій у нашого Еразма⁵¹ так говорить своїм нащадкам: "Робити те, що не викликається необхідністю, чи буде це лідійська брила або справа золотоносних мурашок, тим більше не слід, чим менше це потрібно". Ти знаєш із Святого Письма, як Ісус переламує то ячмінні, то пшеничні хліби — один раз для народу, другий раз для учнів. Ти чуєш, як мудрість називається то перлиною, то золотом. Вона, як пшеничне зерно з колоса, вимолочується волами, такими, як Лука⁵². Знову, як золото, ховає її Бог в найглибших тайниках землі, щоб не зневажали її свині, своїм же велить шукати. Таку і настільки велику твою здібність хай возведе Христос на вищий ступінь до своєї слави, недоступної свинським душам.

Бувай здоров, найдорожчий товаришу!

Твій Григор[ій] Савич.

59

[Харків, місцевий; вересень — жовтень (?) 1763 р.]

Здрастуй, мій найдорожчий *христолюбцю*,
Михайле найсолодший!

Коли твій дух діє по-Божому, то це дійсно гідне тебе.

Краще він не може діяти,

Бо не займається дрібницями, а споглядає,

Як легковажна юрба дбає про жалюгідне черево.

Частіше чини так, бо що є святішим за це *видовище*?

294

Так живуть Боги, так робить кожен *мудрець*,
Частіше підіймайся на цю вежу, звідки можна бачити,
Що роблять у світі людські покидьки.

О, який я задоволений, коли бачу, що в юності ти здатний
так діяти;

Які радощі чекають мене, коли досягнеш зрілості!

Прийми слова, якими завжди закінчується лист: бажаю тобі
здоров'я, якого не позбавлений і той, хто тобі посилає цього
листа.

Бувай здоров!

Твій Григор[ій] Сав[ич].

60

[Харків, місцевий; 28 (29?) жовтня 1763 р.]

Найдорожчий Михайле!

Ледве закінчилася вечірня молитва, як мене викликали, і я став свідком видовища — і видовища сумного, хоча й смішного та ганебного. Звідки, скажеш, у тебе вийшло смішне, коли був загальний плач? Хіба це не дивно? Замовкни, мій найдорожчий, і трохи мене послухай. Я ж не дотіший за циклопа. Навпаки, я визнаю, що мені властива деяка особлива гуманність і *людяність*, але, повір, мені було соромно бачити, як деякі майже по-жіночому голосили. Якби, Господи прости, при самій загибелі Трої я побачив, що люди настільки віддаються жіночому плачу, я, без сумніву, подумав би, що у них немає нітрохи мужності. Тому я втік з храму, бо не міг знести такої ганьби, бачачи, що голосно плачуть ті, яким слід було б інших утримувати від плачу. Де благочестя? Де стара мудрість? Хіба слід такими слізьми оплакувати тілесну смерть, якої зовсім не треба уникати і яку кожний, у кого є хоч трохи здорового глузду, повинен визнати єдиним і найнадійнішим виходом з усіх небезпек і нещасть? Звідки у них така думка? Ти скажеш — із Святого Письма. Але в якому місці? Що смерть духовна — нещастя, про це можна дізнатися більш ніж достатньо з Святого Письма, але що тілесну смерть слід оплакувати, я не пам'ятаю, щоб коли-небудь про це читав у Святому Письмі, а також і в книгах філософів. Якби ти сам

295

був там, то, звичайно, не утримався б від сліз. Але це ти зробив би під впливом прикладу інших, а не з огляду на суть справи. Так юнацтво завжди у нас псується прикладами винятково нерозумних мужів і старих людей. О часи! О звичаї! Ігумен помер, народ метушиться, плачучи; я сміюся і разом з тим плачу в душі. Сміюся з людської глупоти, її ж оплакую.

Бувай здоров, мій найдорожчий, і, наскільки можеш, намагайся віддалятися від страшенно розбещеної черні!

Твій товариш по навчанню. Григор[ій] Сав[ич].

61

[Харків, місцевий]

Найдорожчий мій юначе Михайле, *будь щасливий!*

Начальник варти найближчий до царя
І найкраще бачить його обличчя.
Так і твій верховний вождь Михайло найближчий
до того,

Хто бог Іакова.

Він стоїть поруч нього й споглядає його лице.
Але хто ж ще бачить божественний лик?
Слухай, що каже улюблений учень Христа:
Хто грішить, той ніколи не бачить
І не знає його...
Чим більше ти, уникаючи земного, позбудешся
гріхів,
Тим ближче споглядатимеш лице божества.

Облиш земні турботи!

Будь справді святим.

Вітаю тебе з новою чеснотою! Так досягнеш вічної
слави.

Що тобі до землі? На ній нема нічого доброго.
Відкинувши турботи, якими живе легковажна чернь,
Ти станеш справжнім суперником ангелів,
Адже ти, Михайле, прагнеш найкращів дарів Божих?

296

Щоб ти міг нехтувати звичаями черні,
Вислухай, що скажу тобі від щирого серця.

Тільки сприйми це не поверхово.

Ангел — у тілі, але він є дух,

У тілі ховається Христос, але він є Бог.

Зневажай насолоди — і будеш для мене великим

Аполлоном,

Навіть більше того — великим *полководцем.*

Та повір, хоч ти цього не зрозумієш: або назовеш мене

Брехуном, або я стану для тебе великим

Аполлоном.

Прощай, найдорожчий, і день ангела проведи

по-ангельськи!

Твій товариш по навчанню Григорій Савич.

8 листопада 1763.

Перший вірш я *написав* вчора, другий — сьогодні вранці.

62

[Харків, місцевий]

Найдорожчому Михайлові мир у Господі!

Колись у цю ніч мати народила мене на світ.

В цю ніч з'явилися перші ознаки мого життя.

Другої ночі, Христе, Боже мій,

В мені народився твій, Святий Дух,

Бо даремно народила б мене мати,

Якби ти не народив мене, о світе мій, життя моє!

Повернувшись до свого музею і згадавши про день свого народження, про який нагадав мені один друг і власна пам'ять, я почав думати про те, як сповнене злигоднями життя смертних. Мені здався зовсім не безглуздим чийсь здогад, ніби щойно народжена дитина зразу ж починає плакати тому, що вже тоді вона ніби передчуває, на які лиха доведеться їй колись наражатися.

Міркуючи про це на самоті, я вирішив, що непристойно мудрецю ту ніч, коли він, народившись, почав плакати, відзначати келихами чи якимось іншим безглуздям; навпаки,

297

я і тепер мало не заплакав, думаючи про те, яке це нещасне створіння людина, котрій у цьому кіммерійському мороку мирської глупоти не блиснула іскра світла Христового. *Думаючи про це*, я склав ці вірші і вирішив послати їх тобі, моєму чудовому другові, почасти тому, що ми вже давно не вели між собою бесіди так, як у нас заведено, і стали майже *мовчазними*, хоча душею я тебе щоденно споглядаю; почасти тому, що я мав на увазі найдружнішим способом нагадати тобі про те, що ми повинні, залишивши всі звичайні і низькі дрібниці, тим палкіше линути до того, в кого є всі скарби *мудрості* і який один лише, ставши нашим другом, може усолоджувати всі прикrostі цього життя, говорячи: *я з вами, і ніхто проти вас*.

Бувай здоровий, найдорожчий з усіх!

Твій товариш по навчанню Григ[орій] С[авич].

Листопада 22, 1763, вночі.

63

[Харків, місцевий; кінець листопада 1763 р.]

Здрастуй, моя радосте, найсолодший Михайле!

Як кажуть люди, рай настільки прекрасний,

Що в ньому приємно жити людині на самоті.

Хтось з мудреців на питання про справжню мудрість

Відповів: бути собі союзником і собі рівним.

Так, для мудреця раєм стане будь-який берег,

Будь-яке місто, будь-яка земля і будь-який дім.

Це, мій дорогий, я написав за сніданком, страждаючи не від чого іншого, як від нудьги самотності. Цього не сталося б, якби я пішов на той відомий бенкет мудреців⁵³. Щиросердно тобі признаюся, що для благородної людини ніщо не є таким важким, як пишний бенкет, особливо коли на ньому перші місця займають *пустомудрі*. Тепер я щасливий і, посміявшись врешті-решт з цього, написав тобі, кого я ніби бачу перед собою і з ким ніби говорю.

Бувай здоров, моя душе!

Твій товариш по навчанню Григор[ій] С[авич].

298

64

[Харків, місцевий; кінець листопада 1763 р.]

Здрастуй, юначе, безмежно дорогий моїй душі,
Михайле *найблагородніший!*

Почуваю, якщо не обманює мене моя душа, що знову піднімається проти мене заздрість як з приводу моєї до тебе рідкісної дружби, так і з приводу моїх деяких слів, які звичайно говорю на уроках грецької мови. Очевидно, такий уже світ, що коли сам чого-небудь зробити не може, іншим заздрить. Але буде доцільно сказати: *краще коритися Богові, ніж людям*. Ми не шукаємо від них слави, а дбаємо *про діла Божі*, і для мене *Христос — життя або смерть*. Я переміг і буду перемагати страх за допомогою Отця і його Сина. Невже я не знесу ненависті, якщо наші Авраамові предки говорили колись таке: *ми не можемо не говорити про те, про що дізнались і почули*. Хто не радіє тому, щоб *бути приниженим* в ім'я Христа, той не гідний його царства. Хай терпить, хто хоче, в ім'я скупості або честолюбства; я ж, якщо заради *благочестивого життя* не знесу цієї дрібниці, то буду безсилим і дурним. І яким чином ми здобудемо ту найціннішу річ, якою є дружба, якщо будемо уникати того, з чого вона народжується? Хіба коли-небудь була дружба між скупими? Або між честолюбними? Де ти знайдеш жар, якщо весь вогонь чеснот згас? Хіба буває хороший запах мертвеччини? Хто бажає вдихати аромат, повинен бути живим, життя наше — Бог, який зігріває нас для чеснот, привабливіше і величніше яких нічого нема. Треба терпіти, треба молитися, і ніколи зло не матиме більше сили, ніж мудрість. Чим більше ми терпимо заради Христа, тим ближче він стоїть до нас, щоб зробити чудовою в нас свою чесноту. Тоді і до нас найближче стосуються ті слова пророка, з якими *Бог* звертався до борця, тобто свого Іакова, з яких я запам'ятав лише таке: ["*Всі ненавидящі тебе погинуть...*"]. Тому хай вони прирікають себе, якщо хочуть, на вічну смерть, а нас — на вічне життя. Що ж до мене, то я бачу особливу і найбільшу до мене ласку — любов Божу в тому, що мене, який не спить, не раз кидали в ці бурі. Після пережитих випробувань невдовзі я зовсім розтрошу диявола з його слугами не залі-

299

зом, але зброєю мудрості, невинності, чистоти і терпіння.

Бог миру хай буде з тобою, вінець мій!

Твій Гр[игорій] С[авич].

65

[Харків, місцевий; кінець листопада 1763 р.]

Здрастуй, Михайле, мій найдорожчий друже!

І мені вже *скорпіон* готує жало і замишляє мене вжалити. Але чого я не знесу з радістю, тільки б бути корисним тобі і подібним до тебе, заохочуючи вас присвятити себе красним музам? І природа прекрасного така, що чим більше на шляху до нього зустрічається перешкод, тим більше до нього тягне, на зразок того найблагороднішого і найтвердішого металу, який, чим більше треться об землю, тим прекрасніше виблискує. Неправда гнобить і протидіє, але тим сильніше моє бажання боротися з нею. Далі, чи знаєш ти, якими *ліками* користуються ужалені скорпіоном? Тим же скорпіоном натирають рану і дуже надійно і швидко виліковуються. Тому в Індії, де у житлах повно скорпіонів, як у нас блошиць, кажуть, на столі постійно стоїть напоготові посудина, в якій скорпіони плавають в олії і служать для лікування на випадок укусів. Про це я чув ще 10 років тому. Проте я відверто скажу, в яку частину він збирається ужалити мене, бо ми не всюди доступні жалу, тому що захищені найміцнішою бронею невинності і нею прикриваємося. В яку ж частину він мене жалить? В ту ж, що й собака, який кусає палицю, не маючи сили завдати шкоди подорожньому. Ти будеш сміятися, коли я тобі розкажу про те, що я чув вдома після всеношної. Отже, мені все моє життя доведеться боротися з цими потворами? Це так, мій дорогий. Наше християнське життя — це військова служба. Але якщо я сам не Геркулес, то Христос є для нас зразком багатьох *героїв*. Під його знаменами ми боремося.

Бувай здоров, найдорожчий, і люби *грецькі музи разом з добродієністю!*

Твій справжній друг Григ[орій] Сав[ич].

300

Вислухай, мій милий, про що я вчора дізнався від нашого преподобного і найученішого префекта⁵⁴, коли йшлося про підступність неправедних. Ось такий *двовірш*:

*Не плести інтриг, не плямити кров'ю рук,
Не говорити брехні і висловлювати всю правду.*

Віршами ми це перекладаємо так:

Не умишляй зле, не плямуй правиці кров'ю,
Уникай говорити брехню, говори тільки істину.

66

[Харків, місцевий; кінець листопада — початок грудня 1763 р.]

Найдорожчий Михайле, будь мужнім!

Твого *делоського* плавця я ледве зрозумів за допомогою словника. Таким чином ти на рівне відповів рівним, тобто *загадку* ти побив мене загадкою. Але що має означати твій *рак*? Можливо, поета так само легко зрозуміти, як *мавпу*, коли вона розповідає. Зрештою, дещо, що стосується тебе і мене, я зрозумів. Сказав преподобному отцю префектові. Він немало сміявся. Ну, а як ти? Не занепав духом? Я ж принаймні дуже задоволений тим, що не подобаюсь таким *мерзотникам*.

Повір мені: похвально не подобатися поганим. Чи лихословлять вони, чи обурюються, ти вперто продовжуй іти шляхом добра, а іншому не надавай ніякого значення і зневажай їх, як болотних жаб. Якщо вони самих себе ненавидять і щоденно вбивають, то як же ти станеш вимагати від них, щоб вони іншим робили добро? Нема нічого жалюгіднішого, ніж вони, і ти щасливий, що їх злобу *Бог* обертає на твою користь. Можливо, і ми не з такою приємністю відчували б близькість один до одного, якби не зустрічали протидії з боку таких людей. Чим більше ти гальмуєш природу, тим більше її збуджуєш.

Бувай здоров і будь *хороброю людиною!*

Твій Григорій Савич.

Коли прийдеш, загадку відгадаю при тобі. Гей, послухай! Бережи здоров'я, навіщо від столу зразу біжиш до...

301

[Харків, місцевий; кінець листопада — початок грудня 1763 р.]

Найдорожчий Михайле, здрастуй!

Наш зв'язок і близькість поклали на тебе тягар нестерпних заздрощів, який ти несеш з такою мужністю, якій багато хто дивується. Отже, я бачу твою щирю любов до мене, коли ти вважаєш за краще терпіти заздрощі і ненависть черні, ніж припинити наші зв'язки і наші бесіди. Тому, хоч я і знаю, що *найлютіший звір* звичайно завжди слідує за благородними вчинками, як дим слідує за вогнем, мені, однак, жаль тебе, бо ти заслужив того, щоб тобі відповідали потрійною любов'ю. А втім, в дальшому прийдеться утриматись від писання тобі листів. Я вирішив поступитися перед юрбою, щоб як-небудь через необережність не зашкодити тому, до чого можна віднести слова: вірний друг пізнається у нещасті.

Ти також припини посилати мені твої чарівні листи, поки не заспокоїться це збентеження і не затихне полум'я ненависті. Це тяжко, але чого не може перенести любов? Я волюю, щоб мені було гірше, аби тобі було краще. Будемо, отже, мовчки вести розмову, як відсутній з відсутнім. Ти ж тим часом перечитай ті мої листи, які були адресовані тобі протягом року, — якщо ти цього хочеш і якщо що-небудь сказане там хоч трохи здатне сприяти корисним знанням і доброчесності, пам'ятаючи при цьому, що *Зевс* не завжди посилає дощ.

Треба бути мужнім, любий Батте⁵⁵, можливо, завтра стане краще.

Бажаю тобі здоров'я, найдорожчий!

Твоєї душі *співбесідник Григорій Сав[ич]*.

[Харків, місцевий; кінець січня — початок лютого 1764 р.]

Здрастуй, найдорожчий для мене з найдорожчих, найдорогоцінніший Михайле!

Посилаю тобі новорічний подарунок, хапай шапку; ого-

лошую тебе вільним, взявши за руку. Що за новорічний подарунок, скажеш ти, коли Нового року немає? І хіба без шапки був досі Михайло? Так, Новий рік пройшов, вислухай мене. "Після ряду днів настав один ясний день".

Для мене і для тебе — Новий рік, бо новим є і Сатурнів час⁵⁶, бо сьогодні ми живемо *життям Кроноса⁵⁷*, то хіба не личить послати подарунок? І хіба немає в тебе шапки? Закликаю тебе до шапки, тобто до *свободи*. Але ти не тільки одягни шапку, пов'яжи поясом чресла свої. І візьми *палку*, або жезл, або *скіпетр*, як це зробив Ізраїль, виходячи з Єгипта, і споживай не агнца, а цей сир [який я тобі посилаю], залишивши прокляту Барбаянську землю, і будь вільним у новій землі. Радій, найдорожчий, і мені якнайшвидше відпиши. Прагну листів твоїх більше, ніж тих найсолодших листів, яких я досі був позбавлений. Ти разом з Захарією поруш *мовчанку*.

Дуже прагну до тебе. Григ[орій] Савич.

Подарунок я загорнув у грамоту Александра Великого⁵⁸, яку, наскільки цьому можна вірити, було дано, щоб забезпечити свободу слов'янському народові, що я вважаю доброю ознакою. Прощай! Бувай здоров!

[Харків, місцевий; лютий — травень 1764 р.]

Здрастуй, *мій скарбе*, найдорогоцінніший Михайле!

Розповім тобі про дещо, якщо і не про корисне, то і не про ганебне. Хай залишить нас все ганебне. Вчора після святої *Літургії* мене по дорозі запросив до себе один чернець не з тих, які в розпусті перевершують мирян, а людина похмура, любитель самотності і тверезості, *книголюб*. Він з радістю мене *прийняв* і став *скаржитися* на хворобу, якої він і сам не знав, оскільки вона *внутрішня* і з'явилася недавно. Пояснюючи, що це за хвороба, він розповідає, що в нього колись була дружина і діти, потім, на превелике своє горе, все втратив. З того часу він завжди шукає самотності, юрба стала для нього нестерпна. Після їх смерті він не пам'ятає, щоб коли-небудь відчував радість. Коротше кажучи, я зрозумів, що його страшенно му-

чить демон *печалі*, який звичайно називають бісом меланхолії. "Я тим смутнішим стаю, — каже він, — чим більше думаю, що і мене чекає та ж доля". "Яким чином?" — питаю я. "Біс у присутності моїй і моєї тещі повалив на землю мою жінку і позбавив її життя". І далі вказав причину, чому напав біс. "Обоє ми, — сказав він, — дуже перелякалися, коли горіла наша хата. Звідси в неї і вселився демон страху, по-народному *переполох*".

Даючи поради цій людині, я сам ледве не пропав. Я почав його заспокоювати, запросив до себе, дав йому вина, але він відмовився. Шукаючи теми для розмови, я став скаржитись, що миші не дають мені спокою, вони прогризли підлогу і залізли до моєї кімнати. "О, це дуже погана *прикмета!*" — сказав він. Одним словом, своєю розмовою він передав мені більшу частину свого демона. Бо як той, *хто має дух блудливості*, своїми нечистими і хтивими розмовами легко передає цей дух своєму ближньому, так і він мені передав цей дух. Дуже важливе значення має, з ким щоденно спілкуєшся і кого слухаєш. Поки ми їх слухаємо, ми цей дух в себе вбираємо. *Таким чином, демон печалі* став надзвичайно мене мучити — то страхом смерті, то страхом нещастя, які мають статися. Я прямо став міркувати таким чином: переяславські миші були причиною того, що мене викинули з великими неприємностями із семінарії, значить... і т. ін. Так було в домі такого і такого (він навів *безліч* прикладів), — і незабаром той і той помер. Таким чином, найдорожчий Михайле, весь день цей софіст-демон мучив мене, і я на це натякав тобі вчора, сказавши: ["Нѣчто мнѣ печально было"]. Ти спитав: "Как?" — "Было, — відповів я, — нѣчто". Коли я ліг спати, після того, як вчора розійшлися, уві сні мене стало переслідувати бісеня. Я втікаю, воно нападає на тебе, поки я допомагаю тобі, воно на мене нападає, я вислизаю — і ледве врятувався. Снівся мені й інший сон, безперечно, заспокійливіший, як я думаю, здоровий, який свідчить про те, що розум повертається в звичайний стан. Мені снилося, що я з надзвичайно цінним, мистецьки оздобленим срібним списом впевнено іду до якогось розкішного палацу, причому на варті всюди стоять охоронці, які стежать за тим, щоб мені ніхто не насмілився перешкодити. Коли я дійшов до прекрасних дверей палацу, мене якісь люди почали просити перекласти і прокоментувати декілька віршів поета (не пам'ятаю якого), які служать для того, щоб розганяти нудьгу. Я почав і пролив багато сліз, вигукуючи: ["Кого мнѣ даст море слез?"]. Яке, говорю я, безумство вимагати цього від

поетів, минаючи Бога! Якщо Бог всюди, якщо він присутній і в цьому черепку (при цьому я підняв черепок з землі), якщо він існує всюди ["аще в нем живем и..."] та ін., то для чого ти шукаєш розради в інших місцях, а не в самому собі? Адже ти є кращим з усіх створінь. Тут, прокинувшись, я відразу заспівав: ["Водна звѣра во утробѣ"] та ін. Після цього мені стало дуже весело. Чи не здається тобі, що я був у череві морського звіра, якщо *апокаліптичний* звір єсть диявол. А дияволом я між іншими станами духу вважаю печаль. Я сподіваюсь, що з цими духами я чудово і з завзяттям борюся.

Бувай здоров, найдорожчий, і будь моїм товаришем у боротьбі!

Твій Григ[орій] С[авич].

Напиши три слова, коли я побачу тебе?

70

[Харків, місцевий; друга половина червня 1764 р.]

Найдорожчий Михайле!

Обдумай, чи не згодишся ти під час канікул стежити за заняттями сина судді та інших. Якщо ні, можеш кинути жеребок і зажити двірцевим життям. Прийнявши цю пропозицію, матимеш багато вигод. Насамперед, приємніше буде жити в майбутньому році, навчаючись у різних школах, бо звичайно стає нудно, якщо лишатись довго на одному і тому ж місці. Крім того, подбаєш про гроші. Нарешті, додай до цього, що вдовольниш ці уперті серця. Однак це за тієї умови, якщо матимеш можливість своєчасно повернутись, щоб зайнятися богослів'ям і грецькою літературою. В іншому разі, яке безумство тілесному золоту надавати перевагу перед золотом наук і Христової мудрості? Якщо вони приймуть цю умову, то я не буду заперечувати проти твоїх вигод, яким всюди я надаю перевагу перед моїми, інакше я не був би твоїм істинним другом. За цей час у нас буде можливість хоч зрідка вести бесіду листами. Отже, їдь і озброюйся не стільки проти нудьги, скільки проти світу, пильнуй чистоту своєї душі. Адже ти потрапиш з диму у вогонь. До цього часу ти лише чув про світ,

тепер ти його побачиш. Якщо ти будеш в Бурлуках⁵⁹, то я зможу легко навідатись до тебе і з тобою, вельми дорогим мені, вічна-віч вести приємнішу бесіду. Побільше думай і тоді вирішуй. *Спіши повільно*. Навчись бути сильним. О, якби я міг дати тобі рятівну пораду! Однак у деяких випадках мудрому належить зважати на необхідність.

Бувай здоров, мій дорогий!

Вельми відданий тобі Григ[орій] Сав[ич].

Якщо ти бажаєш, щоб я що-небудь зробив для тебе чи сказав преподобн[ому] отцю префектові... напиши якомога швидше!

71

[Харків, місцевий]

*"Радій вельми, дочко Сіону,
Проповідуй слово Боже, дочко Єрусалима!" та ін.*

Адже Господь твій, хоч і *старий днями*, в той же час новий, оскільки він живе мало в кому і рідко в кому. Це зовсім неабиякі душі, якими керує цей твій цар. Вони теж нові, не пов'язані з нечистими і рабськими пристрастями, як ті душі, якими править не той твій, *що називається суцїй*, а інший, не новий, а звичний *Христос*, не для всіх спільний, хоч він і править майже всім світом і всіма покидьками людства. Але хай мовчать ті, хто родом з Едома і Ідумеї⁶⁰, бо з поганого *скарбу* вони одержують погане і пахнуть мертвечиною. Але ту дочку, яку народила мати Сіону (я відкидаю народжених з озера зол і бруду), найкрасивішу, сповнену новими пахощами, — її я жадаю почути і побачити, її, яка вся пахне *фіміамом*, бо вона свіжа і новим жаром дихає від того духа, який завжди живий, хоч давній днями. Тебе любить усяка подібна до тебе душа і слідує твоїм стопам, бо вона і сама дочка тієї ж матері *Єрусалима*. А дочка Едома, хоч і гнівається, однак робить це мовчки, тобто по-рабському, добре відчуваючи, що ти пані, і тим самим показуючи себе рабою. Бо вона бачить, як з незвичайного походять незвичайні і дивні дари, бачить нову і незвичайну славу, тому що і сам цар гідний

306

подиву, бо він справедливий і лагідний. Щодо мене, то хоч я багато що сказав неясно, однак я завжди з тобою в думках розмовляю і завжди бачу тебе перед собою. Якщо здавалось, що ми трохи були один одним незадоволені, то тепер ще більше палаємо любов'ю. Але я вирішив сьогодні вітати тебе з *днем народження*. *О найлюб'язніша душе моя, тричі жаданий Михайле, радій!*

Твій Гр[игорій] С[авич].

1764, листопада 8.

72

[Харків, місцевий; листопад 1764 р.]

Найдорожчий Михайле!

Посилаю тобі дві, — ні, я помилюся, — три так звані *поетичні строфи*, підібрані до мелодії, якої ми навчилися від відомого тобі недостойного ченця *Калістрата*⁶¹. Я їх склав, щоб мати можливість співати з ким-небудь із хлопчиків, а не лише виконувати цю мелодію на флейті. Потім, намагаючись, щоб слова не були зовсім беззмістовними, я надав їм деякого *релігійного змісту* у стилі, як кажуть, протонародної мудрості, яка нас учить оглядатись завжди і раз у раз на наслідки. Останнє прийшло мені насамперед на думку, коли я підшукав потрібні слова. І, по-моєму, не можна вважати обережним, розсудливим того, хто не діє так само. Це практикували і давні мудреці, і, якщо не помилюсь, з цієї причини Аполлона⁶² ображали і малювали з *чотирма вухами*, а римського Януса — *з двома*. А якщо ти не гребуєш язичеським богослов'ям, то зверни увагу, чи не звідси також відомі дзеркала Авакума⁶³ або висота і довжина Павла.

Але бувай здоров, найдорожчий, і приймай прихильно в Господі, як це ти звичайно робиш, наші дрібнички! Коли і в який час накажеш прийти до тебе, прийду, повідом через хлопчика.

Твій Григорій С[авич].

307

[Харків, місцевий; липень 1766 р.]

З книжки Плутарха
"Про спокій душі"

"Я вважав, Фанію, що багаті не стогнуть вночі і солодко сплять".

Потім:

"Отже, з життям нерозривно пов'язана прикрість.

Вона існує і в розпеченому житті, існує і в славному житті, Але втрачає свою силу в житті бідняка..." (Менандр)⁶⁴.

Але подібно до того, як люди боязкі, захворівши під час плавання на морську хворобу, вважають, що вони будуть почувати себе краще, якщо з великого судна пересядуть до невеликого човна, а звідти знову перебираються в тривесельник, нічого цим не досягаючи, оскільки разом із собою переносять жовч і страх, — так і життєві переміни не усувають з душі того, що приносить прикрості і турбує. Таке ж значення має недосвідченість у справах, слабкість і безпорадність судження, а також невміння правильно використовувати дійсне становище. Без сумніву, від цього страждають багаті і бідні, неодружені і жонаті, і з цієї ж причини люди уникають публічних місць, з цієї ж причини обтяжлива бездіяльність, з цієї ж причини хочуть здобути доступ в палаци, а здобувши, відразу ж розчаровуються. "Через нерозсудливість сердиті ті, кому погано". Для хворих і жінка є тягарем, і лікаря вони обвинувачують, і постіль їм не подобається, а щодо друзів, то неприємний їм той, хто приходить, і викликає незадоволення той, хто відходить.

Коли ж хвороба минула, стан змінився, той, хто вчора відмовлявся від крохмалю, яєць, хліба з просіяного борошна, сьогодні з апетитом і втіхою їсть простий хліб з кмином. Таким же чином здоровий розум робить легким будь-який спосіб життя, будь-яку зміну. Приклади: Александр прагнув здобути інші країни, а Кратес⁶⁵, маючи тільки торбу і плащ, провадив життя як якесь свято, серед дотепів і сміху.

Таким чином, як черевик і ступня не обернені в різні сторони, так і нахил душі створює відповідне собі життя. Бо не звичка, як хтось сказав, робить життя приємним, а розсудливість створює найкращий спосіб життя. Тому будемо очищати і берег-

ти закладене в нас джерело спокою душі: для того, щоб стороннє сприймалось без невдоволення, як щось властиве нам.

Не слід з роздратуванням ставитися до обставин,
Бо воно не допоможе; добре буде тому,
Хто правильно використовує існуючий стан речей.

Отже, це правило слід добре засвоїти в першій вправі, щоб, подібно до того, хто, кинувши камінь в собаку, влучив у мачуху і сказав при цьому: "Однак камінь влучив не так вже й погано", — і ми вмiли інакше витлумачити те, що, всупереч нашій волі, нам послала доля.

Непогано, що Діоген був приречений на заслання: там він почав займатися філософією.

Зенон з Кітіона⁶⁶, почувши, що єдиний корабель, який вишився в нього, був перекинутий хвилями разом з товарами і ватонув, сказав: "Хвалю твій вчинок, о доле, ти, що скеровуєш нас до плаща і портика"⁶⁷.

Що заважає тобі наслідувати це? Ти зазнав невдачі, биваючись посади? Зате згодом будеш жити в селі, займаючись своїми справами. Тобі не вдалось добитись прихильності начальства? Будеш жити вільним від небезпек і справ. Через наклеп або заздрощі виникає якась неприємність або невдача? Можна при попутному вітрі приплисти до муз і в академію, що й зробив Платон після краху його дружби з Діонісієм⁶⁸. І, несумнівно, здобуттю душевного спокою багато сприяє знайомство з життям знаменитих мужів, які спокійно переносили однаково з нами долю. Вороги тривожать дурнів: не роби таких помилок, як вони, і найдеш втіху у своєму душевному настрої. Безумцеві властиво жалкувати за втраченим і не радіти тому, що лишилось. Що в нас є? Життя, здоров'я, ронце, дозвілля, можливість розмовляти, мовчати та ін.

Про засоби, які служать нам проти душевних тривог, слід подумати раніше, ніж ми зазнали турбот, щоб, завчасно приготовані, ці засоби мали більше сили.

Щодо тих, які вважають, що існує один який-небудь спосіб життя, вільний від неприємностей, то Менандр у поданих віршах переконує в тому, що вони помиляються.

[Харків, місцевий; липень — серпень 1765 р.]

Здрастуй, мій скарбе! Найдорогоцінніший Михайле!

Можливо, й з тобою, найдорожчий, ці кілька днів я був грубий і обтяжливий; тоді я і сам собою був незадоволений. Бо коли я нудьгую, коли я смутний і роздратований, тоді не можу бачитись і розмовляти з тобою, як це ми звичайно робимо, тому й не дивно, коли ти міг подумати щось недобре про мене. Але як не вболівати, мій друже, коли від мене відірвали того, хто був однією з найбільших моїх відродів і втіх. Ніхто більше за мене не радіє дружбі: це моя єдина втіха і мій скарб; що ж дивного в тому, що, віддаючись печалі, я не дотримався міри. Ми вибачаємо тому, хто плаче, втративши дорогого коня, або віддається печалі після пожежі. Треба вибачити і мені, бо я не бачу того, хто для мене найдорожчий, і боюся за нього. Тим більше, що людська душа і друг, безсумнівно, цінніші за все інше. Коли б він був у безпечнішому місці, я менше непокоївся б, але ж він перебуває в панському дворі — кублі обманів і злочинів. Людина в твоєму юному віці недосвідчена, легко піддається обманові і впливові аморальності; я сам маю досвід і тим більше непокоюся — непокоюся і маю право непокоїтись. Бо що мені робити в житті, чим заповнити свій дух, про що піклуватися? Ні про що не турбуватися, ні за що не переживати — значить не жити, а бути мертвим, адже турбота — рух душі, а життя — це рух. Одні піклуються про одне, інші про інше; я ж турбуюся про прихильні до мене, дружні мені душі отроків і юнаків. Але де труд, там і спочинок. Де турбота, там і радість. Скупий турбується про золото, страждає через золото, але іноді і тішиться золотом і, щоб тішитись, віддається турботам і радіє втомлений турботами. Так і я люблю тривожитися душею за благополуччя друзів, щоб коли-небудь зазнати також і втіхи, хоч я її зазнаю уже й тепер. Бо що може бути солодшим, як коли тебе любить і прагне до тебе добра душа? Що може бути приємнішим, ніж любов друга? Я не люблю ніякого дару, якщо він не пов'язаний з любов'ю і доброзичливістю. Для мене нема нічого дорожчого чи солодшого, ніж душа, яка мене любить, хоч би бракувало всього іншого. А моя турбота, і радість, і слава, і, я сказав би,

життя, при тому вічне життя — що це таке? Дружня душа, душа, що любить мене, душа, що пам'ятає про мене. Її я ціную більше, ніж піраміди, мавзолеї та інші царські пам'ятники. А що є розсудливішим від благородної душі і що більш вічне? Я непокоюся тому за мого найдорожчого Яшка і турбуюся, щоб і він мене коли-небудь також поллюбив, хоч він і тепер уже любить. Адже любов викликається любов'ю і, бажаючи бути любимим, я сам перший люблю. А хто не любив би душі цього хлопчика? Уяви собі, наскільки сильніше я непокоївся б, якби з тобою, хоч ти і не хлопчик, а дорослий, сталося щось погане. Адже заради тебе, одверто кажучи, заради тебе одного, я залишив мій такий приємний спокій, пустився на життєві невипадки, протягом двох років зазнав стільки ворожнечі, зіткнувся з такими наклепами, з такою ненавистю. Інакше ніякий архимандрит або ігумен монастиря не відірвав би мене від найсолодшого спокою на шкоду моїй репутації і здоров'ю, коли б значно раніше їх наполягань і вимог я не побачив тебе, коли б з першого погляду ти не поллюбився б так моїй душі. Я думаю, ти пам'ятаєш, як я був обурений, коли тебе відвертали від занять грецькою мовою і особливо коли тебе запрошували до панського двору, коли ти мало не зробився викладачем німецької мови, — як тоді, повторюю, я обурювався? Так буває, коли в левиці відбирають її малят або у чадолубивої жінки віднімають її дитину. І я зазнав цих почуттів, тому що побачив, як недалеко ти був би від загибелі, ставши учителем у панському дворі або звичайним учителем мови. Всі дивувались, що дозрівали, а мої вороги з мене сміялись — в чому справа, чому я піклуюсь про тебе більше, ніж про рідного брата. Тому, якщо мене турбує доля мого Якова⁶⁹, поллюбити якого ти сам дав мені нагоду і привід, і якщо я був корисним іншим, то всі вони зобов'язані цим тобі, тобі, котрий один лише витягнув мене з тихої пристані, або, вірніше, любов моя до тебе витягла мене; тобі, кого я так поллюбив, що якби ти навіть став моїм ворогом, я не міг би ненавидіти тебе і відмовити тобі в чомусь, крім того, корисному для тебе... Я знаю, така вже моя натура, що, будучи в стані великого гніву, я відразу стаю лагіднішим навіть до найлютіших ворогів своїх, як тільки помічаю хоча б незначний вияв прихильності до мене. Як тільки ж помічаю, що хтось мене любить, я готовий віддати йому половину днів життя мого, якби це було можливим і дозволеним, зрештою, хто добровільно заради друга наражається на небезпеку, той пев-

ним чином ніби витрачає своє життя для нього. Іноді могло здатися, що я гнівався на найдорожчих мені людей; ах, це не гнів, а надмірна моя гарячковість, викликана любов'ю, і прозорливість, тому що я краще від вас бачу, чого треба уникати і до чого прагнути. Отже, поки я усвідомлюю самого себе, поки душа керує тілом, я буду дбати лише про те, щоб всіма засобами здобути любов благородних душ. Це мій скарб, і радість, і життя, і слава. Любов же викликається любов'ю, яку породжує ласка і прихильність у поєднанні з чесною. Але ти мені з усіх найдорожчий, і я не пожалкую за моєю самотністю, хоч здоров'я моє і стало підупадати, — якщо ти залишишся моїм другом.

Бувай здоровий, найдорожчий мій друже!

Твій Григ[орій] С[коворода].

75

"З Куп'янських степів"⁷⁰

[до Харкова, перша половина 1767 року]

Мій любий друже!
Михайло Іванович! Веселись у Господі!

Мовчання має винагородити. Посилаю Вам нову мою пісню. Ось вона:

ПІРІВА ПІРІВУ ЗАКЛИКАЄ⁷¹

1

Годі прірви океану
Жменею землі забить,
Годі огненного стану³
Краплею води залить.

Не зможе у темній ясині⁶ орел розгорнути крил,
У край піднебесний таки полетів звідсіль.

Не буде плоттю ситий дух.

³ Castra sedes, ora⁷².

⁶ Hoc potest dici ó ἀδηξ — Iocus subterraneus obscurus, angustus⁷³.

2

Прірва — дух у чоловіку,
Ширша всіх небес і вод.
Не наситишся довіку,
Чим звабляється народ.

Від цього-бо скука і скрежет, нудьга, печаль,
Від цього неситість, із краплі більший встав жаль.
Не буде плоттю ситий дух.

3

Роде плотський! Невігласе,
Доки будеш тяжкосерд?
Серце обмуруй тимчасом,
Глянь-но на небесну твердь.

Чому ти не хочеш знати, де таїться Біг?
Чому ти не дбаєш, щоб побачить його зміг?

Прірва прірву вдоволисть враз.

Ця пісня — не великий камінь, а дуже маленький камінець, проте небезкорисний для виховання благочестя. Всередині він, без сумніву, має іскорку і не позбавлений леза, щоб вирізати плотські пристрасті; він трохи схожий на ті кремені, за допомогою яких у юдеїв колись робилося обрізання. Ми прив'язані до світу, ми захопилися плоттю, заплуталися у софізмах диявола. Проте якщо ми частіше робитимемо спроби, то є надія, що ми коли-небудь з них виплутаємося і піднімемося увись для насичення [...] ⁷⁴

76

[До Харкова]

Вселюб'язний друже, Михайле Івановичу!

Щодо справжньої Вашої любові до мене не сумніваюся, що вона бажає знати, де я нині перебуваю. Моя тепер rusticatio⁷⁵ в Курежі. В самотності не один, в бездіяльності за роботою, у відсутності присутній, при аварії неушкоджений, у смутку задоволений.

Ви все розумієте, хіба in jactura sint; id est⁷⁶ розгубився; повірте, такий несподіваний вихор вихопив мене з Куп'янських

[Із села Гусинки до Петербурга, 1787 року —
початок серпня 1788 року]

Люб'язна душе моя!

Радуйся, веселися, дерзай, мир тобі хай буде вовіки!

Дякую доброму серцю за вогненадихнутого листа твого, а без нього весь мені Всесвіт, що приноситься в дар, не тільки твоя юфта⁸⁵ немила. Чи вник ти в це Павлове слово: "Не шукаю-бо вашого я, тільки вас"⁸⁶. Хвалить тебе добрий у мені дух мій, що, постійний ти в любові до убогого мого странництва, викрив, що ти... тобто наріжного каменя бачу, що і сам ти не шукав у мені ні моїх плоті й крові, але того єдиного, про якого написано: "Почуй, Ізраїлю, Господь Бог твій посеред тебе". Тримайся-бо цього наріжного каменя, що царює в нас, і кифи, цей серед нас камінь є пристанищем для всіх, хай шукає світ інде собі допомоги та утіхи, хай хвилюється в усьому мирному потоці — це-бо є все живе, є лід і вода непостійна, але вона є основою і надією безсердечним людям, як це пишеться: "Ріка, що тече, — основа їхня". Ти ж, о чоловіче Божий, тікай від таких, а тримайся любові. Все минає, любов же ніколи, все тебе залишить, окрім люб'язного, суцього всередині тебе. Це: той стоїть за стіною нашою, в тюрмі нашій він світло. Коли захвилюється море, коли заграє плоть і кров, коли знімуться хвилі смертного страху, не біжи шукати допомоги по вулицях і по чужих домах. Ввійди всередину себе, мимо йди, кров і плоть свою пройди, всю тлінь і нікчемство — ось тобі спасительна паска. Залиш свою погибель, навіть коли дійдеш туди, доки прийдеш, стань зверху, де іде отроча, і буде в світі місце його; він отроча тим, що не старіє, адже після сили став ветхий деньми Самсон. Кричи, горлай, стукай, буди, він честолубний, хоче, щоб ми його просили, і начебто спить; хай навчить нас наша біда, горе, де шукати його. Цей-бо про жене твоїх філістимлян, поклавши заборону мору і вітрам. Докажемо, сподіваючись на цю гавань, що ти справдешній син... я ж є...⁸⁷ чи Варсава, тобто син світу, що знайшов у смерті своїй істину, яка навіки пробуває, і на ній із Ноевою голубкою заспокоюся безпечно. Хай сповниться слово Ісаїне: "Назвешся творцем загорож і стежки свої всередині заспокоїш".

Друг твій Варсава.

степів, що, окрім ютки⁷⁷ та бурки кирейної, нічого не взяв. Про цю бурю пізніше поговоримо. А negotiositas⁷⁸ моє все є... та Ви ж про це знаєте... в боротьбі з нудьгою. Коли б хто сторонній це прочитав, без сумніву сказав би: чорт тобі винуватий, коли самохітно всіх справ уникаєш.

Смішні мені, душе моя, ці розуменята! Вони не міркують, що біс нудьги подібний, та і є він [такий], до внутрішнього вихору, який тим бурхливіше пориває, чим легше перо чи очеретину схопить, і чим більше через легкість свою подається йому, тим неспокійніший стане, в той час коли імпет по імпеті⁷⁹ стрімкіше народжується, розсікаючи, як прах, і крутить без кінця, як листя, пожадання душі, яка хвилюється і неутверджена. Що ж це за ліки? Та й, крім того, вони тільки доти розуміють нудьгу, поки вона нас принуджує [змінювати землі на ті, які гріє інше сонце]⁸⁰, і, бажаючи вилікувати, радить, [як каже твій Горацій⁸¹, багато досягти за коротке життя. Але це ж саме й означає терзатися цим демоном]⁸². І що є нудьга, хіба не незадоволення? Як же вона скрізь по всьому розлилася! [Не задовольняє тебе твоє вчення? І в тобі сидить твій демон. Мені не подобається, що я не досить музикальний? Що мене мало хвалять? Що зношу удари і ганьбу? Що я вже старий? Не задоволений тим, що мені щось не до вподоби? Роздратований через безчесну поведінку ворогів і ганьбителів? Не вони, а той же біс завдає мені неспокою: а що як прийде смерть, бідність, хвороба? Нас непокоїть, що всі підіймають нас на сміх, що слабне надія на майбутнє? Хіба душа не страждає від усього цього найжалюгіднішим способом, ніби її підіймає порив вітру і жене вихор]⁸³. Ось, душе моя, як я розумію скуку, а не те тільки, що розмовами вселюб'язних моїх не насолоджуюсь. І що є блаженніше, як у тому досягти душевного миру, щоб уподобитися кулі, якій байдуже, куди не покоти. Я тобі, друже мій, кажу, що нема божественніше й премудріше цього розмислу, і вигукую з твоїм тезкою⁸⁴, котрий цю кулю тримає: "Хто як Бог?"

Ваш доброприхильний Гр[игорій] Сковорода.

25 червня 1767.

Люб'язному Миколі поклін.
Михайлу Івановичу Ковалинському.

[До Петербурга]

Із Ольшанської Іванівки, 1790 року, верес[ня] 26-го.

Улюблена більше всіх людино, Михайле!
 Мир тобі, муже божественних бажань!

Мати моя, Малоросія, і тітка моя, Україна⁸⁸, посилають тобі в дар малорослу дочку Авігею "Ікону Алківіадську". Прийми її і, наче Давид, насолоджуйся нею. Вона не лицем, але серцем красуня, і вся слава її всередині її. З нею бесідує, бесідуєш зі мною. Серце моє в ній, а її в мені. Вона народить тобі одного лише сина, тобто справжнє начало.

Рід цей лицемірний і солодкоокий, лаючись, називає біснуватою і буйною. Я ж тебе, раніше юнака, тепер же знайшов мужа за серцем моїм. Вся моя дума твоя є, а твоя — моя. Ось єдність! Любов! Дружба!..

Листа скорочу. Не утримую від бесіди з дівою Євою. Тільки пропишу співану мною в Харкові пісеньку Харкову в серпні:

ОРАЦІЯ ДО БОГА ЗА МІСТО ХАРКІВ

З такого зерна Захарії-пророка: "Сім очей Господа..."⁸⁹

[Захарія прорікає, що в тебе сім очей.
 Сьоме око — місто Захарія.
 Цим семи очам ти єдиний, Христе, зніщи.
 Сліпі очі, коли закрита зніщи.
 О, розкрий свої очі, зглянься на нього!
 Так місто Захарія буде справжнім сонцем]⁹⁰.

Ці очі розкриє Авігея у Захарієвому свічнику. Tu versus facies slavonicos⁹¹.

Яків мій⁹² до цієї моєї "Дочки" простудився. Замастив у ній і моє, і ім'я [того], кому піднесена. Звідкіля це? — не знаю. Через це пересилаю до тебе, друга, цей для нього списаний список. Уживай ліпше його собі, цю твого ліценціата⁹³ душу. Коли Бог допоможе, вслід "Авігеї" ще мої два синочки виправляють крильця і думають до вас летіти. "Стародавній світ"⁹⁴, (пишу "ы" ut differat ab illo⁹⁵: "мір", і "Михайл, що боре

сатану"⁹⁶. Вони народжені для тебе і посвячені від самих пелен твоєму духові. Покаже пролог. Будь же їм батьком і покровом навіки! Але потерпимо. Знімаються копії. Чи оригінал переслати? Побачу. До "Дочки" випадково прив'язалася "Ода" Сидронія-езуїта⁹⁷. Добро ж! На ловця звір, за приказкою. Після річної хвороби переклав я її в Харкові, відлітаючи до матері своєї — пустині. Люблю цю дівчинку. Гей! Достойна вона бути серед тих, що зігрівають блаженну Давидову та Лотову старість, тих — "приведуться царю діви". Прикладаю тут-таки, як хвостика, і застарілого мого листа гусинківського. Нині усамітнююся у мого Андрія Іван[овича] Ковалевського⁹⁸. Маю моему чернецтву повне заспокоєння, ліпше Бурлука. Земелька його є нагірна. Лісами, садами, горбами, джерелами розкреслена. На такому місці я народився біля Лубен. Але нічого мені не потрібно, тільки спокійна келія та й насолоджуватися моєю жінкою такою: "Цю полубив від юності моєї..." О найсолодший органі! Єдина голубиця моя, Бібліє! О, коли б збулося на мені те: "Давид мелодійно виграє, дивно. На всі струни ударяє. Бога вихваляє". Для цього я народився. Для цього їм і п'ю та з нею поживу і умру з нею, амінь!

Твій друг і брат, слуга і раб

Григорій Варсава Сковорода — Даниїл Мейнгард.

Число моїх творинь⁹⁹

Ліпше визначають зірочки

1. Наркіс. Пізнай себе***. Першородний плід.
2. Симфонія біблійних слів до цього: "Сказав: збережу путі свої".
3. Симфонія "Коли не пізнаєш самого себе..."¹⁰⁰ та інше***.
4. Неграмотний Марко¹⁰¹. У Як[ова] Правицького.
5. Алфавіт миру (про природу)***.
6. Розмова "Кільце"*.
7. Стародавній світ.
8. Жона Лотова*.
9. Боротьба Михайлова із Сатаною**.
10. Ікона Алківіадська***.
11. Бесіда 1-ша: названа "Сіон".

12. Бесіда 2-га: "Сіон".
13. Бесіда 3-тя: названа "Двоє"***.
14. Діалог: "Душа і Нетлінний Дух". У Правицького.
15. Притча, названа "Убогий Жайворонок". У Диського.

Переклади

Із Цицерона

1. Про старість. Піднесена Степ[анові] Ів[ановичу] Тев'яшову, полк[овнику].

Із Плутарха

2. Про смерть.
3. Про Боже правосуддя*.
4. Про убереження від боргів. Дарована Олек[сієві] Юр[ійовичу] Сошальському.
5. Про спокій душевний. Підн[есена] Яков[у] Мих[айловичу] Захаржевському.
6. Про бажання багатства. Завезена до Криму без списку.
7. Єзуїти Сидронія "Ода про усамітнення" et cetera¹⁰².

У друга нашого бабайського іерея Як[ова] Правицького всі мої творіння зберігаються. Про мене, хай би вони всі давно пропали. Я здивувався, побачивши у нього мого "Наркіса" і "Симфон[ію]: "Коли не пізнаєш..." Я її, ожовчившись, спалив в Острогорську, а про "Наркіса" навіки був забув. Просить у нього. А я не тільки апографи¹⁰³, а й автографи роздав, роздарував, розкидав.

Не приносить користі врожай, якщо немає доброго піклування.

Джерело щедро розливає воду, а посуд її зберігає¹⁰⁴.

Post scripti. При "Авігеї" прийміть і "Алфавіта — сина". Так дух велів.

[Із с. Іванівки до Петербурга. 2 квітня 1794 р.]

Найжаданіший Михайле!
Мир тобі і твоїм!

Старість моя страждає, але страждає тлінне тіло, а не душа. ["Жёну Лотову", уже совершенную, пришло, аще бог восхощет, через Андрея Ивановича¹⁰⁵. Пришло и "Потоп Змін"], і ти побачиш і, можливо, будеш здивований. Адже ж обидві книги присвячені твоєму імені. Обидві починаються прологом. Я зробив пролог і до "Наркіса", тобто до книги "Пізнай себе самого", але цей пролог прийде в свій час. Однак що ж це таке? Коли я побачу домівку твого тіла, домівку, в якій мій Михайло живе? Від чекання я знемігся. Зрештою я завжди з тобою. Бо ми не ті... ["Плоть ничто же..."]
Бувай здоров, найдорожчий!

Твій і слуга і друг Григ[орій] Даниїл Мейнгард.

ДО ЯКОВА ПРАВИЦЬКОГО

80

Із Гусинського лісу 1782-го року, жовт[ня], 3-го дня.

[Шановний у Христі мій отче!
Мир тобі в нашому Бозі!

Перебуваю в тліні, праведно несуч кістки,
Бог для мене розум, скеля, надія та любов]¹.

Він мене не залишає в часи старості, коли бідніти [випадає] немочам моїм; він мене захищає од відчаю, укріплює до цноти, огорожує неборною стіною супроти всіх диявольських прилягань; я нікому не заздрю, нікого не ненавиджу — всім друг, і для мого серця немає ворога в усім Всесвіті. Чи не це є той Ісаїн мир та веселощі? "На горі цій вип'ють радість, вип'ють вино..."² Всяка плоть є пристанище, і плач, і лож... Що ж є тверде? "Посеред вас стоїть..." Стоїть, тобто непорушна гавань. Такий є один лише святий. Такий є твердь, кифа, петра, адамантова гавань, материкова земля, твердь і град апокаліпсичний. Чи ж бо не це є та земля, створена Божим словом посеред води? Чи не це є новий світ, рай? Чи не тут почиває Ізраїль, перейшовши море? Гей, туди зйдуть усі покоління. Чи ж бо не на цій петрі чи скелі сідає Ноева голубка? "Полечу і спочину..." "Очі твої, мов голубині..." Чи не на цій кифі утверджується вся церква, що зневажила із голубицею плоть свою та кров і яка побачила ту гавань? "Царя зі славою узрять, і очі ваші побачать землю здаля". Чи не ця земля і цар говорять: "Маловірний, чого усумнився?"³ Блажен ти є, Симоне, сину голубиці Ноевої... Чи не те є кров, плоть, вода, непостійність, лжа, і вогонь, і погибель? Чи не те є пекло і смерть? Чи не царство посеред нашої непостійності стоїть. Чи не це є істина і кифа? Чи не кифа є та гора, на якій із Ізраїлем співає таку радість: "Радості вашої ніхто не забере від вас". А вино таке: "Доки п'ю я нове вино в Царстві Небесному?" А хто п'є? Твій син, Григорій Сковорода упивається від жиру дому Божого, знайшовши всередині себе із Соломоном щільник вічності, і усолоджується із отцем своїм, отим Лотом: "Народ мій дасть пахощ свій". "Серце мое є серце твоє". "Та й тії в нас

320

єдино будуть". Усолоджується і Вас згадує, пробуваючи Вашим найнижчим навіки слугою

Григорій Сковорода.

81

Із Маначинівки
1785 року, жовт[ня], 3-го дня.

Улюблений у Христі, брате Якове!

[Хай буде з тобою той мир, що вищий усякого розуму!
Пробач мені, коли чим скривдив тебе, перебуваючи серед Вас. Ти знаєш, що я дратівливий, але ти знаєш також, що від природи я схильний до людяності і незлобивості, які стверджують людину. Добра, тобто справжня людина завжди виносить добре із доброго скарбу серця. І все ж більшість з моїх друзів такі, що ладні, зі свого боку, дратувати мене, коли я намагаюсь попередити будь-які їхні нерозумні вчинки, при цьому вони не зважають на те, що я керувався доброзичливістю, коли це робив. Бо справді, людське серце і розум аж ніяк не можуть бажати зла людям. І я так само, коли роздратований або маю поганий настрій, роблю це, не бажаючи зла. Але ті, хто вважають, що мені не властива лагідність душі, помиляються або виступають проти істини. Бо як ліки не завжди приємні, так і істина часто буває сувора. І немає таких, які б завжди корисне поєднували з приємним. Але забудьмо взаємні образи і повернімось до всепрощення]⁴. Один одного тяготи носячи...

Листоподавця цього прийміть доброприємно, незважаючи, що він митарем є, але як друга і людину. Коли що маєте передати мені, можете через нього довірно. Що? Не пише нічого до мене Михайло⁵? Чи немає окулярів, чи листа до мене, чи чогось?.. Про лексик⁶ не тужить. Лист мій до Василя Павловича при поклоні моему отцю Сильвестру дає знати, що лексик у мене наявний⁷. [Я тебе звільнив від зобов'язання, яке ти мені дав щодо лексикону, аби не примножувати твоїх турбот].

Отцю Василю, отцю Євстафію, отцю Гуслисті від мене щире цілування. О Наємане, Наємане! І тобі, друже мій, тут-таки духом істини віддаю поцілунок. Хай утішить усіх нас Господь Бог

321

наш миром і любов'ю, хай пробудете Ви мені, а я Вам навіки щирим пошанувачем та другом⁸.

Григ[орій] Сковорода

[Все минає, але любов після всього застається.
Все минає, але не Бог і не любов.
Все є вода — навіщо на води сподіватися, друзі?
Все є вода, але буде дружня пристань.
На цьому камені заснована вся церква Христа.
Це нам і кефа, петра і скеля.

Гр[игорій] Сковорода

Написане після.

Цей лист затримався. Листоноша обдурив. Тепер, я вважаю, він справно дійде до тебе через нашого Олексія. Якщо ти вже описав мої нові книги, то надішли мені оригінали. Надішли і той мій діалог, що ти його перед усіма звичайно вихваляєш: надішли його разом з оригіналами. Після того, як він буде переписаний, я поверну його тобі, якщо Богові буде догідно. Нехай буде названий цей діалог "М а р к о П р е п р о с т и й". Чому ж замовк наш Михайло? Він не пише, не надсилає окулярів або с к р и п о ч к у⁹. Очевидно, він тепер захлинається величезними двірськими хвилями, страждаючи від спеки. О світе, найнещасливіше море! Щасливий той, хто рятується від хвиль, подібно до Петра. Будемо тікати від світу, перебуваючи в гавані і зневажаючи оману світу. Світ — це скупість, честолюбство, плотська насолода. "Ц е в к и д а є у в с е г у б и т е л ь с т в о". Я бажаю і молюсь, хай звільнить нас усіх від цього десниця Божа.

Ваш спільний брат у Христі].

Панові моєму
отцю Якову Правицькому,
в Бабах.

[У село Бабаї 6 березня 1786 року].

Дух велить трохи з тобою порозмовляти, подавши до цього випадок і час. Обіцявся-бо ти мене відвідати, але й письмово не відізався ти до мене і не роздразнив до відгуку. Скажи мені, друже, чи ж бо здоровий ти? Не запитую про тіло. Чи ж бо не загубив ти досі сам себе? Тобто думок своїх і серця свого. Думки і серце зі мною тепер, відповідаєш мені, вірю. Це ж бо і біда є. Не можу розлучитися із тим, що завжди мучить і палить і чи в цьому гірке і завжди текуче вічних мук джерело? Чи не це є справжня загибель? Згубити себе самого, втекти, згубивши себе. Це також не уникнути бід; ніби бідство, як вудка, що всередині серця ув'язла, серце ж бо завжди з людиною, і воно є людина — це є одне правдешнє нещастя, люта смерть і пекло; не гадайте, що нещастя зовні. У вас і в нас те, що входить ззовні, не сквернить людину. Чому ж так само супротивно не сказати — те, що приходить ззовні, не онешасливить? Де ж і звідки? Те, що відходить од серця. Ось суть, котра сквернить. Бачиш, що в нутрі нашому щастя й нещастя; яка ж бо є познака спокійного і блаженного серця? Те саме, що здоров'я тілесного. Приймаєш їжу, їси солодко, спиш і обертаєшся скрізь весело. Ось Павло визначає здоров'я серця: "Завжди радійте! Безперестанку моліться! Подяку складайте!"¹⁰ Коли таке серце є, тоді ти не старий є чоловік і не гроб поваплений, але цілий, нетлінний і новий; радуйся, цього в Новий рік бажає тобі твій друг

Григорій Сковорода.

Маначинівка, березня, 6 дня.

Із Маначинівки,
1786-го, березня 20-го дня.

Друже Якове, радуйся у Господі!

Чував, що дещо мені прислано від нашого Михайла. Коли так є і воно в твоїй руці, то передай, друже, через цього листоношу до мене. Коли Господові моєму догідно, гадаю відвідати Вас весною. Пришли, друже, також "Розмову, названу Марко Препростий". Вона повернеться знову до тебе. Все інше, коли тобі догідно, або тепер, або тоді візьмуться, коли до Вас приїду. Наєману Петровичу мир і благословення і всім співбратам нашим ієреям. Цілуйте також духовну матір мою ігуменю Марфу. Писати до неї поледачкував. Бог миру хай буде з усіма нами! Амінь!

Тобі і всім вам правдешній і небагатослівний друг
Григ[орій] Сковорода.

Пришли, друже, цитринчиків пару: хай прохолодиться хвороба моя, чи соку чорносморозинного, чи журавлино-ягідного, чи будь-якого для чаю. Рештки гарячки мучать мене. Два місяці вогневиця шаленіла в мені. Початок і кінець її — чад проклятих московських печей¹¹. [Що таке цей чад? Іноді ми жартуємо: чад цей — північна чума. Константинопольська чума вбиває за три дні, а ця за три години. Що хвилює народ? Не що інше як чума і [...]¹².

Панові моєму
ієрею Якову Правицькому
в Бабаях.

Із пустині Маначинівської
1786-го року, квіт[ня], 25-го

Христос воскрес!

Люб'язний друже і брате у Христі Якове!
Хай буде мир Божий в серці твоєму і тілі!

Цей є центр наш, і твердь, і кефа, і край, і кінець, і решта малятам, тобто дурникам євангельським. Земля і пристанище серед водного тління нашого, силою і десницею вічного основане нею. "Розтягнув я сам небо та землю втвердив", — фоворить Господь-Вседержитель у Ісаї¹³.

А хто Христа знає, то не важливо, що він не знає інше,
А хто Христа не знає, то не важливо, що він знає інше¹⁴.
Про це нам чи нерозумно похвалитися? Гей, не безумно¹⁵.
Більшість у самих собі бачить смерть. А ми — воскресіння¹⁶.

Бо ми воістину воскресли і живі є. Амінь. Обрадував душу мою люб'язний лист твій, що дихає любов'ю і миром Христовим. Це є союз досконалості.

Від старості своєї поледачкував навідати Вас. Пізніше прийду, коли Господь доброзволить. Не печись про "Розмову Марка". Вона завжди є ваша і повернеться до твоєї книгозбірні.

Хочеться закінчити "Лотову жону". Однак принесу з собою, щоб написане виписали. Що мені найлюб'язніше на небі і на землі: саме повчитися святині, у ній єдиній живу й умираю! Помалу-малу відходимо від плотської тліні, коли є блаженна і вседенна смерть, та наближаємося до Господа, що є святиня, кефа і воскресіння наше. Що ж бо є блаженніше життя нашого? На ньому збувається таке: "Покладу лукавість їхню на рівне..." "Окрилатіють, мов орли, потечуть і не утрудяться..." Поглянь на забаву мою, друже! Διατριβή по-еллінському називається те, чим хто головно життя своє забавляє. Ось забава Давидова: "Про накази твої розмовлятиму я"¹⁷. Ось Павлове: "Чи ж бо мені жити: Христос..." Ось Луки та Клеопи: "Як кажуть, що він є живий?.." О воскресіння! О інше воскресіння, що світу не вірить! Як усолоджуєш серце моє! Блаженний той, що побачив з товаришем красу твою! Той, що

їсть тебе, ще захоче... Це кажу тому, що, кінчаючи "Жону Лотову", насолоджуватися маю новим вином із новим моїм Лотом — Христом Ісусом, узявши заручини з ним у вірі Божій.

Христос воскрес! Друже Наємане! Вкуси й ти щільника воскресіння і всіх ангелів його! Всіх! Жихорайський з Бабаєвським і з Воскресенським¹⁸ зі всім клиром своїм. Бажаю, люб'язний друже Якове!

Тобі і всім твоїм брат і друг Григ[орій] Сковорода.

Панові моєму

іерею Якову Правицькому

в Бабаях.

85

[У село Бабаї]

Із Гусинки,

1787-го року, січень, 18 дня.

Вселюб'язний отче, друже й брате у Христі Якове!

Радуйся, дерзай і будь здоровий у Господі нашому!

Ані стареча лінь, ні морок, ні холод земний, ні несправне перо із чорнилом не могло мене зупинити, щоб подати: gratulog, saluto, граесе (по-грецьки κακαριζω — поздоровляю) тебе в Новий цей рік! Радуйся в Новий рік! Хай радується і весь дім твій, і вся яка є суть твоя! Хай радується і Євстафій, і Іван з Наєманом! Хай звеселяться Бабаї зі всіма своїми галуззями, селами! Хай возрадуються і гори Ваші, і ріки хай заплещуть руками! Хай обновиється і все живе, що довкола Вас! Молюся, коли ж це буде! Тоді, коли посприє Господь благословенням своїм Сіону. Як? Тоді, коли в людях буде благословення і серед нас. А що ж бо є добра воля? Ось що: "Дух правдивий обновиць у утробі моїй". Коли хто не має нового серця, тому весь світ є стара ганчірка. Коли чия душа тужить, тому весь світ плаче. Коли чие серце мучиться і страждає, тому весь рік без свята. Коли чий дух відчаєм окрижанів, тому весь рік без весни. Коли чий смисл мертвий, тому весь вік без життя. О люб'язний друже мій Якове! Виблоймо старий квас мирський. Знайдімо нове серце. Одягнімося в одіж нових нетлінних надій, в нутро братолуб'я. Тоді нам все живе просвітлиться, весь мир заграє

326

і заскаче. Буде нам щодня Великдень, не зайде сонце нам, і місяць не умалиться нам. Ми ж наречемося народом святим, людьми оновлення. Добре серце, любов, Бог, сонце правди, що весноновотворить усе живе, є те саме.

Ваш щирий любитель, пошанувач, брат

і найнижчий слуга Григорій Сковорода.

Вибач, люб'язний, що не прислав я Вам "Жону Лотову". Весною хочу Вас навідати, коли Богові вгодно, і привезу. Якщо ж [ні], — дайте знати, — відразу ж перешлю. При зимніх трасовинах може вона загубитися, тому не даю через Григорія Юрійовича¹⁹. Не смутіться. Вона завжди у вас. Інше те, що в пустині можна подумати, щоб завершити її, а зима безгодна. Я і це з бідію пишу. Михайло мій досі мовчить. Нітрохи не дивуюся. Блаженні ми, Ізраїлю, коли Бог дав по вуха миру й часу.

Бог нам створив спокій. Тоді нарешті пізнається цінність часу, коли він утрачений²⁰.

Пришли, друже, барильце пива бабайського, але як не важко. Я всім задоволений, слава Богу!

Панові і отцю моєму

іерею Якову Правицькому

в Бабаях.

86

[У село Бабаї]

Із Гусинки,

1787 року, березня, 6-го дня.

Люб'язний у Христі отче, і брате, і друже Якове!

Веселися у Господі!

Пришліть мені "Симфонію. Коли не визнаєш самого себе..."²¹. Переписавши, знову відішлю до Вас. Посилаю до Вас "Жону Лотову". Побесідуйте у Христі з нею. Вона чиста чистим, і цей кумир є плодоносний вірним Божим. На ній-бо можна від каменя підняти дітей Аврааму... Вона не доведена до кінця. Але хто дочекається кінця у завжди текучому джерелі? А що я сказав, обіцяючи закінчення, це стосується книжечки, по-

327

чатої мною: не до "Жони". Ця книжечка навчає, чи так належить читати Священне Письмо? Коли одне Боже слово стане зрозуміле, тоді увесь Соломонів храм стає світлий. Для прикладу в цьому взяв я таке: "Поминайте жону Лотову". І, тлумачачи це слово, скаламутив усю купель Священного Писання. Хай зрозуміють ті, що сплять, сказати б, на Біблії і з Павлом: ті, що живуть у законі, не багаточитання робить нас мудрими, та довгожування змусило сказати таке: "Чи ж знання цієї книги не учився?" І хай пізнають, що один день у тисячі і навпаки — 1000 слів Божих в одному слові заховуються. Нині ж з жоною кровоточною багато жеруть для самої дизентерії; і немає людини, що може дати їм смак плювання, жування і переломлення такого: "Зуби його білі од молока". "Пізнається ними в переломленні..." Все дає смак свій: і зірки в сховищах своїх блиснуть, коли є вони з числа таких: "Ізраїль, що товче манну в ступах".

У блаженне число таких людей хай упише Христос усіх нас!
Бажаю, Ваш всещирий брат і найнижчий слуга

Григ[орій] Сковорода.

Postea scripsi. Хай же назветься ця книжечка "Жоною Лотовою"! Передмовою ж хай буде цей мій до тебе лист, о улюблений друже! Тобі цю наречену, безжіночну і чисту голубицю, в дар подаю першому і тобі вручаю іменем Господа нашого Ісуса Христа.

Інше, при переписці звели дотримуватися орфографії. Знову-таки, всі її листки берегти від нечистоти. Цілуй люб'язного Наемана Петровича і всю нашу братію. Мир у днях наших! Амінь!

Панові моему
ієрею Якову Правицькому
в Бабаях.

[Із села Гусинки у село Бабаї 21 березня 1787 року]

Березень, 21-го.

Отче, і брате, і друже!

Отак на цьому світі живий будь, веселий будь, а про себе Богові молись, ще й справді, коли якось треба сказати: хм! хм!

Молюся. Помилуй мене, Господи! Подай мені в серце братолюб'я! Та не бути мені, як яр тур, та бути мені, як вівця безборонна.

Молитва й терпіння, терпіння та молитва, — це є мені межа, і щит, і сила, і надія, і втіха, і мир. Мені? Ні. Не тільки мені, а всім.

Не пишу більше: серце болить. Іван Максимович докаже Вам, чого не пишу.

Ваш син, і брат, і друг
Гр[игорій] Сковорода.

[У село Бабаї]

Із Гусинки, 7-го жовт[ня], 1787.

*Люб'язний отче, і друже, і брате Якове!
Радуйся з усією нашою братією!*

Всепокірно прошу за кров китичну²². Ми з братом Васи́лієм спожили і, бажаючи Вам і всьому Вашому дому з люб'язною Христиною здоров'я, потягли у власне своє здоров'я гарно-гарно. Ще надчікую із Харкова... Дивно мені! Ви, сниться мені, переписали "Михайлову боротьбу" і знову вимагаєте? Одначе посилаю. Хай дістанете, чого Ваш перепис не має. Не гайтеся ж вельми. Проте через невірні руки — ні! ні! ні!²³

Я вважаю за краще, щоб вона згинула у Вас, ніж має ходити по руках нечестивих.

Тепер я готовий породити на світ щось хоч і невелике, але благочестиве, позначене для якогось друга. Тому я пишу в небагатьох словах, поспішаю явити на світ, поки є для того час.

Бо близька, навіть стоїть біля дверей, ворожа музам зима. Тоді вже треба буде не писати, а гріти руки. Далі, відносно того, що я готовий створити на світ і що близьке до народження, про це ти уже знаєш.

Бувай здоров!

Твій слуга і брат.

Сир нашого Михайла десь застряв у дорозі. Окуляри мені не підходять, я подарував їх Йосипу. Він обіцяв в обох листах велику пряму флейту. Коли буде, мені невідомо. О, якби, крім усього іншого, він сам повернувся до нас. Легка дорога до Аверна²⁴... О нещасна людина! Втратив єдиного семирічного сина. Він помер у велику п'ятницю. От як світ спочатку тішить, а потім, нарешті, мучить і терзає, як тигр. Мирський шлях... бачиться чоловікові як добрий. Остання ж його суть — пекло. О блаженні люди, їм же Господь Бог їхній. Ці наживуться у батька. Амінь!²⁵

89

[У село Бабаї]

Із Гусинської Скринницької пустині
1788-го року, серп[ня] 4-го.

Улюблений в Дусі Святим друже Якове!
Дерзай у Господі!

Коли вже встала з постелі лоб'язна наша Христина, радіюся заради всіх нас. Коли ж возкрилилася у світ першорідний, звідтіля-бо прийде в нижчий, радіюся заради неї; а щодо нас обурююся, що залишає нас у цьому печальному пристаниську.

Життя це є нам темниця,
Вірний же друг є нам денниця.

Дякую Вам і Христині за китичну кров. Питний і істинний монумент є живіше наочної пам'ятки. Юлія Цесаря так само один раз у липні²⁶ поминаємо, а нашого істинного кесаря Христа щоденно хліб та вино мов дзеркало нам, але й самого духа сердечного, його вигляд і тінь спожито істиною та життям

330

буває, і є, і буде. Однак ось Вам, за бажанням Вашим, херувимської пісні paraphrasis²⁷:

Тайновидним херувимам відповідні
І животворящий Тройці пісню зносим,
Видимий цей весь світ викинем з серця.

А вмістім невидимий і його царя,
Що оточений і стережеться тьмами
Списоносних херувим-серафимів,
Аллілуя, аллі[луя]! Аллі[луя]!

Δορυφορέω²⁸ є списоносним лейб-гвардером. Δορυφορούμενος²⁹, тобто оточений списоносною гвардією чи шиком. Дариносима — є півгрецьке, а півслов'янське.

Ангельське Ваше бовтання читав я ангельським-таки серцем. Бовтає сатана з ангелами лютими своїми. Бовтає і Бог Яковий зі своїми, як це є написано: "Ангел Господній збурює воду".

Каламутив і збурював воду, щоб впливло таке залізо. "Ти є Петро (по-єврейському *kipha* — камінна гавань і кораблям авраамським лоно), і на цьому камені..." тощо. Сатана ж бовтає: хай потопить у виблованих водах оту жону з дитиною авраамською. Бовтає: хай покриє і змішає з водою гавань, хай ніхто не уздрить вічності, хіба тління, що є матір атеїстів. І це-бо є злиття, що проклинається у Єзекіїля, за що жакливо погрожує Вишній. Але наш Бог це! Що велить ангелу своєму Єремії? "Коли відведеш *чесне* від негідного, устами моїми будеш". "Збурюй-бо молоко, і буде масло". Збурюй воду, і залишиться масло³⁰. Про ангелів наклепникових це, що говорить: "Зробися сиром, як молоко, серце їхнє". Забовтали і сколотили із сиром тління і із сирною водою те масло. "Спливе залізо". Тлінням своїм днем і сонцем, ніби землею, загребли той нам день і сонце. "В сонці поклади поселення своє". "Благовістить день від дня: новий від старого, вічний від тлінного. Ніщо-бо не є добром, тільки Бог, і ніщо не є світлом, хіба він. І саме сонце є то тьма і ніч, це так!" "Пом'янув уночі ім'я твоє..." "Полубили люди тьму" тощо. Бажав Христос збовтати воду гергесинцям³¹, але вони відпросилися. Агарине чадо³² є те саме, що верблюд: любить мутне пити, мішає і збовтує та чистоту згубить. Сир більше масла любить. Що-бо таким допомагає доїти Яковові та Йовлеві вівці та кози? Ці-бо мотилейдці у Єзекіїля, зненавидівши оприснок вічності, з гер-

331

Все походить з безодні глибокого серця,
Після смерті все починається знов.
Так зерно знов дає ростки, так воно ховається вглиб.
Що ж ти боїшся смерті? Ось тобі подоба³⁵.

Так само все, що пусте в твоєму житті, відносить
божественний вихор. Ангел... збурює порожній хаос... Так...
коли пройде важке хвилювання, то... ось священний ковчег!
І тут Ноева голубиця:

Я знайшла скелю. Сатано, плоть, світ — прощайте!
Досить ви мене хвилювали. Тепер у мене святий спокій.
Амінь.

"Арх" (замок) означає те ж саме, що й "арса" (ковчег). Ковчег,
скеля над потопом, кефа, гавань є те ж саме, що і святий цей
початок.

"Той, що входить спочатку [в] οἴγα³⁶, здоровий має ἀρχή³⁶."

Панові моєму
ієрею Якову Правиць[кому]
в селі Бабаях.

90

[У село Бабаї, 31 грудня]

Із Бурл[ука]

1788-го року в останній день.

[Улюблений у Господі брате Якове!
Мир і радість тобі від Господа Бога!]

Зимую в Бурлуці. Коли Господь захоче і не візьме [...] ³⁷ його
від мене, мене ж від тіла, гадаю відвідати Вас [...] Де і коли
померти? Не боїться той, про нього ж [каже] Авакум: "А
праведний житиме вірою своєю"³⁸. "Помічай-бо незлоб'я і
побач правоту..." А я найсолодший [...] мій останок у мені
(посеред Вас стоїть...) давно вже бачу. А що? Коли дістали Ви
від мене листа і в ньому херувимську від мене рагарhрасin?³⁹ Не
знаю. З листом до Василя Павловича послав я до Вас його учня

гесенськими свиньми їдять людську мотилу, збовтавши чисте
з нечистим, але не відбовтавши нездорового від здорового. Ми
ж, о друже, є дітьми Сариними³³, дітьми премудрості Божої,
що вранці б'ють і виганяють із храму все, що безчестить дім
Божий, як ото Христос мотузкою тією. "Мотузка черлена —
вуста твої..." "Це муж, а в руці його вже землемір". Ця мотузка
нешкідливих зберегла вивідувачів Навинових у Єрихоні³⁴. Що
ж бо є ця мотузка? "Дасть мені Господь язика..." "Дух
животворить..." Почуй, сине людський, дерзай і очищай храм
Господній. "Одне просив від Господа..." Мир тобі! Землемірити,
розсудити (у Павла говориться: дух розділення — spiritus
discretionis), звести чесне від недостойного і скаламутити воду,
бовтаючи Духа Святого такою бурею: "Був шум..."

Це є повинність ангелів Божих, намальованих не на землі,
а на небесах.

У тому числі і нам бути бажаю.

Амінь!

Люб'язний друже!

Твій друг [Григорій Сковорода]

Люб'язному другу Наеману Петровичу найнижчий мій
поклін і мир Божий. Так само отцю Василю, другу й братові
у Господі.

Я тілом далекий від вас, але серцем близький.

Серце в нас — щира голубка Ноя.

Ніщо так не дивне, як безодня святого серця.

Тоді святе, коли тільки возвеличує.

Все — трава і лушпиння, все — прах і тінь.

Все минає; серцем людина вічна.

Чисте серце перебуває в любові, але любов залишається
в ньому ж.

Але ця любов є Бог, отже — вічна людина.

О люди! Навіщо ви дивуетесь океану, навіщо дивуетесь
зорям?

Ідіть, поверніться додому! Пізнайте себе! Цього буде
досить.

Амінь.

із Бурлука. Може, не дістали? Гніваюся, але трошки. Багато там доброго. Це пишу у сум'ятті. Не чекайте-бо бесіди, хіба [...] притчі, сухі, немазані. Цілуйте від мене всіх [...] Наума Петр[овича] і отця Василя із Євстафієм і весь клір [...]

91

Із Гусинки, травня 10, [1791 року].

Христос воскрес!
Улюблений друже Якове!
Радуйся у Господі!

Вас не вітаю зі святом, а вітаю люб'язну нашу Христину з дітьми, як малят у Христі. Досконалі ж мудрствують із Золотоустим: "Святу не час творець, але чисте сумління". У Ісаї це правдешне свято зветься: "Радість вічна над головою їхньою"⁴⁰. Головою людині є серце її, що панує над тілесним світиком. І коли ця голова не болить, як у сина Єлисеєвої вдовиці⁴¹, оживленого Єлисеєм, тоді здійснюється на нас висока притча така: "Святій людині кожен день — свято". І в цю-бо мітку влучає Ісаїна така стрілочка: "Радість вічна", тобто безперервна, яка щодня творить пасхи Великдень. Такий же є і Сираховий празник: "Веселощі серцю — життя чоловіку". Ось істинне свято Давидове! "Мир багатолубним — закон твій". Що за користь, коли на повітрі — не в серці — погідно і весна? В серці ж таке: "Схвилюються нечестиві..." А я щоденно таку пісеньку співаю: "Христос — моя сила..." Від чуття чистого у Господі празникують. О чуття чисте! Як небагатьом ти є другом! Про нього ж приказка така: "Чисте небо не боїться блискавки і грому". О Боже мій! Як світ це зневажає! Яке ж знову воно велике! А чи важко це доказати чи викрити? Це пантекостія⁴² через три дні! Це подання, обіцянка! Це надії звершення і вінець святові Пасхи! А чи щось здійснилося? Ось що: "Серце чисте створи, в[еликий] Боже..." О чуття (знову кажу) чисте! О серце! Як небагатьом ти другом є! Завершу із Соломоном: "Хто скаже: "Очистив я серце своє..."?"⁴³

Ось яким святом, друже мій, тебе вітаю чи кажу полелінському μακαρίζω, убажаю. Це свято від твоїх вулиць не віднялося, як пригрожує Ісаї. Ти йому, а він тобі є друг.

334

Співрадій же зі мною. Адже і я, милістю Вишнього, сподобився цього небесного торжества і шуму тих, що празникують, бути співучасником. Це єдиний є мій жеребок, і спадок, і премудрість, кінець, цвіт і плід життя та трудів моїх заспокоєння; і все добре мені — серце чисте. О! Тоді б те здійснилося на нас: "Клявся у гніві моему". "Коли ввійдуть у спокій мій?" Тобто бідами і трудами побив я їх. Чи ж не доберуться тепер до мого свята? Прости, люб'язний! Від надлишку сердечного набалакав багато.

Ваш співторжественник Григ[орій] Вар[сава] Сковорода.

Через дітей Захаржевських⁴⁴ маю листа від Михайла⁴⁵. Боже мій! Як прагне до нас. Хай вистраждає (залиши його) прокляття гніву Божого, коли якимось сягне у мир нашого свята. Ті, що люблять Бога, йому єдиному грішать на те, щоб справдився перед ними у словах своїх, і тим ліпше перехилить таких на свій бік.

Дістав на Світлій седмиці⁴⁶. Коли вже святкує, перешліть "Михайло-сатано-махію"⁴⁷. Але це передаю на волю Вашу. Люб'язному Наеману Бар-Петру⁴⁸ радість і мир Божий від мене з усім його гніздом і з пташам Іллею. Також отцю Василю, і отцю Євстафію, і бідненькому моему Любачину, сліпенькому, і всьому вашому кліру добросердний мій поклін. Амінь!

Це пишу через Олексія Юрійовича⁴⁹. Він при мені жалівся, ex musca elephantem faciens⁵⁰, що не міг у вас (у друга!) випросити дурнички — кілька трояндових кущів. Про це він вельми трагічно розповідав. Чому Ви такі скупі та горді? Навіть ідучи мимо, не обіцяв до Вас заїхати. Відвідайте його й мир сотворіте!

Панові моему
отцю Якову Правицькому
в селі Бабаях.

335

[У село Бабаї]

1792-го року, січня 5-го, із Гусинки.

Улюблений друже і брате у Христі Якове!

Радуйся з люб'язною Христиною і з дітьми в Новий цей рік!

О Боже! Гей! Мені давно нудно, що з Вами не бесідую. Коли в цю зиму чи весну не стягну свого тілесного тлінного линовища (exuvium), подбаю побачити Вас і насолодитися бесідою у Христі, що мене знає і я його... Тепер же голубиними крильми любові відвідую Вас. Прости, люб'язний, що на твого й твого чада листа не відповідав. Серце справді бажає, але старість і лінь є холоднокрівна. Пишу адже вам, хоч і хворий. Благословен Бог мій! Коли є немічний, тоді й сильний є із Павлом. Хвороба моя — це старість, тік кровний і вогневиця не так через неповстримність, як від неналежного харчу. Ліва частина примучує мене, а частина добра в боках дому мого. Сара моя погляджує мене... О discors concordia regum!⁵¹

Хай здивується розум твій від мене. Пришли, друже, Злотоустого, справа в тому, що людина є всієї Біблії кінець, і центр, і гавань. Вона жертва, олтар, фіміам і все інше...

Нині Вас доручаю з улюбленою Христиною і з дітьми Богові Авраамовому і пробуваю,

люб'язний друже,

До Вас вседбалий старчик Григ[орій] Сковорода.

Люб'язному у Христі отцю,

його преподобію

панові Якову Правицькому

в селі Бабаях.

[До Йоїля]¹

[Із села Коврай до міста Переяслава, початок січня 1758 або 1759 року]

БОЇТЬСЯ НАРОД...²

Блажен, о блажен,
Хто з перших пелен
Себе присвятив Христові,
День-ніч в його мислить слові,
Взяв іго благаєе,
Ярмо взяв легкеє,
До того звик,
До цього навик.
Це жереб святий.

Солодке це визнаєш, впасти
Не зможеш в мирське й пропасти, ні!
В горі й біді не скучить,
Ні меч, ні вогонь не розлучить,
Все сладість розводить,
На серце не сходить,
Хіба тому,
Знати кому,
Скус далось дорогий.

Життя ти — Христе,
За мене вмер теж.
Мав початки дати швидко
Літ моїх, а дав наслідки.
Зітри серця твердість,
Вогню пали щедрість
На смерть марноті
І злому в житті,
Живу тобі, мій світ!

Коли ж від гріхів воскресну,
Вдягну плоть я небесну,
Ти в мене, в тобі вселюся
І солодкого нап'юся.
З тобою в бесіді,
З тобою в совіті,
Сонце знайде,
Сонце зійде —
Це вік злотих літ!

[Настав Новий рік, радуйся по-новому, шановний добродію!
(хай буде гарним для тебе Новий рік!)
З новим здоров'ям, друже, з новим щастям!
Про це, дорогий Іоїле, молисься Григорій,
Молодий любитель еллінів, а твій старий друг]¹.

94

До Гервасія [Якубовича]

[Із села Коврай до міста Переяслава]

Найпревелебнішому у Христі отцю Гервасію⁴
Григ[орій] Сковорода бажає доброго здоров'я!

Ти уже готовий до від'їзду. Нам здається, що ти вже линеш на крилах. Тому на ознаку нашої синівської любові й пошани до тебе прийми від нас пісню відхідну, яка називається по-грецьки апобатеріон. Апобатеріон походить від грецького слова *αποβαίνειν*, що означає відходити, від'їжджати. В пісні тих, що від'їжджають, проводжають побажаннями добра і різних благ. Правда, наша пісня майже зовсім селянська і проста, написана простонародною мовою³, але я сміливо заявляю, що при своїй простонародності і простоті вона щира, чиста і безпосередня. Царів і тиранів ми часто всупереч нашій волі вихваляємо, але з друзями справа зовсім інша. Те, що тут сказано, викликане не силою, не страхом, але прихильністю. Від лестоштів моє серце не менш далеке, ніж Китай від Португалії. Але чого я виправдовуюсь? Хіба хто мене звинувачує? Ніби я не знаю твого серця або твого ставлення до мене? Я знаю,

338

що ти її із задоволенням приймеш не тому, що це пісня; не тому, що вона звернена до тебе, а тому, що належить мені, якого ти не ненавидиш, щоб не сказати — любиш. Ми зараз, сумуючи за тобою, втішаємо себе цією пісенькою, співаючи її під звуки кіфари або ліри⁶. І в подальшому, коли цей сум збільшився від розлуки з тобою, будемо пом'якшувати й його тим же способом, поки...

Якщо боги дадуть можливість побачитись із тобою. Якщо ж вишнім бажане буде інше, ми, однак, вірно будемо берегти пам'ять про тебе.

Прийми слово, яким завжди закінчується лист: бувай здоров, чого часто не позбавлений і той, хто тобі посилає листа!

1758 року, серпня 22, з села Коврай.

REVERENDISSIMO S[ACRO] S[ANCTO]
IN CHRISTO P[ATRI]
GERVASIO CAPMEN APOBATERION⁷

Чи пісня на відхід⁸

Їдеш, нас покинуть хочеш,
Їдь здоровий, цілий, отче!
Будуть хай вітри погодні,
Тихі, жаркі, нехолодні,
У щасливу путь
Хай шляхи ведуть!

Мандрівні хай щезнуть страхи,
Спіте, подорожні прахи,
А слухняні, добрі коні
Хай несуть як по долоні
У щасливий слід,
Мов гладенький лід.

Оболоки, геть невірні!
Хлющі, не ідть надмірні,
Не печи, пал полуденний,
Місяцем твій озаренний
Доброщасний путь
У ніч всюди будь!

339

Той твої направить ноги,
Хто дав землю і дороги
І оте, котре високо,
Хай твій шлях хоронить око.
Щасний хай відхід
Доброславить вхід!

Краю, порадій щасливий —
Муж приходить добротливий.
Кинь заздрості звичаї!
Щасний, хто його пізнає.
На ясний вінець
Добрий хай кінець!

95

До Кирила [Ляшевецького]⁹

[У м. Воронеж] [1761 р.]

Щирий друже, найдорожчий Кириле!

Чи повіриш, що мені бракує слів написати до тебе? Бракує. Однак я вирішив трохи побалакати з Кирилом. Я послав тобі один за одним три листи, в яких не було, як кажуть, нічого святого, крім звичайних дрібниць, крім справді пустих справ. А чого б ти чекав від людини, яка всю себе навіки присвятила музам, як не того, що стосується виключно вдосконалення душі? Ти говориш, що я обіцяю величні речі. Так воно і є, мій друже, якщо зважити на мою душу і бажання, хоч не завжди бажане здійснюється. Про мене, хай інші дбають про золото, про почесні, про Сарданапалові бенкети, про низькі насолоди, хай шукають вони народної прихильності, слави, ласки вельмож; хай одержать вони ці, як вони думають, скарби — я їм не заздрю, аби я мав духовні багатства, і той хліб духовний, і той одяг, без якого не можна ввійти у вельми прикрашені чертоги небесного жениха. Всі свої сили, всю свою волю я сюди скеровую: хай зникне все тілесне! Павло проголошує: "*Я все втрапив і вважаю це дрібницями, аби лиш знайти Христа*". Я також кричу: *переслідую і, можливо, наздожену*.

Адже у великому достатньо і бажати.

340

Але ти хочеш, щоб я ясніше показав свою душу. Прощу: я все лишаю і залишив, щоб протягом всього свого життя досягти тільки одного: зрозуміти, що таке смерть Христа і що означає його воскресіння. Бо ніхто не може воскреснути з Христом, якщо спочатку не помре з ним. Ти скажеш: дійсно, чи ти не тупий, якщо до цього часу не знаєш, що таке воскресіння і смерть Господа, тоді як це відомо жінкам, дітям, всім і кожному. Звичайно, це так, мій Кириле, я тугодумний і тупий разом з Павлом, який співає: "*Я все витерпів, щоб пізнати його: і силу його воскресіння, і його страждання*".

Яке це має значення? Зваж, про що він каже. Що значить *пізнати його і силу його воскресіння*, як не пізнати Христа і силу воскресіння його? О жалюгідна тупість наша! Ми уявляємо себе у фортеці Святого Письма і, можливо, не знаємо, що таке бути хрещеним, що означає вкушати від священної трапези. Якщо це за своїм буквальним смислом, як звичайно думають, зрозуміле, то для чого було говорити про таїнства? Хіба розумно називати незрозумілим і таємним те, що всім ясно, навіть недосвідченому? Давні фарисеї й книжники з пихою думали про себе, що вони розуміють закон Мойсея, і однак Христос назвав їх сліпими. "*Бо хто пізнав розум Господній?*" Це дійсно говорить Павло про Святе Письмо, в якому розум Божий ховається, замкнений, недоступний і запечатаний. І хто ж зірве печатку?

Тепер ти розумієш, мій найдорожчий Кириле, що має на увазі, до чого прагне і чого жадає моя душа, щоб не питати про те, чим я займаюся. Але послухай, що мене особливо вразило у Сенеки, слухай уважно. Ти робиш найкращу і для тебе рятівну справу, якщо, як ти пишеш, твердо ідеш по шляху здорового розуму! Як нерозумно випрошувати те, чого можеш сам досягти. Не треба здіймати до неба рук, не слід умовляти сторожа храму допустити нас до вуха статуї, щоб нас могли краще чути. Бог біля тебе, з тобою, в тобі. "Я так кажу, Луцілію: всередині нас — священний дух, який стежить за нашими добрими і злими ділами й береже нас; як ми з ним поводитимось, так і він поводитиметься з нами. Добрий муж без Бога ніхто".

О Кириле! Чи не здається це тобі громом з третього неба? Чи не з того це числа, якого людям, тобто відданим плоті і світові, не можна сповіщати? Ось моя розмова.

Бувай здоров і воздай мені любов'ю за мою любов!

Липня 19, [в Стариці].

341

До Федора Панасовича Жебокрицького¹⁰

[1764 р.]

Любезному приятелєв Федору Афанасьєвичу
Жебокрицькому в Дмитровку

Найдорожчий юначе, мій Федоре!

Даремно ти чекаєш від мене сьогодні чого-небудь іншого, крім дрібничок. По-перше, я зайнятий, і потім — немає відповідного настрою. До того ж, коли я це пишу, один балакун меле мені на вухо всякі нісенітницї, незважаючи на моє обурення і мою зайнятість, і нема Аполлона, який би мене від нього захистив, як він захистив Горація. Пізно ввечері Гриша сповістив, що є листоноша, який відїжджає завтра вдосвіта. Всупереч моєму щоденному звичаю, я при світлі лампи приготував два листи. Бо і ніч тепер коротка, і очі в мене болять, і, крім того, маю звичай вставати рано. Чому ти досі мовчиш? Щодо мене, то я раніше писав тобі, якщо випад... Якщо ти хворієш тілом, люди тебе назовуть нещасним, але не я. Якщо ти твердо ідеш *шляхом*, яким почав іти, то, на мою думку, ти щасливий. Іди, слідує, дивись навкруги, дивись вперед, шукай, стукай, настоюй, але уперто і наполегливо: Царство Небесне, як і дівоча незайманість, любить, щоб його брали силою. Хтось слабшає? Ти зміцнюйся. Хтось ображається? Ти знось образу. Хтось вдається у розпач? Твердо стань на якір. О, щасливий той, хто вступив на шлях *Господа!* Але тричі, чотири рази блаженний той, хто несхибно йде по ньому. Лише *стійкість* одержить у нагороду вінок. Лише вона одна, але, на жаль, майже ніхто по-справжньому і серйозно не слідує за цією направляючою ниткою. Жоден філософ, жоден художник не такий самотній, не покинутий так на самого себе, як той, хто вчить про вічне життя. Появу такого *будівника* світ висміює, мудреці називають його дурнем, ценці під машкарою благочестя переслідують, еретики, хитро перетлумачуючи, спростовують, юнаки уникають, старці гребують, царі пригнічують, бідні зневажають; і чи не здається він тобі якимось царем блазнів? Але він знає своїх і знає, для кого він воскресає. Яка безчес-

на людина не бачить його живим? Але хто, крім обраних, бачить його воскреслим? ["О глупина" та ін.] та ін.

Але бувай здоров, мій найдорожчий!

Твій в Господі Григ[орій] Сковорода.

22 квіт[ня], [з Харкова].

До Василя Максимовича¹¹

Харків, місцевий [лист], друга половина 1764 року

Люб'язний друже, Василю Максимовичу!

Слава для людини — неоціненний скарб. Справедливо ми чинимо, що чесно зібране багатство зберігаємо, а вкрадене відшуковуємо. Та ж справедливість вимагає від нас, щоб ми чесними справами наживали і зберігали собі славу, а вкрадені наклепницькими пазурами дбали знову собі повернути. Ви, друже мій, гадаю, повірите, яких злобних я маю наговорювальників. Коли б вони мені приписували звичайні беззаконства, терпів би. Але ці немилосердники таким необмеженим дихають на мене наклепництвом, що, окрім мови про надзвичайну зіпсованість мого норову, як вони проповідують, чинять мене душепогубником чи еретиком і через це забороняють підлеглим своїм слухати мої розмови. Цього я не терплю і зробив коротке очищення, яке Вам, другові моєму, і посилаю. Воно хоч не може стулити їхніх гавкітливих щелеп, але трохи прищемлить їх, щоб незлобнії правдиві серця менше терпіли од цих зваб.

Друг ваш Григорій Сковорода.

По-перше, ходить думка, начебто я деяким юнакам доказував, що ця чи інша якась стаття людського життя шкідлива та нещаслива і навпаки, деяким статтям приписував істотне блаженство. Але чи міг я мати таку безумну і шкідливу думку? Ті, що пізнали мене внутрішньо, ті досить запевнені, що я

щодо цього маю спільну думку із Максимом святим¹². Він каже, що ніде немає злості, ніколи ні в чому. Як же так, коли бачимо, що майже скрізь сама злість? Він навчає, що злість є нічим іншим, тільки тими-таки створеними Богом речами добрими, але які приведені кимось у нелад. Ось, наприклад, наклав хтось на голову чобота, а на ноги шапку. Нелад лихий цілковито, але щоб шапка чи чоботи не були корисні людському життю, хто скаже? А скільки я бачив, що такий нелад переважно залежить від розгляду часу, місця, міри й особи. Наприклад, у гарячий літній полудень немає резону шубу тягати; або коли хто заснув не в час, і без міри, і не на місці — це достойна догани непорядність, але не сон чи гнів — все-бо на благо. І хіба я не розумію, що мудрі люди життя людське уподобили комедіальним ігриськам? Можна сказати, що ти цього образу за природою в театрі не можеш вдало з'явити. Але чи можна сказати, що та чи інша особа комедії шкідлива, коли її з'явив добrorозумний творець? І великі персони, і прості маски премудрий творець визначив у важливій цій життя нашого комедії. Розмірковуючи про якість чиєїсь природи, можу я сказати, що ти, наприклад, гидливий, жалісливий, несміливий — лікарем чи кухарем бути тобі не варто. Але коли я комусь казав, що лікувальна наука і кухарське мистецтво шкідливі? Часто я мовляв, що тобі чи іншому бути священником чи чернецом не за природою, але щоб сказав, що священство чи чернецтво стать шкідлива — ніколи такого не було. Хто за натурою своєю копіткий і старатливий, такому можна сказати, щоб не намагався стати градоначальником, де постійні є оказії до гніву та незгода. Але чи можу я подумати, щоб людському свавільству непотрібні були командири? Даруйте мені! Не такого простого досяг я поняття, щоб зійти до таких дурниць. Багато хто називає мене розумною людиною, але такі думки можуть прийти хіба в скажену голову.

Коли ж я зможу завірити правдолюбні і незлобиви серця в тому, що мені ніколи в розум не приходило називати істотно шкідливою будь-яку стать життя і що я учив завжди оглядатися на свою природу, коротко сказавши — пізнати самого себе, до чого він народжений, адже нікого Бог не обійшов ласкою. Тепер же я тим-таки до істини схильним розумам залишаю на розсуд — за це огуди чи хвали я достойний? Тільки покійно прошу взяти до розгляду таке: звідки поміж народу такі непорядки, розрух та неспокої? Чи не від того, що численні,

за приказкою, не народилися до священства, а повлізали в ризи, тобто, не будучи грибами, повлізали до кошика? Через те й чиниться, що одних священство добрими зробило, а багатьох проклятими. Звідси чиниться, що найпростіша стать буває причиною людині щастя, як вона природна їй. Коли правдиво і гарно кожен свою персону з'являє, звідки така сутолока в театрі? А від того, без сумніву, що невдало з'являє, а невдало, безперечно, від того, що його природі незгідно, йому шкідливо й суспільству недобре. Багато є таких, що добрі були б купці чи орачі, якби взяли за невластиву їхній природі стать. Інші були б управні стряпчі, коли б у чернецтво не влізли, в якому той один, котрий повстав супроти природи, більше наробить спокус, аніж п'ятеро чесних можуть це залагодити, як звичайно буває в комедіях. Ось моя думка й намір, через що я завжди радив молодим людям погоджуватися зі своєю природою, щоб вони в театрі життя нашого могли зберігати добropристойність, що буває в майстерних акторів. А коли хто випадково натяг машкару, не зовсім його натурі відповідну, щоб, скільки можна, вдало в ній чинив без спокус і щоб хоч трохи від того жалоби поміж народом і нарікань перед Богом зменшилось у стані своєму. Я б сам сьогодні кинув би свій стан і вступив би в інший, коли б не відчував, що копітка моя й меланхолійна природа відповідає найпростішій приватній і самітній машкарі, в якій, коли не можу ні в чому любій вітчизні служити, то в крайньому разі всією силою дбатиму не бути нікому ні в чому шкідливим.

Є ще один наклеп, важливіший інших намов, а саме: кажуть, ніби я засуджую вживання м'яса та вина. І це є увіч маніхейська ересь¹³, давно вже проклята святими соборами. Інші мені приписують й те, начебто називаю самі по собі шкідливими та негодящими золото, срібло, дорогу одержу та інше цьому подібне. Те чуючи, сміються ті, котрі моє серце знають. Правда, що був час і тепер буває, що я через внутрішню свою економію утримуюся іноді і в дозволені дні від м'ясоїдства та вина. Але чи лікар осуджує, наприклад, часник, коли вживати його не велить, як комусь увійшов до очей шкідливий жар? Адже це відомо, що всі добростворені всещедрим творцем речі не всім і не завжди бувають корисні через певні обставини. Правда, що деяким я радив, щоб вони обережно ставилися до вина чи м'яса, а іноді й зовсім їх від того відводив із огляду на їхню гарячу молодість, але коли батько малому синку вириває

із рук ніж і не дає йому користуватися збройовим порохом, а сам ним користується, чи не виказує це ясно, що він ще не доріс до того, щоб користуватися цими речами і повертати їх на свою користь, до якої ті речі винайдені? Ось звідки мене почали вважати за Маніхеевого учня.

Достеменно, будь-яка їжа чи пиття корисні й добрі є, але треба зважати на час, місце, міру й персону. І чи не біда була б змішана зі сміхом, коли б хто дитині в колісці налив смоктати гострого оцту, восьмирічному хлопчику дав чарку міцної горілки, а мисливцеві, що повернувся з полювання чи змерзлому від довголіття старому підніс солодкого молока? І як неправильно пошанували мене за Маніхея, так й не по заслузі моїй вважають за багатствоненависника і людиноненависника, тобто за такого, що тікає від людської спільноти. Коли Бог визначив мені в простій масці грати в театрі, то треба зберігати добропристойність і в уборі, і в спілкуванні з достойними людьми і завжди пам'ятати про свою перед ними мізерність. Це я, сам дбаючи виконувати, радив так чинити й іншим і через це потрапив у наклепи, від яких коли буду звільнений за допомогою добrorозумних та милосердних сердець хоч трохи, то невинність моя, ставши безпечнішою від цих немилосердних докірників, допоможе мені легше виконати Господню заповідь: "Любіть ворогів ваших" і таке інше...

98

До Йова [Базилевича]¹⁴

У листі Ваш[ого] високопр[еподобія] до отця Йосипа приписаний і мені поклін знищив мій сумнів про Ваше до мене серце. І я не вважаю Вас із числа тих, котрі вустами своїми благословляють, [а серцем клянуть].

І достеменно шляхетній душі властиво хоч ненавидіти когось, та явно, а не ховати добросхильним лицем свого недоброволення, це природно рабським серцям, що народилися на лицемір'я та лжу.

Вітаю Вас із не зовсім ще проминулим святом, а більше з бажаною відсутністю його високопреподобія достохвального нового святогорського ігумена отця Кордета¹⁵.

346

Гадаю, кожен чесний учень поболить серцем, що позбувся такого і великого члена тіла. Але що діяти? Цього вимагали того мужа великі заслуги.

...Безперервно в школах, храмах проповідував, наставляв непросвічену і світськими гадками осліплену юність студентську словом і життям і, будши рідненьким учнем любові насадника Христа, скрізь і завжди, ніби грим, гримів про згоду і конкордію¹⁶, найбільше в компаніях.

Що ж до мене, то я цього чистосердечного мужа уподобив би святому пророку Йоні, який, скинутий у демонородні хвилі, цілому училищному кораблеві добротишся, а його керманичу зродив полегшу. Адже він, окрім того, є вельми б *βίκονομος ανηρ*¹⁷, при тому тямить арифметику *καί τα γεογραφικά*¹⁸, коротко сказати, *καί ταίς μοναίς καί άμα πολυταχυμοσυναίς πεφνῶς*¹⁹, до війни і миру, до Бога і світу.

Розсіюючи навсібіч користь, як сонце проміння, був він і мені б *βάσανος*²⁰ до розпізнання деяких людей, яких би я ніколи не взяв, які вони, коли б не його з ними друж[ба]: *βμοίον προς όμοίον ό θεός*²¹.

Про його філософські тонкощі, що навіть до четвертого неба проникали, нічого вже й говорити.

Але хтось іще дерзне до достойного привести закінчення пана Барбая? Має такий неодмінно бути *ά πο τής άντής στόας*²².

Отже, залишається вам молитися, щоби Аполліс, що зачав образ Венерин, сам і домалював.

Однак що належить до персоні, у якої я розпостер веселу мову свою, тобто до Вас, завжди був і є пошанувач, а добра бажальник і всіляким іншим особам.

Вашого високопреподобія
пошанувач і слуга,
студент Григорій Сковорода.

Квітня 18, 1765, із Довжка.

Його високопреподобію
панові отцю архімандриту
і ректорові Іову
у Харкові
всепошанівно.

347

[До Василя Степановича Томари]

[Із Харкова у Грузію 20 серпня 1772 року]

Не поїду до Вас тому, що мене любите: місяць здаля світліший, музика — приємніша, а приятель миліш. Все те, що поблизу не таке миле, миліша юність, коли минула, а старість, що наближається, менше бажана. А коли є в нас самих простацька частина, обмежена тісною місця і часу, яка розділяється ріками та віками, то, супроти того, є тут-таки і стихія, нам не підпорядкована, але яка володіє нами. Катон у "Ціцероновій старості" говорить, що тіло від праці стає менш рухливе і ледачіше, а дух швидкопарніший, все більш і далі рухливий; чому ж не можна по цій формі вилити те, що затінним тільцем чим віддаленіше від друга, тим ближче серцем. Серце його бачу і з'єднуюся тісніше; а Єремія навчає, що справжньою в людині людиною є серце, а не тіло стихійне [гл. 17, вірш 9]. І цілком людину бачить той, хто бачить і серце її, і любить, хто любить думки її; любити, і разом бути, і в єдності жити — все це одне. Це є правдешне зібрання і товарицькість, а не те щоб в одних стінах зібратися за тілесними опудалами, серцями ж розбрестися, бажаннями і радами вразитися, як небо від землі; єдність ані в тілесній подібності, ані в тій-таки статі, ані в спільному дасі, ні в кількості літ чи в ровесництві, ні в земляцтві, ні в одноземстві, ні в небесах, ні на землі, але у зв'язаних союзом Христової філософії серцях. "Є в них одна душа..." (Дії). Я з-за гір та рік вас бачу, люблю й шаную, але бачу душею і люблю нею-таки. Коли любите Євангеліє, — а звісно ж, любите, — коли любите духа Божого, серед найзахованіших таємностей серця вашого живого, — цьому Вас і Вам подібних доручаючи, пробуваю.

[До Якова Івановича Долганського]²³

[Із Харкова (?) у місто Острогоськ, 1772 року]

Скажіть мені, що значить оце Ваше: "Сильно ви мене [примусили]", також і те, дуже для мене ці звістки неприємні... Хіба ви противитеся, щоб Вас [примусити]? Я не диспутант, а ви не супостати²⁴. Чи ж хіба Павло те має говорити, що нашим растарілим гадкам любо, а не те, що Божій правді догідно. Мені здається, що ви промовили ці слова не як цікаві, а як раби, що не слухаються біблійної правди. Хіба за подоланням? Коли так, покиньте це з нутра рабство, а полубіть її, як син. Догадується дещо, ледве не внутрішньою таємницею нашептувач і тут приєднався — той, про якого написано: "Постали ангели...", і за співом пташину пізнати можна; справтеся із таємницями сердечними, чи не вкрався цей змії до тих думок, котрі, шукаючи істини Господньої, біля вишнього столу присутні. Я з Августином мовлю, що він скрізь сітки поставив, навіть при самому небесному столі, всередині самого палацу, де бенкетують ті, що прагнуть правди; він-бо причиною цьому шалчивому випадку. Друже, як вийшов ти? Чи ж можна веселим бути при тому столі без шлюбної одежі? Чи можна охоче їсти? Хто говорить це, дуже мені неприємно. Хіба примусите їсти? У мене поклику немає. Пізнавайте самі, що це за дух, душець, душа, день, сьогодні — обдивіться гаразденно вдома. "Вороги людині домашні його". Я його у вас жахливо не люблю через те, що вас люблю. Він хоче від вас бажання викликати до цієї їжі, викрасти і, здається, так шепоче: Навіщо тобі такі високості? Та ти ж їх і збагнути не в силі, а можливо, й не народився; тим тобі шкідливіше. Будь задоволений тим, що вмієш, — а це все утверджує священними словами, щоб від священних книг відволікти, подібний змію²⁵, який зібраний із тих-таки квітів, з яких бджоли найсолодші щільники збирають. Божі соки за природною грутою в отруту перетворює, він нас усіх спокушає, в Спасителі нашому, що перебуває в нас, а нас у ньому; нікому цей змії заважати не посоромиться; кажи, говорить, хай каменем хліби будуть; навіть, мовляв, за духом сумувати, досить за плоттю самою. Ось іще: "Але Христос наш говорить,

що одного хліба для насичення не достатньо; два народження, дві і людини, і два життя". Скільки лихий змії силувався, щоб кинути додолу Спаса нашого, але цей благий чоловік усе вгору до Господа, до Духа, до Бога — і так залишив його, не зміг від небес до землі прихилити. Дух Божий до Духа Божого підіймається, а лихий додолу тягнеться. Я тепер кажу і давно казав, що Священне Писання треба читати зі страхом Божим, залишивши всі свої простацькі світські, плотські повір'я долу, так як Авраам осла з рабами, виходячи з Ісааком на гору Богу. Тоді не говоритимеш: це мені неприємно, те моїй думці супротивно, інше мене прасує і, здається, не так треба, та не можу переконати. Чи ж бо не спокушав Бог Авраама, тобто чи не мучив словом істини своєї святої? Як можна, щоб благий дух Божий вимагав смерті єдинородного сина його? Але, Боже мій! Яке віддане серце в незлобивій тій душі було тоді! "Це я, будь ласка, ах, не суперечитиму, ніби не знаю, що ти там ще мудріший, де здаєшся непристойним". Я цього не розумію; мій розумець малий, але чи можна, щоб я зле про тебе й про слово твоє подумав? Зволь, один по мені спадкоємець — і того для тебе заріжу; легше мені всього на світі позбутися, аніж твоєї дружби; вона-бо є в погодженні дружби, а ти мені вождь. Скажи, прошу, як такому серцю не відкриє Бог? О, бідні ми з нашими рабами та ослами! Туди ж, на гору піднімимся, тобто силуємся, але там майновитим не дають... Покинь гадки, омий болото і випери одіж, залиш усю свою простоту, а тоді підіймайся; доки своє несеш, поти своє хвалиш, а хвалячи своє, огудиш Боже. Хай будуть же ризи твої білі. Що за риза? Послухай Ісаї: "Одежею веселощів одягнуті"²⁶. Що за веселощі? Послухай Сираха: "Страх Господній звеселить серце". Це є жезл, що розділяє море, хай не потонемо, як олово, це є ключ, який відчиняє, відчинить, а хто зачинить, той і відкриє. "Страх Господній — дар від Господа; люблення Господа — преславна мудрість". "Премудрість і покара. Страх Господній..." "Ім же являється (не всі його знають), розділяє себе і бачення його" (Сирах, гл. 1).

До Якова Івановича Долганського

Люб'язний приятелю, Якове Івановичу!

Дістав я листа Вашого. В ньому просите, щоб побесідувати з Вами зрозуміліше, аніж тоді, коли приятель приятелеві живо розумному позиру бачиться, ніби той, що тайно бесідує.

Таки правда! Друг, що є відсутній, хоч часто перебуває у внутрішніх наших очах, але коли не пише й не говорить, тоді він подібний присутньому другові, однак німому.

Розмова — це звідомлення думок і ніби взаємне сердець цілування; сіль і світло компаній — союз досконалості. Але як не можна про плодоносний сад звідомити другові без зерен та сілків, так годі думки занести в приятельську душу, перевести і розмножити, хіба через зерно або проказаного, або на папері накресленого слова. І як зерно за своєю зовнішністю мале й мікчемне, але 1000 садів у ньому заховується із потаєним джерелом плодоносного Божого духа, так і слово за коливанням повітря і за накресленням своїм є мізерне, але за силою притаєного всередині духа сіється на серці й плодопринось нову живність і нові діла і є важливе. Лихе зерно лукавого світу приносить терня, що змучує душу. "Глять бесіди добрі, а звичайні..."; і хто сіє в смерть, пожне зітління душі. Але, навпаки, зерно доброго слова проросте у серці: "Любов, радість, мир, довготерпіння".

Немає іншого й гіркішого нещастя, як коли душа болить. Вона ж болить тоді, коли болять думки. А думки болять, коли родиться в серці таке: "Щоб не був серед вас корінь, який вирощує їдъ та полин" (Повторення закону, гл[ава] 29, вірш 17²⁷).

Не такі розмови слухав Ісаїя, що каже: "Господи, в череві прийняв, і поболів, і народив дух спасіння твого..."²⁸. Не впадімо, але впадуть усі, хто живе на землі.

Живуть на землі такі, що ні про що не гадають, окрім багатитися, наїстися, напитися, одягтись. Втікайте від розмов з такими, котрі збагатитися хочуть. У серці їхньому погане сім'я, яке плодопринось жовч і зміїну труту, що душу вбиває.

А коли впало (і не можна без того, кожен бесідник є сіяч), дивіться, щоб проклятий цей ідолопоклонства корінь вгору не

піднявся. Рада є початок діла, сім'я і голова. Моліться тому, про кого написано: "Той зітре твою голову". Добре сім'я є Священне Писання. "Прийде сівач сіяти". Лихе сім'я є манір [...] зміним сім'ям, і між сіменем жони покладу ворожнечу між тобою... А що це за жона — євангельська премудрість і вся Біблія. Послухай Сираха: "Виростить його, як мати, і, як жона, дівство прийме, і ухлібить його хлібом розуму, і водою премудрості напоїть його" (гл. 15). Прочитайте й 14-ту главу. Звичайно, це та жона: "Прийдіте, і їжте мій хліб, і пийте..." Гей, добре будьмо, хай будемо синами тієї, "що я мати всім нам".

А я як був, так і тепер є супутник, співробітник і покірний слуга.

Гр[игорій] Сковорода.

1773, лют[ого] 15, із Бабаїв.

Милостивому государю

Якову Івановичу, живописцю, панові
Долганському, в Острогозьку.

102

До Володимира Степановича Тев'яшова

[У місто Острогозьк]

Милостивий пане!

Лист цей такий, як той, що пробігає поштою мимо приятеля і разом кричить: "Доброго дня!" і "Вибачай!.."

Я більше не в Бабаях, а живу у Липцях, у Олексія Івановича Авксентієва. Одне слово, сказати: "Господь пасе мене..." Тут пишу начисто "Розмову"³⁰. Будь ласка, потерпіть до нового року, і все Вам воздам. Сам себе зобов'язав і сам себе розрешу від самообіцяної обітниць.

Високомилостивому панові дорогому Вашому батеньку принесіть найнижче від мене пошанування. Також милост[ивому] пан[ові] Івану Петровичу.

І Мирон Семенович хай возвеселиться у днях своїх, як у день жнив.

352

Насамкінець, бажаючи принести лицеглядне мое всім вітанья, перебуду, милостивий пане.

Вашого благородія

найнижчий слуга Григ[орій] Сковорода.

Із Липець, 28 лист[опада] 1774.

103

[До Дмитра Автономовича Норова]³¹

[Харків, місцевий; друга половина липня —
перша половина серпня 1775 року]

Вибачайте мені ту сміливість, з якою зважуюся я утруднювати Вас трохи важливою справою, яка викличе тільки омерзіння до мене у Вашому серці. Але коли б дозволено було б мені від Вас з'ясувати ясніше весь той предмет, який побудив мене постати тепер перед Ваш лицегляд, то, я гадаю, велике утруднення було б дати мені на нього милосердне рішення. А над те побачили б, що трохи важливі справи іноді бувають не без корисної приємності. А при тому воістину признаюся я, що не осмілюся б я більше податися під Ваше покровительство через те, що мене вперше зволили перед собою бачити, тому що Ваш звичайно покірливий дух, мудрість і правосуддя породжують у мені деякий острах в ті ж таки хвилини, коли подумаю перед Вами постати, і не відаю, чи це від радості відбувається, що Ви мені милостиве рішення ударуєте, чи від того, що позбудуся навіки моєї надії приносити моїй вітчизні користь, над міру вищу.

104

До Івана Григоровича [Диського]

Від 20 листопада 1778 року,
Ізюмської провінції, із Бурлука.

Милостивий пане, Іване Григоровичу!

Згадавши Ваше людинолюбне серце і давню Вашу любов до мене, надумав поклонитися і кланяюся Вам і всьому Вашому

353

дому. Коли Ви досі серед живих — доброволно тих, що живуть з Вами, коли ж Ви померли, — тоді Вас ублажаю. Смерть мужеві — спокій. Я досі мандрую, обносячи тлінне тіло; обточна броня моя є доброморальна невинність, а ця втіха моя є любов'ю до Бога і до його премудрості. Живу як такий, що нічого не має, а все утримує, малим цим бути навчився. І, ніби мореходець, пливу, виглядаючи, чи не видно солодшого всіх бід пристанища — смерті... Надія моя — Господь мій — всередині мене є; його крильми я притіняюся, і Вас, і весь дім Ваш йому ж доручаючи, пробуваю.

Милостивий пане, Вашим вірним слугою
Григорій Сковорода.

105

До Артема Дорофійовича [Карпова]³²

Із Гусинської пустині
Полтавської губернії Прилуцького повіту,
1779, лютого 19.

Люб'язний пане, Артеме Дорофійовичу!
Радуйтеся та веселіться!

Ангел мій, мій охоронець, нині зі мною звеселюється пустелею. Я до неї народжений. Старість, бідність, смиренність — ось мої з нею співжилці. Я їх люблю, а вони мене. А що я роблю в пустелі? Не питаєте. Нещодавно один про мене запитував: "Скажіть мені, що він там робить?" Коли б я у пустелі від тілесних хвороб лікувався, чи стеріг пасіку, чи кравцовав, чи ловив звіра, тоді б Сковорода, на їхню думку, займався б справжнім ділом. А без цього гадають, що я нероба, і не без причини дивуються.

Достеменно, що неробство важче гір Кавказьких. Але хіба тільки й того людині, щоб продавати, купувати, одружуватись, посягати, воювати, позиватися, кравцовати, будуватися, ловити звіра?.. Чи лише тут наше серце завжди неvistупне?.. Ось тут відразу постає причина нашої убогості: ми, втомившись серцем у нажиток світу і в море тілесних потреб, не маємо часу ввійти всередину себе, очистити і полікувати пані тіла нашого — нашу душу. Забули ми самих себе за несхитним рабом нашим — не-

354

вірним тілом, день і ніч піклуючись про нього. Схожі ми на дженджика, що турбується про чоботи, а не про ноги, про гарні кутки, а не пироги, про золоті гаманці, а не гроші... Яка нам від цього марнота і трата? Хіба не всім ми забезпечені? І справді, всяким добром тілесним. Зовсім тобі віз, як у приказці, та без коліс. Однієї душі своєї не маємо. Є, правда, у нас і душа, але така, як у шкарбутика або подагрика ноги чи матроський, не вартий алтина, козинок. Вона в нас розслаблена, сумна, вередлива, боязка, заздрісна, жадібна, нічим не задоволена, гнівається сама на себе, худа, бліда, саме така, як пацієнт з лікарні. Така душа, коли б в оксамит одяглась, — чи не гроб то був би їй оксамитний? Коли в світлих залах бенкетує — чи не пекло це для неї? Коли весь світ славить її портретами та в піснях, тобто звеличує одами, — чи ж не жалібні для неї ці пророчі сонати: "Буде плакати таємно душа моя" (Єремія, XIII — 17), "Схвилюються... і почити не зможуть" (Ісаїя)³³.

Коли сама таємниця, тобто центр душі, гние й болить, то хто чи що звеселить його? Гей, пане мій і люб'язний приятелю! Пливить через море і зводьте очі до гавані. Не забудьте себе серед багатства вашого. Одного хліба вже досить маєте, а чи багато іншого? Раб ваш ситий, а чи задоволена Ревекка³⁴? Ось воно: "Не хлібом єдиним жива людина..."³⁵ Про цей останній, ангельський хліб денно й нічно печеться Сковорода. Він любить такий хліб понад усе. Дав би по хлібині (млинцю) і всьому Ізраїлю, коли б був Давидом, як пишеться у Книзі Царств³⁶, але й собі замало.

Ось що він робить, перебуваючи у пустелі.

Люб'язний добродію!

Вам завжди слугою покірним...

І люб'язному нашому Степанові Микитовичу панові Курдюмову³⁷.

Отцю Борису та його синові кланяюсь, коли можна, й Іванові Акимовичу.

Милостивому добродієві
пану Артему Дорофійовичу
в Харків.

355

До Василя Михайловича Земборського³⁸

Із Гусинської пустині,
лютого, 21 дня, 1779 року.

Милостивий пане!

Польська приказка: не раптом збудований Краків. Малупомалу оправляйтеся від хвороби. Нехай болить тіло. Лід на те народився, аби танути. Але спасайте Вас самих, тобто душу. Ясніше сказати, думки і серце Ваше, що володіє тілом Вашим так, як тіло ношеною одежею.

Немає бідніше і в самому пеклі як хворіти в самих нутрощах, а найтемніші нутрощі — то безодня дум наших, вод усіх ширша і небес. А найвнутрішніше в середині нашої мисельної бурі і самий центр, і гавань, і мир наш є те, о найсолодше ім'я Христос, — Бог наш.

"Почуй себе!" Не тому він у самій внутрішній нашій точці починає, ніби упрів від роботи і через те суботствує. Залиште цю думку для малят та марновірів, і не тому, ніби він малий, як макове зерно, і такий вузький, щоб не міг розпоширитися по наших руках, ногах, волоссі, побігти по горничних стінах, по дворових тинах, по лісах, полях, по небесах і по всіх системах коперниківських світів. Залиште і це для шалених і тих, що страждають гарячкою. Але ось чому внутрішній і малий, та ж невидимий є і неприступний; посилає ж тому, що жодна погибель і зісуття його не дістане і не потурбує, але завжди і бадьорий, і живий, і літа його не висякають. Не має ані висоти, ані глибини, ані широти, скрізь він суцільний і завжди. А зерном і сіменем образотвориться тому, що як зерно 1000 садів, так і він все живе від себе виводить назовні і знову в собі ховає.

"Почуй себе!" Тепер ми знайшли на бідачному житті нашого морі спасительну гавань; радуйся зі мною, друже мій! Чи бачиш і чи віруєш, що ми знайшли в попелі тілесного димця нашого найсхованіший скарб... Його знайдемо; чого ти плачеш, а плачеш у таїнах серця свого: чи не це вогонь, і черв'як, і скреготіння? Нехай сучки рук і ніг наших старіють і зникають! Не бійся: воно сховається у сімені своєму, звідкіля вийшло. Адже бачиш, що ми знайшли авраамське

сім'я, о надіє та утіхо наша! І всіх віруючих у тебе і в тобі, найсолодший.

Бачиш, правду сказано Аврааму, що сім'я його вічне. Чи хочеш бути від роду Авраамового — віруй у сім'я його, не його, а Боже. Авраам же і ми — прах є. Це-бо Авраам уздрів і порадив, і ми віруємо, і радуємося, і хвалимося: "Знаю людину". "Повернись у дім свій". "Почуй себе".

Тут плач і проси щільби. Всередині тебе Божа людина, не за морем. Близько Господа людина; не проси від раба від плоті твоєї, тобто у тіла. Плоть ніщо є, вона є порошок, і смерть, і тьма, одежа і гниль... Коли ж в обточні зовнішності відхилишся, там-бо найкромішніша тьма, чим далі від палацу царя нашого, там зовнішнє зло... Ось тобі самарянин, і трактир, і рай, і гавань! Сюди із бурі маловірного Петра притягнув він. Тут ковчег блаженного Ноя заспокоївся.

"Туди, дуже високо зійдуть усі з Давидом". "І полечу, і спочину".

Не бійся! Недалеко! Одягни лишень думки твої в крила віри і любові Божої. А я приношу його уже давно з Марією, задоволений надмір доброю для мене часткою, пробуваючи,

люб'язний друже, Вам покірним слугою

Григорій Сковорода.

Василію Михайловичу Зембровському

в Харкові.

107

До Василя Михайловича [Земборського]

[У місто Харків]

Із Гусинської пустині,
від 10 травня 1779 року.

Люб'язний добродійнику Василю Михайловичу!

Христос воскрес!

Давай трохи побесідуємо!.. Болиш, Лазаре!.. Боли, друже мій, будь ласка, боли і поболі... Але боли тільки тілом, а душі хай не торкнеться рука ворожа! Душа наша в руці Божій хай

буде! Тіло на те народилося, щоб боліти і зникати, як місяць. А душа є чаша, що наповнюється вічною радістю. Дивись, хай не наповниться ця чаша дріжджами грішними. Чи можна таке вчинити? Таки можна. Подивіться на безліч розбійників, котрі сидять у темниці! Вони сильніші звірів і скотів тілом, а серце їхнє не сильніше горобця, гниліше мілью з'їденої штанини. Погляньте знову-таки на гноїще Йовлеве! Тіло його, як горіхова шкарлупа, від струпу зігнило, але душа чи думки в ньому, як запахуше зерно коріандрове, ніби смирна видає пахощі блаженної такої веселості: "Радості вашої ніхто не візьме від вас". "Не дасть Йов безум'я Богові". "Про Господа похвалиться душа моя". Коли шкарлупа може бути здорова із гнилим зерном, то і голова може радіти при огнилому своєму хвості. Не обіцяв нам Бог непорушного тілесного здоров'я у спасіння ніде, і як не може цього зробити, так і невимовна сила його в тому притаїлася, щоб йому не могли зробити нічого з живого твердим, окрім самого себе, аби ми, минувши його, не схопили для основи щастя нашого якогось ідола чи щось живе. Зневаж, будь ласка, міх твій тілесний. Ось тобі здоров'я, їж на здоров'я. "Веселощі серця — життя людині, а радість мужа — довгоденство" (Сирах).

Веселим' Бог серце наше зробити може, а стерво твоє нетлінним зробити не може, також безхворобним. Чому? Він-бо вбиває стерво і всіляку молі підвереджену гніль нашу. Чому? Начебто пастир, убиваючи жезлом скотину, від болота відводить. Навіщо? Не може ніхто сказати: ні ангел, ані людина. Чому? А ось чому: Бог є вища всіх вин вина і резон. Йому всі віддають причину, а він — нікому. Коли б він здавав звіт, був би залежний, відтак мав би над себе начало і згубив би божество. Не може він згубити божества. Чи не так? Таки так! Не може і стерво наше дістати божества, коли він не може згубити. Немає важче як дурний і ненадійний резон давати. Через те не може його ні людина, ні ангел виповісти. Коли б потрібно було, тоді б можна. А як питати, чому Бог стерва не може зробити нетлінним, — це все одно, що спитати, чому Бог не може божества згубити. Нетлінним бути і Богом бути — це те саме. Уже є Бог, як же можна бажати, щоб і плоть була Богом? Два коти в міху швидше помістяться, ніж два начала в світі. Коли бажати цього є дурниця, навіщо небеззмістну небилицю про те запитувати і давати резон?

О Боже мій! Яке важке все те, що ненадійне і дурне! Яке легке і солодке все, що істинне й потрібне. Нащо ж нам бажати, щоб плоть вічна була? Є без неї вічний. Хай щезне, як дим, всяка плоть, постійний цей ворог Божий і наш! А ми обожити ще її хочемо. Уже червінець є (Бог драхма), нащо ж бажати, щоб гаманець був червонним? Досить одного. Але незнання наше не бачить у міху нашому драхми. "Он стоїть він у нас за стіною" (Пісня над піснями³⁹).

О, розплющ, Господи, очі наші! Хай воскресне і блисне нам внутрішня наша людина! Хай узримо її живою! Хай не рожуватимемо диявола! Хай почуємо від небесного: "Мир вам!" Чого ви боїтеся? Хай дрантя зникає! Людина є серце. Мир серцю!

Григорій, син Сави, Скворода.

108

До Осипа Юрійовича [Сошальського]

[Із села Гусинки у село Маначинівку чи навпаки, 1781 року]

Люб'язний пане,
Осипе Юрійовичу!

Теперішня поїздка Олексієва привела мені на серце такі Давлові слова: корінь усім злим є срібллюбство⁴⁰, звідсіля вирости позви, війни, отруєння, вбивства, злодійські монети⁴¹, ратівки, ворожнеча, невдачі, печалі, відчаї, пристрасні пияцтва, саморучні вбивства... а сам цей поганій корінь (ось що значить вгору пророслий, як кажуть про тютюн), що багатьох осквернив, народився через відступлення від віри, тобто від безбожності, котре знищує промисел від нас Отця нашого, що сидить у виші, і від знищення прекоштовного маргарита, тобто третє із десятислів'я заповіді: "Не приймай імені Господа Бога нашого марно", як Бог через нас ту ж таки заповідь у нашому Законовченні, чи катехиматі, витлумачив, яке й тепер перед вашими лежить очима.

Від цих думок вилетіло серце моє в подальші думи, що такі, зневаживши непорушний камінь щастя цей: "Хай буде воля твоя...", уповають на себе, на свою волю і на свої хит-

рощі і вплутуються нарешті в обов'язкові погибельні лабіринти.

Тоді гублять вони всього світу найдорожчий скарб такий: "Мир мій даю вам". "Веселощі серця — життя людині" (Сирах). "Сину, бережи серце твоє!" (Приповісті).

Принаймні, може бути, спокійно шукали погібелі своєї. Ось як спокійно: "Ходили в дороги непрохідні..." Ось як спокійно: "Як олень, пострілений в ядра..."

Розсудить, чи не це ті біснуваті, що бродять по гробовищах, по болотах, по околицях, як є в Євангелії.

Цим скаженим здається жарт і небиліця це слово: "Хто уб'є душу свою, той спасе її".

Христос усім біснуватим і скаженим говорить майже одне це: "Повернемось у дім твій" — це те саме, що: сину, бережи серце своє. Простіше сказати: Олексію, дбай не про карнавку⁴², але про спокій серця. Убий душу, відріж прихоті свої карнавські. Що це за будяки, які обрізати, і що це за душа, яку вбити потрібно й препотрібно. А ось вона: чи не розумієте, що це ну[...]⁴³ годяще в людині не може осквернити її. А ось воно: перелобство, любодійства, убивства, злодійство, лихварство (ось і срібллюбство).

Це-бо є шляхетне вбивство та істинне обрізання, йому ж похвала не від людини, а від Бога. Ці-бо зміїні сім'я називає Павло початками, владами і духами злоби. "Не наша боротьба" тощо.

Коли хто прямиий Христовий вояк і повоював ті духи, тоді сповниться на ньому: у веселого серцем квітне обличчя. Ось що значить убити душу! Це значить і хрещення. "Змиємося... віднімійть лук від душ ваших".

Це ж є і елеєсвячення — помазання, веселощі тим, що плачуть. Коли ж хто не повернеться додому, не загляне в серце своє і не вб'є прокляті ті душі, правдивіше сказати, полку бісівського, тоді серце віддається цим буйним вітрам, як човник, і здійснюється: "Схвилюються і спочити не зможуть..." "Таємно заплаче душа ваша". "О горе їм, коли на шлях Каїнів підуть". І не дивно, що, не вбивши злих, убили невинну душу, за приказкою: *Daemon in daemona non suadet, lupus lupinam non est*⁴⁴.

[До Степана Микитовича Курдюмова]

[Із міста Таганрога у місто Харків,
осінь — початок зими 1781 року].

[Любов]...⁴⁵ є джерело всьому життю... до діла все живе, і не даремно писано: "Бог любові є". "Бог наш є вогонь", і *паракліт*⁴⁶ значить того, хто заохочує і веселить. Це-бо є втішати, а нудьга завжди в лінивстві є. Цей *паракліт* — то є дух-утішитель, і мене запалив претер [...].

...Будь ласка, пришліть з милості своєї одні *коти*⁴⁷, що з червоними зав'язками, добряче діло для снігу. Григ[орій] Іванов на початку зими має їхати у Петер[бург] через Харків із Катеринослава.

Артему Дорофейовичу найнижчий поклін.

Винуватий, що не писав. О лінь! О паракліте!

До Степана Микитовича [Курдюмова]

Ізюм, 1784 р[оку], січ[ня] 5 дня.

Люб'язний добродійнику Стефане Микитовичу!
Радуйтеся в Новий рік!

*Cum tota tua domo et familia, in domino Jesu Christo!*⁴⁸

Тепер в усамітненні в Ізюмі. Скоро сподіваюся повернутися в мої постійні степи, коли ще Господь доброзволить. Уже минула половина зими, а козушок Ваш затримується. Коли догідно Богові і Вам, пришліть через Трох[има] Михайловича, коли ж ні, Господня воля хай буде! Принаймні пришліть маленький внутрішній замочок, які бувають у гусях. Артемію Дорофейовичу найнижчий поклін. Поклоніться і Якову Борисовичу. *Mittat mihi primam et ultimam chordam in violam, ut vocant, saltem ultimam*⁴⁹. А синові Вашому ось що:

В бігу змагається багато, перемога дістається небагатьом,
Вчаться багато, муза ж ласкава не до багатьох,

Плаває нещасливо той, хто не вмів досягати гавані,
Плаває щасливо той, кому підпора Бог⁵⁰.

Кефа чи кифа, єврейське ім'я апостола Петру дано. За звуком значить кам'яну гору й гавань. За силою ж своєю значить правдешньої мудрості ключі і вхід такий: "Виходи мої — виходи життя..." "І ввійде, і вийде, і пажить знайде". "На камінь підніс ти мене". Кефа ж по-грецькому звучить — петра, по-польському — скали. В силу цю [говорить] Павло: "Це гонять, щоб осягнути". Тут спочила Ноева голубка оця: "Хто дасть мені крила..." Це-бо є нова земля не мертвих, але живих людей. Я, догоджаючи вам Новим роком, бажаю батьку з сином досягнути цієї блаженної країни із такими посельцями: "Блаженні покірливі, бо такі наслідять землю". Я здаля, дивлячись на цю землю, гавань, гарець чи герець⁵¹, очима віри, як підзорною трубою, що на обсерваторіях астрономських, заспівуючи Авакумову пісню: "Нехай я стою на сторожі своїй і вийду на камінь"⁵². "І підемо ми на Сіон до Господа нашого Бога" (Єремія⁵³). І перебуду Вашим, люб'язного мого добродійника, слугою

Гр[игорій] Сковорода.

Стефану Микитовичу Курдюмову
в Харкові.

111

До Івана Васильовича [Земборського]⁵⁴

[У місто Харків]

Із Гусинки 1787 року,
січня 23 дня.

Люб'язний друже, Іване Васильовичу!
Дерзай і будь спроможний!

Що ти, друже? Зайшов у тісні безвиході. Але хто возвістив тобі, що голий ти? Звісно, вкусив ти від мирської мудрості? Вимагаєш від нас утіхи? Правильно твориш. Світ може тільки нас ранили, зціляти не може. Чи це тебе мучить, що так гірко

362

поранитися допустив тебе Бог заодно з ерихонським странним? Але знай, що людина впертіша всієї скотини та звірів і що, не наклавши на неї важких ран, не може інакше відвернути до себе від світу Бог і не заgrimівши оцим таємним громом: "Сауле! Сауле! Чому мене гониш? Адаме! Адаме! Де ти? Куди тебе чорт заніс?.."

Такі-ото, друже, ми всі є. "Гниють мої рани з глупоти моєї"⁵⁵. Ось таке буває начало спасіння нашого! Після ран — милість блудному сину і примирення. А без того вічно б він за мирською марнотою з Езоповим псом ганявся, залишивши [...]⁵⁶.

Ублажаю правду і вітаю тебе з Новим роком! Знай, що після цих ран народиться в тобі нове серце, а колишнє твоє нікуди не годиться: буйне, старе, попільне, а замість цього дасться тобі і вже починається, серце чисте, правдешнє, нове. Ось друге наше народження! А коли правду сказати, то ми раніше другого народження ніякого серця не маємо; і безумні називаються у Соломона безсердими. Дивно, що найпотрібніше в людині тугіше і пізніше створюється, а серце є істотою людською, без нього вона опудалом і пнем є. Але чого дивуватися? Чи не спершу корабель, потім кормило і компас, що є серцем кораблеві? Куди покладеш нове серце, не створивши раніше тілесного міха? На цю силу Павло [говорить]: "Primum carnale, deinde spiritale"⁵⁷.

Поглянь на горіх! Спершу шкаралупа з молочком, що її наповнює, потім зерно, яке, поширюючись, так знищує молочну порожнечу, як Даниловий камінь, насічений від гори, відвалений, всю світу цього марноту сам-один сповнив. Без зерна горіх є ніщо, а людина — без серця. Коли чуєш таке: "Бог створив людину", розумій так: чисте серце створив ти в мені, Боже... а без нього був я досі мертва і безсутня тварина. Коли чуєш: "Лазаре, чи довго тобі страждати у земностях мирських?", розумій таке: "Подувши, прийміть Дух Святий!" "Устань той, що спить". Розумій так: чи довго тобі валятися в болоті мирських скверностей; прийми Дух Святий, тобто нове серце. Хай буде світло! Тобто світлозірне і світле серце.

Бачиш, що прийшло щастя завжди було упереджене важкими бідами, і як не буває весни раніше, ніж перейдуть холоди, так і день спасіння не являється людині, поки не перейде гнів Бога нашого. Отож вистраждай зло і потерпи. Це збавлення твоє при дверях! Проси у Бога не плотського життя, але світлозір-

363

ного серця. Тоді буде Самсон. Як? Так: лев, тобто смерть, увесь рід людський мучить і роздирає, а ти цього гаспида однією рукою поведеш. А роздерши, не мучительний у ньому страх віднайнеш, але мед. Отож збагни, яка хоробра й сильна премудрість Божа і яка дитяча є слабкість мирської вибуялої премудрості, і яка правдешня є істина оця: "Змія візьмуть".

Вам істинний друг і найнижчий слуга

Григорій Сковорода.

112

До Якова Михайловича [Донця-
Захаржевського]

[У село Бурлук, 7 грудня] 1787 року.

Liberalissime here!⁵⁸

Уся "Катехеса"⁵⁹ моя складається із 12 чверток, окрім передмови. Сама ж її есенція, сог⁶⁰, тобто тлумачення десятислів'я, займає тільки дві чвертки. Посилаю, отже, Вам дочку мою [не] по плоті, а по духу Божому, катехезу, але з таким нароком, щоб від Вас аж ніяк нікуди набік не пішла і не закаляла зовнішньої своєї одежі, розумійте паперу й оправу. Вона є не копія, а саме джерело та оригінал, накреслений рукою батьковою. Блукала вона навіть до Кавказьких гір, і Бог її зберіг, хай же збережеться і у Вас! Загалом; хворий, не їду до Вас і спішу завершити маленький звиток чи книжечку, хай не виявлюся неправдивий щодо обіцянки друзям моїм.

Пишіть до Михайла і від мене цілуйте його і її. Я все від нього послане дістав. Одного його (по-людському мовлю) досі не дістаю. Всіх дарунків дружніх миліше сам друг тому, що взаємний є він друг. Дістав я і від Вас 4 дари. Rependat tibi deus, qui est omnium pauperum nutritor. Amen!

Tuus servus Gr[egorius] Sartago.

Decembr[i], Die Ambrosij sancti⁶¹. 1787 із Гусинки.

364

113

До Степана Івановича [Тев'яшова]

[У місто Острогозьк (?) 10 червня 1788 року]

Милостивий пане!

Пишу до Вас щодо одного ближнього. Цей старозавітник Аверкій шукає хліба, а чутка доброї Вашої слави до Вас його направила. Коли правда благословить і сила буде достатня, допоможіть йому заради його. Коли ж не достойний, допоможіть йому заради Вас самих. Адже ви народилися на те, щоб дощити на лихих і добрих.

Вашого імені і всього доброславного Вашого роду учитель, старець Григорій Сковорода.

1788 року, із села Гусинки, червня 10.

114

До Григорія Івановича Ковалинського⁶²

[Із Великого Бурлука,
1788-го года, сентября, 23-го дня].

Найжаданіший для мене Григорію!
Радість і мир тобі від Господа Бога!

Олексій пише, що ти хворий. Якщо ти хворієш тілом, то це нічого. Якщо одночасно і духом, і з твоєї власної причини, то я теж вболіваю. Бо це найгірша хвороба — хворіти духом. Хай Христос вилікує твою хворобу і особливо дух. Привчайся помалу відходити від світу. Таким чином ти зменшиш турботи, а далі болі духу і тіла. Хіба ти не знаєш, що є дві частини або природи в людині: пан і слуга, дух і плоть, серце й тіло. Для чого я це говорю? Щоб ти зрозумів, що тілу треба уступати настільки, наскільки цього вимагає необхідність, а не настільки, наскільки цього бажає слуга плоті — хотіння. Коли ж ти замість того, щоб уступати тільки необхідності плоті, будеш догоджати її примхам, то ти ніколи не будеш жити весело. Чому? Бо коли ти що-небудь зайве уступаєш плоті, то ти принижуєш її пана. Тоді гнівається на тебе твій брат, пан плоті. Хто він такий? Дух.

365

Далі, ніколи не жив приємно той, хто розірвав цю братню згоду. Бо користуватись цим братнім миром або згодою — це бути задоволеним самим собою, тобто мати оту найблаженнішу *самодостатність*, яку так дуже рекомендує Тимофієві апостол Павло (глава 6, стих 6). Очевидно, це є оте: ["Аще сердце наше не осуждает нас, дерзновение имама у бога" (І Івана, гл. 3)]. По-грецьки: *ὁμολογῶμεν* [не засуджуючи].

Бажаю тобі, найдорожчий, цього єдиного й найблаженнішого миру. Доручаю тебе і всю твою сім'ю Христові: ["Иже есть мир наш, аминь!"].

Один з тих, хто бажає тобі добра.

Старець Григорій Сковорода.

[Приклони мало ухо твоє и вонми прощєнію моему. Призри письмодавицю сію оком благоутробным, обѣщающим хотя малую помощь житейским ея немощам. Въм тя, рожденнаго дождить на злыя и благія.

Милостивому государю

Григорію Івановичу Ковалѣнскому⁶²,
в Таганрогѣ].

115

До Олексія [Базилевича]⁶³

Із с. Бурлука [у м. Таганрог] 23 вересня [1788 р.]

Любий мій Олексію!
Мир тобі!

Пишу до тебе коротко, бо чекаю тебе. Ти закидав мене своїми листами, а я тебе [осьпаю благодаренієм]. Але [коли] ти прибудеш? На грецькі календи?⁶⁴ Але ж у греків немає календ. [Бурлуки от Гусинки] приблизно... верст. Тут я тепер перебуваю. Ти не дивуйся, що я *ἀστατέω* [мандрую]. Що означає *ἀστατέω*, спитай у Григорія. Він же грек, що собі співає під ніс: *Всяк, хто не еллин, той варвар...*

Будьте здорові, найдорожчі мені в господі особи, і радійте!
Даниїл Мейнгард.

366

116

До Єгора Єгоровича [Урюпіна]⁶⁵

[У місто Харків]

Із Великого Бурлука,
1790 року, червня 10 дня.

Улюблений друже Георгію Георгійовичу!
Мир серцеві твому і дому!

Дякую Богові й тобі, друже, за твоє мені прийняття. Тиждень у тебе спочив старець Сковорода, як у матірнім домі. Хай воздасть тобі той, що на свій рахунок прийме все дане убогим! Я Вашим вином не лише в дорозі, але і вдома користувався!

Прошу покійно віддати низького поклону панові Петру Федоровичу, аптекареві, і показати на звороті Вашого листа мої латинські рядки! Артему Дорофєйовичу і Рошину з товаришем сердечне моє пошанування! Так само і Стефану Микитовичу Курдюмову і всьому його дому, а я перебуду, улюблений друже, Вам правдешнім другом і покійним слугою

старець Григорій Варсава Сковорода.

117

До Петра [Федоровича Пискунівського]⁶⁶

[Із с. Великого Бурлука у м. Харків.
10 червня 1790 р.]

Найдорожчий друже Петре!

Коли б я не знав ширості й простоти твого духа, я ніколи б не звернувся до тебе і не непокоїв тебе! Тепер разом із Сократом висловлю оту стару приказку: "Я знаю Симона і Симон мене".

Пришли мені, будь ласка, хоч один пучок центурії або благородного осету. Настоїмо його на вині або сикері. Коли

367

пришлеш, зробиш нам дуже велику послугу. Прощай! Вдячний за твою дружбу і другорядний серед твоїх друзів.

Старець Григорій Варсава Сковорода.

118

До Єгора Єгоровича [Урюпіна]

[У місто Харків]

Із Великого Бурлука,
1790 року, липня, 2 дня.

Люб'язний друже Георгію Георгійовичу!
Хай буде мир тобі і дому твоєму!

Не забувай, друже, що тепер тече перша чверть небесного місяця серпня. Розумій, що кажу: "Даси премудрому привід, і премудрий буде". Слухай таку римську приказку: "Боязливого сина мати не ридає!" Не дримай. Життя наше є море. Стережіться, як небезпечно ходите! Господь хай хоронить правдиві течії твої! Так пливи, щоб досягти в гавань доброумашеної старості тієї! Вінець хвали — старість!.. А яка то є олія, що змащує щасливу старість!.. Який вінець! Послухай! Помазав нас Бог духом... Єлеєм радості помазав ти його. Веселість вічна над головами святих! Ах, що краще може всолодити старість, як Божа ця олія? Ось тобі олія! Добра слава (приказка) ліпше м'якого пирога!

Не думай же, друже, ніби добрі слова є те саме, що пустодзвін мирських газет, який гримить по вулицях про тілесну твою премудрість, про силу й багатство. Хай не хвалиться премудрий премудрістю своєю!.. Від цього елею тікає Давид! Єлей же грішного хай не намастить голови моєї. Цим елеєм мастяться нечестиві! Вони прикрашають стіни й тіла, а не серця свої. А он вона є! О лицеміре! Омий спершу нутро своєї скляниці. На, ось же тобі і правдешній єлей, що прикрашає і живить серце. Означилося, відбилося на серці нашім світло лица твого. Дав ти веселошці в серці моєму. Від плоду, пшона, вина і елея тощо. Тобто розбагатіли, мовляв, ми в багатстві, що прикрашає і живить серце. Умій же розрізнати неправдиву славу від правдешньої, як і злодійську монету, і будеш блаженний такий, Христом хвалений купець.

368

Він над увесь свій маєток дав перевагу такому собі маргариту, хоч тратою всього, аби лише дістати його. А який той такий дивний і чудний маргарит?

Ось він! Заповідь Господня світла... Страх Господній чистий!.. Ось він! На шляху звісток своїх насолодишся, як у кожному багатстві! Ось він! Розплющ очі мої, і зрозумію ціну його! Ось він. Прибулець я є на землі. Ось він! Добра слава вкриває товщем кості... Ось він! Слава велика слідувати Богові... Прильне серце до тебе... Вовіки не забуду виправдань твоїх. Гей! Ліпше голий та правдивий, аніж багатий беззаконник. Не лякайся тих, що оголюють тіло, але які не можуть не оголити душі.

Люб'язний друже!

*Ваш правдешнього добра пожадальник і всепокірний слуга,
старець Григорій Варсава Сковорода.*

Пришліть мені ножика з печаткою. Великою печаткою не до речі, та й не люблю своїх листів печаткувати. Люблю печаткувати оленем. Вкрадено мого оленя тоді, коли я у Вас у Харкові бенкетував і буянив.

Достойно! Бочечки обидві відсилаються: Ваша і Дубравіна. І цій двійці віддайте від мене низенького поклона — і панові Прокопу Семеновичу.

119

До Івана Івановича Єрмолова⁶⁷

[Із Гусинської пустині у місто Харків,
друга половина вересня 1791 року]

Милостивий пане Іване Івановичу!

Бога ради, подбайте про ярославську шубку. Зима йде, а старість давно вже прийшла. Треба для неї тепліше і легше, та й ця купівля і за жебрацьким моїм капіталом. Щодо грошей не бійтеся. Хай буде Вам свідком ця записка. Коли ж помру, тоді приятелі не допустять лаяти мене, мертвого, заплативши за мене боржець, який один лишень і є. Чи не можна Вам до Покрови в Харків?

Боже мій! Який я дурень, турбуюся про шубеня, ніби живе в ньому із вошами блаженство! Досить було нагадати! Такі-бо

369

ми, люб'язний приятелю, малодушні, в тілесних потребах дбалі і меткі. Але чи не щасливіша примирена з Господом совість у поганенькій для зими шубі, аніж беззаконне серце, хоча б його тіло вдягалось соболями? Немає мучительніше, як хворіти думками, каратись серцем, мерзнути душею від холодного скреготу і безвідрадного відчаю. О, коли б ми цього морозу хоч наполовину боялися! Внутрішня втіха, народжена від мирної совісті, настільки сильніша, що серед тяжких докук тілесних, не пригасаючи, доказує істину цього слова: "Не бійтеся тих, що вбивають тіло..." Все те вбиває, що шкодить і досаджає. Я гадаю, що коли хто веселий, той і в хворобі здоровий. Не кожен, [хто] тілом здоровий, весело живе. Так видно, що інша річ здоров'я, а інша річ — веселощі душі. Коли ж здоровий часом живе без веселощів, то чому годі жити духовним веселошам без міцності тіла?

Ах, не зливаймо самих себе в одну тотожність! Одне в нас тіло, а душа — інша справа. Хай тлінне тіло, як народилося на те, так і болить, але душа хай радіє, що за тим [тілом] ми тліємо, але за душею оновлюємося. Тілом ми ніщо, але душею щось-щось не та ще й велике. Воно навіки з нами, і ми з нею і в ній.

Бачиш [...] про що поки пустельник... і люби його...⁶⁸

Милостивому панові
Іванові Івановичу Єрмолову.

120

[До Наємана Петровича]

[Із села Гусинки 6 грудня 1792 року]

Люб'язний ізраїльтянине!
Мир тобі!

Держай! Не бійся! Не умре, але живий буде. Інші є мерці. Але він, наш Господь же Бог Авраамовий, є не Бог мертвих, але Бог живих. А яке є життя наше, така і дружба наша. Вона не заснована на такій приказці: "Коли є піріжок, тоді є і дружок".

І похвалюся з Павлом: "Вас шукаю, і немає вас"⁶⁹, ізраїльтянине любий... Не це є істина, тобто вічна дружба та істинне життя, а правдива дружба не вмирає. Вона в Бозі і Бога знає назавжди.

370

О нещасні, хто, минаючи це джерело, сподівається знайти собі якесь добро.

Все, окрім цього Отця святого, мертве є життя, також багатство. А як сам він невидимий є, так наше добро є невидиме. За такою приказкою: "Наше добро ані у вогні не горить, ані на воді не тоне".

Мало пишу, сподіваючись звідсіля часто до Вас писати. Хай розрешиться мовчання наше звідси... Амінь.

Цілуйте від мене всіх наших друзів. Усіх Вас передаю Господові.

Старець, учитель закону Божого
Григорій Варсава Сковорода.

Що значить Варсава? Вар — по-єврейському "син"; Сава — по-сирійському *мир*. Отже, *Вар-Йона* — син голубиці; *Вар-Сава* — син миру, тобто син Сави.

[Із] Гусинки, 1792 року, грудня 6-го дня, Миколи-чудотворця.

ДО НЕВІДОМИХ ОСІБ

[Адресат, звідки, куди — невідомо]

121

Захотілося мені з Вами із відсутності поговорити. Чи примітили Ви, що відсутня дружня персона схожа на музичний інструмент: він віддала звучить приємніше. Дай, Боже, щоб ми могли взаємним бреньканням веселити наші внутрішні вуха погідністю такої симфонії: "Хваліте Господа, бо добрий Господь!"¹ І що є краще, як частіше бренькати про таке: "Господь, що буде Єрусалим", зцілювач побитих серцем і зобов'язувач побиття їхнього. Посилаю Вам один і другий гостинець: один слон, інший сонце²; коли їх скласти, то зроблять символ, тобто складку, і міститимуть чудову силу. Слон із задоволенням на сонце, світлом облившись, позирає, піднявши хобота, ніби для обіймів руку свою. Дивіться на цей символ частіше, він Вам не менше буде корисний, як ізраїльтянам змії повішений. Не забувайте того: в чому мир Ваш, що зціляє побиття сердечне. Коли ж бажаєте, підпишіть унизу таке: "Чисте сумління Богові догідне". Як гарно цим вузлом знаменуються сини дня, супротивні тим, про яких Давид: "І в ложах своїх ляжуть". Плініус³ пише, що слони разом збираються щодня, аби привітати сонце, що сходить. Видно, що вони його люблять. Випадало і в Біблії читати, що весь Ізраїль рано перед Господом постає. Але про супротивних ось що співає Давид: "Не пробудуть беззаконні перед очима твоїми"⁴. Але сам про себе: "Завтра, — каже, — постану перед тобою", а коли говорить: "Слова мої всели", чи не здається Вам Давид слоном, що сонце вітає; вельми схоже видовище. Щасливі, котрі рано в перший час дня з веселощами поглядають на внутрішнє своє правди світило. Такі-бо справді прочитують правило першої години. Наступний, весело освітлений день є плодом учорашнього в страсі Божому проведеного дня, оскільки добра старість є нагорода доброї молодості.

122

Гаразд, понесем разом і поставимо, ніби картину біля картини, страх Божий і віру в Христа, щоб побачити, чи велика між ними різниця. Страх Божий боїться Бога, віра у Христа

372

вірує в нього-таки. Страх — боячись Бога, любить його, віра — віруючи, сподівається і любить.

Страх боїться скрізь суцього, віра вірить у творця, що все наповнює. Страх боїться невидимого, віра, не бачачи, бачить те ж таки. Страх Божий уповає на Христа. Страх Божий — дар від Господа (Сирах, гл. 2, вірш 18). Віра є дар Божий (До ефесян, гл[ава] 2, вірш 8). Страх Божий у Бозі, як на камені, віра у Христа є каменем також (До коринтян, I, гл. 10, вірш 4). Страх Божий є верх і цвіт щастя: віра спасає щастя і спасіння (там-таки, гл. 11, вірш 6). Страх Божий є вінець мудрості, віра є символ, лозунг, печатка християн. Страх Божий веде в землю обіцяну, вірою перейшовши Чорне море (До євреїв, гл. 11, вірш 29). "Страх Господній примножує днів..." (Приповісті, гл. 10, вірш 29). "Віра вовіки стоятиме..." (Сирах, гл. 40, вірш 12). "Страх Господній — криниця життя" (Приповісті, гл. 14, вірш 26). "Праведний житиме вірою..." (Авакум, гл. 2, вірш 4). "Страх Господній відганяє гріхи" (Сирах, гл. 1, вірш 21). "Віра сповняє заповіді" (I-ше Івана, гл. 3, вірш 23). "Страх Господній, боячись Господа, вірує в нього; віра, віруючи Господу, боїться його". "Страх Господній розквітчує мир" (Сирах, гл. 1). "Вірою оправдившись, мир маємо до Бога".

Як можеш вірувати Богу, не боячись його? Як можеш боятися, не віруючи? Бог і Христос є одне, воля Божа і заповідь Христова є одне.

Видно ж, що віра і страх Божий є те саме. Страх Божий є то дух Божий в людині. "Його уподобання — в страху Господньому" (Ісаї, гл. 11, вірш 3). "Віра Христова є той-таки в середину дух Господній". "Мавши того ж духа віри" ([II] до коринтян, гл. 4, вірш 13). Богом боїмося Бога і духом духа бачимо. Батько нас вабить до сина, син до батька, але батько в сині і син у батькові, страх Божий у вірі, а віра — у страсі. Страх Божий є внутрішнє свідчення про сина його. Віра Христова є зовнішній перед людиною доказ про батька його, що лежить, як камінь (монумент) звідання. Коли хто вірує, камінь звідання, звичайно, має страх Божий всередині, а хто знищив внутрішнє свідчення, вважає сина Божого неправдивим. "Хто вірує в Божого сина, той свідчення має в собі, а хто не вірує Богові, той учинив його неправдомовцем" ([I Івана], гл. 5, вірш 10).

Коли б хто мене спитав, яким чином наслідувати страх Божий, я б йому відповів із Сираховим сином: "Забажавши пре-

373

мудрості, збережи заповіді, і Господь подасть тобі". Премудрість і страх Божий одне. А коли знову спитаєш, яким шляхом досягти віри, що бачить невидиму величність Божу, чи (як Павло каже) викривальної, тобто яка перед лицем ставить, скажу тобі з Іваном: "Кожен, хто согрішив, не бачить його, не пізнає його". Спитай тепер мене, у який спосіб дістати насліддя найдорожчих заповідей. Відповідаю з Давидом: "Блажен муж, що боїться Господа, що заповіді його любить!"⁶ Бачиш, що до згаданих двох приєднується, а ці три єдині є страх Божий, віра Христова і животворні заповіді. Страх Божий і віра побуджує до заповідей, а дух заповідей вершить двійцю. Страх Божий — глава й начало, віра Христова — нива й зерно, а найсолодші заповіді є животворящим плодом райського дерева, що плід свій дає у свій час.

Ми при свідченні каменя Біблії страх Божий і віру Христову в одно поставили, а Давид страх Божий разом із заповідями ставить. Страх Господній чистий, долі Господні правдешні. Хто осмілиться від божественної двійці нероздільної відділити скарб безсмертного божества — заповіді Божі? Вони — плід, звершення і закінчення усьому, що кінця не має, а кінець і начало — це одне. Бог усьому начало, Бог засіб, Бог і кінець усьому; ніщо не може народитись ліпше від Бога, як він сам, тим-то він і Бог, що він над усе найкращий. Що ж ти мені відшукаєш ліпше заповідей? Де, на небесах чи на землі? Коли, в цей вік чи в майбутній? Справді, я і сам їх би залишив, коли б що краще від них відшукав би, але не можу тому, що не хочу, а не хочу тому, що не можу. Це є Бог мій, рай і життя вічне. "На шляху звідувань твоїх насолодишся, як у кожному багатстві". "Успадкував звідування твої навіки, що є радістю серця мого". "Печалі й потреби знайшли мене, однак заповіді твої — повчання моє є". "Ті, що бояться, уздрять мене і звеселяться, як на слова: "Мир великий тим, що люблять, — закон твій". "Навіки не забуду виправдань твоїх, що врозумили мене, і навчуся".

Є іншого штибу страх Божий. Він не веселить, але мучить, не ублажає, але губить, не життя душі, але смерть люта. Він називається безбожничий і рабський, а живе в двох сортах людей. Про перший жеребок говорить Давид: "Рече безумний у серці своєму". Про другий син його Христос: "Кожен, хто грішить, раб є гріха". Перший сорт, не признаючи за пана, війну веде супроти Божого стану; другий признає, але боїться

як мучителя, а не як батька. Спротивлюючись волі його, а живучи за сліпотою своєю — ось їхній страх. "Бігає нечестивий, хоч ніхто не гонить". Приповіді: "Неправедні схвилюються і спочити не зможуть". "Так, злякавшись страху, йде все життя нечестивого у дбанні...". "Страх же його в лівцях його..." (Приміть: то його, не Божий страх), жало ж смерті — гріх. Один боїться, щоб не потліла тлінь, другий печеться гріхом, обидва мучаться. Цей страх можна назвати пекельним, не Божим, а як страх є погибельний, так і віра є марнотна, лицемірна, бісівська, рабська. Вона, звичайно, вірує, що є Бог, але ділами, як учить Павло, відкинеться і тими плодами, які є свідченням про сокровенну у Христі віру, як зерно в серці. Каже вустами: "Господи, Господи!" — і не творить волі його. "Покажи мені віру твою від справ твоїх!" — кричить апостол Яків⁷. Інша справа вірити в те, що Бог є, а інше вірити у Бога, любити, покластися на нього і жити по Бозі. Біси також вірують, що Бог є справді, і тремтять. Бачиш у бісах віру, бачиш у них і страх, але не вірують у Бога, не ідуть за ним, як шляхом щастя. Вірують розбійники, що є суд цивільний, і бояться його, але не живуть за законами його, а цим самим не віряються йому, вибравши власний свій шлях до гаданого свого щастя. Не той є багатий, хто вірує, що золото перебуває в надрах земних, але хто погнався за ним, залюбившись у нього, і, зібравши, збагатився ним і укріпив дім свій, звіряючись на нього. Так вірний християнин не той, хто вірує, що перебуває у світі Бог, але хто наслідує йому, залюблюючись у нього, і заснував дім щастя на любові Божій, утвердивши її дотриманням волі його блаженної, звіряючись як на найтвердіший діамант, що дім його не зрухнеться вовіки, збагачений цим скарбом: "Добрий мені закон вуст твоїх". Ось у чому є наречення віри з Господом, за словом Осії: "І заручуся з тобою навіки, і заручуся з тобою справедливістю і правосуддям, і милістю та любов'ю. І заручуся з тобою вірністю, і ти пізнаєш Господа" (гл[ава] 2, вірш 21 — 22)⁸. Бачиш, віра не розділяється від правди, суду, любові і щедрот. Що є правда? Слухай Давида: "Правда твоя — правда навик, і закон твій — істина"⁹. Що є суд? "Сотворив суд і правду... Від доль твоїх застрашився". Що є любов? "За любов'ю твоєю, за долею твоєю живи мене". Що є щедроти? "Щедроти твої численні, Господи, за долею твоєю живи мене". "Той, що в мене вірує, має життя вічне". Що ж є життя? Слухай батька: "Навіки не забуду, як у них оживив мене ти". Ось тобі життя,

ось чим оживлюються мертві жалом гріховним. Але чи довго нам не вірити життю цьому, чи довго тяжкий нам буде світ і мир велінь його? О осліплені серця і нечисті розуми! Заповідь його є печатка дружби. "Ви друзі мої є, коли творите, як я заповів вам".

123

Так, ви цього не розумієте: "Ті, що відділяють себе від єдності віри", куди ви, недомисельні, уже хіба витекло те, що там-таки сказано: "По своїх похотях ходить і безчестя", — це все мова про тих-таки людей. Ці нещасливці, що заснували блаженство своє на зовнішніх церемоніях, ведуть життя своє за своїми похотями. Що то за похоті, слухай Павла: "Вчинки тіла явні"¹⁰, тобто перелюбства, блуд, нечистота, розпуса, ідолослужіння, чародійство, ворожнечі, поривання завиді, ярості, розпалення, розсвари, спокуси, ересі, заздрості, убивства, пияцтво, безчинство, кличі і подібне цьому... Будь-яка церемонія називається плоттю, що веде до чогось таємного, ніби буквар до читання, а читання до розуміння сили. Але ці сиві голубчики, залишивши саму силу і кінець церемонії та душі їхні, поставили дім свій на корені, як на льоді, уповаючи на цю свою піщану основу, не на камінь твердий і догідний, про який Давид [каже]: "Спочатку пізнав од звідань твоїх, які навіки я заснував". Про таких і Павло є: "Вони мають вигляд благочестя, але сили його відреклися"¹¹. А Іуда говорить: "Це ті, що відлучуються від єдності віри"¹². Те ж таки й Павло, і пророки називають каменем чи твердістю, а богослов любов'ю чи єдністю (любов і єдність — те саме). Те ж таки наш Іуда називає єдністю — це значить камінь заповідей Господніх: "На камені мене віри утвердивши", — і з цієї причини кличе тілесними, плотськими і піщаними, тобто такими, які зовсім не мають твердості і про які Бог [сказав] Ісаї: "Пізнай, — каже, — що попіл серце їхне, тож спокушаються". Згадайте того, що буде хоромину на піску. Пісок є не щось одне, а з різностей змішане, але камінь є щось одне і через це тверде. Уповання таких людей на обряди можна назвати вірою через те, що на них поклалась, але не твердою і не плотською. А тому-ото тут же цілком наш Іуда говорить: "А ви, улюблені, будуйте себе найсвятішою вашою вірою"¹³, тобто не піщаною, самі себе в любові Божій бережіть; істинна віра веде до кінця. Що ж є

376

кінець? Послухай Павла: "Кінець — заповіт є". Що таке любов від чистого серця і совісті благої та віри нелицемірної? (До римлян, гл. 13), — говорить (До филип'ян, гл. 15): "Нікому нічого не бувайте винні, тільки що любити один одного треба, люблячи-бо друга, закон виконується".

124

Оскільки від справ закону... тощо. Звичайно, під справами закону розуміються дійства, церемонії. Вони завжди бувають Божої істини чи Духа Святого німим накресленням і слабким обрисом, ясніше сказати — церемоніальні дійства є компліменти і манірні зовнішності, що обіцяють дбалість до Бога і дружбу, яка визначається виконанням священного закону його, до якого вони є певною кладкою чи містком і ніби з алфавітом букваря. Законом воно назване через те, що було узаконено; кожному не минути тих дійств, що можуть з часом вбити в нескусне серце поняття і просвічення найвищої користі й щастя правдешній людині. Наприклад: 1) їдження паски є то зовнішня дія; 2) обрізання; 3) невживання свинячого м'яса; 4) омиття зовнішніх членів стихійною водою та інші дурниці. Названо воно ще й тому законом, що, закриваючи і назнаменовуючи таємно Божий закон, є його шкіркою, і лузгою, і ніби половою, що закриває зерно Царства Божого, і ті, що сподіваються на цю корону, зветься лузганами, тобто марновірцями. Уся ця лузга законна веде серце наше до Святого Духа. Він є осяяння блаженних і найчистіших думок і зветься дух віри, дух премудрості, дух страху Божого. Дух Божий і начало всього того плоду, про який Павло [каже]: "Плід духа"¹⁴ тощо. Коли до цього кінця хтось приспів, так, виправданий духом віри і виконавши церемонії через закінчення, може сказати з Павлом: "Тож чи знищимо ми закон вірою?"¹⁵ Аж ніяк! Але закон стверджую, а коли хто і без церемонії добрим зробився, нехай же з Павлом вигукне: "Бо сили не має в Христі Ісусі ані обрізання, ані необрізання, але віра, що чинна любов'ю"¹⁶. "Бо сили не має ані обрізання, ані необрізання, а створіння нове" (До галатів, гл. 6, вірш 15).

125

Нема чому дивуватися. Ви ще в цьому виді баталії не вельми практик, а ворог давній, всезагальний, отже, й великий скуси-

377

ДОДАТКИ

[СОН]

Опівночі, листопада 24, 1758 року
у Ковраї

тель. Коли б Давид та й не навчався до битви! Звісно, як іншим, так само страшний був Голіаф, але він уже з вовком та левом діло мав, пасучи вівці. Чого не може Бог? Він народжує бажання, а бажання — мати праці, праця ж усе перемагає; помалу на гору йдучи, з часом таки вийдеш. "Підуть від сили в мирі й дружбі з Богом, а іншого шляху до щастя аж ніяк не знайти і самим ангельським силам. У той час з міцною впертістю захищати станемо місто миру нашого, тоді ми цю цитадель губимо, коли простацької про неї думки, і, гадаючи, що не досить цього одного для щастя нашого, як тільки відсторонилися до Єрихона, відразу потрапляємо в біду, а Єрусалим в облогу; потрібно завжди говорити з Авакумом: "Я стою на сторожі своїй"¹⁷.

Здавалося, що розглядаю різні зваби людського життя у різних місцях. В одному місці був, де палати царські, убори, танці, музиканти, де закохані то підспівували, то в дзеркала дивилися, забігши із зали в кімнату і, знявши маску, лягали на пишні постелі тощо.

Звідти сила повела мене до того народу, де творились такі ж справи, лиш в інших уборах і церемоніях. І я побачив: бо вони йшли вулицею з пляшками в руках гучно, весело, хитаючись, як звичайно буває у простої черні; також і амурні справи спорідненим чином — як поставивши в один ряд жіночу, а в другий — чоловічу стать; хто гарний, хто до кого подібний і хто кому гідний бути мужем чи жінкою, — з насолодою вершили.

Звідси пішов у заїжджі доми, де коні, хомут, сіно, розплати, суперечки та ін. чув.

Наприкінці сила ввела у храм, дуже великий і гарний, який буває у багатих міщан, парафіян, де начебто у день зелений Святого Духа відправляв я з дияконом літургію і добре пам'ятаю це, що говорив: "Ти святий, Боже наш, навки віків", і обидва хори співали гучно "Святий Боже". Сам же я з дияконом, перед престолом кланяючись до землі, відчував всередині насолоду, якої не можу передати. Проте й там людськими вадами осквернено. Сріблολюбство з корванкою¹ бродить і, не минаючи самого ерея, майже видирає частку.

Від м'ясних обідів, які святкувались у майже суміжних з храмом кімнатах і до яких з вітваря було багато дверей, до самої святої трапези дух ширився під час літургії. Там я бачив таку жакливу картину. Деяким не вистачало пташиного і звіриного м'яса для їжі, то вони чоловіка, одягненого в чорну до колін свиту, з голими гомілками й в убогих сандалях, уже вбитого, тримаючи біля вогню, коліна й гомілки смажили і м'ясо із жиром, що стікав, відрізаючи чи відгризаючи, пожирали.

Такого смороду й мерзенної люті я не стерпів і, з жахом відвертаючи очі, вийшов. І це робили начебто деякі служителі.

Цей дивний сон не менше мене налякав, ніж звеселив. А прокинувшись, відразу з полегшенням у самій справі проспівав: "Святий Боже..."

ЖИТТЯ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

Написане 1794 року на давній смак

Non omnis moriar.
(*Horatius*)¹

У всьому існуючому є щось головне й всезагальне: у безчленних викопних — земля; у рослинних — вода; у тваринах — вогонь; в людині — розум і т. п.

Кожне буття становить особливе коло або свій світ, з відмінностями, поділами, подрібненнями до незбагненності.

Кожне головне, або всезагальне цих кіл має над собою і в собі найголовніше, всевітнє, верховне, єдине начало: всі тим були.

Це, поширюючись, розрізняючись у здатності, силі, властивостях, поступовості, здійснює невидимі буття різноманітно і, згущуючись у своєму сходженні, становить у людині мислення, у тваринах — відчуття, у рослинах — рух, у безчленних викопних — існування.

Людина, тобто втілена мисляча здатність, у цьому началі живе, рухається, існує.

Ця найголовніша, всевітня, невидима сила єдина — розум, життя, рух, існування, — виливаючись із невідчутності в явище, із вічності — у всеохопленість часу, із одиничності виняткового — до безмежної численності, утворюючи коло людства, наділяє йому від свого головного благородну перевагу — вільну волю.

На цьому головному, корені, першооснові базується влада урядів, держава владик, сила царів, любов батьків, честь мудрих, слава добродійних, пам'ять праведних.

Численність вносить відмінність, а це передбачає нерівність і недосконалість; вільна воля передбачає вибір; цей же — моральну здатність, що може пізнати добро, істину, досконалість, любити її й краще шукати. Звідси походить подвиг пошуку, і подвижник істини називається мудрий, а його справа — чеснота.

Парфянин і мідянин, юдей і грек, раб і вільний однаково причетні до цієї переваги всевітнього, верховного, єдиного начала.

Подвиг, тобто правильне вживання вільної волі, робить поділ; і цей подвиг у виборі істинного, доброго, досконалого є правда, що всякому віддає своє: повне — повним і марне — марним. Тому мудрий і праведний є одне і те ж.

Поставлений між вічністю й часом, світлом і пітьмою, істиною й брехнею, добром і злом, маючи переважне право вибирати істинне, добре, досконале і здійснюючи це на ділі, у всякому місці, бутті, стані, званні, ступені, є мудрий, є праведний.

Таким є муж, про котрого тут буде мова.

Григорій, син Сави, Сковорода народився у Малій Росії, Київського намісництва, Лубенського округу, в селі Чорнухах, у 1722 році². Батьки його були із простого люду: батько — козак, мати — такого ж роду. Вони мали міщанський стан, посередньо достатній, та чесністю, правдивістю, гостинністю, побожністю, миролюбним сусідством виділялись у своєму колі.

Цей їх син, Григорій, на сьомому році від народження відзначався схильністю до побожності, талантом до музики, охотою до наук і твердістю духа. У церкві він добровільно ходив на клирос і співав чудово, приємно. Улюблений же і майже завжди ним повторюваний спів його був оцей Івана Дамаскина³ вірш: “Образові золотому, що на Деїрському полі поставлений, три твої отроки не дотримали безбожного повеління” та ін.

За його бажанням батько віддав його у Київське училище, що тоді славилось науками⁴. Григорій швидко перевершив ровесників успіхами й похвалами. Митрополит Київський Самуїл Миславський, людина відмінної гостроти розуму й рідкісних здібностей до наук, будучи тоді його співучнем, відставав у всьому від нього при величезному своєму намаганні.

Тоді царувала імператриця Єлизавета, любителька музики і Малоросії. Обдарування Сковороди до музики і надзвичайно приємний голос були причиною вибору його до двору у співочу капелу, куди й був він посланий при вступі на престол імператриці⁵.

Він недовго там перебував. Імператриця незабаром здійснила подорож до Києва і з нею весь двір. Сковорода, прибувши туди, при поверненні двора в Санкт-Петербург отримав звільнення з чиною придворного уставника, залишився в Києві і знову почав учитися.

Коло наук, що викладалися в Києві, видалося йому недостатнім. Він захотів побачити чужі краї. Скоро для цього трапилася нагода, і він скористався нею дуже охоче.

Від двору був відправлений в Угорщину до Токайських садів генерал-майор Вишневський, який для тамтешньої греко-руської церкви хотів мати церковників, здатних до служби і співу. Сковорода, відомий знаннями музики, голосом, бажанням бути в чужих краях, знанням деяких мов, був схвально представлений Вишневському і взятий ним під покровительство⁶.

Подорожуючи з цим генералом, мав він нагоду з його дозволу та з його допомогою поїхати із Угорщини до Відня, Офена, Пресбурга й інших навколишніх міст, де, цікавлячись з своєї охоти, намагався знайомитися найбільше з людьми, що були тоді дуже славні вченістю й знаннями. Він розмовляв досить добре і з особливою чистотою латинською й німецькою мовами, достатньо розумів грецьку, що й допомогло йому здобути знайомство й приязнь учених, а з ними й нові знання, котрих не мав та й не міг мати у своїй батьківщині.

Повернувшись із чужих країв, сповнений вченістю, відомостями, знаннями, але з порожніми кишнями, у крайній нужді всього потрібного, проживав він у своїх колишніх приятелів і знайомих. Оскільки ж і вони не були вельми заможні, то шукали нагоди, як би використати його знання з користю для нього й суспільства. Скоро звільнилось місце вчителя поезії у Переяславі, куди він і відбув на запрошення тамтешнього єпископа.

Сковорода, маючи більш ґрунтовні й широкі знання в науках, ніж вони тоді були в провінційних училищах, написав роздуми про поезію і керівництво до її мистецтва так повному, що вони видалися єпископові дивними й невідповідними до минулого старовинного звичаю. Єпископ наказав змінити й викладати за тодішнім звичайним зразком навчання. Сковорода, впевнений у своєму знанні й точності цієї справи, не погодився змінити й відкласти написані ним правила для поезії, котрі були простіші й зрозуміліші для учнів,

та й цілком нове й точне поняття давали про неї. Єпископ вимагав від нього письмової відповіді на суді через консисторію, проте цього повеління він не виконав. Сковорода відповів, що він покладається на суд усіх знавців у тому, що його роздуми про поезію і ним написані правила є відповідні і засновані на природі цього мистецтва. При тім у поясненні додав латинське прислів'я: *Alia res sceptrum, alia plectrum*, тобто: одна справа пастирський жезл, а інша — пастуша сопілка.

Єпископ, обернувши своє незнання у його непослух і вароумілість про свою вченість у гордість і високомірність його, дав таке власноручне розпорядження при доповіді в консисторії: "Хай не живе в моєму домі той, хто творить гординю". Тому Сковорода був вигнаний із Переяславського училища не з честю⁷. Це було перше випробування твердості його духа.

Нестатки його утруднювалися до крайнощів, та його невибагливість підтримувала в ньому його веселість.

Він перейшов із училища жити до свого приятеля, котрий знав ціну його достоїнств, та не знав розмірів його нужди. Сковорода не смів просити про допомогу, а приятель не здогадався запитати його про потреби. І так терпів він нужду скромно, мовчазно, терпеливо, покійно, не маючи тоді нічого, лиш дві старі сорочки, один камлотний кафтан, одні черевики, одні чорні гарусні панчохи. Нужда обробляла в ньому серце дуже корисно і насіяла в ньому таке насіння терплячості, прикрасившись плодами якого, життя його зробило його мудрим і щасливим.

Неподалік жив знаменитий малоросійський дворянин Степан Томара, який шукав учителя для свого сина. Сковорода був йому схвально запропонований знайомими і запрошений ним у село Ковраї, де йому було доручено сина для догляду й науки⁸.

Старий Томара від природи мав великий розум і, спілкуючись по службі з іноземцями, здобув значні знання, проте дотримувався багато в чому застарілих переконань, що властиві людям грубого виховання, котрі з презирством дивляться на все те, що не одягнене гербами й не розписане родословними.

Сковорода почав більше плекати серце молодого свого вихованця і, розглядаючи природні його нахили, допомагати лиш природі у вирощуванні спрямуванням легким, ніжним, невідчутним, а не дочасно обтяжувати його розум науками, — і вихованець прив'язався до нього внутрішньою любов'ю.

Цілий рік тривало його спілкування з сином, а батько ніколи не удостоював учителя жодним словом, хоч кожен день за столом він з вихованцем у нього бував. Відчутним і болочим було таке приниження людині, що мала у низькій простоті благородне серце. Та Сковорода терпів це все і, незважаючи на презирство, на зневажання його, виконував свої обов'язки добросовісно й сумлінно. Договір було укладено на рік, і він хотів дотримати свого слова.

Одного разу, розмовляючи з своїм вихованцем і спостерігаючи його любов до себе, а тому й поводячись з ним відверто й просто, запитав його, як він думає про те, що говорили. Вихованець у тому випадку відповів неналежно. Сковорода заперечив йому, що він мислить про це, як свиняча голова. Слуги негайно донесли пані, що вчитель називає їхнього шляхетського сина свинячою головою. Мати розсердилась, наскаржилась чоловікові, вимагала помсти за таку зухвалість. Старий Томара, знаючи внутрішню ціну вчителю, та поступаючись настирливості жінки, відмовив йому від дому й посади і, відпускаючи його, вперше з ним заговоривши, сказав йому: "Вибач, мій пане! Мені тебе шкода!"

Вже тоді доля починала готувати серце його до людських несправедливостей, котрі він мав випробувати протягом життя. Сковорода залишився без місця, без поживи, без одягу, та не без надії.

Вбогий, мізерний, нужденний приїхав він до свого приятеля, одного переяславського сотника, людини добродушної й гостинної. Тут неждано трапилася йому нагода їхати в Москву з Каліграфом, що відправлявся в Московську академію проповідником, з котрим він, як його приятель, і поїхав, а звідти у Троїце-Сергієву лавру, де став тоді намісником багаточенний Кирило, що потім був єпископом Чернігівським. Цей, побачивши Сковороду, котрого знав уже з чуток, і знайшовши в ньому людину незвичайного обдарування й вченості, намагався вмовити його залишитися в лаврі на користь училища, та любов його до отчого краю кликала в Малоросію. Він знову повернувся у Переяслав, залишивши по собі в лаврі ім'я вченого і дружбу Кирила⁹.

Дух його віддаляв його від усяких прихильностей і, роблячи його пришельцем, переселенцем, мандрівником, виробляв у ньому серце громадянина Всесвіту, який, не маючи родини, маєтків, кутка, де голову прихилити, сторицею більше смакує

задоволення природне, насолод простих, невинних, безтурботних, які черпаються чистим розумом і безтурботним духом у скарбах вічності.

Не встиг приїхати він до Переяслава, як розумний Томара доручив своїм знайомим вмовити його, щоб він знову найнявся до сина вчителем. Сковорода не погоджувався, знаючи його забобони, а ще більше його домашніх, та приятель його, упроханий Томарою, обманом привіз його, сплячого, до нього вночі в село.

Старий Томара вже був не той гербовий вельможа, а ласкавий дворянин, котрий хотів цінувати людей за їх внутрішню рідність. Він дружньо його приголубив, просив бути другом його сина й спрямовувати його в науках. Любов і щира привітність більш за все завжди впливали на Сковороду. Він залишився у Томари з сердечним бажанням бути корисним, без договору, без умов¹⁰.

Самотність спрямовує до роздумів. Сковорода, поселившись у селі, віддавши турботу про необхідні потреби піклуванню улюбленого пана, який полубив і його, забезпечивши собі його щирість, поринув у роздуми, тобто пошуки істини.

Часто у вільні від своєї посади години віддалявся в поля, гаї, сади для роздумів. Рано-вранці зоря була його супутницею в його прогулянках, а діброви — співбесідниками його глумлінь. Літа, душевні обдарування, природні схильності, життєві потреби попеременно кликали його до прийняття якогось становища в житті. Суєта й турботливість світу уявлялись йому морем, безперервно збурюваним життєвими хвилями, яке ніколи не дає душевного спокою. У чернецтві, що віддалилося від свого першопочатку, бачив він похмуре гніздо спертих пристрастей, які, не маючи виходу, смертельно й боляче душать буття. Одруження, як не одобрюване природою, все ж не було приємним для його безжурного характеру.

Не вибравши собі жодного стану, він твердо поклав на своєму серці, що посвятить своє життя стриманості, задоволенню малим, цнотливості, смиренню, працелюбності, терпінню, добродушності, простоті манер, щирості, облишить усі суєтні намагання, всі турботи надбаня майна, всі труднощі надмірностей. Таке самозречення дуже успішно зближувало його з любов'ю до мудрості.

Душа людська, кидаючись у становище нижчих від себе ступенів, занурюючись у звірині пристрасті, віддаючись хтивості,

властивій скотині, приймає на себе їх властивості й якості: злобу, лють, неситість, заздрість, хитрість, гордість тощо; вивищуючись же подвигом доброї волі над звіриними потягами, тваринними інстинктами і безсловесними устремліннями, сходить на висоту чистоти умів, стихія яких є світло, розум, мир, гармонія, любов, блаженство, і від них запозичує якусь силу величі, світлості, розуміння вищого, більш просторого, далекого, яснішого і найвищої святості у відчутті, якими внутрішньо⁴ наповнюючись, проявляє⁵ в уяві⁶ стан людського буття іноді схвально, іноді осуджуючи, вмовляючи, попереджуючи й вказуючи.

Сковорода бачив такий досвід і сили природи в собі самому і так описує це в своїх записках, що залишилися після нього:

“Опівночі, листопада 24 числа, 1758 року у селі Ковряях здавалося вві сні, начебто я розглядаю різні зваби людського життя по різних місцях. В одному місці я був, де царські палати, убори, музики, танці; де закохані то співали, то розглядали себе у дзеркалах, то бігали із кімнати в кімнату, знімали маски, сідали на багаті постелі тощо. Звідти повела мене сила до простого народу, де такі ж дії, лиш особливим чином і порядком, вершилися. Люди йшли по вулиці з пляшками в руках, гучно, весело, хитаючись, як звичайно буває у чорному народі; також і любовні справи подібним чином у них відбувалися. Тут, поставивши в один ряд чоловічу, а в другий жіночу стать, розглядали, хто гарний, хто на кого подібний і тому гідний бути парою. Звідти ввійшов я в заїжджі дома, де коні, збруя, сіно, розплати, суперечки й ін. чув. Нарешті, сила ввела мене у храм якийсь великий і прекрасний: тут начебто у день сходження Святого Духа служив я літургію

⁴ Премудрості Соломона, гл. 18, ст. 17 і 19.

⁵ Тацит, філософ, політик, учений, письменник, описуючи обставини Цінни з Арменіумом, не пропустив згадати баченого Цінною сну. Читай про це літопис Таціта (гл. I, 45, арт. і гл. II, арт. про Германікуса).

⁶ Сократові часто сниться один сон; він його бачив у різних видах, та завжди сон наказував одне: “Сократе, горнися до музики і вправляйся в ній!” Оскільки ж найдосконалішою музикою є філософія, то Сократ, слідуючи сновидінню, все більше й більше спонукався горнутися до неї, звертаючи всю любов і старання до мудрості. Так він тлумачив свій сон. Критон, друг Сократа, прийшов йому оголосити, що завтра за вироком суду він повинен померти. Сократ сказав йому: “Так цьому й бути. Та не завтра. Мені цього ж ранку сниться сон, що жінка надзвичайної вроди з’явилася переді мною у довгому одязі і, назвавши мене по імені, говорила: “Через три дні ти прибудеш у твою родючу Піфію”.

з дияконом і добре пам’ятаю, що голосно проголошував оце: “Бо святий ти, Боже наш” і ін. до кінця. При цьому на обох хорах протяжно співали: “Святий Боже...” Сам же я, з дияконом перед престолом кланяючись до землі, внутрішньо відчував найсолодше задоволення, яке не можу передати. Проте і тут людськими вадами осквернено. Сріблोलобство з гаманцем волочиться і, не минаючи самого священика, силою видирає частку. Від м’ясних обідів, які подавалися майже у суміжних з храмом кімнатах, куди із вівтаря було багато дверей, під час літургії запах ширився до самої святої трапези. Тут бачив я отаке жахливе видовище. Коли комусь не вистачало для їжі пташиного чи звіриноного м’яса, то вони чоловіка, одягненого у чорну ризу, що мав голі коліна й убогі сандалії, вбитого, тримаючи при вогні, коліна й ікри смажили і м’ясо, зі стікаючим жиром відрізаючи й відгризаючи, жерли; і це робили начебто деякі служителі. Я, не стерпівши смороду й цієї жорстокості, відвернув очі й вийшов. Сон цей не менше насолодив мене, як і налякав”.

Я описую життя цього чоловіка у християнському віці, країні, народі й віровизнанні. Хай прочитають книгу християнства — Святе Письмо і побачать, що наскільки людина здатна бути прозорливцем, ангелом во плоті, богочоловіком, настільки ж і звіром, нетямущий хай не розуміє!

Сковорода почав відчувати смак у свободі від суєти й життєвих пристрастей в убогому, але безпечальному стані, в самотності, але без дисгармонії з самим собою. Лжемудруюче самолюбство, ця прикрашена дочка зовнішнього розуму, не могло звабити його серця. Величну властивість мислячого буття — волю він заглибив з усіма її міркуваннями і бажаннями у свою нікчемність і кинув себе на волю творця, повністю піддавшись життю й любові Божій, щоб промисел його (Бога) розпоряджався ним як своїм знаряддям, куди хоче і як хоче.

Коли людина виходить із кола зарозумілості, самовільності, самолюбства свого, вважаючи все те пустою землею, непрохідною й безводною, тоді чистий Дух Святий обіймає всі її відчуття й відновлює царські істини, тобто запалює в ній здатності внутрішнього відчуття вогнем своєї любові. Тоді високе пізнання й розуміння в міру розміщення внутрішнього й зовнішнього виникають із зосередження всіх речей, наче дуже тонкий і проникаючий вогонь, з незрозумілим задоволенням поглинаючись безоднею світла. У такому стані

відчуття людини поглядає на дух Вседержителя з радістю й поклонінням, і таким-то чином смиренне людське самозречення може споглядати те, що є у вічності і в часі, бо все є біля нього, все навколо нього, все в ньому.

Григорій, наповнюючись живим відчуттям істини, зображав це пером у творах простих, але сильних. Між іншими, написав він вірші: “Облиш, о дух мій, незабаром!..” Старий Томара, прочитавши їх і дізнавшись від нього, що то була лиш забава його, сказав йому: “Мій друже! Бог благословив тебе обдаруванням духа і слова”.

Весь час перебування його у Томари минав у навчанні сина його гуманітарних наук та мови, а себе — благочестя й самовдоволення.

Нарешті молодому його вихованцеві належало вступити в інше коло вправ, гідних його становища в світі й роду, Сковороді ж доля приготувала поклик здалека.

У Білгород прибув на єпископський престол Йоасаф Миткевич — муж, сповнений добросердечності, чеснот і вченості. Цьому архієреєві був відомий із законодавства та із давньої дружби ігумен Гервасій Якубович, що тоді перебував у Переяславі. Йоасаф запросив Гервасія розділити з ним єпархіальну працю й дружнє життя. Гервасій приїхав у Білгород і, побачивши ревність Йоасафа до наук, дуже схвально розповів йому про Сковороду. Єпископ викликав його до себе через Гервасія. Сковорода відразу прибув і з волі Йоасафа зайняв посаду вчителя поезії у Харківському училищі в 1759 році.

Відмінний спосіб його думок, вчення, життя незабаром привернули до нього увагу всього тамтешнього товариства. Одягався він пристойно, але просто; їжу мав, що складалася із трав, плодів і молочних приправ, споживав її ввечері, після заходу сонця; м'яса та риби не їв не через марновірство, а із своєї внутрішньої потреби; для сну виділяв свого часу не більше чотирьох годин на добу; вставав до зорі і, коли дозволяла погода, завжди ходив пішки за місто прогулюватися на чисте повітря і в сади; завжди веселий, бадьорий, легкий, рухливий, стриманий, цнотливий, всім задоволений, добродушний, принижений перед усіма, охочий до слова, де не змушений говорити, із всього виводив мораль, шанобливий до всякого стану людей, відвідував хворих, втішав печальних,

* Ці вірші і багато інших зберігаються у його друга.

ділив останнє з неімущими, вибирав і любив друзів за їхнє серце, мав побожність безмарновірства, вченість без зазнайства, поводження без лестощів.

Рік минув, і він, закінчивши час строку, приїхав до Йоасафа для проведення звичайного в училищах часу відпочинку. Єпископ, бажаючи втримати його довше при училищі, доручив Гервасію, як його приятелю, умовляти його, щоб прийняв чернечий сан, обіцяючи довести його скоро до сану високого духовенства. Гервасій почав радити Сковороді, пропонуючи побажання архієрея, блага й користь його, очікуючу його на цьому полі честь, славу, достаток усього, повагу й, на його думку, щасливе життя.

Не такими повинні були бути запропоновані стимули для серця Сковороди. Він, вислухавши це, широко обурився і сказав Гервасієві: “Хіба ви хочете, щоб і я помножив число фарисеїв? Їжте жирно, пийте солодко, одягайтесь м'яко й будьте ченцями! А Сковорода вважає чернецтвом життя не загарбницьке, задоволення малим, стриманість, позбавлення всього непотрібного, щоб набути найпотрібніше, нехтування всіма примхами, щоб самого себе зберегти в цілісності, загнuzдання самолюбства, щоб повніше виконати заповідь любові до ближнього, пошук слави Божої, а не слави людської”. Гервасій переконував його милістю архієрея, дружбою своєю, користю церкви, та Сковорода, твердий духом і правилами, заперечив йому у відповідь: “Дякую за милість, за дружбу, за похвалу; я не заслуговую всього цього за мій непослух до вас у цьому випадку”. Гервасій, знаючи його нестатки і думаючи, що він, потребуючи утримання й знайомства у чужій стороні, буде змушений погодитися на його пропозицію, поставився до нього холодно. Григорій, запримітивши це, скоро зважився. На третій же день, дочекавшись у передпокої його виходу, підійшов сказати йому якнайсмирненніше: “Прошу ваше преосвященство благословити мене в дорогу”. Гервасій, не дивлячись на нього, благословив його з досадою, а Сковорода, відійшовши з миром, відразу вирушив до нового свого приятеля в село Стариццо, в околицях Білгорода.

Стариця було місце, багате лісами, ріками, долинами, що добре сприяли глибокій самотності. Сковорода, поселившись там, більш за все намагався пізнати себе і вправлявся у творах, що цього стосувалися. У своїх нестатках, закликаючи на допомогу віру, не покладав її в самих зовнішніх обрядах, а в

придушенні сваволі духу, тобто потягів, що походять від самолюбства; у передачі всіх бажань своєї волі всеблагого й всемогутнього творця всіх задумів, намірів і справ. Він вчився лиш керувати своїм відчуттям і навчати серце своє не прагнути панувати над порядком Божого промислу, а піддаватися йому з усією смиренністю. Отець Гервасій доніс єпископові про відповідь Сковороди на його пропозицію і про його відхід. Добродушний Йоасаф не розсердився, а лиш пошкодував про нього. Між тим Григорій продовжував самотнє життя в Стариці.

Ніде людина так не пізнає себе, як у самотності, і не даремно сказано стародавнім мудрецем⁴: самотній повинен бути або царем, або звіром. Перебороти нудьгу, прокляте породження невдоволення, зайняти розум і серце достатніми вправами, зробити їх добрими — це справа не інакше як мудрого, що володіє собою, самотнього царя, Божого священика, який розуміє всюдисущість і всенаповненість духа Господнього і поклоняється йому духом.

Сковорода, проводячи там свої дні в бадьорості духа, веселості, без печалі, в добрій надії, часто говорив при тих, хто його відвідував: “ὦ σκολίων! ὦ βιβλίων!” “О свобода! О наука!”

Чутка про його незвичайне життя й настановчі бесіди привабляла численних шукачів знайомства з ним. Він, відвідуючи деяких по селах, надумав побувати у Харкові. Один із тих, хто з ним заприятелював, просив, щоб, будучи в Харкові, він познайомився з його племінником, молодим чоловіком, котрий перебував там для наук, і не обминув його добрим словом.

Сковорода приїхав у Харків, жив у своїх знайомих уже кілька тижнів. Одного разу, прийшовши відвідати училище і побачивши там кількох йому не знайомих, запитав, чи немає тут такого-то, племінника NN. Той молодий чоловік випадково там був, і знайомі сказали Сковороді, що він саме той. Сковорода, глянувши на нього, уподобав його і полюбив до самої смерті. Потім той молодий чоловік зрозумів, що такий випадок був влаштований йому заздалегідь Божим перстом.

⁴ Треба мати велику основу розуму або бути цілком його позбавленим, щоб тривалий час тримати себе у самотньому житті. Витримати себе, вжитися самому з собою, дивитися на себе спокійними очима, бути задоволеним своїм серцем, не шукати себе поза собою — це ключ істинного блаженства.

Добрий пастир Йоасаф, не втрачаючи з виду Сковороди, всіляко намагався знову повернути його у Харківське училище і мати користь із його обдарувань, усю цінність яких він відчував. Знаючи, що він не любить примусу, дружньо запросив його і запропонував йому посаду вчителя, яку хоче. Щоб переконати Сковороду, було досить дати йому можливість вибору справи тієї чи іншої. Він, маючи на меті користь, спрямовану на молодого нового свого друга, якого в серці вже таким вважав, як пізніше сам у цьому зізнавався, був радий пропозиції єпископа і прийняв її дуже охоче з тим, щоб він викладав у класі нижче попереднього, синтаксичному. Крім того, взявся викладати грецьку мову.

Прибувши із Білгорода в Харків і зайнявши посаду, знайшов він улюбленого свого молодого чоловіка, який, однак, не знав і не смів думати, щоб міг бути гідним його дружби, хоч любив і дивувався з його філософського життя й внутрішньо його шанував¹¹.

Григорій почав часто його навідувати і, за схильністю молодого чоловіка, займатися його музикою і читанням книг, що були приводом для розмов і повчання. Відкривши у молодому чоловікові серце, якого він бажав, і природні здібності, які він любив, звернув свою увагу на покращання його розуму й духа.

Молодий чоловік цей, виховуваний до того напівученими шкільними вчителями, частково ченцями, в руках яких тоді перебували святилища наук, котрі й вклали йому в голову дивні уявлення про речі, чуючи від Сковороди протилежне до того і не спроможний погодити у своєму понятті нових правил зі старими, споглядаючи ж насправді його чесне, цнотливе, зразкове життя, сумнівався сам у собі і душевно жалкував, що такий чесний муж мав незгідні з ученими думки й правила, особливо ж стосовно моралі й духовних знань, а тому й помилявся.

Всі книжники-наставники його, та й увесь світ, словом і ділом переконували, що щастя людське полягає в тому, щоб мати всього багато: багато чого їсти, багато чого пити, багато у що вдягатися і в потіхах бездіяльно веселитися.

Сковорода, однак, почав говорити йому: щоб бути дійсно щасливим, то все те непотрібне; що обмеження бажань, відкидання зайвого, загнuzдання примхливої волі, працелюбство, виконання обов'язків, до яких промисел Божий

кого приставив, не за страх, а на совість — це шляхи до щастя. Сковорода говорив це і жив так.

Велемудрі вчили його, що громадянська чеснота є ніщо перед верховною істотою, що Марк Аврелій, Тит, Сократ, Платон і інші славні в давнину великими ділами й серцем люди повинні бути нещасливі, тому що не мали історичного знання про речі, які відбувалися після них. Сковорода стверджував, що у всіх тих мужів діяв вишній дух, тому вони заслуговують не осуду, а пошани й наслідування в любові до істини. І якщо Бог є істина, то вони були вірні його слуги.

Філософи, які вчили молодого чоловіка, тлумачили йому, що, наприклад, до такого стану життя більше й особливо прив'язане Боже благословення, а до іншого — менше, або ж прокляття, що знання таємниць і виконання таємничих обрядів є досконалість і вищість людини. Сковорода вчив, що всі стани добрі, і Бог, розділяючи членів суспільства, нікого не образив; прокляття він накладає лиш на синів спротиву, які, не пізнавши себе й не послухавши поклику природи, вступають у стани за пристрастю, за обманливим виглядом, за примхою. І оскільки вони не випробували в собі вродженої схильності, то й відрікся від них верховний розподільник обдарувань і дав їм некмітливий розум, хай творять неподібне і будуть прокляті, тобто нещасливі. Сковорода вчив, що досконалість людини полягає у творенні справжньої користі ближньому і що таємства й таємничі обряди належать до слова, а Царство Боже є в силі або в ділі.

Молодий чоловік, змолоду наповнений упередженнями, слухаючи Сковороду, відчув у собі збуджену боротьбу думок і не знав, як її закінчити. Інші учителі його нав'язували йому відразу до Сковороди, забороняли знайомство з ним, слухати його розмов, навіть бачити його. Він любив серце його, та цурався його розуму; поважав життя, та не сприймав міркувань його; поважав чесноти, та уникав думок його; бачив чистоту поведінки, та не пізнавав істини розуму його; бажав би бути другом, та не учнем його.

Важко заглядати перші враження.

Сковорода продовжував викладати синтаксис і грецьку мову публічно, а улюбленого свого молодого чоловіка навчав окремо грецької мови та читання стародавніх книг, з яких найулюбленішими були такі письменники: Плутарх, Філон Юдейський, Цицерон, Горацій, Лукіан, Климент

Александрійський, Ориген, Нил, Діонісій Ареопатит, Максим Сповідник, а із нових відповідні до цих; голова ж усім — Біблія. Сила, зміст і кінець їх навчальної вправи було серце, тобто основа блаженного життя.

Намагаючись перевиховати його і бажаючи більше й більше дати йому вражень істини, писав він йому листи майже щоденно, щоб, побудивши його до відповіді хоч коротко на них, привчити його думати, розмірковувати, висловлюватися справедливо, точно, пристойно.

Забобони, збуджувані відмінністю думок, не дозволяли юнакові викоренити сумніви. Жахлива пригода знищила їх повністю, і це так описано у щоденнику цього молодого чоловіка:

“1763 року, коли я був зайнятий роздумами про правила, які мені нав'ював Сковорода, і в своєму розумі вважав їх невідповідними до способу думання інших, я сердечно бажав, щоб хтось просвітив мене в істині. Будучи в такому стані й очистивши по можливості своє серце, бачив я такий сон⁴.

Здавалося, що на небі від одного краю до другого, по всьому його просторі, були написані золотими великими буквами слова. Все небо було голубого кольору, і ті золоті слова здавалися не стільки зовні блискучими, а більше зсередини сяяли прозоро світлом і не разом написані по лицьо небесного простору, а по складах і виражали таке й саме таким чином: пам'ять — свя-тих — му-че-ни-ків — А-на-ні-я — А-за-рі-я — Ми-са-ї-ла. Із цих золотих слів сипалися вогненні іскри, як у кузні з вугілля, що сильно роздувається міхами, і стрімко падали на Григорія С. Сковороду. Він стояв на землі, піднявши вгору праву руку і ліву ногу прямо, у вигляді проповідуючого Івана Хрестителя, якого деякі художники на картинах зображають у такому розміщенні тіла і яким Сковорода тут же мені уявився. Я стояв біля нього, і деякі іскри із падаючих на нього, відскакуючи, падали на мене й породжували в мені якусь полегкість, розкованість, свободу, бадьорість, охоту, веселість, ясність, зігрівання й невимовну насолоду духа. Я прокинувся, сповнений найсолодшого відчуття.

⁴ Дивися книгу Філона Юдейського про сни, що бувають від духа, у його творах про Святе Письмо Старого Заповіту і До коринтян, Друге послання св. апостола Павла (гл. 12, ст. 1) і Йова (гл. 33, ст. 15, 16 і ін.).

Зранку, вставши раненько, переказав я це дивне видіння шановному й добродієчному старому троїцькому священникові Борису¹², у якого я квартирував. Старий, подумавши, сказав мені з розчуленням: “Ах, молодий чоловіче! Слухайте ви цього мужа: він посланий вам від Бога бути ангелом-керівником і наставником”^а. Відтоді цей молодий чоловік усією душею віддався дружбі Григорія, і з цього часу я впродовж цього писання буду називати його *другом* за перевагою.

Представлені у пишному вигляді написані на небесах імена трьох отроків були ті самі, історія яких зображена у тому любленому Сковородою вірші Дамаскіна, який він співав при всякій нагоді у молодості якось механічно, як про це згадано тут напочатку. Ні Сковорода про цей улюблений вірш, ні друг його про бачене ніколи один одному не розказували і не знали. Після тридцяти одного року, за два місяці до своєї смерті, Сковорода, будучи в селі у цього друга і переказуючи йому все своє життя, згадав про той вірш Дамаскіна, який він майже завжди мав на устах своїх і, сам не знаючи чому, любив його більше, ніж інші співи. Друг, почувши це тоді й пригадавши бачене ним уві сні тридцять один рік тому, мовчки дивувався з чудової гармонії, яка у різні роки, в різних місцях вклдала одному в уста те, що іншому потім в уяву, щоб побудити серця їх до виконання й прояву розуму й сили тієї історії в дійсності, у їхньому житті. Втім, друг його ніколи йому про це бачене не говорив і пізніше.

Якщо за духовним розумінням історії золотий образ, покладений на Деїровому полі, є цей світ, поле Деїрове — час, вогненна піч — наша плоть, розпалована бажаннями, похотями, лжепристрастями, полум'ям, що спалює дух наш; якщо троє отроків, що не послужили створінням і не гидували поклонитися золотому ідоліві, є три головні людські здатності: розум, воля й діяння, що не підкоряються духові цього світу, який лежить у злі, і не пошкоджені вогнем перелюбної плоті, а, прохолоджуючись звисока Святим Духом, словами пісні зображають Діву Богоматір, цнотливе серце, непорочність людської душі, то вогонь, що падає сильними струменями на Григорія Сковороду із золочених імен, написаних на небесах,

^а Де душа наша не знаходить жодної підстави для істинності, там вона повинна вдаватися до думок, що заспокоюють і возвишають її буття, бо ці думки ведуть нас ясним небом до хвилях цього життя.

трьох отроків ізраїльських, є таємничим свідченням Духа Божого, що спочиває на ньому.

Друг його почав давати місце в розумі і в серці своєму його думкам і правилам і непомітно побачив себе на шляху світлому, чистого розуму й незбентеженого духа.

Сковорода, прагнучи збудити мислячу силу свого друга вчитися не лише в книгах, а більше в собі самому, звідки народжуються всі книги, часто в розмовах з ним розділяв людину надвоє: на внутрішню й зовнішню, називаючи одну вічною, а другу — тимчасовою; ту — небесною, цю — земною; ту — духовною, цю — душевною; ту — творчою, цю — створеною. За цим поділом в одній і тій же людині бачив він два розуми, дві волі, два закони, два життя. Першу за божественним родом називав він царем, Господом, началом; другу ж за земним буттям її — рабом, знаряддям, підніжжям, істотою. І як першій за її перевагою належало керувати, управляти, панувати, другій же належало коритися, служити, слідувати волі тієї, то для належного дотримання цього порядку святої природи привчав він себе у всіх життєвих справах дотримуватися таємного голосу внутрішнього, невидимого й невиразного помаху духа, який є голосом Божої волі й таємно відчуваючи який і слідує за його рухом, люди стають благими, а не підкоряючись цьому побудителю й не пам'ятаючи його, проклінаються. Він, випробувавши насправді святість цього таємного керівництва, будив увагу свого друга й інших до цієї святині внутрішньої сили Божої і часто запрошував прислуховуватися до виявів цього пророцтва нетлінного духа, голос якого чути в серцях непорочних, як друга, у розбещених, як судді, у непокірних, як месника. Він називав його тим первісним законом людей, про який говорить Святе Письмо: “Нетлінний дух твій є у всіх; тим же помалу викриваєш тих, що помиляються, і в них же грішать, згадуючи, навчаєш, щоб, відвернувшись від злоби, повірили в тебе, Господа!” Він стверджував, що був той самий геній^а, наслідуючи якого у

^а Стародавні під назвою генія розуміли те, що ми розуміємо під іменем ангела-хоронителя. Сократ називав цього генія демоном, бо демон по-грецьки означає розуміючий, тобто розумна внутрішня сила людини, а не означає злого духа. Деякі під генієм розуміють витончене відчуття добра й зла, інші — сильне моральне чуття. Дивись про Сократового генія окремий твір Плутарха.

всьому добродушний Сократ, наче свого наставника, досяг ступеня мудрого, тобто щасливого.

Він говорив з сильним переконанням істини: “Подивись на людину і пізнай її! На кого подібна істинна людина, що панує в плоті? Подібна на добрий і повний пшеничний колос. Розсуди ж: не стебло з листками є колос, не солома його, не половина, не зовнішня шкірка, що одягає зерно, і не тіло зерна, а колос є сама сила, яка створює стебло, солону, тіло зерна й ін., у тій силі все оте невидимо знаходиться. Вона виявляє все те весною, коли вся зовнішність на зерні зігнила, щоб утворення плоду не було приписане мертвій землі, тобто гниючій зовнішності, а щоб вся слава була віддана невидимому Богу, який всюди діє своєю таємною правцею, щоб лиш він був у всьому голова, а вся інша зовнішність — п’ята. Від колоска поступи до людини. У колосі ти бачив солону, полову, шкірку, та не там Бог. Де ж? У невидимій рослинній силі Бог виростив нам колос невидимою силою. Глянь же на тілесність людини: не там сила Божа! Вона у її невидимості заховалася. Підніми ж від земної плоті думки твої і зрозумій в собі людину, народжену від Бога, а не сотворену в останній час життя! Рослинна сила зерна є голова всього тіла, таємна дійсність невидимого Бога: пізнай у собі силу розумну, слово Боже, слово вічне, правцю Божу, закон, владу, царство, невидимість, образ Отця Небесного! Розкрий серце твоє для прийняття віри і для обіймів того чоловіка, котрий Отцю своєму Небесному є замість сили його і замість правці його навіки віків. Це насіння твоє, зерно твоє просторіше від небес і земних кіл, це видиме небо і ця земля в ньому ховаються, і чи не зможе зберегти тебе це насіння? Ах! Будь впевнений, що найнечутливіший волосок твоєї голови, втративши свою зовнішність, у ньому [насінні] без всякої шкоди захищається, збережеться, стане благим! О насіння благословенне, людино істинна, Божа! Вся видимість є її підніжжя. Сама вона в собі носить царство, онебеснюючи всякого ним просвіщенного і наповнюючи своїм всенаповненням, сівши праворуч Отця Небесного навіки”.

Керуючись цим небагатьом відомим правилом, він займав посади, планував свої заняття й забави, раптово змінював місцеперебування, заводив знайомства, вступав у дружбу, приймав у свою приязнь і не раніше наважувався робити щось залежне лиш від вибору його волі, ніж порадившись з внутрішнім духом,

який він іноді називав Мінервою. Бо як Мінерва, за легендою, народжена з мозку Юпітера, так дух наш походить від Бога.

Оскільки Бог дає дар духа не одною міркою, а різною, за відмінністю галузей всецілого, то людей, що вступають у життєве становище не за вродженою здатністю, Сковорода називав людьми без Мінерви. Так часто, зустрівши несмілого воєначальника, грабіжника, суддю, гордого богослова й ін., з досадою говорив: “Ось люди без Мінерви!” Глянувши на зображення царюючої у його вік Катерини II, що знаходилось у друга його у вітальні, сказав він зворушено: “Ось голова з Мінервою!”¹³

Він вважав, що щастя людини полягає в тому, щоб, пізнавши власну у собі здатність, згідно неї знайти застосування в житті. Так, численні богослови були б, можливо, кращими довіреними у справах, численні вчені — кур’єрами, численні судді — орачами, воєначальники — пастухами, ченці — продавцями й ін.

Звідси, вирішував він, буває, що один і той же життєвий стан одного прикрашає, а іншого проклинає; одного воєнний сан прославляє, а іншого соромить; одного царський вінець прикрашає благословенням, славою, безсмертям, а іншого скидає у суцільну пітьму з прокляттям імені його; одного богослов’я робить світильником світу, володарем сердець, славним без слави, почесним без почестей, а іншого — дурисвітом, лицеміром, високомудруючим брехуном; одного навчання вивищило до небес, а іншого звело у пекло; одному суддівство дало ім’я добродія, а іншому — розбійника; одному посада начальника на похвалу і честь, а іншому — на хулу й ганьбу; одного чернецтво освітило, а іншого очорнило й згубило навіки...

Таке правдиве, але для багатьох колюче вияснення незабаром накликало на нього хулу. Брехня й порок озброїли на нього свої знаряддя в багатьох особах. Та рука Господня була з ним, і він перемагав нею всі наклепи дурних і злих людей.

Багато займаючись своїм другом, підносячи його розум вище звичайних знань, намагався він викоренити в ньому упередження, набуті від невігласів і бабських байок. Зауваживши, що страх смерті й ляк мертвих нестерпно володіли його уявою, пропонував він йому важливі читання, які руйнували цю жажливу думку; часто говорив про початок і

розпад кожного створіння на свої основи, кажучи, що воно подібне до вінка: початок і кінець знаходяться в одній точці. Із зерна колос у зерно повертається, із насіння в насіння яблуня ховається⁴, земля на шлях землі йде і дух до духа. “Яка, — так міркував він, — є первісна основа створінь?” Ніщо. Вічна воля, бажаючи представити свої досконалості як явища видимості, з нічого витворила все те, що існує мислено й тілесно. Ці бажання вічної волі одягнулись у поняття і поняття — у види, види — у речовинні образи⁵. Визначено поле чи коло кожній істоті на зразок вічного проявити сили свої, тобто вияв невидимого у тимчасовій видимості, і знову вступити в своє начало або у своє ніщо. Край перший і край останній є одне, і це одне є Бог. Всі створіння, вся природа є вмістилище, риза, знаряддя; все це струхлявіє, зів’ється, зміниться; лиш дух Божий, що наповнює Всесвіт, існує вічно. Богочоловік наш, говорив він, є наш вінок: не вмираємо, лиш змінюємось із смерті в життя, із тління у нетління. Вмирають і вмерлі вже, бо Бог їх — їх черево, і слава їх — у їхньому соромі. Прийде час і нині є, коли мертві почують голос сина Божого, а почувши, оживуть. Якщо ж і нині є час, то навіщо на ранок, на тисячу років, на кілька віків і кругобігів планет відкладаємо життя, смерть, воскресіння, суд, голос сина Божого. Носячи вже в собі незгасний вогонь сповнених муки бажань і почувань і невсипущого черв’яка докорів совісті, чи можемо сказати, що ми ще не засуджені, що голос сина Божого ще в нас не чутний, що труба Божа ще не привела до нас суддю страшного, праведного, який судить і чує він серце наше?

Не вдовольняючись бесідою про це, запрошував він свого друга у літній час прогулюватися пізно ввечері за місто і непомітно доводив його до міського цвинтаря. Тут, походжаючи опівночі між могилами і помітними на піщаному місці розвіяними вітром гробами, говорив про безтямну людську лякливість, яка збуджується в уяві від померлих тіл. Іноді

⁴ Вірш, наповнений превисокого поняття, — “святий Боже, святий кріпкий, святий безсмертний” — стверджує цю істину. Перший пункт — святий Боже — знаменує начало, що випереджує все створене; другий — святий кріпкий — знаменує начало, що сотворило всю плоть і вселилося в ній; третій — святий безсмертний — знаменує начало, що перебуває, коли зникла плоть; дивись про це у творі його “Потоп зміїний”, гл. 4.

⁵ Читай про це книгу: “De l’origine, usages et abus de la raison et de la foi”, t. I. — S. 328.

співав там щось пристойне для добродушності; іноді ж, віддаляючись у недалекий гай, грав на флейті, залишивши молодого друга самого серед гробів, начебто для того, щоб здалека йому було приємніше слухати музику. Цей, непомітно звільняючись від пустих вражень, навіяних страхів, у сердечному спокої внутрішньо висилав подяку Божому промислу за послання йому мудрого друга й наставника.

У 1764 році друг його з цікавості мав намір поїхати до Києва. Сковорода вирішив його супроводжувати, і вони відбули туди в серпні місяці.

При огляді тамтешніх пам’яток Сковорода був для нього тлумачем історії місця, поведінки й стародавніх звичаїв і побудителем до наслідування духовного благочестя померлих святих, які там спочивають, але не життя живого чернецтва.

Багато хто із його колишніх учнів, із знайомих, із родичів, будучи тоді ченцями у Печерській лаврі, напали на нього невідступно, повторюючи:

— Годі бродити по світу! Час пристати у гавань, нам відомі твої таланти, свята лавра прийме тебе, як мати своє дитя, ти будеш стовпом церкви й окрасою обителі.

— Ах, преподобні! — заперечив він палко. — Я стовпотворіння помножувати собою не хочу, досить і вас, стовпів неотесаних, у храмі Божому.

За цим привітанням старці замовкли, а Сковорода, дивлячись на них, продовжував: “Ризо, ризо! Як небагатьох ти опреподобила! Як багатьох зробила нечестивими, зчарувала. Світ ловить людей різними сітями, прикриваючи їх багатствами, почестями, славою, друзями, знайомствами, протекціями, вигодами, втіхами і святинею, та найбільш нещасна остання. Блаженний, хто святість серця, тобто щастя своє, закрит не ризою, а волею Господньою!”

Монахи-старці мінялися в лиці, слухаючи це; та дзвін покликав їх на молитву. Один з них просив Сковороду з другом його назавтра прогулятися за обитель. Погодившись, пішли всі троє й сіли на горі над Дніпром. Отець Калістрат (так він звався), обнявши тут Сковороду, сказав: “О мудрий муже! Я й сам так думаю, як ти вчора говорив перед нашою братією, та ніколи не смів наслідувати свої думки. Я відчуваю, що я не народжений для цього чорного одягу, і введений у нього лиш виглядом благочестя, і мучу своє життя. Чи можу я?..” Сковорода відповів: “Від людини неможливо, від Бога ж усе можливе”.

Через кілька днів друг його повинен був повертатися. Сковорода ж, упроханий своїм родичем, соборним печерським друкарем Юстином¹⁴, залишився у Києві.

Не минуло й двох місяців, як він приїхав із Києва знову в Харків. Україні він віддавав перевагу перед Малоросією за її повітря і води. Ріки майже всі цвітуть у Малоросії, від чого й повітря гниле. Він звичайно називав Малоросію матір'ю, тому що там народився, а Україну — тіткою за життя його у ній і з любові до неї.

У Харкові був губернатором Євдоким Олексійович Щербинін — людина, що не мала учбового виховання, та обдарована природним здоровим розумом, любитель наук, талантів, музики, в якій і сам був досить вправний і знаючий. Наслухавшись про Сковороду, запросив він його до себе і, поговоривши з ним, сказав йому:

— Чесний чоловіче! Чому ти не візьмеш для себе якогось відомого стану?

— Милостивий пане! — відповів Сковорода. — Світ нагадує театр: щоб зобразити в театрі гру з успіхом і похвалою, то беруть ролі за здібностями. Дійова особа в театрі не за знатність ролі, а за вдалу гру взагалі хвалиться. Я довго міркував про це і після довгого випробування себе побачив, що не можу представити у театрі світу вдало жодної особи, крім низької, простої, безпечної, усамітненої: я цю роль вибрав, узяв і задоволений.

Губернатор, глянувши на нього з задоволенням, полюбив його і сказав присутнім:

— Ось розумна людина! Він прямо щасливий; менше було б на світі дурості й незадоволення, якби люди так думали.

— Але, друже мій! — продовжував Щербинін, виводячи його із кола. — Можливо, ти маєш здібності до інших станів, корисних у співжитті, та звичка, думка, передсуд...

— Якби я сьогодні відчув, — перервав мову Сковорода, — що можу без остраху рубати турків, то з цього ж дня прив'язав би я гусарську шаблю і, одягнувши ківер, пішов би служити у військо. Праця при вродженій схильності є задоволення. Пес стереже стадо день і ніч з вродженої любові і розтерзує вовка з природженої схильності, незважаючи на те, що й сам піддається небезпеці бути розтерзаним хижакками. Ні кінь, ні свиня не зроблять цього, тому що не мають до цього природи. Схильність, бажання, задоволення, природа, сила Божа, Бог є

одне й те ж. Є схильності, є природи злі, і вони є явища гніву Божого. Людина є знаряддя, яке легко й вільно підкорює себе волі Божій, дії або любові Божій, тобто життю, або гніву Божому, тобто суду добра чи зла, світла чи пільми. Це відчутно зображено у кругообігу дня і ночі, літа й зими, життя і смерті, вічності й часу. Бог є Бог життя або любові, і Бог суду або гніву¹⁵. Всі створіння є грубі службові органи цих властивостей верховного ества; лиш людина є найблагодніше його знаряддя, що має перевагу свободи й повну волю вибору, а тому й ціну і звіт за вживання цього права містить у собі. Звідси, природно, походить поняття про правосуддя, милосердя й благість у творця. А якщо у творця, то і в створіннях, найбільше ж наближених до нього даром розуму. Звідси влада, уряди, держави, сімейства, товариства, становища, звідси батьки, царі, начальники, воїни, судді, пани, раби; та лиш Бог у всіх і всі в ньому.

Щербинін з насолодою послухав його і переконував його частіше до нього приходити.

Сковорода, дотримуючись пристойності тієї особи, яку він вибрав представляти в театрі життя, завжди віддалявся від знатних осіб, великих товариств і чиновних знайомств; любив бути у малому колі невимушеного спілкування з людьми відвертими; віддавав перевагу чистосердечній привітності перед всякими облесними прийомами, у зібраннях займав завжди останнє місце, нижче за всіх, і неохоче вступав у бесіду з незнайомими, крім простолодинів.

Улюбленим, але не головним його заняттям була музика, якою він займався для забави й проведення вільного часу. Він створив духовні концерти, поклав на музику деякі псалми, а також вірші, співані під час літургії, музика яких наповнена гармонією простою, але важливою, проникаючою, захоплюючою, зворушливою. Він мав особливу схильність і смак до ахроматичного роду музики¹⁵. Крім церковної, він склав багато пісень у віршах і сам грав на скрипці, флейтравері, бандурі й гусях приємно й зі смаком.

У 1766 році за велінням щасливо царюючої Катерини II до харківських училищ з подання Щербиніна додані деякі науки

¹⁵ Світ цей і людина є проявом чудес, які дух Бога невидимого творить матеріально. Цей дух чудес свідчить у своєму явищі про внутрішній стан буття у любові чи в гніві, у добрі чи у злі.

під назвою додаткових класів. Між іншими було призначено викладати благородному юнацтву правила добродетелі. Начальство визнало дуже придатним для цього Сковороду й запросило його. Він якнайохочіше прийняв цю пропозицію і не захотів брати призначеної за цей клас платні, вважаючи, що задоволення, яке він має, будучи в цьому випадку корисним за своєю схильністю, замінює йому всяку нагороду. З цього приводу написав він у свій час твір, відомий під такою назвою: "Вхідні двері до християнської добродетелі для молодого шляхетства Харківської губернії"¹⁶.

Твір цей містив у собі прості істини, короткі корінні пізнання посад, що належать до співжиття. Всі освічені люди вбачали в ньому чисті поняття, справедливі думки, ґрунтовні роздуми, відчутні стимули, благородні правила, які рухають серце до належного йому високого кінця.

Та оскільки все те базувалося на пізнанні Бога й його гідному шануванні, то єпископ білгородський, який був тоді єпархіальним, вважаючи такі роздуми в устах світської людини крадіжкою влади і своїх переваг, розсердився на нього з гонінням; вимагав книжку на розгляд; знайшов деякі для нього неясності і сумніви в словах і спосіб навчання, що не відповідає звичним правилам, тому й доручив своїм запитати Сковороду, чому він викладав настанови християнської моралі відмінним від звичного способом. Сковорода відповів: "Дворянство відрізняється одягом від народної черні і монахів. То чому ж йому не мати й відмінних понять про те, що треба йому знати в житті? Чи так, — продовжував він у відповідь, — розуміє й шанує царя пастух і землероб, як міністр його, воєначальник, правитель міста? Подібно й дворянству, чи личить йому мати про верховну істоту такі ж думки, які є у монастирських статутах чи у шкільних уроках?" Після такої відповіді все замовкло.

Сковорода, побуджений духом, відійшов у глибоку самотність. Біля Харкова є місце, що називається Гужвинське, і належало воно поміщикам Земборським, яких він любив за їх добродушність. Воно вкрите похмурим лісом, серед якого була пасіка з одною хаткою. Тут поселився Григорій, заховавшись від поговору житейського і злослів'я духовенства.

Відавшись на свободі роздумам і оточивши спокій духа безмовністю, безпристрасністю й безсуєтністю, написав він

тут перший свій твір у вигляді книги, названий ним "Наркіс, або про те: пізнай себе". Попередні його, досі написані твори були лиш уривкові, у віршах і прозі.

Продовжуючи там же своє життя пустельника, написав він інший твір, під назвою: "Книга Асхань, про пізнання самого себе", який присвятив своєму другові.

Лжемудра зарозумілість, не в змозі шкодити йому злослів'ям, вибрала інше знаряддя — наклеп. Вона скрізь розголошувала, що Сковорода ганить вживання м'яса й вина і сам їх цурається. Оскільки ж відомо, що таке вчення є маніхейська ересь, осуджена святыми соборами, то законослови й дали йому прикладне ім'я маніхейського учня. Крім того, довели, що він називає шкідливими самі собою золото, срібло, коштовні речі, одяг тощо. Через те, що Бог нічого шкідливого не сотворив, а всі ті речі ним створені, то й зробили висновок, що він богохульник.

Притім, оскільки Сковорода віддаляється від людей, відчужується від товариства й уникає становища в суспільстві, ховається у ліси, то й виводили природним шляхом, що він не має любові до ближнього, а тому й назвали його мізантропом, тобто людиноненависником.

Сковорода, дізнавшись про це і не бажаючи, щоб добрі й простодушні серця спокусились цими про нього розголошуваними наклепами, прибув до міста й, знайшовши в одному зібранні придатну нагоду до пояснення своїх правил, говорив так:

— Був час і тепер буває, що для внутрішньої моєї економії утримуюсь я від м'яса і вина. Та чи тому лікар засуджує, наприклад, часник, коли велить стриматися від його вживання тому, у кого шкідливий жар вступив в очі? Все благодіє творцем, та не всім завжди буває корисне. Правда, що я радив деяким, щоб вони обережно користувались вином і м'ясом, а іноді й зовсім від нього відводив їх, дивлячись на їх гарячу молодість. Та коли батько малолітньому синові вириває із рук ніж і не дає йому рушничного пороху, сам, проте, ними користуючись, то чи не ясно видно, що син ще не може правильно володіти тими речами і повертати їх на користь, заради якої вони винайдені? Ось чому прийняли мене за маніхейського учня. Не хибне те, що всякий вид поживи й

* Це саме пояснення він описує у листі до якогось свого друга.

пиття корисний і добрий; та належить брати до уваги час, місце, міру, особу. Чи не біда була б, якби немовляті, яке ссе груди, дати міцної горілки? І чи не смішно працюючому в поті чола весь день на холоді дроворубу подати склянку молока для підкріплення його сил? Як же несправедливо вважають мене за маніхея, так і незаслужено за людиноненависника й хулителя дарів Божих.

Якщо Бог визначив мені бути низькою особою в театрі цього світу, то вже мені потрібно і в одязі, і в строях, і у вчинках, і в поводженні з чиновними, сановними, знаменитими й шанованими людьми дотримуватися благопристойності, поваги й завжди пам'ятати про мою нищість перед ними. Це сам я намагаюся зберегти й іншим радив робити так само, через що й потрапив я у наклеп. Ті, що наговорюють на мене, якби приписували мені звичайні слабості чи вади, то для мене було б ще терпимо; та ці злоязики, зображаючи мене таким, що псує мораль, роблять мене ще й душогубом, тобто еретиком, і під цим видом відговорюють, забороняють, відраджують вступати зі мною в знайомство, у розмову, в спілкування. Я радив молодим людям прислухатися до своєї природи, щоб вони на видовищі життя змогли зберегти благопристойність, гідну майстерних діючих осіб; а якщо хто взяв роль, йому не цілком споріднену, то хай намагається її якомога вдаліше зіграти і жити без спокус, щоб хоч трохи зменшилися скарги між людьми і нарікання перед Богом на своє становище¹⁷.

Слухачі тут поглядали одне на одного, і ніхто ні слова не сказав йому на це. Сковорода, поклонившись усім, відійшов тоді ж у самотність.

В Ізюмському окрузі Харківської губернії жили дворяни Сошальські, з яких менший брат просив тут же Сковороду пожити в нього, пропонуючи йому спокійне перебування у його селі, де він міг знайти все на свій смак і бажання, як і самого господаря, що шукав його любові. Сковорода поїхав з ним у його село Гусинку, полубив місце й господарів і поселився неподалік від села, на їхній пасіці. Тиша, безтурботність, свобода розбудили в ньому всі відчуття тих дорогоцінних насолод, які з досвіду відомі лиш мудрим і цнотливим: "Багато хто питає (як писав він до свого друга), що робить у житті Сковорода? Чим забавляється? Я ж у Господі зрадію, звеселюся про Бога, спаса мого! Радість є цвіт людського життя, — продовжував він, — вона є головна точка всіх подвигів; всі справи кожного життя сюди прямують. Є деякі, що

живуть наче без головної точки, без мети, пливуть без гавані. Та про розбещених я не кажу: всякому мила своя радість. Я ж поглумлюся, позабавлюся у заповідях вічного. Все виходить на нудьгу й омерзіння, крім цієї забави, і шляхи її — шляхи вічні"¹⁸.

Між тим коло життя його друга доходило до тієї точки, на якій визначається розпуття³ Геркулесове. Він вирішив їхати в столицю для служби: у 1769 році відбув туди і прибув у листопаді¹⁹.

Світ представ перед ним у всій величі своїх пишнот. Потоп думок покрив його розум, і безодня бажань відкрилась перед його серцем. Та, привчившись від свого наставника — Сковороди співвідноситись в усіх своїх намірах з порухом внутрішнього духа, його силою прокинувся від чарівного здивування і, три роки проживши у столиці, завжди прислухаючись до його волі, зберіг душевний спокій. Блаженний, якби неухильно у всі роки слідував за цим великої поради ангелом!

У 1770 році Сковорода, погодившись, поїхав із Сошальським у Київ. Його родич, Юстин, був начальником Китаївської пустині, що біля Києва. Сковорода поселився у нього в монастирі і три місяці провів тут з задоволенням. Та раптом помітив у собі незрозумілий внутрішній порух духа⁶, що побуджував їхати з Києва: слідуючи цьому за своїм звичаєм, просить він Юстина, щоб відпустив його в Харків. Цей вмовляє його залишитися. Григорій неухильно наполягає, щоб його відправити. Юстин закликає його всією святинею не залишати його. Цей, побачивши небажання Юстина відпустити його, пішов у Київ до своїх приятелів попросити, щоб відправили його в Україну. Ті стримують його, він відмовляється, що йому дух настирливо велить відбути з Києва. Між тим пішов він на Поділ, нижнє місто у Києві. Прийшовши на гору, звідки сходять на Поділ, раптом, зупинившись, відчув він такий сильний запах трупів, що не міг знести, і відразу повернувся

³ Геркулесові з'явилися Мінерва та розкіш і кликали його кожна на свій шлях: це називається Геркулесовим роздоріжжям.

⁶ Душа мужа іноді може сповіщати більше, ніж сім високих доглядачів, що сидять на сторожі (Книга премудрості, Сирах, гл. 37, ст. 18).

додому⁴. Дух переконливіше погнав його із міста, і він з незадоволенням отця Юстина, але з благоволенням духа вибрався в дорогу другого ж дня.

Приїхавши через два тижні у місто Охтирку, зупинився він у монастирі свого приятеля — архимандрита Бенедикта. Чудове місцезнаходження й приязнь цього добродушного монаха заспокоїли його. Тут раптом отримали вістку, що у Києві виявилась морова чума, про яку в час його перебування не було й чути, і що місто вже закрито²⁰.

Серце його досі поважало Бога, як раб; від того часу полюбило його, як друг. І про це він розповів своєму другові так: “Коли мої думки й почуття душі моєї були розпалені благоговінням й вдячністю до Бога, я, вставши рано, пішов у сад прогулятися. Перше відчуття, яке я охопив своїм серцем, була якась розв’язаність, свобода, бадьорість, надія на сповнення. Ввівши в цей стан духа всю волю і всі мої бажання, відчував я всередині себе надзвичайний рух, який наповнював мене незрозумілою силою. Раптово якийсь солодкий вплив охопив мою душу, від чого все нутро моє загорілося вогнем, і здавалося, що в моїх жилах відбувався полум’яний кругообіг. Я почав не ходити, а бігати, начебто несений якимсь охопленням, не відчуваючи в собі ні рук, ні ніг, а начебто я весь складався з вогненної суміші, яка витала в просторі кругобуття. Весь світ щез переді мною; лиш почуття любові, благонадійності, спокою, вічності оживляло моє існування. Сльози полилися струмками з очей моїх і розлили якусь розчулену гармонію у всьому моему тілі. Я проник у себе, відчув наче синове запевнення любові і відтоді присвятив себе на синівський послух духу Божому”.

Після двадцяти чотирьох літ переповідав він це своєму другові з особливим відчуттям, даючи знати, наскільки близько від нас Бог, як думає про нас, оберігає нас, наче квочка своїх курчат, зібравши під свої крила, якщо ми лиш не віддаляємось від нього у похмурі бажання нашої розтлінної волі.

⁴ Ксенофонт і Платон описують різні випадки, де Сократів дух, так званий геній, провіщав такі речі, яких не можна виглумачити із звичайних відомих природних сил душі. Коли його засудили на смерть і друзі його радили, щоб він написав виправдальну промову, — “Я кілька разів приступав писати таку, — сказав Сократ, — та геній завжди мені в цьому перешкоджав. Можливо, богові завгодно, щоб я помер нині легкою смертю, поки не прийшов у старість, вже багату на хвороби й немічну”.

Трохи поживши у отця Бенедикта, відбув він знову в Гусинку до Сошальських, де й почав писати твори.

У 1772 році, в лютому місяці, друг його поїхав у чужі краї і, будучи у Франції в різних містах, прибув у 1773 році в Швейцарію, у місто Лозанну.

Між багатьма розумними й ученими людьми, яких він зустрів у Лозанні, був там якийсь Даниїл Мейнгард, людина відмінного природного розуму, що мала дар слова, рідкісну вченість, глибокі знання, філософське мислення. Він настільки був подібний рисами обличчя, поведінням, способом мислення, даром слова на Сковороду, що можна було вважати його найближчим його родичем. Друг Сковороди познайомився з ним, і вони один одного так полюбили, що Мейнгард, маючи в себе біля Лозанни прекрасний замський дім, сад і величезну бібліотеку, просив його володіти всім цим, як йому заманеться, і цей користувався завжди, як і багатьма даними від нього.

Повернувшись із чужих країв і побачившись зі Сковородою в 1775 році, розповів йому друг його про ту дивну зустріч, під час якої він знайшов у Лозанні подібного на нього чоловіка рисами обличчя, нахилами, способом мислення і дружбою до нього. Сковорода полюбив його заочно і відтоді почав підписувати на листах і творах своїх ім’я своє так: Григорій *вар* (*євр.* син) Сава Сковорода, Даниїл Мейнгард²¹.

І добра, й погана слава поширилась про нього по всій Україні, Малоросії й далі. Численні хулили його, деякі хвалили, всі хотіли його бачити, можливо, лиш за дивацтво й незвичний спосіб його життя, небагато ж знали його таким, яким він дійсно був внутрішньо.

З різних обставин жив він у багатьох: іноді йому до смаку було місце, іноді ж люди за його Мінервою приваблювали його проживати деякий час; постійного ж житла не мав він ніде, вважаючи себе пришельцем на землі у повному розумінні цього слова.

Полюбивши Тев’яшова²², воронезького поміщика, жив у нього в селі і написав у нього твір “Ікона Алквіадська”, який і приписав йому на пам’ять вдячності своєї до цього дому. Потім перебував у Бурлуках у Захаржевського, заради приємного природного розміщення жив у Щербиніна в Бабах, у Іванівці в Ковалевського, у свого друга в Хотетові, у монастирях Старо-Харківському, Харківському училищному, Охтирському, Сумському, Святогорському, Сіннянському й ін. якийсь час.

Іноді жив у когось із цих чи інших, взагалі не люблячи їх вад, а лише для того, щоб, спілкуючись з ними, розмовляючи, розмірковуючи, непомітно повернути їх до пізнання себе, до любові істини, до відвернення від зла й прикладом життя змусити любити чесноту. Втім, у всіх місцях, де він жив, вибирав завжди самотній куток, жив просто, сам, без слуг.

Харків він любив і часто його відвідував. Новий тамтешній начальник, почувши про нього, побажав його бачити²³. Сковорода прийшов до нього на його запрошення. Губернатор, побачивши його вперше і глянувши на нього пильно, спитав його:

— Пане Сковорода! Про що вчить Біблія?

— Про людське серце, — відповів він. — Поварські ваші книги вчать, як задовольнити шлунок; собачі — як звірів душити; модні — як чепуритися; Біблія вчить, як облагородити людське серце.

Хтось із учених запитав його тут же, що таке філософія.

— Головна мета людського життя, — відповів Сковорода. — Голова людських справ є дух людини, думки, серце. Кожен має мету в житті, та не кожен має головну мету, тобто не кожен займається головою життя. Один займається черевом життя, тобто спрямовує всі свої справи, щоб дати життя череву; інший — очам, інший — волосся, інший — ногам і іншим членам тіла; інший же — одягові й іншим бездушним речам; філософія, або любов мудрості, спрямовує все коло справ своїх на той кінець, щоб дати життя нашому духові, благородство серцю, світлість думкам, як голові всього. Коли дух у людині веселий, думки спокійні, серце мирне, то все світле, щасливе, блаженне. Оце є філософія.

З Харкова знову відбув він у Гусинку, улюблену свою самотність.

Любов до мудрості, поселившись у серці Сковорода, давала йому блаженний стан, можливий для народженого на землі. Вільний від пут всякого примусу, суєтності, пошуків, піклувань, знаходив він всі свої бажання виконаними³ у їх мізерності. Займаючись скороченням природних потреб, а не їх розширенням, смакував він насолоди, незрівнянні ні з якими щасливцями. Коли сонце, запаливши незліченні свічки на смарагдово-тканій плащаниці, пропонувало щедрою рукою

³ Між всіма вправами є найгірша — бажати; вона є протилежність до премудрості (Юнг. Ніч. IV)²⁴.

його відчуттям трапезу, тоді він, приймаючи чашу забав, не розчинених жодними життєвими печалюми, жодними пристрасними зітханнями, жодними суєтними розсіяностями, і смакуючи задоволення високим розумом, в повному спокої добродушності любив говорити: “Подяка блаженному Богу, що потрібне зробив нетрудним, а трудне — непотрібним!”

Коли втома в роздумах змушувала його змінити свої вправи, тоді він приходив до старого пасічника, що жив неподалік на пасіці, брав з собою до компанії свого улюбленого пса, і троє, склавши товариство, ділили між собою вечерю.

Ніч була для нього місцем заспокоєння від розумового напруження, що непомітно виснажує тілесні сили, а легкий і тихий сон для його уяви був видовищем видовищ, які представляла гармонія природи.

Північний час мав він звичку завжди присвячувати молитві, яка в тиші глибокого мовчання почуттів і природи супроводжувалась богомисленням⁴. Тоді він, зібравши всі почуття й помисли в один круг всередині себе і оглянувши оком суду темне житло своєї земної людини, так кликав їх до Божого начала: “Встаньте, ліниві й завжди донизу схилені розуму мого помисли! Підніміться й вознесіться на гору вічності!” Тут раптом починалася боротьба, і серце його ставало полем бою: самолюбство, озброївшись з світським розумом — світодержцем віку — власними людської тліні слабостями й усіма створіннями, дуже настирливо нападало на його волю, щоб полонити її, сісти на престолі її свободи й бути подібним до Вишнього. Богомислення, навпаки, запрошувало його до вічного, єдиного, істинного блага його, всюдисущого, всенаповнюючого, і змушувало його взяти всю Божу зброю, щоб міг стати проти підступів лжемудрості. Яка боротьба! Скільки подвигів! Зашуміли й знітилися: належало бути бадьорими, стояти, кріпитися. Небо й пекло борються в серці мудрого, і чим може він бути бездіяльний, без справ, без подвигу, без користі людству? Так за північ він години проводив у стані боротьби проти сил темного світу.

Променистий ранок огортав його світлом перемоги, і в торжестві духа виходив він у поле розділити⁵ своє славослів'я з усією природою.

⁴ Найдостойніше принесення молитви Богові є пошук істини чистим серцем: у цьому полягає богомислення.

⁵ Веселість обов'язкова для мудрого мужа: безбожно ж богобоязливому печалитись (Юнг. Ніч, IV).

Це був спосіб його життя. “Не орю ж, не сію, не купую, не воюю, — так писав він своєму другові із пущині, — відкидаю ж усяку життєву печаль. Що ж роблю? Те, що, завжди благословляючи Господа, оспівуємо воскресіння його. Вчуся, мій друже, вдячності: це моє діло! Вчуся бути задоволеним усім тим, що в житті мені дано помислом Божим. Невдячна воля є ключем пекельних мук; вдячне ж серце є рай насолоди. Ах, друже мій! Навчайся вдячності, сидючи в домі, йдучи шляхом, засинаючи й прокидаючись; приймай і повертай все на благо, задоволений сущим; за все, що з тобою трапляється, не віддавай Богові безумства; завжди радіючи, за все дякуючи, молися”.

Можна було життя Сковорода назвати життям. Не таким був тоді стан друга його.

Перебування у великому світі, віддаливши його поступово від нього самого, завівши у привабливі зовнішності, приспавши в ньому довір'я до внутрішнього голосу духа, остудивши жар істинної любові до мудрості, запалило в ньому світський розум і розбудило почуття, властиві цьому колу буття.

Світ обсипав його своїми дарами, приспавши його, дав йому жінку, друзів, приятелів, благодійників, відданих знайомих, свояків, життєві зв'язки й вигоди. Та ці дари були напоєні соком їх кореня й властивостями їх начала. Він побачив у щасті зворотний бік, у друзях — зраду, у надіях — обман, в утіхах — порожнечу, в союзах — лиш видимість, у ближніх — прохолоду, у своїх — лицемірство.

Такими були наслідки світського кола, у яке він потрапив, покинувши сам себе.

Пригнічений, змучений, виснажений хвилюваннями світу, звернувся він до себе самого, зібрав розсіяні по світу думки у мале коло бажань і, помістивши їх у свою природну добродушність, прибув він із столиці в село, сподіваючись там знайти берег і гавань для своїх життєвих буревіїв.

Світ і там усе спаложив. У глибокій самотності залишився він сам, без сім'ї, без друзів, без знайомих, у печалі, у хворобі, у неспокої, без всякого співчуття, поради, допомоги, турботи. Тоді він, звівши свої очі на видовище світу, на своє становище, на свої помилки, жертвою яких він став, і побачивши, що не на камені був заснований храм його життєвого щастя, з сердечним почуттям жалю, підбадьорившись своєю добродушністю, заспівав оту сповнену істини пісню:

“О Єрихон проклятий, як ти мене обдурив!” і ін.

Промисел Божий зглянувся над ним у руїнах буття його, зрушив дух мудрого, серце друга, і Сковорода, сімдесятир'юхлітній, після дев'ятнадцяти років небачення, змучений хворобами старості, незважаючи на далеку дорогу, на надзвичайно несприятливу погоду і на постійну відразу до цього краю, приїхав у село до свого друга, в село Хотєтово, двадцять п'ять верст від Орла, розділити з ним його нікчемність²⁵.

Бадьорість духа, веселий характер, мудра бесіда, серце, вільне від усякого рабства світу, суєти, пристрастей, торжество благодушності, утверджене на сімдесятилітніх стовпах життя й увінчане на схилі віку спокоєм вічності, розбудили у його друга приспані сили розуму, окрилили його відчуття, піднесли бажання, настроїли волю на волю Вседержителя.

Сковорода привіз йому свої твори, багато з яких присвятив йому; читав їх сам з ним щоденно і між читанням займав його розмірковуваннями, правилами, поняттями, яких можна чекати від людини, що протягом усього життя шукала істини не мудруванням, а ділом, і полюбила чесноту заради її власної краси.

Мова заходила тут про різні секти. Всяка секта, говорив він, пахне власністю, а де власномудрість, тут немає головної мети або головної мудрості. Я не знаю мартиністів, продовжував він, ані розуму, ні вчення їх; якщо вони відокремлюються в правилах і обрядах, щоб здаватися мудрим²⁶, то я не хочу їх знати; якщо ж вони мудрують у простоті серця, щоб бути корисними громадянами суспільства, то я їх поважаю; та заради цього їм не треба відокремлюватися. Любов до ближнього не має ніякої секти: на ній весь закон і вади висять. Закон природи, як самодостатній для людського блага, є всезагальний і відбитий на серці кожного, даний всякій істоті, навіть останній піщинці. Подяка всеблаженному Богу, що трудне зробив непотрібним, а потрібне нетрудним!

Пошуки філософського каменя або перетворення всіх речей у золото і створення сплаву з нього, щоб продовжити людське життя до кількох тисяч років, є залишок єгипетського плотолюбства, яке, не в змозі продовжити життя тілесне, при всіх своїх мудруваннях знайшло спосіб продовжувати існування

²⁵ Читай про це його твір “Потоп зміїний”, главу третю, в кінці.

людських трупів, відомих у нас під назвою мумій. Ця секта, говорив він, міряючи життя аршином років, а не справ, не відповідає тому правилу мудрого, про яке пишеться: “Мало поживши, сповнив довгі літа”. Крім того, вона спокусливо облещує людську суєту, догоджання похоті, гордість, заздрість, любов до нагромадження; дає в думках перевагу тлінності, а в серці привід до саддукійства²⁶.

Друг його підводив бесіду до історії Святого Письма¹. “Багато, — сказав Сковорода, — не розуміючи мене або не бажаючи розуміти, роблять наклеп, начебто я відкидаю історію Старого й Нового Заповіту, тому що визнаю й сповідаю в ній духовний розум, відчуваю Богом писаний закон і добачаю сутне через буквальний смисл. Я доповнюю цим історію, а не руйную, бо як тіло без духа мертве, так і Святе Письмо без віри; віра ж є звістка невидимих. Коли я хвало доблесть воїна, безстрашність, мужність, хоробрість його, то цим не знищую його одягу ані його зброї. Форма, оснащення, зброя воїна є історія, а розум і слава цієї історії — це дух воїна, діло його. Коли я дивлюся на прекрасний храм, вихваляю симетрію, пропорцію, пишноту, то, відносячи це до мистецтва творця, до краси цілого, чи відкидаю, виключаю цеглу, вапно, залізо, пісок, воду, каменярів, скульпторів і ін., начебто нічого цього не було? Я дивуюся розумові храму, але тим не відкидаю його зовнішності.

Читаючи Святе Письмо з наміром навчитися в ньому пошани Бога, страху перед Богом, любові ближнього, покори начальству, послуху всім, хто має владу, вдосконалення серця у всіх його відношеннях, коли я знайду, наприклад, історію, що Аарон-першосвященик золотого тільця юдейського, зробленого ними у його відсутність і предмет їх поклоніння, кинув у вогонь і розплавив, то я не зупиняюсь тут на хімічній роботі, завжди пам’ятаючи, що Біблія не є наука хімії, а книга священна, яка вчить святості поведінки людину, здатну прислухатися до її повчань. Я навчаюсь із цієї історії, що людське серце не може бути без вправи і що коли від нього віддаляється священна думка, поняття істини, дух розуму, то воно відразу впадає у підлі заняття, не гідні його високого роду, й шанує, величає, обожноє мерзенне, нікчемне, суєтне.

¹ Читай про це його твір “Жінка Лотова”, примітка 4-та.

Цей розум історії наставляє мене набагато більше і сприяє моему внутрішньому вдосконаленню, ніж коли б я, дізнавшись, як раптово все перетворювати в золото і із всього його робити, зайнявся хотінням або вправами розбагатіти або хімічити.

Я вірю й знаю, що все те, що існує у великому світі, існує і в малому, і що можливе в малому світі, те можливе й у великому, згідно їх відповідності й через єдність всенаповнюючого духа. Та для цього не намагаюсь я дізнатись, як і коли Мойсей розділив море жезлом, у великому цьому світі, в історії, а повчаюсь, як би мені у моєму малому світі, у серці, розділити суміш схильностей, природи непорочної й розтлінної, й провести волю мою, не потопляючи, по життєвому шляху, щоб здобути собі у свій час свободу мислити, тьобто веселість духа або так зване щастя в житті.

Чи не туди закликають нас слова, що часто звучать у наших храмах: “Премудрість простоти”? Бо що ж є просте, як не дух? Що складне, що суміш, складне, зіткане, якщо не плоть, історія, обряд, зовнішність? Цими високими словами побуджуємось до вивіщення наших думок, вище видимого обряду служіння, вище буквального смислу, вище історичного вшанування Бога. Поширюючи розуміння цих слів по всьому колу Всесвіту, по всьому лиці твого буття, ти побачиш невидиме, силу Божу, дух Господній, воскресіння. Бо що ж таке воскресіння, як не простота, очищена від тлінного складника, від численності, від подільностей?

Та ці історичні християни, обрядні мудреці, буквальні богослови, люди, що не мають духа, хулять те, чого не розуміють”.

Іноді розмова його з другом стосувалася смерті. Страх смерті, говорив він, нападає на людину найбільше в старості її. Треба завчасно приготувати себе озброєнням проти цього ворога, не роздумами, — вони не дійсні, — а мирним настроєнням своєї волі на волю творця. Такий душевний мир приготується заздалегідь, тихо у тайні серця росте й підсилюється відчуттям зробленого добра за здатностями й відношеннями нашого буття до кола, нами зайнятого. Це відчуття є вінок життя й двері безсмертя. Втім, минає образ цього світу і, наче сон того, хто прокинувся, зникає.

Чи мав ти колись, продовжував він, приємні або страшні сновидіння? Чи відчуття тих мрійливих задоволень або страху не тривало лише до твого пробудження? Зі сном все закінчилося.

Пробудження знищило всі радості й страхи сну. Так кожна людина після смерті. Тимчасове життя є³ сон мислячої нашої сили. На продовження цього сну радості й печалі, надії й страхи торкаються у мріях нашого відчуття. Прийде час, сон закінчиться, мисляча сила прокинеться, і всі тимчасові радості, насолоди, печалі й страхи цієї тимчасовості зникнуть. В інше коло буття вступить дух наш, і все тимчасове, наче сон того, хто прокинувся, знищиться. Жінка тоді народжує, немовля вступає в новий порядок речей, нове поле буття, новий зв'язок істот замість того, в якому воно перебувало під час свого знаходження в череві матері. І яка ж тут різниця?⁶ Черво матері — і великий світ цей! Після вступу немовляти із того у цей [світ] все минуло, тіснота, морок, нечистоти відпадають від його буття й знищуються.

Знаю, що розум багатьох шукає рівноваги в нагородах і покараннях, покладаючи на свою вагу міру й кількість справ людських і суд Божий. Друже мій! Величезне покарання за зло є робити зло, як найбільша нагорода за добро є робити добро. Любов чесноти подібна на світло вогню. Запали вогонь — одразу світло осіє твої очі; полюби, відчуй охоту до чесноти — відразу серце твоє освітиться веселістю. Сповни, зроби справою чесноти любов, то корінь серця твого напоїш жиром блаженства. І яких благословенних плодів можеш чекати від цього! Любов до вад подібна на вогонь, що погас; погаси вогонь, одразу п'ятьма вкрила очі твої: не знаєш, куди йдеш, немає для тебе різниці в речах; світ не існує для тебе кращою й більшою частиною; ця кара вже досягла тебе з самою дією. Хай не спокушають тебе удавані насолоди розбещених! Заглянь всередину їх⁸; тут вогонь мук не згасає і черв'як гризоти не засинає. Якщо Бог всюди, то чи може беззаконник бути без нього? Ні! Ах, ні! Бог є в ньому, суддя його, месник, терня

³ Тому святий Павло будить, говорячи: "Встань, сплячий, і воскресни із мертвих, і, прокинувшись, бачили славу його".

⁶ Якби немовля могло мислити в утробі своєї матері, то чи можна його запевнити, що воно, відділившись від свого кореня, на вільному повітрі буде насолоджуватись приємним світлом сонця? Чи не могло б воно тоді думати навпаки і із теперішніх його обставин доказати неможливість такого стану? Настільки й здається неможливим життя після смерті тим, хто замкнений у житті цього часу.

⁸ Докори сумління — це чорні духи муки й змії, що кусають, блискавки, які пронизують ясні істини, є пекло. Ця істина доручена на збереження останній миті людини (Юнг. Ніч, IV).

його, вогонь і жупел, дух буремний, частина чаші їх. Дух і вічність є те саме. Тому розумій життя вічне і муку вічну.

Іноді говорили про мінливості світу. Вони є те, чим повинні бути, сказав він тут: тут весна, літо, осінь, зима є властивості, невіддільні від кола світу, подібно як ранок і вечір від денного кола. Все вміщене у часі повинно бути коловоротне, звичайно, перемінно; не розумний, не щасливий той, хто шукає, хто вимагає постійності й вічності в ньому! Коли ж у ньому немає постійності, то й любов до нього повинна мати кінець; звідси печалі, зітхання, сльози відчаю. Не кажи мені про високі чутливі душі! Сльози їх є виливи природи, а не пристрасті¹, і є якась втіха плакати у свій час.

Вічність, ах, вічність єдина, є відсутність печалі, постійність, надія. Покладемо серця наші в силу її і відімо собі від її скарбів у цій тяжкій тимчасовості тілесного буття⁶. Вічність і час є один складник, та не єдине: одне — світло, друге — п'ятьма; одне — добро, друге — зло; одне — голова, друге — хвіст.

Почувши про прибуття Сквороди до свого друга, багато хто хотів його бачити, і для цього деякі приїхали туди, в село Хотетово.

Із начальства орловського правління молодий чоловік, підійшовши до нього, привітно сказав:

— Г. С.! Прошу мене полюбити.

— Чи можу полюбити вас, — відповів Скворода, — я ще не знаю.

Інший із таких же, бажаючи завести з ним знайомство, говорив йому:

— Я давно знаю вас із ваших творів; прошу приділити мені й ваше особисте знайомство.

Скворода запитав його:

— Як звать вас?

— Я називаюся так, іменем і прізвищем NN, — відповів той.

Скворода, зупинившись і подумавши, сказав йому:

— Ім'я ваше не скоро лягає на моєму серці.

Простота життя, висота знань, великий і довголітній подвиг

¹ Est quaedam flere voluptas²⁷.

⁶ Ці дві половини становлять одне: голод і ситість — їжу; зима й літо — плоди; п'ятьма й світло — день; смерть і життя — всяке створіння ("Потоп зміїний", гл. 5).

Сковороди у любові до мудрості на ділі роздирали ризу лицемірства високомудруючих і відкривали їхню порожнечу. Вони, прикриваючи свою заздрість і наготу серця листям співчуття, говорили іншим: “Жаль, що Сковорода ходить біля істини й не знаходить її!” У той час, коли цей вже був увінчований знаменами істини, вони, обвішані знаменнями спокус, гордо й безсоромно являлись у масці істини.

Старість, осіння пора, безперервна мокра погода помножили розлад у здоров’ї його, посилили кашель і ослаблення. Він, проживши у друга свого біля трьох тижнів, просив відпустити його в улюблену ним Україну, де він перед тим жив і бажав померти, що й збулося. Друг умовляв залишитися в нього, провести зиму й вік свій з часом закінчити у нього в домі. Та він сказав, що дух його велить йому їхати, і друг відправив його не гаючись.

Виряджаючи його з усім необхідним, давши йому повну свободу до вподоби вибирати, як він хоче, куди, з ким, у чому йому їхати, приготував йому на дорогу на випадок необхідності потрібний запас, говорячи:

— Візьміть оце; можливо, в дорозі посилиться хвороба й змусить десь зупинитися, то треба буде заплатити...

— Ах, друже мій! — сказав він. — Невже я ще не набув довір’я до Бога, що промисел його добре піклується про нас і дає все потрібне своєчасно?

Друг його замовк зі своїм дарунком.

1794 року, серпня 26 числа, відбув він у дорогу з села Хотетова в Україну. При розлуці, обнімаючи друга, сказав: “Можливо, більше я вже тебе не побачу. Прости! Пам’ятай завжди у всіх випадках твоїх в житті те, що ми часто говорили: світло і тьма, голова і хвіст, добро і зло, вічність і час. Дух мій визнав тебе найздібнішим прийняти істину і любити її”.

Прийшовши в Курськ, пристав він до тамтешнього архімандрита Амвросія, благочестивого мужа. Проживши тут трохи через безперервні дощі й дждавшись погоди, відбув він далі, та не туди, куди мав намір. Наприкінці шляху відчув він побудження їхати у те ж місце, звідки поїхав до друга, хоч був цілком не готовий. Слобода Іванівка поміщика Ковалевського було те місце, де певний час жив він раніше і куди прибув закінчити свій шлях.

Хвороби старістю, погодою, втому з дороги наблизили його до його кінця. Проживши тут більше місяця, завжди ще майже на ногах, часто він добродушно говорив: “Дух бадьорий, та тіло

немічне”. Поміщик, побачивши його крайню неміч, запропонував йому деякі обряди для підготовки до смерті. Він, як Павло-апостол^а, вважаючи обряди обрізання непотрібними для істинно віруючих, відповів, подібно як і Павло юдеям, що дотримувались обрядів. Та, уявивши собі совість слабих, неміч віруючих і любов християнську, виконав все згідно статуту обрядного^б і помер 29 числа жовтня (місяця) зранку, вдосвіта, 1794 року. Перед смертю заповів поховати його на підвищеному місці біля гаю і току і такий, зроблений ним собі напис, написати:

Світ ловив мене, та не спіймав^б.

Є багато його творів, кращі з яких, написані власною рукою, привіз він своєму другові і про всі додав власноручний список до листа своєму другові такого змісту:

Число творинь моїх

1. Наркис, пізнай себе.
2. Симфонія: сказав: — збережу шляхи мої.
3. Симфонія: якщо не дізнаєшся.
4. Неграмотний Марко.
5. Алфавіт світу: про природу.
6. Розмова “Кільце”.
7. Стародавній світ.
8. Жінка Лотова.
9. Боротьба архангела Михаїла з Сатаною.
10. Ікона Алквіадська.
11. Бесіда І. Сіон.

^а До римлян, гл. 3. ст. 28.

^б Високомудрі не перестали переслідувати його злослів’ям навіть у гробі, проповідуючи в зібраннях і скрізь, начебто Сковорода залишив по собі цей напис із гордості й зарозумілості. Багато нахабства треба мати, щоб насмілитись у цьому переконувати! Щоб більше наговорити на нього й вивищити себе, вони намагаються пихато ствердити й вишукують способи запевнити, що Сковорода був схильний до вад. Щоб перед очима людей замінити добродісне життя удавано високими своїми знаннями таїнств і правил, вони розголосили, начебто Сковорода при своїй смерті побачив свої помилки, що полягали у наслідуванні їх толку, визнав їх, просив пробачення через одного з членів братства й каюся. Та як відома святість життя Сковороди й чесні правила його, що мали на меті любов істини й чесноти, а кінцем красоти й досконалості духа, були, так би мовити, спицею в око цим лицемірам, то й не дивно, що вони пускають всякого роду отруйні стріли у пам’ять його; проте тим самим у почуттях простих і правдолюбних сердець душа його набуває ще більшої краси страждаючої невинності і, крізь морок смерті й наклепи злобних душ сіяючи внутрішнім спокоєм, зображається в умах богонароджених досягаючим мудрої досконалості мужем.

12. Бесіда II. Сіон.
13. Бесіда III. Двоє.
14. Діалог: Душа і Нетлінний Дух.
15. Вдячний Еродій.
- 15а. Убогий Жайворонок.
16. Про християнську добродієність, або катехизис.
17. Асхань, про пізнання себе.

Переклади:

1. Про старість [Щіцерона].	} Плутархові твори.
2. Про боже правосуддя.	
3. Про смерть.	
4. Про охорону від боргів.	
5. Про душевний спокій.	
6. Про жадобу багатств.	
7. Про самотність... [Сидронія] ²⁹ .	

Крім творів і цих перекладів, є багато листів його слов'янською, латинською, грецькою мовою, дуже повчальних, писаних до друга і інших; багато віршів і інших творів, зібрання яких частково зберігається у його друга.

Як писав він для своєї сторони, то й вживав іноді малоросійські говірки й правопис, вживаний у малоросійській вимові: він завжди любив природну мову свою і рідко змушував себе спілкуватися іноземною мовою; грецькій надавав перевагу перед всіма іншими.

Друг його написав це на пам'ять його чеснот, на подяку серцю його, на честь вітчизни, во славу Бога.

1795 року, лютого 9, в селі Хотетові.

Надгробний напис:

Григорію Савичу Сковороді,
що спочив у Бозі
1794 року,
жовтня 29-го дня.

Ревнитель істини, духовний богочтець,
І словом, й розумом, і житієм мудрець;
Любитель простоти і від сует свободи,
Не підлий, прямо друг, вдоволений завжди,
Досяг на верх наук, пізнавши дух природи,

М. К.

ПРИМІТКИ

ТРАКТАТИ, ДІАЛОГИ, ПРИТЧІ

КНИЖЕЧКА, ЩО НАЗИВАЄТЬСЯ SILENUS ALCIBIADIS,
ТОБТО ІКОНА АЛКІВІАДСЬКА (ІЗРАЇЛЬСЬКИЙ ЗМІЙ)

Трактат відомий у двох редакціях, що мають різні назви. Перша редакція 1776 р. під назвою «Ікона Алквіадська...» зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НА України (ф. 86, N 7). У ній є сліди пізніших виправлень і доповнень, а також примітки, зроблені значно пізніше. У 1780 р. Сковорода переписав і заново відредагував свій трактат. Другий автограф також зберігся — у Харкові, в філіалі Центрального архіву колишнього Міністерства внутрішніх справ. Крім двох автографів, відомо сім рукописних копій цього твору кінця XVIII — початку XX ст.

Вперше уривки трактату були опубліковані Д. І. Багалієм у 1894 р. під назвою «Ізраїльський змії» за другим автографом. Повністю трактат вперше був опублікований 1912 р. В. Д. Бонч-Бруєвичем за тим же автографом. У виданнях АН України 1961 і 1973 рр. основою публікації є перший автограф із пізнішими виправленнями й доповненнями самого Сковорода, які він зробив 1785 р., тобто вже після другої редакції твору.

¹ Назва трактату походить від так званих алквіадських силенів. Алквіад (бл. 450 — 404 до н. е.) — афінський державний діяч і полководець, учень і друг Сократа, особистість добре знана й описана в античності. Він є одним із персонажів діалогу «Бенкет» Платона, де порівнює Сократа з силеном, всередині якого заховані зображення богів. Взагалі ж силенами називали негарні скульптурні фігурки, порожні всередині, де зберігалися прекрасні статуї. Образ силенів був дуже популярний у середні віки і в епоху Відродження. Так, Еразм Роттердамський у XXIX гл. свого твору «Похвала глупоті» пише про те, що кожна річ має два лиця, подібно до Алквіадових силенів, і ці обличчя не подібні одне до одного. У подібному значенні вживає цей образ і Сковорода, щоб підкреслити різницю внутрішнього (невидимого) і зовнішнього образу речей.

Даний твір посідає визначне місце у філософській еволюції Сковороди. У ньому філософ чітко формулює свою концепцію двох натур (видимої і невидимої, тлінної і вічної) і трьох світів (макрокосму — природи, мікрокосму — людини і світу символів — Біблії). Цим він підводить філософську основу під своє вчення про спорідненість праці й людське щастя. Стверджуючи тезу про вічність створеної Богом матерії і її збереження при взаємопереході речей із одного стану в інший, він утверджує важливість внутрішньої, духовної природи, відкидаючи все зовнішнє, яке є лиш марновірство, забобони й джерело марних суперечок, породжує війни й розбрат. Це стосується також релігійних обрядів, які для багатьох людей замінюють справжню віру.

Щодо форми цей твір характеризується переходом від діалогу до трактату, де думки викладені вже безпосередньо від самого автора.

² Назва другої редакції твору «Ізраїльський змія» має своїм джерелом біблійний образ, який, як і образ силенів, часто зустрічається у різних творах Сковороди, звичайно майже в одному й тому ж смислі. При цьому важливо, що мислитель використовує цей образ у збірному значенні, узагальнюючи різні біблійні легенди і виділяючи два аспекти його алегоричного тлумачення: 1) плазун, що спокушає Єву, переслідує жінку, яка повинна народити дитину тощо, апокаліптичний змія (дракон) символізує низькі пристрасті, сваволлю плоті; 2) друге тлумачення образу змія у протилежному смислі має джерелом біблійну легенду про покарання євреїв за непослух Богові. Спершу вони зазнали нападу смертоносних зміїв, а потім перед ними для вилікування від страху й для нагадування про Бога Мойсей встановив відлитого ним мідного змія. Символом вічності вважається змія, звинутий у кільце.

³ До цих слів, що приписувалися Сократові, Сковорода звертався неодноразово, тим самим підкреслюючи близькість власного життєвого принципу до практичної етики Сократа, до його розуміння закликів до самопізнання, поміркованості й самовдосконалення.

⁴ Ці думки Епікура викладені у відомому листі до Менекея. Слова Епікура «все природне здобувається легко, а пусте (зайве) трудно дістається» Сковорода творчо розвинув, пов'язавши їх з ідеєю «спорідненої праці», у якій він вбачав головне джерело людської насолоди й щастя.

⁵ Такий заклик дуже характерний для римського поета Горація, послідовника епікурейської етики, автора заклику «Лови день». Високо оцінюючи Горація як поета і мислителя, Сковорода називав його пророком.

⁶ *Луцій Анней Сенека* (між 6-3 р. до н. е. — 65) — римський письменник, філософ-стоїк. Ідеї Сенеки використовувались ідеологами раннього християнства. Він закликав до стриманості, чесноти, морального вдосконалення, хоч у житті прагнув багатства й слави. Сенека не був прихильником вчення Епікура. Факт, що Сковорода згадує Сенеку поряд з Епікуром і Горацієм, свідчить лише про однакові симпатії мислителя до епікурейзму і стоїцизму.

⁷ «Надто пізно жити завтра» (*лат.*).

⁸ Мова йде про перекидання вчення Епікура, який начебто закликав до нестриманості в насолодах, аморальності й розпусти. Особливо такі нападки характерні для середньовічної філософії, коли проповідувався аскетизм і стриманість у почуттях. Сковорода відкидає перекидане розуміння етики Епікура. Він полемізує з Плутархом щодо епікурівського розуміння насолоди й щасливого життя.

⁹ «Свиня із стада Епікура» (*лат.*) — так жартівливо називав себе Горацій у деяких своїх творах (див. «Послання», 1, 4, 16).

¹⁰ Називаючи Платона «боговидцем», Сковорода хоче підкреслити, що грецький філософ не зупинявся на пізнанні видимої, зовнішньої сторони явищ, а проникав у сутність речей.

¹¹ Про розуміння Сковородою цієї ідеї Пифагора див. примітку 11 до «Бесіди 2-ї...».

¹² *Катон Старший* — див. примітку 35 до «Байок харківських». Цицероновим названий тому, що Цицерон присвятив йому свій твір «Про старість», із якого Сковорода й запозичив наведені думки.

¹³ *Божественний Платон* (*лат.*).

¹⁴ Тут Сковорода, виступаючи проти марновірства й забобонів, породжених буквальним розумінням Біблії, її текстів та легенд, показує, до яких згубних наслідків це призводило, зокрема, до зруйнування Єрусалима римським імператором Титом Флавієм Веспасіаном під час повстання в Юдеї 66 — 73 рр. Як встановив Л. Махновець, одним із джерел подібної оцінки дій Тита є уявлення про особу імператора, почерпнуті Сковородою з опери «Милосердя Титове». Філософ говорить

також про розорення Царгорода (Константинополя) у 1453 р. турками і про різню в Парижі 24 серпня 1572 р. між католиками й гугенотами, яка ввійшла в історію під назвою «Варфоломівська ніч».

¹⁵ «Бог дарував нам цей спокій» (лат.) — ці слова взято з Першої еклоги книги «Буколіки» римського поета Вергілія Публія Марона (70 — 19 р. до н. е.). У «Буколіках» Вергілій зобразив спокійне й розмірене життя землеробів і пастухів, таке близьке самому Сковороді.

¹⁶ Це оповідання є своєрідним опрацюванням апокрифічної легенди, яка зустрічається, наприклад, у відомому перекладному збірнику «Велике дзеркало», складеному 1605 р. на основі середньовічних збірок. Воно відоме з Сокальського рукопису XVIII ст., з рукописної збірки І. Франка у бібліотечі НТШ у Львові (див. Хрестоматія давньої української літератури. — К., 1967. — С. 748 — 749). Сковорода переказує цей сюжет, переосмислюючи його в дусі власного розуміння «начала» й «вічності».

¹⁷ Тут Сковорода, нехтуючи відмінністю між названими категоріями людей, підкреслює властиве їм усім прагнення до пізнання «невидимого начала». *Маги* — спершу перські й халдейські жерці (тому їх називали ще й халдеями); *волхви* — за Біблією, пророки, що сповістили про народження Христа; *гімнософісти* — давньоіндійські мудреці.

¹⁸ Верховні жерці у Стародавній Греції.

¹⁹ Сковорода вказує на зв'язок своєї концепції двох натур і розуміння вічності матерії з ученням Платона про ідеї — духовні сутності, які відображають «істинне буття» речей.

²⁰ «Матерія вічна» (лат.).

²¹ Заратустра — див. примітку 29 до діалогу «Кільце». Сонце у вченні Заратустри символізує мудрість божества, його недремне око. Стародавні перси поклонялися сонцю і день відпочинку називали днем сонця.

²² Виходячи з того, що Біблія є світ таємних, символічних образів, Сковорода критикує ідею створення світу, описану у Книзі Буття, оскільки вважає населений світ вічним у часі й безкінечним у просторі. У зв'язку з цим він вказує на суперечності у редакціях відповідних місць у єврейському та християнському текстах Біблії.

²³ Півень.

²⁴ «Що таке поетичне мистецтво? Робити з поганого (злого) добре (гарне). Хто добрий? Плоть — ніщо...» (лат.).

²⁵ «Містечко коштовного камінчика або очко перстенця» (лат.).

²⁶ За біблійними переказами, херувими — небесні духи — покровителі пророків і праведників.

²⁷ Йдеться про епізод з життя біблійного Йосифа. Йосиф витлумачив сни фараона, які пророчили сім років достатку, а потім сім років голоду (Буття, ХЛІ — 18 - 27).

²⁸ Див. примітку 9 до «Бесіди 1-ї...».

²⁹ «Додамо... Я тінь і фігура, більш нічого. Сонце — пасха, а я — сонце сонця, тінь тіні або антипасха, тобто заміна тіні, заміна фігури, заміна образу» (лат.).

³⁰ Показово, що Сковорода до апостолів, які розгадують таємниці фігур Біблії, осягають смисл буття, відносить і себе під псевдонімом Даниїл Мейнгард.

³¹ Йдеться про давньогрецький міф про дочку критського царя Міноса Аріадну, яка допомогла герою Тесею вибратися із лабіринту за допомогою клубка ниток. Сковорода поєднує цей міф з біблійною легендою про Рааву, яка врятувала в Єрихоні вивідувачів Ісуса Навина і тим зберегла життя своє і своєї сім'ї (Книга Ісуса Навина, II — 1 - 24).

³² *Катавасія* — поєднання різних голосів у спільний хор при богослужінні. Тут — резюме, висновок.

³³ Розглядаючи Біблію як творіння, тобто штучно створений світ образів, вигадку, що має на меті втілити невидиме за допомогою видимого й відчутного, Сковорода відповідно ставиться й до авторів біблійних книг як до письменників, твори котрих вимагають «випробування», тобто критичного їх прочитання і осмислення.

КНИЖЕЧКА ПРО ЧИТАННЯ СВЯТОГО ПИСЬМА, НАЗВАНА ЖІНКА ЛОТОВА

Як свідчить листування Сковороди, цей трактат писався ним з перервами протягом кількох років. Харківське намісництво, про відкриття якого згадує Сковорода у супровідному листі, відкрите 29 жовтня 1780 р. Та є різні підстави вважати, що й у той час твір не був закінчений. Зокрема, листи до Я. Правицького дозволяють датувати трактат

1780 — 1788 рр. Зберігся автограф і п'ять списків твору. Вперше надруковано у виданні В. Бонч-Бруєвича 1912 р.

Трактат присвячений проблемі алегоричного тлумачення Біблії. Її образи й фігури, на думку автора, утворюють особливий символічний світ. З їх допомогою, вважає Скворода, можна знайти й пізнати вічне начало у макрокосмі. У цьому й полягає важливе моральне, повчальне значення алегорично витлумачених образів Біблії, наприклад соляного стовпа, в який перетворилася жінка Лота, врятованого царя Содому й Гомори. В образі содомської людини Скворода критикує моральні вади своїх сучасників, охоплених жадобою збагачення й користоловством. Автор протиставляє їм образ духовної людини, що досягнула повної свободи й досконалості. У трактаті розкриваються згубні наслідки буквального розуміння Біблії.

¹ Жінка Лотова — див. примітку 3 до діалогу «Асхань». Заклик «Поминайте жінку Лотову», що звучить як рефрен у цьому трактаті, має своїм джерелом слова євангеліста Луки (Євангеліє від Луки, XVII — 32).

² Лист адресований М. І. Ковалинському і написаний, очевидно, в кінці 80-х — на початку 90-х років.

³ Про розуміння й витлумачення Нарциса як символу духовного пізнання див. прим. 1 до діалогу «Наркіс».

⁴ Сигор — згідно з Біблією, моавітське місто, куди втік із Содома Лот (Буття, XIX — 22).

⁵ Скворода називає тут видатних представників патристики, відомих письменників і риторів, твори яких він добре знав.

⁶ Слово, розум (*грецьк.*). Ототожнення Бога з логосом, трактування його як духовного начала всього суцього пов'язане з ученням Платона.

⁷ *Августин Аврелій (Блаженний)* (354 — 430) — видатний представник патристики.

⁸ *Голяф* — згідно з біблійними переказами, велетень, переможений Давидом у двобої.

⁹ Піфагор і його учні вважали число одним з найважливіших принципів пояснення світу, розуміючи пропорцію, симетрію, коефіцієнт, саме число як вияв Божого начала. Звідси зв'язок числа з релігійними уявленнями. Скворода вважає трикутник символом потрійного виразу вічного начала.

¹⁰ Мова йде про легенду про віщий сон фараона, витлумачений сином Якова Йосифом, що сидів у темниці (див. примітку 27 до «Ікони Алквіадської»).

¹¹ *Хвалінське море* — давньоруська назва Каспійського моря.

¹² *Кана Галілейська* — місто, де Ісус здійснив одне із своїх чудес: перетворив воду на вино (Євангеліє від Івана, II — 1 — 11).

¹³ *Цитерія, Киферея* — культові імена Афродіти — богині краси й кохання.

¹⁴ Йдеться про розповідь Біблії, як жінка царедворця Потифара Пентефрія намагалася спокусити Йосифа й, відібравши в нього одяг, звела наклеп на нього перед своїм чоловіком (Буття, XXXIX — 7 — 19).

¹⁵ *Агар* — рабиня Сарі, єгиптянка, втілення всього нічого і підлого; *Лія* — дочка Лавана — див. примітку 13 до «Бесіди І-ї».

¹⁶ Сходити, підійматися на гору (*лат.*).

¹⁷ Мова йде про одне із семи чудес світу — колос Родоський, 37-метрову статую бога сонця Геліоса, яка стояла біля входу в родоський порт. Зруйнована у 224 р. до н. е. під час землетрусу.

¹⁸ Острів Родос в Егейському морі славився розкішними садами.

БОРОТЬБА АРХИСТРАТИГА МИХАІЛА З САТАНОЮ ПРО ЦЕ: ЛЕГКО БУТИ ДОБРИМ

Твір цей Г. Скворода датує 1783 р. Зберігся автограф у рукописному зібранні М. Ковалинського, який знаходиться у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НА України (ф. 86, N 6). У тексті видно сліди пізніших виправлень автора, зокрема його примітки до тексту зроблені за правописом, яким Г. Скворода користувався після 1785 р. У 1788 р. він написав супровідного листа до М. Ковалинського, дав твору назву «Боротьба архистратига Михаїла з сатаною» (автограф 1783 р. називається «Боротьба й суперечка про те: дуже трудно бути злим, легко бути добрим»), додавши ще й «Суть твору». Вперше твір надрукований 1839 р. у Москві добродійним комітетом «Человеколюбивого общества» з деякими цензурними виправленнями й скороченнями.

У цьому творі Скворода вже не порушує хвилюючих його питань, а захищає і з'ясовує правильність відповідей, які він

обгрунтував у своїх попередніх творах. Автор пояснює, що саме, на його думку, є джерелом зла на землі і чому люди частіше нещасні, ніж щасливі. Відповідь на це питання філософ дає, виходячи із власного вчення про дві натури, або два начала, у кожній людині, які постійно борються між собою. Перемога злої волі веде людину на шлях зла й нещастя, і, навпаки, добра воля відкриває шлях до чесноти й щастя. У творі критикується показне благочестя ченців і духовенства. Сковорода зло висміює такі вади, як честолобство й прагнення будь-якою ціною збагатитися, особливо за рахунок приниження й пригноблення простих людей. Крім філософського змісту, твір відзначається високими літературними якостями, виклад думок сповнений драматичного пафосу. Ще одна характерна риса твору — поетичні вставки. Сковорода перемежує прозовий текст віршами, як своїми власними, так і запозиченими з фольклору, з творів своїх попередників у Києво-Могилянській академії.

Згідно з Біблією, архангел Михаїл вважається главою ангелів (архистратигом), як і сатана — поводитирем диявольських сил. Тема боротьби небесних сил з силами пекла є одною з найпопулярніших тем стародавнього письменства, зокрема життєвої літератури. Сковорода, як виразник концепції двох натур, використовує цю традиційну форму для захисту своїх переконань.

¹ *Марон* — Вергілій Публій Марон (70 — 19 до н. е.) — римський поет, автор поем «Георгіки», «Енеїда» і пастуших елегій «Буколіки», де прославляє працю селянина.

² Мати Божа.

³ *Цукрова голова* — у часи Сковороди цукор виготовляли у вигляді конусів досить великими шматками. Перед вживанням їх подрібнювали спеціальними щипцями.

⁴ *Гавриїл, Рафаїл, Уриїл, Варахіїл* — біблійно-міфологічні образи ангелів, що постійно супроводжували архангела Михаїла.

⁵ Тут — «...не зубоскалити, не сміятися ротом, а радіти серцем» (лат.).

⁶ *Лука й Клеопа* — біблійні персонажі, прихильники християнських апостолів. Лука — один із послідовників апостола Павла (Послання апостола Павла). Клеопа згадується у Євангеліях Луки й Івана (Євангеліє від Луки, XXIV — 6, Євангеліє від Івана, XIX — 25).

⁷ Це оповідання, яке наводиться й в інших творах (див. «Діалог, або Розмова про давній світ»), запозичене із Біблії (Дії святих апостолів, VIII — 29 - 40).

⁸ Евріпід (бл. 485 — 406 до н. е.) — один з найвидатніших давньогрецьких драматургів. Ці рядки взято з його драми «Прохачки», ще й досі не перекладеної повністю ні російською, ні українською мовами. Показово, що уривок, наведений Г. Сковородою, пізніше переклав І. Франко на основі німецьких видань грецького трагіка (див. Іван Франко. Літературна спадщина. — К., 1961. — Т. 2. — С. 190).

⁹ Сковорода змальовує картину, як волами везли новий дзвін до дзвіниці парафіяльної церкви.

¹⁰ Ця пісня написана автором на зразок розповсюджених в Україні XVII — XVIII ст. пародій на молитви, які склалися студентами.

¹¹ Ця пісня також пародійний твір.

¹² Тут Сковорода алегорично перетлумачує біблійні образи й міфологічні уявлення. Ата (Ате) у грецькій міфології є втіленням раптового безумства, богиня, яка затьмарювала розум людей і богів, була скинута з Олімпу. Автор зіставляє її з біблійною Адою — однією з багатьох жінок Ламеха, батька Ноя.

¹³ Наведені слова Епікура взяті з уже згаданого його листа до Менекея.

¹⁴ *Літа, Літургісса* — слова, утворені від давньогрецьких, що означають відданість Богові й служіння йому; Селла — означає по-грецьки крісло, кафедру, тут — зображає того, хто спокійно й тихо сидить; *Фурія* (буквально сказана) — у давньогрецькій міфології демонічне божество помсти й мук совісті; *Анна* (від євр. Ханна) означає «дана богом», у Біблії — мати пророка Самуїла, почута Богом; *Харія* — радість і любов (грецьк.); *Грація* — ласка і вдячність (лат.).

¹⁵ Мова йде про втрачену трагікомедію викладача Києво-Могилянської академії Варлаама Лашевського. Збереглася його «Трагедокомедія о нагородженні в сем свѣтъ приіскних дѣл, мздѣ в будущей жизни вѣчной».

¹⁶ «Переможна пісня, або Епінікіон» Ф. Прокоповича написана на честь перемоги над шведами під Полтавою 1709 р. Сковорода, цитуючи рядки Ф. Прокоповича, робить невеликі редакційні зміни.

¹⁷ Очевидно, мова йде про пожежу 1780 р., під час якої згоріла бібліотека Києво-Могилянської академії, де зберігався й рукопис згадуваної трагікомедії В. Лещевського.

¹⁸ Запис пісні знайдено у рукописному збірнику середини XVIII ст., опис якого зробив у свій час В. Перетц.

¹⁹ *Фарсис* — порт і місто, часто згадуване у Біблії; очевидно, це Фарсис — порт колхів, залишки якого знайдені археологами біля м. Поті.

²⁰ Одігітрія — провідниця. Одна із чудотворних ікон на горі Афон.

²¹ Мова йде про маяк на острові Фарос.

СУПЕРЕЧКА БІСА З ВАРСАВОЮ

Твір датується 1783 р. Був відомий у копії, однак у 60-х роках XX ст. знайдено автограф серед неописаних масонських паперів у Державній бібліотеці в Москві. Вперше повністю опублікований В. Д. Бонч-Бруєвичем у 1912 р. за копією. За автографом надруковано вперше у виданні 1973 р.

Основне питання, про яке сперечаються дійові особи діалогу, полягає в тому, чи трудне те, що для людини найнеобхідніше. Сковорода, погляди якого в творі висловлює Варсава, глибоко переконаний, що людині найнеобхідніші чеснота й щастя, досягнення яких доступне всім. Це легко для всіх, бо природа обдарувала людину можливістю вибору власного шляху. Трудне й недоступне щастя лиш для тих, хто прагне до задоволення надмірних, неприродних потреб. Прагнення природного блага веде до щастя й душевного миру.

¹ Мова йде про збірку «Байки харківські», подаровану П. Ф. Панкову.

² Йдеться про 15-ту байку збірника «Байки харківські» — «Змія і Буфон». Нею закінчується перша половина збірки, створена до 1770 р.

³ «Дуже трудна доброта, дуже легке зло» (*грецьк., лат.*).

⁴ Приємніше за все зло, неприємніше за все добро, Блаженніше за все зло, нещасніше за все добро (*лат.*).

⁵ *Мінерва* — у римській міфології богиня — покровителька ремесел, наук і мистецтв. Ототожнювалась з Афіною з давньогрецької міфології.

⁶ Одне з найголовніших таїнств християнської релігії — сповідь і причастя.

⁷ У перекладі з давньогрецької — найбільший майстер, найдосвідченіший спеціаліст.

⁸ *Мамона* — у сирійській міфології бог багатства й наживи, символ поклоніння речам і матеріальній користі.

⁹ *Дім Лотів* — тут алегоричний образ тих, хто не зійшов із праведного шляху.

¹⁰ *Нил Синайський* — один із святих отців, який приблизно в 390 р. пішов у Синайську пустелю. Він вважається автором багатьох морально-повчальних і релігійних книг.

¹¹ «Вовк бродить довкола криниці» (*лат.*).

¹² *Анака, Анаке* — у давньогрецькій міфології богиня неминучості долі; в народних уявленнях божество смерті. Єва — життя (*давньоєвр.*).

ВДЯЧНИЙ ЕРОДІЙ

Жанрово твір визначається як притча. Г. Сковорода написав його 1787 р. Збереглися автограф і один список твору, що належить до першої половини XIX ст. В основі притчі лежить ідея про схильність людини до істинного добра, а удосконалювати це природне начало мають виховання й освіта, проте заперечується виховання позірне, отже, йдеться про виховання духовної людини відповідно до її здібностей. Вдячність же є однією з умов досягнення щастя. Твір уперше надруковано Д. Багалієм у виданні 1894 р.

¹ Символічно Еродій (чорногуз) у середньовічній емблематиці означав шляхетність, вдячність.

² *Типик* — устав. Йдеться про науку, викладену в біблійній книзі Ісуса, сина Сираха.

³ Псалтир, СХХІІІ — 7. В українському перекладі Біблії: «Душа наша, як птах».

⁴ Псалтир, СІІ — 15.

⁵ Псалтир, СХІV — 7.

⁶ Очевидно, маються на увазі слова пророка Ісаї: «Звело його серце обманене, і він не врятує своєї душі» (Книга пророка Ісаї, XLIV — 20).

⁷ Є й українська назва цього птаха: боцон. Взагалі в українській мові чорногуз має багато синонімічних назв: бузько, буцько, чорногуз, бусел, боцон, лелека, гайстер тощо.

- ⁸ Далі Г. Сковорода цитує їх.
- ⁹ Очевидно, на коминах.
- ¹⁰ Псалтир, СІІІ — 17.
- ¹¹ Книга пророка Єремії, VIII — 7.
- ¹² Псалтир, XXXIII — 12.
- ¹³ Перше послання апостола Івана, III — 21.
- ¹⁴ Перше послання апостола Івана, IV — 3. У Сковороди: «Ісуса Христа, що у плоті прийшов».
- ¹⁵ Книга пророка Єремії, VIII — 7.
- ¹⁶ Слова з «Приповістей Соломонових», XI — 22.
- ¹⁷ В українському перекладі Біблії: «Лицеміре, вийми перше колоду з власного ока, а потім побачиш, як вийняти заскалку з ока брата свого» (Євангеліє від Матвія, VII — 5).
- ¹⁸ Розмисел Г. Сковороди про кифу (петру) дивись у авторській примітці до 15-ї пісні «Саду божественних пісень».
- ¹⁹ В українському перекладі Біблії: «Для невіруючих, яким Бог цього віку засліпив розум» (Друге послання апостола Павла до коринтян, IV — 4).
- ²⁰ *Гергесенська отара* — тобто отара з Гергесенських полів — багатой області в Палестині біля міста Гергеса. Там, за біблійною легендою, відбулося зцілення біснуватих. Вигнані демони ввійшли в отару свиней, які кинулись у море й потопилися.
- ²¹ В українському перекладі Біблії: «І під його славою полум'я буде палати, немовби пожар, і світло Ізраїля стане огнем, святий його полум'ям, і запалить воно, пожере...» (Книга пророка Ісаї, X — 16-17).
- ²² Жупел — сірка, що горить.
- ²³ Мається на увазі учень Івана Злотоуста Ізидор Полусіотський, визначений церквою святим, автор численних послань.
- ²⁴ *Кайнова дорога* — шлях нечестивий, братовбивчий; *Авелеві жертovníки* — шлях добродійний, Божий.
- ²⁵ Тут гра слів: благо чествовать і благий дар — благочестіє і благодарність.
- ²⁶ *Араратська гора* — гора у Вірменії (тепер на території Туреччини), до якої пристав, за біблійною легендою, Ноїв корабель: «А сьомого місяця, на сімнадцятий день місяця ковчег спинився на горах Араратських» (Буття, VIII — 4).

²⁷ *Елісей* — біблійний пророк, його діяння описано в Першій та Другій книзі Царів. Елісей воскресив сина жінки-філістимлянки (Друга книга Царів, VIII — 5).

²⁸ В українському перекладі Біблії: «І буду я розкошувати твоїми заповідями» (Псалтир, CVIII — 47).

²⁹ Цитуються слова 16-ї пісні «Саду божественних пісень».

³⁰ *Руга* — льняна одежа.

³¹ Перше послання апостола Павла до Тимофія, VI — 6.

³² Горленко Йоасаф (1705 — 1754) — український церковний діяч та письменник, автор декламації «Брань семи добродійств з сімома гріхами в людині-мандрівцю» (1737), автобіографічних записок, проповідницьких творів, був під кінець життя єпископом білгородським та обоянським.

УБОГИЙ ЖАЙВОРОНОК

«Убогий Жайворонок» — один із останніх творів Г. Сковороди, написано його близько 1787 р. Вперше вийшов окремою брошурою із передмовою М. Макарова та І. Решетникова у Москві 1837 р. Сама притча співзвучна із «Вдячним Еродієм», тут також ідеться про виховання людини, про два погляди на багатство, поміркованість у житті, природжену працю, що приносить людині щастя.

¹ Про сирен автор подав свою примітку до Пісні 14-ї «Саду божественних пісень».

² *Товія* — біблійний герой, раб-аммонітянин, про нього розповідається в Книзі Неємії.

³ *Рафайл* — один із архангелів у біблійній міфології.

⁴ *Куп'янськ* — місто на р. Осколі, Харківщина.

⁵ В українському перекладі Біблії цей текст звучить: «Бо він тебе вирве з тенет птахолова» (Псалтир, XCI — 3).

⁶ В українському перекладі Біблії: «Чого ви спите? Уставайте й моліться, щоб не впали в спокусу» (Євангеліє від Луки, XXII — 46).

⁷ В українському перекладі Біблії: «Горе вам, багатіям, бо втіху свою ви вже маєте» (Євангеліє від Луки, VI — 24).

⁸ В українському перекладі Біблії: «Блаженні убогі» (Євангеліє від Луки, VI — 20).

⁹ *Сколар* — школяр, той, що вчиться.

¹⁰ В українському перекладі Біблії: «Немає нічого захованого, що воно не відкриється, ані потаємного, що не виявиться» (Євангеліє від Матвія, X — 26).

¹¹ Тут маємо вільний переказ слів Євангелія від Івана (VIII — 50): «Не шукаю я ж власної слави, є такий, хто шукає та судить».

¹² В українському перекладі Біблії: «Нехай проклинають вони, ти ж благослови» (Псалтир, CVIII — 28).

¹³ Тут гра слів: сильце — силкуватися. У Г. Сковороди — сьть — сьтованія, сьтуєт.

¹⁴ Йдеться про облогу російським військом міста Бендер (Молдавія) у вересні 1770 р. під час російсько-турецької війни 1768-1774 рр.

¹⁵ В українському перекладі Біблії: «Горе вам, тепер ситим, бо зазнаєте голоду» (Євангеліє від Луки, VI — 25).

¹⁶ Це слова не Соломонові, а з книги Еклезіастової (VII — 3): «Кращий смуток від сміху, бо при обличчі смутнім добре серце». Г. Сковорода цей вислів переповів по-своєму.

¹⁷ В українському перекладі Біблії: «Я — дорога, і правда, і життя» (Євангеліє від Івана, XIV — 6).

¹⁸ Євангеліє від Матвія, V — 3.

¹⁹ В українському перекладі Біблії: «А праведний житиме вірою своєю» (Книга пророка Авакума, II — 4).

²⁰ Цю притчу Г. Сковорода написав на основі оповідання, яке побутувало ще з античних часів. Маной згадується і в Біблії (Книга Суддів, XIII).

²¹ *Астря (Астрея)* — богиня добра і справедливості в давніх греків, міф про неї пов'язаний із міфом про золотий вік людства. Астрея — остання з богів, що покинули грішну землю, про це звістив Овідій у «Метаморфозах»; Вергілій у «Буколіках» (перша частина, четверта еклога) пише про повернення богині на землю.

²² Цю пісню Г. Сковорода написав на основі різдвяного вірша.

²³ *Ліки* — хори.

ДІАЛОГ. НАЗВА ЙОГО — ПОТОП ЗМІНИЙ

Це останній оригінальний твір Г. Сковороди. Час його написання встановити важко. В авторському списку творів, складеному 1790 р., твір називається «Діалог. Душа і Нетлінний

Дух», рукопис його зберігався у Я. Правицького. У дарчому листі до М. Ковалинського від 16 серпня 1791 р. Сковорода повідомляє, що відновив твір за списком. Цей відновлений список і зберігається в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка НА України (ф. 86, N 9). Дослідники схиляються до думки, що твір написаний у кінці 80-х років. Вперше опублікований В. Бонч-Бруєвичем у виданні 1912 р.

У діалозі «Потоп зміїний» Сковорода своєрідно резюмує свої філософські ідеї. Тут чітко окреслено розвинуту у попередніх творах концепцію двох натур і трьох світів, вказано на ті філософські традиції, на які він спирався як філософ. Алегорично витлумачуючи Біблію, Сковорода критикує біблійні легенди, заперечує їх достовірність і розкриває їх невідповідність вічним законам природи. У зв'язку з цим тут важливе місце відведено критиці марновірства й лицемірства.

Два останні розділи діалогу тривалий час вважалися вступом до лекційного курсу, складеного Сковородою, коли він викладав у додаткових класах Харківського колегіуму в 60-х роках.

Назва твору запозичена із біблійного оповідання про змія-диявола, що міститься в Апокаліпсисі (Об'явлення св. Івана Богослова, XII). Згідно з цим сюжетом, змія-диявол, який переслідує жінку, що народила дитину, випустив із своєї пащі воду, щоб втопити її. Сковорода не раз звертається до образу «апокаліптичного змія», доповнюючи його іншими біблійними і міфологічними уявленнями, алегорично витлумачуючи цей образ як прояв грубих, примітивних прагнень людини.

¹ Лист адресований М. І. Ковалинському.

² *Софроній* (591 — 644) — ерусалимський патріарх, богослов, автор численних релігійних і літературних творів.

³ Мова йде про картину всесвітнього потопу, змальовану у п'ятому вірші «Потоп. Девкаліон і Пірра» першої книги «Метаморфоз» римського поета Публія Овідія Назона (43 до н. е. — 17).

⁴ «Плаває вовк серед овець» (лат.) — це 300-й рядок із названого вірша Овідія.

⁵ За Біблією, кінець всесвітнього потопу знаменувала поява райдуги на небесах. Сковорода, алегорично витлумачуючи цей сюжет, пов'язує його з символом оновлення світу й тим, що люди знайшли радість.

⁶ «На недоступному місці стоїть дух, позбавлений всього зовнішнього. Відкинувши все чорне й уклавши мир сам з

собою, дух тепер тим більше не повинен нічого боятися» (Сенека. Листи, 79) (лат.). Цитату взято з «Листів до Луцілія» Луція Аннея Сенеки. У листах Сенеки, які є філософськими творами, висловлено ідеї, співзвучні з ідеями раннього християнства.

⁷ Притча є своєрідною обробкою біблійних мотивів з певною ідейно-композиційною метою.

⁸ Тут і далі Сковорода при тлумаченні проблеми двох натур спирається на вчення Платона.

⁹ Мова йде про те, що при покаранні засуджених Пилатом Понтієм, серед яких був Христос і розбійник Варава, народ, підбурений першосвящениками і старшинами, вимагав помилувати розбійника (Євангеліє від Івана, XVIII — 37 — 40).

¹⁰ Мова йде про Ікара, який разом зі своїм батьком Дедалом насмілився піднятися в небо на крилах, зроблених батьком, та сонце розтопило віск, що скріпляв пір'я, й Ікар впав у море. У цьому образі Сковорода бачить символ обмеження здатностей людини, бажання якої набагато перевершують її можливості. Тут, напевне, мова йде про образок — емблему, подібну до тих, які Сковорода відтворив у діалозі «Алфавіт, або Буквар миру».

¹¹ Маються на увазі різні біблійні оповіді, які, на думку Сковороди, є вигадками, і смисл їх можна осягнути лише через алегорію.

¹² Діва Марія.

¹³ За Біблією, апостол Тома (Хома) не повірив у воскресіння Ісуса, поки не доторкнувся до його ран.

¹⁴ *Паракліт* — дух-утішитель.

¹⁵ Чорне море.

¹⁶ *Критська й сіканська брехня...* — Очевидно, «критська брехня» має в своїй основі вислів апостола Павла «Критяни завжди брехуни...» (Послання апостола Павла до Тита, 1 — 12). Щодо «сіканської брехні», то, можливо, йдеться про давніх сицилійців.

¹⁷ Тут Сковорода застерігає, до яких наслідків може призвести буквально розуміння біблійних пророцтв, наприклад, про запроторення сатани в безодню на 1000 років, як твердить 10-та гл. Апокаліпсиса. Один із відомих істориків раннього Середньовіччя Беда Шановний, наприклад, вважав, що кінець світу настане у 1000 р. Цю дату пророчили численні проповідники у X ст., «очікування близького кінця почало

набирати характеру соціального психозу» (див. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. — М., 1972. — С. 110).

¹⁸ Тут і далі Сковорода розкриває суперечності біблійної легенди про створення світу, її невідповідність законам природи.

¹⁹ До суперечливих законам природи явищ Сковорода відносить не лише легенду про залізо, яке плавало за наказом пророка Єлисея, а й прагнення середньовічних алхіміків знайти вічний двигун або філософський камінь.

²⁰ Мова йде про різні біблійні чудеса, які, на думку Сковороди, є джерелом марновіств.

²¹ Йдеться про зруйнування Єрусалима в часи юдейського повстання 66 — 73 рр. Сковорода вважає, що головною причиною його жорстокого придушення було живлене біблійними уявленнями релігійне марновірство.

²² Тут Сковорода зобразив трикутник із «всевидящим оком» всередині. Він витлумачує його символічний смисл, частково виходячи з уявлень піфагорійців.

²³ Агар — див. примітку 15 до твору «Жінка Лотова».

²⁴ Піфагор, який народився на острові Самос.

²⁵ Див. примітку 6 до твору «Боротьба архистратига Михаїла...»

²⁶ Серед старовинних українських пісень зустрічаються кілька варіантів з подібним початком. Очевидно, рядки взяті з пісні про біду, популярної серед кобзарів і лірників, відомої у записах середини XVIII ст.

²⁷ Мова йде про відому Александрійську бібліотеку, один із центрів наукової думки стародавнього світу. Тут вперше було здійснено переклад Біблії грецькою мовою, який ліг в основу пізнішого канонічного зводу Біблії.

²⁸ *Симеон Стопник* (356 — 459) — християнський аскет, що прожив біля 40 років на захищеній від вітру й сонця колоні. Іконописці, як правило, зображали його сидячим на вершині стовпа. Сковорода ж вважає, що мова тут про світлицю з балконом.

²⁹ Псевдопророки, лжевчені, позбавлені істинної мудрості.

³⁰ *Діоген* (бл. 404 — 323 до н. е.) — грецький філософ-кінік, який, нехтуючи вигодами життя, за легендою, жив у бочці. Сковорода приваблював етичний ідеал Діогена, його зневага до матеріально-плотських потреб.

³¹ Йдеться про різні біблійні персонажі. *Дебора* — пророчиця, що закликала ізраїльтян воювати проти Сисари (Книга

Суддів, IV — 6-8), який був убитий Йоїлем під час сну; *Юдіф* — жінка, що вбила вавилонського полководця Олоферна (Книга Юдіф, XIII — 8-9); *Авимелех* — сихемський цар, убитий уламком жорна, кинутого жінкою з оточеної ворогами башти (Книга Суддів, IX — 53); *Авігея* — дружина Навала, що піднесла подарунки Давидові (Перша книга Царств, XXV, XXX та ін.).

³² Цей вірш є варіантом уже згадуваної пісні із трагікомедії Варлаама Лашевського (див. примітку 15 до «Боротьби архистратига Михаїла...»).

³³ Вчення релігійно-політичної партії у стародавній Юдеї, яка захищала інтереси заможних верств; фарисейство відзначалося фанатизмом і лицемірним виконанням обрядів.

³⁴ Римський імператор Август (63 до н. е. — 44), часи правління якого вважаються найвищим розквітом добробуту Стародавнього Риму; *володіння Пилатові* — Пилат Понтій був римським намісником Юдеї у період, до якого Біблія відносить життя і смерть Ісуса Христа.

³⁵ Мова йде про перемогу ізраїльтян на чолі з Аароном над аморійським царем Сигоном (Книга Чисел, XXI — 23-30).

³⁶ Книга пророка Ісаї, XLII — 5.

³⁷ Книга пророка Єзекіїля, XXXVII — 7-8.

³⁸ Цю заключну строфу взято з вірша Феофана Прокоповича, присвяченого імператриці Анні Йоанівні.

ПЕРЕКЛАДИ

ОДА

/Єзуїта Сидронія Гозія/

Автограф цього перекладу дійшов до нас в одному з рукописних зошитів із зібрання М. Ковалинського і нині зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НА України (ф. 86, N 7, арк. 32(52) — 35(55) разом з автографом трактату «Ікона Алквіадська». Сковорода, очевидно, зробив переклад у середині 80-х років XVIII ст. Вперше із значними перекрученнями надрукований Д. І. Багалієм у виданні 1894 р. Сидроній Гозій більше відомий як де Гошій — новолатинський фламандський письменник XVI — XVII ст.

¹ Георгій був єпископом і другом Сидронія. Жили обидва у минулому віці. Залізо по-грецьки — σιδερον. Зрозумій жарт! Отже, він споріднений із Сковородою (лат.).

² *Миза* — хутір.

³ В оригіналі це слово Сковорода написав по-грецьки.

⁴ Цей заголовок Сковорода написав по-латинськи.

⁵ *Єронім Блаженний* (330 — 419) — один із отців церкви. Покинувши Рим, він рятувався від спокус світу у Халкідській пустелі, намагаючись аскетичним життям позбутися видінь.

⁶ *Скелет* — труп без плоті. Так у нас прийнято зображати смерть. Цю оду я не переклав, а витлумачив. Перекладач ставить слово замість слова, як зуб замість зуба, а тлумач, як ніжна годувальниця, кладе у рот своєму годованцеві розжований хліб і сік мудрості. Наприклад: (лат.).

⁷ По-латинськи так:

Так мудрий насолоджується своїм спокоєм, Задовольняється спокійний собою й Богом І, мовчазний, говорить собі багато, Піднявшись вище себе і світу.

[ЦИЦЕРОН. ПРО СТАРІСТЬ]

Час написання цього твору не встановлений. Сковорода присвятив свій переклад С. І. Тев'яшову. Він зберігся у списку кінця XVIII ст. Вперше надруковано у виданні 1961 р.

¹ *Цицерон Марк Туллій* — відомий римський оратор і письменник. З його спадщини збереглося 58 промов, ряд трактатів з риторики та філософії і близько 800 листів, які справили величезний вплив на європейську культуру. Спираючись на кращі традиції античності, Цицерон у своїх творах і листах обстоює думку про великі можливості природи, про цінність гармонійного розвитку особистості, ставить і вирішує чимало питань практичної етики. Його філософські погляди багато в чому співзвучні з християнською філософією. Переклад твору Цицерона Г. Сковородою не є буквальним, а подає оригінальне, цілком самостійне трактування твору античного автора.

² *Камілл Марк Фурій* — римський громадський діяч, його життєпис є серед «Паралельних біографій» Плутарха; *Корунканій* — римський полководець; *Маній Курій* — друг Катона, полководець, тричі удостоєний тріумфу.

³ *Катон Марк Порцій (Старший)* — захисник строгої моралі, яку вважає основою суспільного блага. Його словами висловлені

погляди Цицерона, що дуже близькі Сковороді. У процесі перекладу діалогу античного автора Сковорода інтерпретує його погляди, максимальньо наближуючи до своїх.

⁴ Це співзвучне з тим, що в Афінах сказано про Катона. А сказано таке: афіняни устами, а римляни серцем говорять те саме, але він говорив по-грецьки достойно (лат., грецьк.).

⁵ *Аттік Тит Помоній* — римський вершник, друг Цицерона, порадник і видавець його творів.

⁶ *Фламіан (Тит)* — як військовий трибун був у 208 р. управителем завойованого римлянами міста Тарент, а згодом консулом. Прославився дипломатичними здібностями й хоробрістю.

⁷ *Квінт Енній* (239 — 169 до н. е.) — відомий римський поет, друг Катона Старшого, близький до Сціпіонів. Автор «Сатир», втраченої поеми «Епіхарм». Головним його твором є «Аннали» - історична поема, присвячена історії Риму.

⁸ *Лелій Гай* — друг Сціпіона Африканського, переможця Карфагена. Свій трактат «Лелій, або Про дружбу» Цицерон присвятив саме йому.

⁹ *Фемістокл* (бл. 524 — після 460 до н. е.) — державний діяч і полководець в Афінах. У ході греко-перських війн збудував сильний військовий флот і укріпив гавань Пірей. Керував переможною битвою при острові Саламін у 480 р. Політика Фемістокла сприяла перетворенню Афін у сильну морську державу. 471 р. за намовою аристократії підданий остракізму, помер у вигнанні.

¹⁰ *Квінт Фабій Максим* — римський диктатор часів другої Пунічної війни (218 — 201 до н. е.). Ганнібал був під Римом 211 р.

¹¹ *Ганнібал* (біля 247 — 183 до н. е.) — карфагенський полководець, син полководця Гамількара Барки. Під час другої Пунічної війни здійснив перехід із 100-тисячним військом через Альпи з Іспанії в Італію, завдав кілька нищівних поразок римлянам. У 202 р. військо Ганнібала було розбите в Африці при Замі римським полководцем Сціпіоном Африканським Старшим. Ганнібал утік у Сирію, потім у Вифінію, де покінчив життя самогубством.

¹² *Леонтін* — грецький філософ, учитель Сократа.

¹³ *Клавдій* — римський сенатор, відомий громадський діяч.

¹⁴ *Піпп* (319 — 272 до н. е.) — цар Епіру. Прагнути створити сильну монархію в західній частині Середземного моря, виступив проти Риму. Завдав римлянам поразки при Гераклеї

(280) і при Аускулі (279). Перемогу здобув ціною значних втрат, звідси крилатий вираз «Пірова перемога».

¹⁵ *Софокл* (бл. 497 — 406 до н. е.) — давньогрецький драматург. Жив у Афінах. Змістом творів Софокла було зіткнення віджилих родових традицій з новими «писаними» законами й історичними силами, що руйнували цілісність античного міста-держави.

¹⁶ *Гомер* — легендарний поет Стародавньої Греції, співець Троянської війни, автор знаменитих поем «Іліада» і «Одіссея».

¹⁷ *Автора комедій...* — Очевидно, мова йде про визначного римського комедіографа Тита Макція Плавта (бл. 254 — 184 до н. е.) — автора 21 комедії, з яких 20 збереглися повністю. Висміював скупість старих, хитрість рабів, глупість панів і хвалькуватість воїнів. Сюжети комедій Плавта використовувались Шекспіром, Мольєром, Гольдоні.

¹⁸ *Демокрит* (біля 460 — біля 370 до н. е.) — давньогрецький філософ і вчений. Багато подорожував по країнах Сходу, автор численних творів з фізики, математики, поезії, техніки, з яких збереглися лиш фрагменти. У філософії відомий своїм ученням про атоми, їх рух і будову, про множинність світів, про якості предметів.

¹⁹ Любоб'ю.

²⁰ *Кир* (р. н. невідомий — 529 до н. е.) — давньоперський цар, засновник династії Ахеменідів. У 546 р. підкорив частину Індії, Лідію і грецькі колонії в Малій Азії, 538 р. захопив Вавилон — найбільший торговельний центр того часу.

²¹ *Ксенофонт* (бл. 430 — 355/354 до н. е.) — давньогрецький історик і політичний діяч, учень софістів і Сократа. Прихильник спартанських аристократичних порядків. У 401 р. брав участь у поході Кира Молодшого проти Артаксеркса II, керував відступом 10-тисячного війська грецьких найманців через Малу Азію до узбережжя Чорного моря. Описав цей відступ у творі «Анабазис». Написав «Грецьку історію» (продовження праці Фукидіда до 362 р. до н. е.), а також ряд інших творів.

²² *Фламіній Тит* (очевидно, Гай) — римський консул часів другої Пунічної війни, загинув у бою з Ганнібалом.

²³ Мова йде про філософа Епікура і його вчення про насолоду, яке вульгаризувалось, зводячи насолоду до плотських утіх.

²⁴ *Гесіод* (VIII — VII ст. до н. е.) — давньогрецький поет, оспівував труд землероба у поемах «Теогонія» та «Труди і дні».

²⁵ *Корвин Марк* — римський громадський діяч III ст. до н. е.

ПЛУТАРХОВА КНИЖЕЧКА ПРО СПОКІЙ ДУШ

Г. Сковорода здійснив п'ять перекладів так званих «моралій» Плутарха: «Про смерть», «Про Боже правосуддя», «Про захист від боргів», «Про жадобу багатства» й «Про тишу серця» («Про спокій душі»). Зберігся лише останній, він є оригінальною пам'яткою української культури XVIII ст. Це не звичайний переклад оригіналу, а його вільний виклад, самостійне тлумачення та осмислення оригіналу.

Сковорода намагається максимально наблизити твір до тогочасного читача, що він і пояснює у листі-присвяті. Зокрема, у перекладі вилучені імена давньогрецьких богів. Сковорода витлумачив ідеї Плутарха відповідно до свого вчення. Викладаючи думки античного автора, які розходяться з його власними, перекладач полемізує з ним у виносках. Так, він заперечує висловлювання Плутарха про Піфагора, Епікура, Сенеку та ін. Отже, даний переклад значною мірою доповнює наше уявлення про історико-філософські погляди самого Сковороди.

Твір зберігся у кількох списках. Вперше опублікований у виданні 1961 р.

¹ *Плутарх* (46 — 120) — грецький історик і філософ, автор широко відомих «Паралельних біографій» знаменитих людей Стародавньої Греції і Риму.

² Поміщик, власник с. Бурлук на Харківщині.

³ Плутарх користувався особливою прихильністю римського імператора Марка Ульпія Траяна (53 — 117), правління якого вважається епохою розквіту Римської імперії. Образ Траяна ввійшов у легенди і перекази.

⁴ *Марк Аврелій* — римський імператор (161 — 180) і філософ, прихильник стоїцизму. У творі «До самого себе» закликав до стійкого перенесення горя, терпіння, самопізнання, самовдосконалення.

⁵ Від грецького *χερ* — рука. За аналогією до подагри — хвороби ніг, хирагра — хвороба рук.

⁶ *Менандр* (бл. 340 — 292 до н. е.) — давньогрецький письменник, автор ряду комедій, знайдених лише недавно на папірусних сувоях.

⁷ *Александр Македонський* (356 — 323 до н. е.) — давньогрецький полководець і державний діяч, цар Македонії (336 — 323 до н. е.).

⁸ *Кратет* (IV ст. до н. е.) — грецький філософ-кінік.

⁹ Старовинна гра в шашки, а також гра в кості на розкресленій дошці.

¹⁰ *Зенон з Китіона* (бл. 336 — 264 до н. е.) — давньогрецький філософ, засновник стоїцизму.

¹¹ *Фабрицій Кай* (I ст. до н. е.) — державний діяч Стародавнього Риму. За даними його біографів, байдуже ставився до багатства.

¹² *Епамінонд* (бл. 420 — 367 до н. е.) — давньогрецький державний діяч, прихильник рабовласницької демократії.

¹³ *Акид* (VI ст. до н. е.) — цар Стародавньої Греції, при якому був побудований Дельфійський храм бога Аполлона.

¹⁴ *Стильпон* (бл. 380 — бл. 300 до н. е.) — давньогрецький філософ, належав до мегарської школи. Проповідував апатію й спокій.

¹⁵ *Аристін* (бл. 455 — 350 до н. е.) — давньогрецький філософ, один із засновників кіренейської школи.

¹⁶ ... із *Кілікійської країни*... — держава в Малій Азії, з кінця II ст. до н. е. — піратська країна. Очевидно, тому й говориться про щасливе плавання із Кілікії в Афіни.

¹⁷ Перераховуються класи й соціальні прошарки давніх часів.

¹⁸ Дацький, очевидно від грецького *δαζω* — вбивати, знищувати.

¹⁹ *Анаксагор* (бл. 500 — 428 до н. е.) — давньогрецький філософ, першоосновою світу вважав повітря. Перший розрізнув планети й «нерухомі» зірки, запропонував пояснення сонячних і місячних затемнень, снігу й граду.

ЛИСТИ

Листи Г. Сковороди — важлива частина його творчої спадщини, блискучий зразок епістолярного жанру в українській літературі XVIII ст. Вони значно доповнюють філософську й літературну творчість письменника-мислителя, розвивають його філософсько-етичні та педагогічні ідеї.

Епістолярна спадщина Г. Сковороди складає нині 125 листів до різних адресатів — М. Ковалинського, Я. Правицького, Г. Якубовича, Я. Долганського, В. Земборського, С. Курдюмова та ін. Вперше більшість із них надрукована у виданні Д. Багалія 1894 р. З того часу проведено велику роботу по датуванню листів, уточненню адресатів. Майже всі листи до М. Ковалинського, а також кілька листів до Я. Правицького, К. Лящевецького, Ф. Жебокрицького, Г. Ковалинського, П. Пискунівського написано латинською мовою. На українську мову їх переклав П. М. Целех у 1944 р. Вони були опубліковані у виданнях творів Г. Сковороди 1961 і 1973 рр. Переклади латинських віршів у листах — «Похвала бідності» (10), «Епіграма» (28) та «Ось вона, молодість року!» (38) — належать М. Зероу. У листах латинською мовою є вкраплення речень, фраз і слів іншими мовами (давньогрецькою, старослов'янською та ін.). Їх переклад подається у тексті і виділяється курсивом. Якщо текст листа написано староукраїнською мовою із частиною тексту латинською та іншими мовами, то переклад іншомовних уривків подається тут же у квадратних дужках. Авторські примітки залишаються у посторінкових виносках і позначаються буквами алфавіту.

ДО МИХАЙЛА КОВАЛИНСЬКОГО

Збереглося 79 листів Г. Сковороди до М. Ковалинського, писаних від травня 1762 р. до квітня 1794 р. Більшість листів датується 60-ми роками.

1

¹ *Ковалинський Михайло Іванович* (1745 — 1807) — син священника, вчився в Харківському колегіумі, де познайомився і подружив на все життя з Г. Сковородою. Пізніше — вихователь дітей Кирила Розумовського, служив у канцелярії князя Потьомкіна, був управителем Рязанського намісництва, куратором Московського університету. У 1794 р., після смерті філософа, написав його біографію «Життя Григорія Сковороди».

2

² *Ісократ* (436 — 338 до н. е.) — афінський оратор і публіцист.

³ *Отець Петро* — дядько М. Ковалинського.

⁴ *...братиком Грицем...* — Мається на увазі молодший брат М. Ковалинського Григорій.

3

⁵ *...нашого Олексу...* — Студента Харківського колегіуму Олексу Базилевича.

4

⁶ *...нашого Еразма...* — Еразма Роттердамського (1469 — 1536), відомого письменника-гуманіста.

⁷ *...нашого Максимка...* — Особа не встановлена.

10

Лист у формі вірша. Подається в перекладі М. Зерова.

⁸ *Ір* — персонаж «Одіссеї» Гомера (пісня XVIII), жебрак у домі Одіссея.

11

⁹ Листа не закінчено.

12

¹⁰ *Мелантій* — давньогрецький філософ із Родоса.

¹¹ *Александр Ферейський* — ферейський правитель, тиран.

14

¹² *Аттіка* — область Стародавньої Греції. Тут образне звертання до друга, захопленого античністю.

¹³ *«То дощу не посилає Зевс, то лє як із відра»*. — Це 43-й рядок IV ідилії грецького поета Феокріта (III ст. до н. е.).

19

¹⁴ За легендою, давньогрецький філософ Діоген вдень ходив з ліхтарем, шукаючи справжню людину.

¹⁵ *Тартар* — у грецькій міфології підземне царство.

¹⁶ *Палінгеній* — очевидно, Марчелло Палінген (X ст.), автор твору «Зодіак життя».

20

¹⁷ *...стихира про святого Аккакія...* — Церковний піснеспів на честь святого Аккакія Листвичника, що виконується у церкві 29 листопада.

22

¹⁸ В українському перекладі Біблії: «Очі ж ваші блаженні, що бачать, і вуха ваші, що чують» (Євангеліє від Матвія, XIII — 16).

¹⁹ В українському перекладі Біблії: «...прагну, чи не досягну» (Послання апостола Павла до філіп'ян, III — 12).

24

²⁰ *Борей* — у грецькій міфології бог північного вітру.

²¹ *Амалех* — очевидно, мається на увазі біблійний народ амаліктян, який постійно ворогував з ізраїльтянами,

у численних битвах був ними розбитий і зник з лиця землі (Числа, XXIV — 20; Книга Суддів, VII — 12-25).

25

²² *Ієронім* — див. прим. 5 до «Оди» Сидронія Гозія.

28

²³ *Музи* — у грецькій міфології богині співу, мистецтва та наук. У римській міфології — Камени. Жили на горі Гелікон.

30

²⁴ *Із збірки висловлювань Еразма*. — Мова йде про книгу античних афоризмів і прислів'їв «Adagia», укладену Еразмом Роттердамським.

²⁵ *Палестра* — гімнастична школа в Стародавній Греції.

²⁶ *...числа та прямокутники і трикутники Платона*. — Теорія космічних пропорцій, яку розробив за допомогою числових відношень давньогрецький філософ Платон (428 — 347 до н. е.).

²⁷ *Муре Марк Антуан* (1526 — 1588) — французький поет-гуманіст. Г. Сковорода переклав його вірш «До Петра Герардія» («О селянський милий, любий мій покою»).

²⁸ *Пліній Молодший* (бл. 61 — бл. 113) — римський письменник, оратор.

²⁹ *Марон* — Вергілій Публій Марон.

33

³⁰ *...віку Титона або Нестора...* — Символи довголіття. Обидва названі герої античності дожили до глибокої старості.

36

³¹ *Боецій* (480 — 525) — римський християнський філософ і поет, послідовник учення стоїків.

37

³² *Нац Яшко...* — Яків Єнкевич, учень Харківського колегіуму.

42

³³ *Гален Клавдій* (131 — бл. 211) — римський лікар та природознавець.

44

³⁴ *Евр* — у римській міфології південно-східний вітер.

³⁵ *...в лаврі святого Сергія*. — В Троїце-Сергієвій лаврі під Москвою, де Г. Сковорода перебував у 1755 р.

45

³⁶ Вірш незакінчений.

46

³⁷ *Теренцій Публій* (бл. 195 — 159 до н. е.) — римський драматург-комедіограф.

³⁸ *Микола* — очевидно, учень Харківського колегіуму.

47

³⁹ *...[Жилблазові] блукання...* — Мова йде про популярний твір французького письменника Алена-Рене Лесажа (1668 — 1747) «Історія Жіль Блаза».

48

⁴⁰ *...взявши за зразок Флакка*. — Тут Сковорода переспівав початок другої еподи Горация.

49

⁴¹ *...у Плутарха в його творах на моральні теми...* — Маються на увазі твори Плутарха, зібрані у його книзі «Моралії».

50

⁴² *Демонакс* (Демонакт) — грецький філософ-мораліст. Жив у II ст.

⁴³ Під Піфагорівським торжищем треба розуміти школу піфагорейців — послідовників та учнів давньогрецького філософа і математика Піфагора (бл. 580 — бл. 500 до н. е.).

51

⁴⁴ *Аустер* — у давньоримській міфології південний вітер.

52

⁴⁵ Карфаген зруйновано римськими військами у 146 р. до н. е.

⁴⁶ о. Борис — священник Борис Єнкевич, знайомий Г. Сковороди. Його син Яків був учнем Сковороди.

54

⁴⁷ В українському перекладі Біблії: «Між народженими від жінок нема більшого пророка понад Івана» (Євангеліє від Луки, VII — 28).

55

⁴⁸ *Євагрій Понтійський* (бл. 345 — бл. 406) — християнський чернець-місіонер у Єгипті, автор твору про чернецтво.

56

⁴⁹ *Тразон* — персонаж комедії Теренція «Євнух».

⁵⁰ *Полоній* — персонаж тієї ж комедії Теренція.

⁵¹ ...божественний Василій у нашого Еразма... — Мова йде про вислів християнського письменника Василя Великого (347 — 407), наведений у книзі «Adagia» Еразма Роттердамського.

⁵² Лука — апостол Лука порівнюється тут із волом, який вимолочує зерно.

60

У листі описується смерть ігумена Покровського колегіального монастиря Костянтина Бродського, що сталася 28 жовтня 1763 р.

63

⁵³ ...відомий банкет мудреців... — Очевидно, йдеться про урочистості з нагоди прибуття до Харкова новопризначеного білгородського єпископа Порфирія Крайського.

65

⁵⁴ ...нашого преподобного і найуменішого префекта... — Лаврентія Кордета, який прихильно ставився до Г. Сковороди.

67

⁵⁵ Батте. — Свого учня Г. Сковорода називає іменем одного з героїв-пастухів у буколіках грецького поета III ст. до н. е. Феокрита.

68

⁵⁶ Сатурнів час. — У римській міфології Сатурн — бог часу. З його іменем пов'язано уявлення про «золотий вік людства».

⁵⁷ Кронос — герой античної міфології, титан, скинутий Зевсом в Аїд. З його іменем також пов'язана ідея про «золотий вік людства».

⁵⁸ Грамота Александра Великого — легендарна грамота, видана буцімто Александром Македонським слов'янам на право їхнього розселення від Каспійського моря і Дону до Балтики й Адріатики.

70

⁵⁹ Бурлуки — Великий Бурлук — село на Харківщині (нині районний центр), у якому неодноразово бував і жив Г. Сковорода.

71

⁶⁰ Едом та Ідумея — біблійні міста, у яких жили язичники. Їм протиставляються Сіон та Єрусалим.

⁶¹ Калістрат — чернець Києво-Печерської лаври, з яким Сковорода познайомився у 1764 р. Він обрав свою чернечу долю без внутрішнього покликання.

⁶² Аполлон, Янус — божества давньоримської міфології, які в різний час мали неоднакове зображення.

⁶³ Авакум — біблійний пророк.

73

⁶⁴ Менандр (бл. 340 — 292 до н. е.) — давньогрецький драматург, комедіограф.

⁶⁵ Кратес (IV ст. до н. е.) — давньогрецький філософ-кінік.

⁶⁶ Зенон з Кітіона (бл. 336 — 264 до н. е.) — давньогрецький філософ-стоїк з Кітії.

⁶⁷ ...до плаща і портика... — Плащ у Стародавній Греції був обов'язковим для філософа. Порттик стоїків у Афінах — місце навчання Зеноном своїх учнів.

⁶⁸ ...що й зробив Платон після краху його дружби з Діонісієм. — Давньогрецький філософ Платон намагався впливати на правителя Сіракуз тирана Діонісія, тричі відвідав Сіракузи, але Діонісій Старший не сприйняв науки філософа, посварився з ним і продав у рабство.

74

⁶⁹ ...мене турбує доля мого Якова... — Якова Єнкевича, учня Харківського колегіуму.

75

⁷⁰ З Куп'янських степів... — Степ на Харківщині біля міста Куп'янська.

⁷¹ Прітва прірву закликає — це Пісня 11-та «Саду божественних пісень», автор подає тільки відмінну строфічну будову твору.

⁷² Військовий табір, місцеперебування, берег (лат.).

⁷³ Це може бути сказане словом ο αδης — місце підземне, темне і тісне (лат., грецьк.).

⁷⁴ Лист без закінчення, друга половина аркуша відрізана по тексту.

76

Листа написано впереміш мовою, наближеною до російської, і латинською. Остання фраза — латинська.

⁷⁵ Село (лат.).

⁷⁶ При аварії є, тобто (лат.).

⁷⁷ Ютка — верхній одяг.

⁷⁸ Заняття (лат.).

⁷⁹ Імпет по імпеті — напад по нападі.

⁸⁰ Змінювати землі... — фраза латинською мовою.

⁸¹ Як каже твій Горацій... — Така наука проходить по багатьох творах Горація.

⁸² Ця фраза латинською мовою.

⁸³ Від слів: «Не задовольняє тебе вчення...» до цього місця текст латинською мовою.

⁸⁴ Вигукну з твоїм тезкою... — Йдеться про архангела Михаїла.

77

⁸⁵ Юфта — кофта.

⁸⁶ Друге послання до коринтян, XII — 14.

⁸⁷ У цьому місці текст попсовано.

78

⁸⁸ Мати моя Малоросія... — Під Малоросією Г. Сковорода має на увазі Гетьманщину, тобто Лівобережжя без Слобожанщини; Україна — Слобідська Україна.

⁸⁹ Книга пророка Захарії, III — 9. В українському перекладі Біблії: «На одному камені сім очей».

⁹⁰ Орацію писано латинською мовою.

⁹¹ Ти складатимеш слов'янські вірші (лат.).

⁹² Яків мій... — Тобто Яків Правицький, приятель Сковороди, в якого зберігалися його твори.

⁹³ Ліценціат — викладач вищої школи, тут — учитель.

⁹⁴ «Стародавній світ» — у Сковороди «Древній мир» — це «Діалог чи розмова про стародавній світ».

⁹⁵ Щоб відрізнити від того (лат.).

⁹⁶ «Михаїл, що боре сатану» — це діалог «Боротьба архистратига Михаїла із сатаною».

⁹⁷ Сидроній-езуїта — Сидроній Гозій (Гошій) (1504 — 1579) — єпископ, новолатинський фламандський поет, твори його видано у 1584 р. «Дочка» — це «Ікона Алквіадська».

⁹⁸ Ковалевський Андрій Іванович — поміщик, в останні роки життя Г. Сковорода жив у нього в селі Іванівці (тепер Сковородинівка Золочівського району на Харківщині), там мислитель і помер.

⁹⁹ Число моїх творинь... — Список неповний. Немає тут «Саду божественних пісень», «Байок харківських», «Вступних дверей до християнської добронравності», «Суперечки біса з

Варсавою», притчі «Вдячний Еродій» та ін. Зате вписано не відомі досі чотири переклади із Плутарха.

¹⁰⁰ «Коли не пізнаєш самого себе» — це «Симфонія, названа Книга Асхань».

¹⁰¹ «Неграмотний Марко» — це «Розмова п'яти подорожніх про істинне щастя в житті».

¹⁰² І так далі (лат.).

¹⁰³ Апограф — відпис, список.

¹⁰⁴ Дворіш латинською мовою.

79

¹⁰⁵ ...через Андрея Івановича. — Ковалевського.

ДО ЯКОВА ПРАВИЦЬКОГО

80

¹ Віршований вступ в оригіналі латинською мовою.

² Книга пророка Ісаї, XLIX — 13. В українському перекладі Біблії: «Ви ж, гори, втішайтеся співом».

³ Євангеліє від Матвія, XIV — 31.

81

⁴ Від початку листа до цього місця текст латинською мовою.

⁵ Михайло — Михайло Ковалинський.

⁶ Лексик — словник.

⁷ До цього місця текст церковнослов'янською мовою, наступне речення — латинською.

⁸ Подальший текст латинською мовою.

⁹ Виділені розрядкою слова подано церковнослов'янською мовою.

82

¹⁰ Послання апостола Павла до солунян, V — 16-18.

83

¹¹ Подальший текст латинською мовою.

¹² Слово не розібрано.

84

¹³ Книга пророка Ісаї, XLIV — 24.

¹⁴ Два рядки вірша латинською мовою.

¹⁵ Рядок вірша церковнослов'янською мовою.

¹⁶ Рядок вірша латинською мовою, два останні слова — грецькою.

¹⁷ Псалтир, CXVIII — 15.

¹⁸ Йдеться про двох священників названих населених пунктів. *Воскресенський* — очевидно, священник Воскресенської церкви.

85

¹⁹ *Григорій Юрійович* — очевидно, Сошальський, приятель Сквороди.

²⁰ Абзац латинською мовою.

86

²¹ Йдеться про діалог «Асхань».

88

²² *Кров китична* — виноградне вино.

²³ Подальший текст до слів «Мирський шлях» в оригіналі латинською мовою.

²⁴ *Аверно* — озеро в Італії, тут начебто Гомер зійшов у підземне царство; образ підземного царства.

²⁵ Після слів «Мирський шлях» до кінця листа текст церковнослов'янською мовою.

89

²⁶ В оригіналі: «В юле» — цей місяць у римському календарі присвячено Юлію Цезарю.

²⁷ Парафраза (лат.).

²⁸ Носити на списках (грецьк.).

²⁹ Списоносний (грецьк.).

³⁰ Фраза латинською мовою.

³¹ Гергесинці — жителі Гергесенської землі в Палестині, згадуються у Біблії (інше написання — Гадаринська земля (Євангеліє від Матвія, VIII — 28-34); тут Ісус Христос загнав бісів у свиней, які кинулись у воду й потопилися.

³² *Агарине чадо* — Ізмаїл. Агар — наложниця Авраама. Ізмаїл став, за біблійною легендою, родоначальником арабських племен. Від імені Агар пішло слово агариняни — мусульмани.

³³ ...*дітьми Сариними*... — Йдеться про нащадків Авраама і Сарі, Сариним сином був Ісаак.

³⁴ Про це йдеться в книзі Ісуса Навина, VI — 22-24.

³⁵ Вірші в оригіналі латинською мовою. Подальший текст до слів «І святий цей початок...» також латинською мовою.

³⁶ Початок (лат., грецьк.).

90

³⁷ В автографі папір пошкоджено. Тут і далі в цьому листі пошкоджені місця позначаються [...].

³⁸ Книга пророка Авакума, II — 4.

³⁹ Парафраза (лат.).

⁴⁰ Книга пророка Ісаї, LXI — 7.

⁴¹ ...*сина Елисеєвої вдовиці*... — За біблійною легендою, пророк Елисей вилікував сина вдовиці.

⁴² *Пантекостія* — п'ятидесятниця, свято на п'яту неділю по Великодні — Тройця.

⁴³ Приповіді Соломонові, XX — 9.

⁴⁴ *Захаржевські*. — З родиною Я. Донця-Захаржевського Г. Скворода підтримував приятельські стосунки.

⁴⁵ *Михайло* — Михайло Ковалинський.

⁴⁶ *Світла седмиця* — великодні свята.

⁴⁷ «*Михайло-сатано-махія*» — «Боротьба архистратига Михаїла із сатаною».

⁴⁸ Бар-Петро — тобто син Петра. Наєман Наум Петрович — приятель Сквороди.

⁴⁹ *Олексій Юрійович* — очевидно, Сошальський.

⁵⁰ Роблячи з мухи слона (лат.).

92

⁵¹ О порушена згодо! (лат.).

ДО РІЗНИХ ОСІБ

93

¹ Йоіль — кафедральний писар Переяславської консисторії, знайомий Г. Сквороди, приятель Гервасія Якубовича, далі автор називає його своїм давнім другом.

² Це пісня 1-ша «Саду божественних пісень», але без перших двох строф і з іншою розбивкою на рядки.

³ Цей текст в оригіналі грецькою мовою.

94

⁴ Лист до «Відхідної пісні» латинською мовою.

⁵ Вірш, який іде далі, писано книжною українською мовою, а не простонародною. Книжна українська і простонародна мови для Сквороди поняття ідентичні. Це, очевидно, пояснюється тим, що книжна мова переставала вже бути мовою школи.

⁶ Очевидно, під лірою Скворода розуміє лютню чи кобзу, бо кіфара — це струнний інструмент на 5 — 10 струн.

⁷ Найшанованішому святопосвяченому у Христі отцю Гервасію пісня апобатеріон (лат.).

⁸ Тут подано Пісню 26-ту «Саду божественних пісень», інший лише заголовок.

95

⁹ Кирило (Федір Ляшевецький) — настоятель Троїце-Сергієвої лаври, яку Сковорода відвідав у 1755 р.

96

¹⁰ Жебокрицький Ф. П. — Особа адресата не встановлена.

97

¹¹ Василь Максимович. — Особа і прізвище адресата не встановлені.

¹² Максим Святий — Максим Ісповідник (580 — 662) — християнський філософ-неоплатонік, один із отців церкви.

¹³ ...Маніхейська ересь. — Мані — легендарний перський мудрець, засновник маніхейської ереси в християнстві. У III — X ст. маніхейство суворо переслідувалося. Недруги Сковорода приписували йому схильність до маніхейства.

98

¹⁴ Йов Базилевич — архимандрит, у 1763 р. був ректором Харківського колегіуму, де працював Г. Сковорода.

¹⁵ Отця Кордета. — Лаврентій Кордет, із 1758 р. префект Харківського колегіуму, викладав філософію, був прихильний до Г. Сковорода. Про бажану відсутність Кордета Сковорода пише тому, що того було зведено на вищий ступінь.

¹⁶ Конкордія — у давніх римлян богиня згоди та миру.

¹⁷ Обізнаний в економіці муж (грецьк.).

¹⁸ І географічні науки (грецьк.).

¹⁹ Здібний одночасно і до наук, і до практичних справ (грецьк.).

²⁰ Пробний камінь (грецьк.).

²¹ Подібне до подібного веде Бог (грецьк.).

²² Того ж складу (грецьк.).

100

²³ Долганський Яків Іванович — художник із міста Острогзька на Воронезщині, приятель Г. Сковорода. Очевидно, Яків із діалогів філософа — це він.

²⁴ Супостат — тут супротивник у дискусії.

²⁵ Подібний змію — тобто отруті:

²⁶ Книга пророка Ісаї, ЛII — 1. В українському перекладі Біблії: «Зодягтися у шати пишноти своєї».

101

²⁷ Вірш 17 — у Сковорода помилково: вірш 18.

²⁸ Книга пророка Ісаї, XLIX — 1. В українському перекладі Біблії: «Господь із утроби покликав мене, моє ймення згадав з нутра неньки моєї».

²⁹ Пошкоджене місце в автографі.

102

³⁰ «Розмова» — діалог «Алфавіт, або Буквар миру».

103

³¹ Норов Дмитро — генерал-губернатор Слобідсько-Української губернії.

105

³² Карпов Артем — харківський купець, знайомий Г. Сковороди.

³³ В українському перекладі Біблії: «А ті несправедливі, як море розбурхане, коли бути спокійним не може воно» (Книга пророка Ісаї, LVII — 20).

³⁴ Ревекка — біблійний персонаж, дочка Бетуїла, дружина Ісаака. В Книзі Буття заповіджено щодо неї (XXIV — 60): «Будь матір'ю для тисячі десятків тисяч, і нехай нащадки твої наслідують брами твоїх ворогів». Отже, Ревекка, в розумінні Г. Сковорода, — праматір.

³⁵ Повторення Закону, VIII — 3.

³⁶ Обігруються слова Першої книги Самуїла про святий хліб, який дав Давидові Ахімелеха.

³⁷ Курдюмов Степан — харківський купець, голова міської управи, згодом один із ініціаторів збирання коштів для відкриття Харківського університету.

106

³⁸ Земборський Василь — харківський поміщик, із родиною якого Г. Сковорода підтримував дружні стосунки, жив у його маєткові.

107

³⁹ Пісня над піснями, II — 9.

108

⁴⁰ Послання апостола Павла до Тимофія, VI — 10.

⁴¹ Злдійські монети — фальшиві, виготовлені незаконно.

⁴² Карнавка — посуд для збирання церковного пожертвування; тут — гроші, матеріальні цінності.

⁴³ У цьому місці автограф пошкоджено.

⁴⁴ Демон проти демона не свідчить, вовк вовчого м'яса не їсть (лат.).

⁴⁵ Дійшов тільки уривок цього листа.

⁴⁶ *Паракліт* — утішник, назва Святого Духа.

⁴⁷ *Коти* — взуття.

⁴⁸ З усім твоїм домом і родиною в Господі Ісусі Христі! (*Лат.*).

⁴⁹ Хай він надішле мені першу і останню струни для скрипки, принаймні хоч би останню (*лат.*).

⁵⁰ Вірш в оригіналі латинською мовою.

⁵¹ *Гарець чи герець...* — Очевидно, гарнець, посуд для вимірювання рідини та сипучих тіл.

⁵² Книга пророка Авакума, II — 1. В українському перекладі Біблії: «Нехай я стою на сторожі своїй, і нехай на облозі я стану».

⁵³ Книга пророка Єремії, XXXI — 6.

⁵⁴ *Земборський Іван* — син Василя Земборського, учень Харківського колегіуму.

⁵⁵ Псалтир, XXXVII — 6.

⁵⁶ Тут пропуск в оригіналі. *Езопів пес...* — Мається на увазі Езопова байка про пса, що ніс м'ясо через ріку, а побачивши своє відображення, кинувся у воду, щоб відібрати здобич.

⁵⁷ Спочатку тілесне, потім духовне (*лат.*).

⁵⁸ Найшляхетніший пане! (*Лат.*).

⁵⁹ «*Катехеса*» — твір Г. Сковороди «Вступні двері до християнської добронравності».

⁶⁰ Серце, серцевина (*лат.*).

⁶¹ Хай відплатить тобі Бог, який всім бідним кормитель. Амінь. Твій слуга Григорій Сковорода. Грудня, в день святого Амбросія (*лат.*).

⁶² Лист адресовано Григорію Івановичу Ковалинському, братові Михайла Ковалинського.

⁶³ Прізвища адресата в листі не вказано. На думку дослідників, це Олексій Базилевич — вихованець Харківського колегіуму, близький до Г. І. Ковалинського.

⁶⁴ *...грецькі календи?* — Календами давні римляни називали перший день місяця. Тут ці слова вжито у значенні «невідомо коли».

⁶⁵ *Урюпін Єгор* — харківський купець.

⁶⁶ *Пискунівський Петро Федорович* — харківський аптекар, знайомий Сковороди.

⁶⁷ *Єрмолов Іван* — харківський купець.

⁶⁸ Текст нерозбірливий.

⁶⁹ Друге послання апостола Павла до коринтян, XII — 14. В українському перекладі Біблії: «Не шукаю-бо вашого я, тільки вас».

ДО НЕВІДОМИХ ОСІБ

¹ Псалтир, CXXXIV — 3.

² Йдеться про малюнки Сковороди.

³ *Плініус* — Пліній Старший (23 — 79) — давньоримський письменник, автор «Природничої історії», з якої взято дані про поводження слонів (кн. XVII, р. I).

⁴ Псалтир, CXVIII — 115. В українському перекладі Біблії: «Відступіться від мене, злочинці».

⁵ Євангеліє від Івана, IX — 2.

⁶ Псалтир, CXI — 1.

⁷ Послання апостола Якова, II — 20. В українському перекладі Біблії: «Чи хочеш ти знати, о марна людино, що віра без діл мертва?»

⁸ В оригіналі помилково: вірш 19.

⁹ Псалтир, CXVIII — 142.

¹⁰ Послання апостола Павла до галатів, V — 19.

¹¹ Друге послання апостола Павла до Тимофія, III — 5.

¹² Послання апостола Іуди, 19.

¹³ Послання апостола Іуди, 20.
124

¹⁴ Послання апостола Павла до галатів, V — 22.

¹⁵ Послання апостола Павла до римлян, III — 31.

¹⁶ Послання апостола Павла до галатів, V — 6.
125

¹⁷ Книга пророка Авакума, II — 1.

ДОДАТКИ

СОН

Цей рукописний запис сновидіння Сковороди зберігається в зошиті М. Ковалинського (у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, ф. 86, N 24). Довільний його виклад є у життєписі Сковороди, складеному М. Ковалинським. Деякі дослідники схильні розцінювати цей запис як публіцистичний твір Сковороди (*Попов П. М.* Один із попередників соціальної сатири Шевченка /За неопублікованим автографом «Сон» Сковороди. — Вітчизна. — 1962. — N 1). Проте насправді це лиш запис сновидіння, що є цікавим психологічним і соціальним документом.

¹ *Корванка, корван* — кварта, кухлик для збирання церковних пожертвувань.

М. І. Ковалинський

ЖИТТЯ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

Автограф біографії Г. Сковороди, написаної його другом М. І. Ковалинським, зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 86, № 27). Крім автографа, існує цілий ряд копій твору. Хоча біографія була відома більшості дослідників Сковороди, однак вперше вона опублікована лише 1886 р. М. Сумцовим у журналі «Киевская старина» (1886. — Т. XVI. — С. 103 — 150) за одною з копій.

М. Ковалинський ближче від інших сучасників знав Г. Сковороду і більшість його творів. Біографія Сковороди — це не звичайний життєпис подій і фактів із життя мислителя, а в багатьох відношеннях — справжня філософсько-літературна пам'ятка кінця XVIII ст. Та насамперед це документ про життя й діяльність Сковороди, написаний людиною, дуже близькою мислителеві по духу, хоч яка і не у всьому поділяла його переконання. Ковалинський на підставі довголітнього спілкування з філософом, особистих розмов і спостережень, даних, отриманих від знайомих, листів і самих творів мислителя намагався відтворити його портрет, зафіксувати найвизначніші його життєві кроки та супроводжуючі їх переживання. Як засвідчили пізніші дослідження, у фактичній основі біографії — в датах, іменах, місцях — є окремі неточності, та в цілому картина життя Сковороди розкрита цікаво, достовірно, з любов'ю.

Завдяки М. Ковалинському ми дізнаємося про багато вчинків і кроків Сковороди, про що, можливо, ніколи б і не довідались. Проте окремі з цих фактів вимагають уточнення, поодинокі — спростування, наприклад, твердження про начебто високу оцінку Сковородою Катерини II чи повідомлення про прийняття Сковородою обряду приготування до смерті.

Біографія Сковороди цікава й для пізнання джерел філософських поглядів самого М. Ковалинського — постаті непересічної й ерудованої у філософії. Як людина, що жила інтересами своєї епохи й свого соціального середовища, М. Ковалинський значною мірою передає і філософські погляди Сковороди через призму тих ідейних захоплень, залучаючи не лише ідеї близьких Сковороді античних і середньовічних мислителів, а й популярних у ті часи в Росії письменників, як, наприклад, автора «Ночей» Е. Юнга та ін.

Написана М. Ковалинським біографія Сковороди мала широку популярність, вона значною мірою сприяла зростанню інтересу до життя й багатой спадщини мислителя.

¹ «Весь я не помру». Гораций (*лат.*).

² Тут М. Ковалинський допускає неточність. У час народження Сковороди ще існував поділ на полки і Чорнухи належали до Лубенського полку. Намісництва утворені в 1780 р., і тоді ж Чорнухи ввійшли до складу Лубенського округу Київського намісництва.

³ *Дамаскин Іван* (673/676 — бл. 754) — візантійський богослов і філософ, що користувався великою популярністю ще в часи Київської Русі. Переклади його твору «Діалектика» були першими підручниками з філософії для наших предків у давні часи.

⁴ Йдеться про відому Києво-Могилянську академію. Згідно з дослідженням Л. Махновця, Г. Сковорода вступив до Академії у дванадцятирічному віці (*Махновець Л. Григорій Сковорода: Біографія.* — К., 1972. — С. 68).

⁵ Сковорода перебував у придворній капелі з кінця 1741 р. до вересня 1744 р.

⁶ Раніше вважалося, що Сковорода був в Угорщині у 1750 — 1753 рр. Новіші дослідження встановили, що це відбувалося у 1745 — 1750 рр. (*Махновець Л. Григорій Сковорода.* — С. 32 — 50).

⁷ Вважалося, що епізод викладання Сковородою у Переяславській семінарії належить до 1753 р. і що єпископом, який вигнав його з роботи, був Іоанн Козлович. За новими даними, Сковорода викладав у семінарії в 1750/51 навчальному році і єпископом у той час був Никодим Срібницький, що помер 1751 р.

⁸ Вважають, що після невдачі у Переяславській семінарії Сковорода ще протягом двох років навчався у Київській академії в класі богословія, звідки як кращий студент був рекомендований митрополитом Тимофієм Щербацьким домашнім учителем до сина поміщика С. І. Томари на Переяславщині.

⁹ Поїздка у Москву й Троїце-Сергієву лавру належить до 1755 р. Згадуваний тут Каліграф — це Володимир Каліграф (Крижановський), що закінчив Києво-Могилянську академію, згодом там викладав. У 1755 р. був призначений викладачем Московської слов'яно-греко-латинської академії, а також префектом, звідки був вигнаний. Кирило — чернець ім'я Федора Ляшевецького, близького друга колишнього намісника Троїце-Сергієвої лаври Феофана Чарнуцького, що походив із Чорнух, тобто був односельчанином Г. Сковороди.

¹⁰ Перебування Сковороди у помісті Томари тривало з 1755 до 1759 р. Цей період зіграв важливу роль у формуванні світогляду мислителя. Тоді була створена значна частина його віршованої спадщини.

¹¹ Тут М. Ковалинський розповідає про обставини свого знайомства з Сковородою, яке відбулося в 1762 р.

¹² Йдеться про дядька М. Ковалинського Бориса Єнкевича, ім'я якого згадується у листах Сковороди до М. Ковалинського.

¹³ Тут проявилась тенденційність М. Ковалинського як чиновника часів Катерини II, котрий сам присвячував свої оди Потьомкіну й царіці. Сковорода, перебуваючи у придворній капелі, добре пізнав придворне життя і до царів ставився упереджено. Очевидно, він не міг подібним чином висловитись про Катерину II.

¹⁴ Мова йде, очевидно, про двоюрідного брата Сковороди Юстина Звіряку, який згодом був ігуменом Сіннянського Покровського монастиря, в якому не раз жив Сковорода.

¹⁵ ...*ахроматичного роду музики*... — Це мелодія, складена без використання знаків алітерації (дієзів, бемолів), музика, позбавлена хроматизму, тобто діатонічна.

¹⁶ У переказі історії викладання Сковороди у додаткових класах при Харківському колегіумі М. Ковалинський допускає ряд неточностей. Хоч питання про їх відкриття порушувалося ще в 1765 р., додаткові класи були відкриті лише 2 лютого 1768 р., а заняття розпочалися 15 лютого (див. *Багалій Д. І. Український мандрівний філософ Гр. Сав. Сковорода.* — Харків, 1926. — С. 64). Метою цих класів була підготовка топографів, інженерів, архітекторів та інших кадрів. Училися там не лише дворяни, а й діти інших верств населення. Сковороду запрошено для викладання катехизму в додаткових класах у 1768 р. Про це свідчить підписана ним заява генерал-губернатору Щербиніну і призначення Щербиніна.

ЗАЯВА

«Я перед шим був у тутешньому колегіумі-монастирі вчителем школи поетики; нині ж довідався, що є потреба у заново доданих тут класах вчителя для тлумачення учням, що вступили до цих класів, катехизму, то до цих трудів маю бажання бути того катехизму вчителем; тому прошу Ваше превосходительство призначити у ті класи вчителем і про виділення в рік плати п'ятдесяти карбованців з вільною квартирою прохання розглянути.

До цієї заяви учитель Григорій Сковорода руку приклав (липня 7 дня 1768 року)» (див. Киевская старина. — 1903. —

Квітень. — С. 15). Автор «Життя Григорія Сковороди» пише, що він відмовився від платні.

¹⁷ Ці відомості М. Ковалинський взяв, очевидно, із листа Сковороди до якогось Василя Максимовича (особа не встановлена), автограф якого зберігся у його архіві. З метою оживити виклад, зміст цього листа переданий автором біографії як усна розповідь Сковороди.

¹⁸ Тут біограф використовує лист Сковороди до нього, що є присвятою до діалогу «Розмова про давній світ».

¹⁹ Від 1769 р. М. Ковалинський, залишивши викладацьку діяльність у Харківському колегіумі, став на службу у Петербурзі, а в 1772 р. разом з сином Кирила Розумовського поїхав за кордон, де перебував до 1775 р. Цей період життя Сковороди біограф висвітлив на основі наявних у нього документів, листів і усних розповідей філософа.

²⁰ Мова йде про відому епідемію так званої бендерської чуми, що виникла під час війни Росії з Туреччиною.

²¹ Про згаданого тут Даниїла Мейнгарда збереглися дуже скупі відомості (див. *Ковалівський А. П.* Нові дані про двійника Г. Сковороди в Лозанні Даниїла Майнгарда та його сім'ю. — «Україна». — 1929. — Кн. 36. — С. 38 - 39).

²² Йдеться про полковника Степана Івановича Тев'яшова, що проживав у м. Острогозьку. Він мав маєток у Таволозькій слободі за 10 верст від Острогозька. Ймовірно, тут Сковорода жив у 1771 — 1772 рр. і написав кілька діалогів.

²³ Очевидно, йдеться про нового генерал-губернатора Д. А. Норова, з іменем якого пов'язують один з листів Сковороди. Проте біограф замовчує нову спробу Сковороди влаштуватися вчителем у додаткових класах при Харківському колегіумі.

²⁴ Ковалинський цитує популярний у той час в Росії твір Едуарда Юнга (1683 — 1765) — англійського письменника. Був пастором. Автор од, сатир, релігійно-дидактичної поеми «Скарга, або Нічні думи про життя, смерть і безсмертя» (9 збірників, 1742 — 1745 рр.). Російський переклад виданий 1785 р. Цей твір є одним із зразків сентиментальної, так званої цвинтарної поезії. У теоретичному творі «Роздуми про оригінальну творчість» (1759 р., рос. переклад 1812 р.) проголосив творчу свободу письменника.

²⁵ Мова йде про останню зустріч Сковороди з Ковалинським, що відбулася в 1794 р., за кілька місяців до смерті Г. Сковороди. Факти життя й творчості мислителя 80 — 90-х років у

біографії майже не відображені. Біограф зосередив увагу лише на аналізі духовного світу філософа, як він був здатний розуміти цей світ зі своїх позицій.

²⁶ Саддукеями називалися священики Юдеї в період царювання Ірода.

²⁷ «Є певна втіха в сльозах» (*лат.*). Сковорода написав вірш на цю тему.

²⁸ Ці свідчення про обставини смерті Сковороди й про обряд приготування до неї викликають сумніви. Більш вірогідні дані про те, що Сковорода явно «не дотримувався ні постів, ні обрядів християнських, не ходив до церкви, і, нарешті, й не сповідався, і, коли йому запропонували причаститися, він не захотів, сказавши, що це для нього не потрібне» (див. Із української скарбниці І. І. Срезневського. — *Известия Российской Академии наук.* — 1919. — С. 762).

²⁹ Цей список творів Г. Сковороди міститься у листі філософа до М. Ковалинського від 26 вересня 1790 р.

ПОКАЖЧИК ІМЕН ТА НАЗВ

Авакум — 53, 54, 71, 118, 134, 150, 307, 333, 362, 373, 378, 447
 Август — 38, 173, 211, 436
 Августин Аврелій — 38, 349, 424
 Аверкій — 365
 Авксентьев О. І. — 352
 Авраам — 23, 27, 29, 34, 38, 41, 42, 49, 53, 54, 71, 87, 91, 146, 157,
 159, 163, 171, 172, 176, 234, 250, 251, 299, 327, 336, 350,
 357, 370, 451
 Адам — 9, 28, 31, 32, 47, 115, 158, 174, 240, 363
 Аккакій — 248, 443
 Акид — 216, 441
 Александр Македонський — 215, 220, 240, 303, 308, 441, 446
 Александр Фарейський — 240, 443
 Александрія — 87
 Алексієв — 359
 Алквіад — 419
 Амвросій — 36, 416
 Анаксагор — 222, 441
 Англія — 109
 Анна Йоанівна — 436
 Апокаліпсис — 433, 434
 Аристип — 217, 441
 Аристотель — 234, 250, 261, 294
 Арменіул — 386
 Артаксеркс II — 439
 Аттик Тит Помоній — 186, 438
 Аттика — 243, 443
 Аускула — 439
 Афіни — 198, 203, 218, 219, 438, 439, 441, 447
 Африка — 438
 Ахеменіди — 439
 Бабаєвський — 326
 Бабаї — 61, 322 — 324, 326 — 330, 333, 335, 336, 352, 407
 Багалій Д. І. — 419, 429, 436, 442, 459
 Базилевич Іов (Йов) — 346, 347, 452
 Базилевич О. — 229, 322, 366, 443, 455
 Барбай — 347

Беда Шановний — 434
 Бендери — 129, 432
 Бенедикт — 406, 407
 Біблія — 8 — 11, 18, 19, 21, 25, 27, 31 — 35, 37, 38, 44, 48 — 52,
 54, 55, 58, 77, 79, 81, 87, 90, 91, 140, 142, 144, 146, 147,
 153, 155, 156, 158 — 160, 166, 175, 177, 185, 211, 228, 235,
 240, 251, 253, 258, 276, 294, 295, 317, 328, 336, 341, 350,
 352, 372, 374, 387, 393, 395, 408, 412, 420. — 436, 443 —
 445, 448, 450, 454, 455, 456
 Білгород — 287, 289, 388, 389, 391
 Білозер Василь — 250
 Боєцій — 268, 444
 Бонч-Бруєвич В. Д. — 419, 424, 428, 433
 Борис див. Єнкевич Борис
 Бродський Костянтин — 446
 Бурлуки — 61, 306, 317, 333, 334, 353, 407, 440, 447
 Вавилон — 68
 Варух — 31, 41
 Василій — 321, 329, 332, 334, 335
 Василій Великий — 36, 294, 446
 Василь Максимович — 343, 452, 460
 Василь Павлович — 321, 333
 Великий Бурлук (Бурлук) — 306, 317, 334, 353, 365, 366 — 368,
 407, 440, 447
 Вергілій Публій Марон — 289, 422, 426, 432, 444
 Веселеїл — 11
 Вифінія — 438
 Вифлеєм — 30, 40, 57, 137, 149, 173
 Вишневський — 382
 Відень — 382
 Вірменія — 430
 Воронеж — 340
 Воронежчина — 453
 Воскресенська церква — 450
 Воскресенський — 326, 450
 Второзаконня (Повторення Закону) — 351, 453
 Гала — 201
 Гален Клавдій — 273, 444

Галілея — 30, 97, 150
Гамількар Барка — 438
Ганнібал — 189, 438, 439
Гедеон — 290
Георгій — 179, 437
Геракля — 438
Гервасій — 389, 390, 452
Германікус — 386
Гесіод — 201, 440
Гішпократ — 273
Гозій Сидроній — 179, 436
Гольдоні — 439
Гомер — 192, 194, 201, 213, 314, 439, 443, 450
Горацій Флакк — 7, 252, 280, 314, 342, 380, 392, 421, 445, 448, 458
Горбач Олекса — 4
Горленко Йоасаф — 123, 431
Грабович Григорій — 4
Греція — 195
Григорій — 366
Григорій Богослов (Назіанзин Григорій) — 36, 211
Григорій Великий — 36
Гриць див. Ковалинський Г. І.
Гужвинське — 402
Гусинка — 315, 327, 329, 334, 336, 359, 362, 364 — 366, 370, 371, 404, 407, 408
Гусинська Скринницька пустинь — 330, 354, 356, 357, 369
Гуслиста — 321
Гуревич А. Я. — 434

Давид — 11, 21, 22, 25 — 27, 30, 32, 38, 39, 43, 44, 48, 54, 56, 61, 71, 85, 103, 104, 118, 119, 127, 133, 135, 146, 147, 149, 152, 158, 162, 164, 166, 167, 171, 172, 213, 230, 266, 276, 289, 316, 317, 325, 334, 357, 368, 372, 374 — 376, 378, 424, 436, 453

Дамаскин Іван — 381, 394, 458
Даниїл — 92, 96, 146, 150, 157, 363
Декій — 198
Демокріт — 192, 439
Демонакс — 283, 445

Демосфен — 259
Диський Іван — 124, 318, 353
Диський Ф. І. — 124
Дії святих апостолів (Дії) — 29, 63, 70, 226, 348, 427
Диоген — 166, 192, 215, 216, 225, 247, 309, 435, 443
Діонісій Ареопагіт — 393
Діонісій (цар) — 220, 309, 447
Дмитрівка — 342
Дмитрій — 223
Довжик — 347
Донець-Захаржевський Я. М. — 211, 318, 335, 364, 407, 451
Долганський Я. І. — 349, 351, 352, 442, 453
Доментієвський Григорій — 279
Друга книга Царів — 431
Друге послання апостола Павла до коринтян — 373, 393, 430, 448, 455
Друге послання апостола Павла до Тимофія — 456
Дубравін — 369
Дуїлій — 198
Дятлов С. Н. — 103

Евріпід — 72, 213, 427
Езоп — 363, 454
Екклезіаст — 96, 137, 432
Еній — 186, 189, 190, 206
Епамінонд — 216, 441
Епікур — 7, 9, 78, 214, 215, 222, 420, 421, 427, 439, 440
Епір — 439
Еразм Роттердамський — 230, 261, 262, 294, 419, 443, 444, 446
Ерират — 140

Євгарій Понтійський — 291, 446
Євангеліє — 54, 90, 250, 256, 293, 348, 360
Євангеліє від Івана — 12, 13, 425, 426, 432, 434, 456
Євангеліє від Луки — 289, 424, 426, 431, 432, 445
Євангеліє від Матвія — 250, 430 — 432, 443, 449, 450
Євстафій — 326, 334, 335
Єгипет — 25, 26, 29, 31, 51, 70, 173, 176, 177, 303, 445
Єзекііль — 25, 26, 31, 51, 63, 96, 146, 175, 177, 331
Єзекія — 25, 38

Єлизавета (імператриця) — 381
Єлисей — 9, 117, 155, 334, 431, 435, 451
Ємеліан Павло — 223
Єнкевич Борис — 287, 355, 445, 459
Єнкевич Яків — 249, 269, 311, 444, 447
Єремія — 36, 44, 49, 104, 137, 146, 163, 167, 171, 331, 348, 355, 362
Єрихон — 27, 30, 31, 175, 332, 378, 411, 423, 437
Єрмолів І. І. — 369, 370, 455
Єронім Блаженний — 36, 181, 437, 444
Єрусалим — 10, 44, 70, 74, 90, 158, 166, 167, 173, 175 — 178, 267, 306, 372, 378, 421, 435, 447
Єстафій — 321
Єфрем — 40

Жебокрийський Ф. П. — 342, 442, 452
Жихорайський — 326

Закхей — 25
Зама — 438
Заратустра — 17, 422
Захаржевський Я. М. див. Донець-Захаржевський Я. М.
Захаржевські — 451
Захарія — 24, 26, 44, 146, 147, 149, 316
Звіряка Юстин — 34, 400, 405, 406, 459
Земборський В. М. — 356, 357, 362, 442, 454
Земборський Іван — 454
Земборські — 335, 402
Зенон з Кітіона — 309, 441, 447
Зеров М. — 442, 443
Золочівський район — 449

Іван — 326
Іван (апостол) — 84, 104, 366, 374
Іван (Предтеча, Хреститель) — 83, 147, 148, 264, 289, 290, 393, 445
Іван Акимович — 355
Іван Максимович — 329
Іван Петрович — 352
Іван Злотоуст — 36, 63, 225, 246, 260, 334, 336, 430

Іванівка див. Ольшанська Іванівка
Іванов Григорій — 361
Ізидор Полусіотський — 116, 430
Ізраїль — 11, 21, 30, 31, 37, 41, 50, 52, 53, 61, 68, 70, 71, 77, 83, 87, 90, 118, 128, 129, 141, 146, 150, 151, 160, 161, 165, 166, 169, 171, 173 — 175, 227, 254, 303, 315, 320, 327, 328, 355, 430
Ізюм — 361
Ізюмський округ — 404
Ізюмська провінція — 353
Ієронім — 255, 444
Ілля (апостол) — 9, 11, 38, 54, 71, 145, 150
Ілля (отець) — 335
Індія — 294, 300
Іринеї — 217
Ісаак — 30, 47, 48, 60, 67, 91, 173, 236, 250, 252, 350, 453
Ісав — 47, 78, 173
Ісаєвич Ярослав — 4
Ісая — 12, 41, 44, 48, 54 — 56, 61, 62, 115, 141, 145, 148, 150, 158, 161, 174, 176, 177, 213, 315, 320, 325, 334, 350, 351, 355, 373, 376, 429
Ісидор — 116
Ісократ — 227, 443
Іспанія — 438
Італія — 438, 450
Ішина Наталія — 4

Йов — 10, 11, 20, 22, 26, 28, 29, 38, 43, 53, 146, 174, 331, 358, 393
Йоїль — 162, 171, 178, 337, 338, 451
Йона (Іона) — 32, 52, 103, 162, 347
Йосип — 330, 346
Йосиф — 22, 25 — 27, 29, 32, 48, 54, 146, 150, 423, 425
Йофор — 176

Кавказ — 45, 86
Калатин Атілла — 202
Каліграф Володимир — 384, 458
Калістрат — 307, 399, 447
Каміл Марк Фурій — 184, 437
Кана Галілейська — 44, 425

Карпов А. Д. — 354, 355, 361, 367, 453
Карфаген — 286, 438, 445
Карфагенська республіка — 191
Катерина II — 397, 401, 457, 459
Катон (син Ціцерона) — 209
Катон Старший — 8, 185 — 188, 286, 348, 421, 438, 440
Кашуба Марія — 4
Квінт Енній — 438
Квінт Фабій Максим — 188 — 190, 197, 202, 438
Кенан Едвард — 4
Києво-Могилянська академія — 86, 381, 426 — 428, 457, 458
Києво-Печерська лавра — 34, 399, 447
"Киевская старина" — 457, 460
Київ — 81, 382, 399, 400, 405, 406
Київська пустинь — 405
Київська Русь — 458
Київське намісництво — 381, 458
Кир — 194, 207, 208, 439
Кирило див Ляшевецький Федір
Китай — 338
Кілікія — 218, 441
Кітія — 447
Клавдій — 190, 196, 439
Климент Александрійський — 393
Книга Буття — 30, 422 — 425, 430, 453
Книга Навина — 149
Книга Неємії — 431
Книга про сім гріхів — 98
Книга Суддів — 27, 432, 436, 444
Книга Царств — 70, 122, 355
Книга Чисел — 436, 444
Книга Юдіф — 436
Ковалевський А. І. — 317, 319, 407, 416, 449
Ковалинський Г. І. — 228, 236, 342, 365, 366, 443, 455
Ковалинський М. І. — 32, 61, 140, 226, 228, 230 — 235, 239 —
241, 243 — 249, 251, 253, 255, 256, 259 — 270, 272 — 275,
277 — 286, 288, 289, 291, 293 — 303, 305, 307, 310, 312 —
314, 316, 319, 321, 322, 324, 327, 330, 335, 364, 380, 424,
425, 432, 433, 436, 442, 443, 449, 451, 455, 456 — 461
Ковалівський А. П. — 460
Ковраї (Коврай) — 337 — 339, 379, 383, 386

Козлович Іоанн — 458
Коперник — 51, 173
Корвин Марк — 202, 440
Корінф — 267
Кордет Лаврентій — 346, 446, 452
Корунканій — 184, 190, 198, 437
Крайський Порфирій — 446
Краків — 356
Кратес — 235, 308, 447
Кратет — 215, 441
Крез — 259
Крим — 318
Крітон — 386
Ксенофонт — 194, 202, 207, 212, 406, 439
Куг'янськ — 124, 431, 447
Куг'янські степи — 312, 314, 447
Курдюмов С. М. — 355, 361, 362, 367, 442, 453
Куреж — 313
Курій — 184, 190, 198, 201
Курськ — 416

Лакедемонська республіка — 191, 203
Лант Горацій — 4
Лашевський Варлаам — 81, 85, 427, 428, 436
Лелій Гай — 187, 188, 438
Леонтін — 190, 438
Лесаж Ален Рене — 445
Липці — 352, 353
Лівобережжя — 448
Лісандр — 202, 203
Лозанна — 407
Лубенське намісництво — 458
Лубни — 317
Лужни Ришард — 4
Лука — 294, 325, 424, 446
Лукіан — 392
Любачин — 335
Львів — 422
Ляшевецький Федір (Кирило) — 340, 341, 384, 442, 452, 459

Макаров М. — 431
Македонія — 441
Македонське царство — 223
Максим див. Квінт Фабій Максим
Максим (св.) — 344
Максим Ісповідник — 344, 393, 452
Максимка — 230, 231, 274, 443
Мала Азія — 439, 441
Малоросія — 70, 124, 136, 316, 381, 384, 400, 407, 448
Маначинівка — 321, 323 — 325, 359
Маній Курій — 438
Маніхей (Мані) — 436, 452
Марк Аврелій — 211, 392, 441
Марон — 12, 61, 262, 275
Марфа — 324
Масінісса — 195
Матвій — 250
Махновець Л. Є. — 421, 457, 458
Мейнгард Даниїл (Даниїл Варсава) — псевдонім Г. С. Сковороди
— 30, 62, 69, 87, 141, 317, 319, 366, 407, 423, 460
Мелантій — 240, 443
Мелхіседек — 54
Менандр — 214, 308, 309, 441, 447
Менекей — 420, 427
Микола — 278, 280, 281, 445
Мирон Семенович — 352
Миславський Самуїл — 381
Миткевич Йоасаф — 388 — 391
Мишанич Олекса — 4
Мілон — 193, 195
Мойсей — 18, 19, 22, 25, 31 — 33, 44, 45, 50, 54, 60, 63, 70, 71,
85, 146, 160, 169, 170, 171, 173, 174, 176, 177, 184, 291,
341, 413, 420
Молдавія — 432
Мольєр — 439
Монастир св. Сергія — 260
Москва — 384, 425, 428, 429, 431, 445, 458
Московська академія — 384, 459
Московський університет — 443
Муре Марк Антуан — 262, 273, 444

Навин Ісус — 9, 31, 51, 52, 60, 164, 174, 176, 184, 332, 423, 450
Назарет — 68
Наєман (Неєман) Н. П. — 321, 324, 326, 328, 332, 335, 370, 451
Наум — 47, 57
Наум Петрович — 334
Нерон — 212
Никодим — 45
Нил Синайський — 98, 393, 429
Новий Заповіт — 50, 412
Ной — 56, 94, 120, 140, 152, 160, 161, 315, 320, 332, 333, 362, 427
Норов Д. А. — 353, 453, 460
Ньюарк — 5
Нью-Джерзі — 5

Овідій — 140, 432, 433
Об'явлення Івана Богослова — 433
Олексій див. Базилевич О.
Ольшанська Іванівка — 229, 316, 319, 407, 416, 449
Оріген — 393
Осія — 375
Острогозьк — 349, 352, 365, 453, 460
Острогорськ — 318
Охтирка — 406
Охтирський монастир — 407
Офен — 382

Павло (апостол) — 29, 30, 36, 37, 49, 53, 54, 59, 63, 67, 70, 125,
146, 150, 151, 161, 169, 170, 171, 184, 240, 250, 258, 266,
269, 307, 315, 323, 328, 332, 336, 340, 341, 349, 359, 362,
363, 366, 370, 374 — 377, 414, 417, 426, 434
Павло (батько Сціпіона) — 190
Палестина — 430, 450
Палінгеній — 248
Панков П. Ф. — 89, 428
Париж — 422
Пелех П. М. — 442
Перетц В. — 428
Переяслав — 337, 382, 384, 385, 388
Переяславська консисторія — 451, 458
Переяславська семінарія — 458

Переяславське училище — 383
Персей (цар) — 223
Перша книга Самуїла — 453
Перша книга Царів (Царств) — 431, 436
Перше послання апостола Івана — 373, 430
Перше послання апостола Павла до коринтян — 373
Перше послання апостола Павла до Тимофія — 121, 228, 431
Петербург — 315, 316, 319, 382, 460
Петро (апостол) — 12, 29, 44, 52, 62, 63, 84, 96, 115, 146, 149, 150, 161, 169, 170, 184, 322, 331, 357, 362
Петро (дядько М. Ковалинського) — 227, 229, 443
Петро (цар) — 86
Пилат Понтій — 173, 434, 436
Пилип — 71, 150, 154
Пискунівський П. Ф. — 367, 442, 455
Піккіо Ріккардо — 4
Піпп — 190, 191, 201, 439
Пісня над піснями — 54, 58, 198, 359, 454
Плавт Тит Макцій — 439
Пліній (Молодший) — 262, 444
Пліній (Старший) — 372, 455
Платон — 8, 16, 144, 145, 190, 192, 197, 198, 207, 220, 240, 254, 261, 276, 290, 309, 392, 406, 421, 422, 424, 434, 444, 447,
Плутарх — 10, 61, 211, 212, 215, 233, 235, 240, 241, 249, 257, 259, 261, 282, 288, 308, 318, 392, 395, 421, 432, 437, 440, 445, 449
Покровський колегіальний монастир — 446
Полтава — 86, 427
Полтавська губернія — 354
Полтавський повіт — 354
Попов П. М. — 456
Португалія — 338
Послання апостола Павла до галатів — 377, 455, 456
Послання апостола Павла до ефесян — 373
Послання апостола Павла до євреїв — 373
Послання апостола Павла до римлян — 377, 417, 456
Послання апостола Павла до солунян — 449
Послання апостола Павла до Тимофія — 454
Послання апостола Павла до Тита — 434
Послання апостола Павла до філіп'ян — 377, 444
Послання апостола Якова — 456

Послання святого апостола Юди — 63, 456
Поті — 428
Потьомкін — 442, 459
Правицький Я. П. — 250, 316, 318, 320 — 322, 324 — 330, 333 — 336, 423, 432, 442, 448, 449
Премудрості Соломона — 12, 386
Пресбург (Братислава) — 382
Прилуцький повіт — 354
Приповісті Соломона (Притчі Соломона) — 88, 141, 360, 373, 375, 430, 451
Прицак Омелян — 4
Прокіп Семенович — 369
Прокопович Феофан — 86, 427, 436
Псалтир — 74, 75, 85, 158, 429, 430 — 432, 450, 454, 455, 456
Решетников І. — 431
Римська імперія — 198, 440
Ровеньки — 127
Розумовський Кирило — 442, 460
Росія — 124, 460
Роте Ганс — 4
Рошин — 367
Рязанське намісництво — 442
Самуїл — 43, 135
Святогорський монастир — 407
Сенека Луцій Анней — 7, 141, 213, 228, 341, 433, 434, 440
Сидроній Гозій — 179, 317, 318, 418, 436, 437, 448, 449
Сильвестр — 321
Симеон — 11
Симеон Стовпник — 166, 435
Сирах — 39, 62, 80, 103, 104, 135, 152, 334, 350, 352, 358, 360, 373, 405
Сирія — 438
Сисин Франк — 4
Сіннянський Покровський монастир — 34, 407, 459
Сіракузи — 447
Сковорода Г. С. (Варсава) — 1 — 4, 12, 87, 103, 141, 185, 211, 226, 228, 229 — 232, 234 — 236, 239, 241 — 243, 245, 246, 248, 249, 250, 252, 254 — 256, 258, 260 — 276, 312 — 317,

319 — 324, 325 — 330, 332, 333, 335, 336, 338, 343, 347,
352 — 355, 357, 359, 362, 364 — 371, 380 — 440
Сковородинівка — 449
Слобідсько-Українська губернія — 453
Слобожанщина — 448
Сокальський рукопис — 422
Сократ — 7, 125, 190, 193, 202, 207, 215, 219, 223, 256, 257, 367,
386, 392, 395, 396, 406, 419, 420, 438, 439, 447
Соломон — 25, 32, 53, 54, 59, 61, 96, 104, 132, 137, 142, 156, 158,
165, 167, 169, 177, 320, 324, 328, 334, 363, 432
Солон — 8, 193, 199, 205, 206
Софокл — 192, 199, 439
Софроній — 140, 433
Сошальський О. Ю. — 318, 327, 335, 359, 405, 450, 451
Сошальські — 404, 407
Спурій — 201
Срезневський І. І. — 461
Срібницький Никодим — 458
Старий Заповіт — 393, 412
Стариця — 341, 389
Стародавній Рим (Рим) — 181, 183, 189, 192, 197, 198, 206, 212,
286, 436, 438 — 440, 441
Стародавня Греція — 422, 439, 440, 443, 444, 447
Старо-Харківський монастир — 407
Стефан — 30, 150
Стильпон — 216, 223, 441
Сумський монастир — 407
Сумцов М. Ф. — 457
Сціпіон Африканський Старший — 187, 190, 191, 195, 208, 438
Сціпіони — 194, 202, 204, 438, 440
Таволзька слобода — 460
Таганрог — 366
Тарент — 189, 197, 438
Тацит — 386
Тев'яшов В. С. — 352
Тев'яшов С. І. — 7, 184, 318, 352, 365, 407, 437, 460
Теренцій Публій — 204, 278, 283, 292, 445
Тимофій — 366
Тит Флавій Веспасіан — 10, 156, 392, 421

Тіберій — 173
Тома (Фома) — 150, 434
Томара В. С. — 348
Томара С. І. — 383 — 385, 388, 458, 459
Траян Марк Ульпій — 440
Троїце-Сергієва лавра — 275, 384, 445, 452, 459
Трохим Михайлович — 361
Троя — 194, 213, 215
Троян — 211, 213
Туреччина — 430, 460

Угорщина — 104, 382, 458
Україна — 135, 316, 405, 407, 416, 427
Урюпін Є. Є. — 367, 368, 455

Фабрицій Кай — 190, 198, 216, 441
Фарсис — 428
Федер Вільям — 4
Фемістокл — 188, 192, 438
Феодор — 215
Феокрит — 443, 446
Філон Юдейський — 392, 393
Філоксен — 220
Фламіан Тит — 186, 438
Фламіній Тит — 197, 439
Франко І. — 422, 427
Франція — 197, 407
Фуکیدд — 439

Харків — 226, 228, 230, 231, 234 — 236, 238, 239, 241, 243 — 250,
254, 259, 260 — 266, 268 — 270, 272 — 276, 278 — 280,
282 — 289, 291 — 303, 305 — 308, 310, 312, 313, 316, 317,
329, 343, 349, 353, 355, 362, 367 — 369, 390, 391, 400,
402, 405, 407, 408, 419, 446

Харківська губернія — 402, 404
Харківське намісництво — 34, 423
Харківський колегіум (училище) — 388, 391, 433, 442, 447, 452,
454, 459, 460
Харківський університет — 453
Харківський училищний монастир — 407

Харківщина — 431, 440, 446, 447, 449
Хотєтово — 407, 411, 415, 416, 418
Христина — 329, 334, 336

Царгород — 10, 422
Цінна — 386
Щерон Марк Туллій — 8, 184, 186, 318, 348, 392, 421, 437, 438

Чарнуцький Феофан — 459
Чвинк Лук'ян — 201
Четверта книга Царств — 11
Чорнухи — 381, 457, 458

Шекспір — 439
Швейцарія — 407
Шевельов Юрій — 4
Шевчук Валерій — 4

Щербаський Тимофій — 458
Щербинін Є. О. — 400, 401, 407, 459

Юда (Іуда) — 25, 34, 38, 41, 60, 74, 78, 90, 148, 278, 376
Юдея — 421, 436, 461
Юлій Цезар — 259, 330, 450
Юнг Едуард — 408, 409, 414, 458, 461
Юстин див. Звіряка Юстин

Яків (апостол) — 375
Яків (патріарх) — 8, 14, 21, 22, 23, 25, 30, 34, 38, 41, 47, 61, 62,
78, 86, 144, 150, 155, 157, 163, 169, 171, 173, 250, 296,
299, 331, 425
Яків Борисович — 361
Якубович Гервасій — 338, 339, 388 — 390, 442, 451
Яшко див. Єнкевич Яків

ЗМІСТ

ТРАКТАТИ. ДІАЛОГИ. ПРИТЧІ

КНИЖЕЧКА, ЩО НАЗИВАЄТЬСЯ SILENUS ALCIBIADIS, ТОБТО ІКОНА АЛКІВІАДСЬКА. (Переклад М. Кашуби)	7
Лист-присвята	7
Сутність цієї книги	12
Переддвер'я, або ганок	13
Розділ 1-й. Звернення притчі до Бога, або до вічності	13
Розділ 2-й. У речах можна запримітити вічність	15
Розділ 3-й. Начало в усіх світових системах відчувається... ..	16
Розділ 4-й. Тут кілька знамен, гербів і печаток... ..	17
Розділ 5-й. На цьому началі заснована вся біблія	18
Розділ 6-й. Біблія — це маленький богообразний світ... ..	18
Розділ 7-й. Про символи, або образи	21
Розділ 8-й. Перший дослід, що випробовує силу такого слова: "Звершилися небо і земля..."	22
Розділ 9-й. Випробовується сила такого слова: "Відпочив у сьомий день від усіх справ своїх"	23
Розділ 10-й. Про Захаріїн свічник	24
Розділ 11-й. Про сні фараонові	26
Розділ 12-й. Про Авраамову жертву	27
Розділ 13-й. Про сім хлібин	28
Розділ 14-й. Про плащаницю, спущену Петрові	29
Розділ 15-й. Про драбину Якова... ..	30
Розділ 16-й. Про безкінечний простір	30
Розділ 17-й. Про змія	31
Катавасія, або Сходження	33

КНИЖЕЧКА ПРО ЧИТАННЯ СВЯТОГО ПИСЬМА, НАЗВАНА ЖІНКА ЛОТОВА. (Переклад М. Кашуби)	34
Лист-присвята	34
Прикмета 1-ша. Про наставника	36
Прикмета 2-га. Про симпатію, або співчуття між читцем і наставником	37
Прикмета 3-тя. Про відкидання світських думок	37
Прикмета 4-та. Про страшну небезпеку в читанні	38
Прикмета 5-та. Про читання в міру	39
Прикмета 6-та. Про читання на користь душевну	58
Прикмета 7-ма. Про вірного проводиря	59

БОРОТЬБА АРХИСТРАТИГА МИХАІЛА З САТАНОЮ ПРО ЦЕ: ЛЕГКО БУТИ ДОБРИМ. (Переклад М. Кашуби)	61
Суть твору	62
Боротьба і суперечка про те: дуже важко бути злим, легко	

бути добрим	62
Бесіда ангельська	65
Лєвова огорожа	67
Рятівний шлях	68
Шлях миру, названий пустим	70
Шлях лівий, названий вентер	72
Багач, подорожуючи, співає пісню	72
Лицеміри, молячись, співають	74
Ангельська пісня	75
Наклеп	76
Підступ	76
Пекельне царство	79
Безплідна, що плаче	81
Пісня	83
Оновлення світу	84
Переможна пісня	85
Антифон	85
СУПЕРЕЧКА БІСА З ВАРСАВОЮ. (Переклад М. Кашуби)	88
Розділ, що все у світі — похить очей, труд і горе	98
Край райський	100
ВДЯЧНИЙ ЕРОДІЙ. (Переклад В. Шевчука)	103
Главізна і твердь книжечки	104
Притча, названа Еродій	104
Згорток	122
УБОГИЙ ЖАЙВОРОНОК. (Переклад В. Шевчука)	124
Посвята	124
Притча, названа "Убогий Жайворонок"	125
Основа притчі	125
Пісня Різду Христовому про убогість його	137
ДІАЛОГ. НАЗВА ЙОГО — ПОТОП ЗМІНИЙ. (Переклад М. Кашуби)	140
Посвята	140
Глава 1-ша. Притча: Сліпий і Зрячий	142
Глава 2-га. Діалог, або розмова	142
Глава 3-тя. Випробовується Божа сила	151
Глава 4-та. Триває суд над змієм	157
Глава 5-та. Про злобу зміну	167
Глава 6-та. Про перетворення	169
Глава 7-ма. Про воскресіння	172
ПЕРЕКЛАДИ	
ОДА (ЄЗУІТА СИДРОНІЯ ГОЗІЯ). (Переклад М. Кашуби)	179
Основа оди	179
Антистрофа, тобто супротивна основа оди	181

[ЦЩЕРОН. ПРО СТАРІСТЬ]. (Переклад М. Кашуби)	184
Присвята	184
Переклад із книг римського сенатора Марка Ціцерона "Про старість"	186
Розмова про старість	187
ПЛУТАРХОВА КНИЖЕЧКА ПРО СПОКІЙ ДУШІ. (Переклад М. Кашуби)	211
Присвята	211
Глумачення із Плутарха про тишу серця	212
ЛИСТИ.	
ДО МИХАЙЛА КОВАЛИНСЬКОГО. (Переклад П. Пелеха)	226
ДО ЯКОВА ПРАВИЦЬКОГО. (Переклад В. Шевчука)	320
ДО РІЗНИХ ОСІБ. (Переклад В. Шевчука)	337
До Йоїля	337
До Гервасія [Якубовича]	338
До Кирила [Ляшевецького]	340
До Федора Панасовича Жебокрицького	342
До Василя Максимовича	343
До Йова [Базилевича]	346
[До Василя Степановича Томари]	348
[До Якова Івановича Долганського]	349
До Якова Івановича Долганського	351
До Володимира Степановича Тев'яшова	352
[До Дмитра Автономовича Норова]	353
До Івана Григоровича [Диського]	353
До Артема Дорофійовича [Карпова]	354
До Василя Михайловича Земборського	356
До Василя Михайловича [Земборського]	357
До Осипа Юрійовича [Сошальського]	359
[До Степана Микитовича Курдюмова]	361
До Степана Микитовича [Курдюмова]	361
До Івана Васильовича [Земборського]	362
До Якова Михайловича [Донця-Захаржевського]	364
До Степана Івановича [Тев'яшова]	365
До Григорія Івановича Ковалинського	365
До Олексія [Базилевича]	366
До Єгора Єгоровича [Урюпіна]	367
До Петра [Федоровича Пискунівського]	367
До Єгора Єгоровича [Урюпіна]	368
До Івана Івановича Ермолова	369
[До Наємана Петровича]	370
ДО НЕВІДОМИХ ОСІБ. (Переклад В. Шевчука)	372
ДОДАТКИ. (Переклад М. Кашуби)	379
ПРИМІТКИ	419
ПОКАЖЧИК ІМЕН ТА НАЗВ	462

Літературно-художнє видання

ГРИГОРІЙ САВИЧ СКОВОРОДА

ТВОРИ У ДВОХ ТОМАХ

Том 2

Редактори *Н. Ішина, Н. Кравченко*
Коректори *С. Гайдук, Н. Шугай*
Художньо-технічне редагування *В. Лопарева*
Комп'ютерний макет *В. Романенка*

Підписано до друку 2.09.94. Формат 60 x 90/16. Папір офсетний №1. Гарнітура TimesET. Друк офс. Друк. арк.30,0. Умовн. друк. арк. 30,0. Зам. № 4-1815.

Віддруковано з фотоформ АТ «Обереги», 252054, м. Київ-54, вул. Тургенєвська, 46, на РВО «Поліграфкнига». 252057, м. Київ-57, вул. Довженка, 3.

- С44** Сковорода, Григорій
Твори: У 2 т. — К.: АТ «Обереги», 1994. — (Гарвард. б-ка давнього укр. письменства).
Т. 2: Трактати. Діалоги. Притчі. Переклади. Листи. 480 с.
ISBN 5-8104-0053-1

До двотомника творів Г. Сковороди (1722 — 1794) увійшли поезії, байки, притчі, філософські трактати й діалоги, переклади й листи видатного українського письменника-гуманіста, філософа і мислителя, просвітителя і педагога, предтечі нового українського письменства. Написані книжною староукраїнською мовою і вперше повністю перекладені на нову українську літературну мову, вони відкривають сучасному читачеві дивосвіт думок і образів великого народного любомудра. Цим виданням відкривається третя, україномовна серія «Гарвардської бібліотеки давнього українського письменства».

